

3. Lodewijk Meijer als bezorger van de *Nederlandtsche woorden-schat*

3.1. De uitgave van Johan Hofman

3.1.1. De uitgave van Hofman - Uiterlijk

3.1.1.1. Boekdrukker en boekverkoper

1650. In 1650 verschijnt de eerste druk van de *Nederlandtsche woorden-schat* bij Thomas Fonteyn te Haarlem. Volgens de titelpagina is het beroep van Thomas Fonteyn ‘Boeck-drucker ende Boeck-verkooper aen de Marckt, in de gekroonde Druckery’¹.

Thomas Fonteyn is in Haarlem werkzaam sinds 1630. In 1653 verplaatst hij zijn bedrijf naar Amsterdam², waar hij zijn drukkerij annex boekhandel zal voortzetten³. De uitgaven van Fonteyn getuigen, vooral in zijn Haarlemse tijd, van affiniteit met de doopsgezinden⁴. Ook voor de remonstranten worden door hem verschillende uitgaven verzorgd. In de jaren 1643 en 1644 drukt Fonteyn vier pamfletten voor Passchier de Fijne⁵, remonstrants predikant te Haarlem.

De titel van het vierde pamflet dat Fonteyn drukt, luidt: *Het eygen gevoelen van een arminiaens of remonstrants predikant, ende daer by het eygen gevoelen van een gereformeerde predikant*⁶. Door dit geschrift ontstaat grote beroering in de Hervormde Kerk van Haarlem. Uit een brief⁷ die Passchier de Fijne over deze gebeurtenissen schrijft aan de Amsterdamse remonstrantse predikant Praevostius⁸, wordt duidelijk dat in het jaar van deze uitgave, 1644, een zekere ‘Hoffman’ corrector is voor Fonteyn⁹.

Als in 1650 Fonteyn een bastaardwoordenboekje uitgeeft, de *Nederlandtsche woorden-schat*, verschijnt dit anoniem. Pas in 1654 blijkt dat de samensteller van dit werk ‘I. Hófman’ is geweest. Lodewijk Meijer vermeldt het in de voorrede van de tweede druk¹⁰. Het lofdicht van R. Anslo voorin deze tweede druk, draagt bovendien als titel ‘Op de Nederlandtsche Woorden-Schat van Johan Hófman’. Hofman zelf hecht weinig waarde aan bekendheid¹¹.

Boven het voorwoord van de eerste druk van de Woorden-Schat staat: ‘De drucker aen den goedtwillighen lesers’. Het is Fonteyn die hier het woord neemt. De samensteller van

¹In deze tijd wordt een herberg, winkel, enz. dikwijls genoemd naar wat op het uithangbord staat geschreven en/of afgebeeld. ‘de gekroonde Druckery’ is een naam, ontleend aan het uithangbord. Andere voorbeelden WNT VI: 1467.

²In 1653 moet Fonteyn ook werkzaam zijn geweest in Leiden. In dat jaar verschijnen in één band *De discoursen van Nicolaes Machiavel, Florentijn, over d'eerste thien boecken van Titus Livius en Nicolai Machiavelli prince ofte Onderrechtinghe hoe hem een vorst in zijn regeeringhe draghen ende aen-stellen sal*. ‘Tot Leyden, Wt de Boek-winckel van Cornelis Banheyningh. 1652’. Achterin het werk staat: ‘Tot Leyden, Gedrukt by Thomas Fonteyn, Boekdrucker in de Breestraat, 1653’. Clemens 1964: 70.

³Gruys en De Wolf 1989: 65. Volgens deze bron tot in 1661.

⁴NNBw II: 453-454.

⁵Voor Passchier de Fijne zie NNBw VI: 530-536.

⁶Rogge (H.C.) 1863: 145, 146.

⁷Rogge (IJ.) 1869 nr. 1621.

⁸Betreffende Bartholomeus Praevostius zie NNBw X: 759-760.

⁹Een uitvoerige beschrijving van deze gebeurtenissen is te vinden bij Van Hardeveld 1997 (a).

¹⁰W-S 1654 voorwoord p. [4].

¹¹Meer hierover op p. 146 van deze studie.

het werk wordt door hem niet genoemd. Het is voor hem niet ongebruikelijk dat een drukker een woordenboek dat anoniem wordt uitgegeven en dat door een corrector van hem is samengesteld, beschouwt als zijn eigen werk. De drukker neemt het initiatief en laat het werk tegen betaling door een ondergeschikte uitvoeren. Zo handelde ook Plantijn met het *Dictionarium tetraglotton*, samengesteld door zijn corrector Kiliaan, en met de *Thesaurus Theutonicae linguae*, die het werk was van corrector Madoets.

Het voorwoord van de Woorden-Schat wordt besloten met een voornemen:

Oversulckx hebben wy ghe-oordeelt dat wy met dese vertalingh¹ te drucken, veelen een aanghenamen dienst soudē doen, het welck bevindende, sal ons aanporren om na desen in dierghelijcke of grooter saken voort te gaan.

Fonteyn heeft als drukker dit werk inderdaad voortgezet. Maar Hofman, de samensteller, zal zijn taak overdragen aan Lodewijk Meijer.

Hoeveel de Woorden-Schat van 1650 heeft gekost, is niet bekend. Wel kunnen we hiervoor een indicatie vinden in een artikel van H. Borst². Deze vermeldt dat de Leeuwardense boekhandelaar Tjerck Claessen omstreeks 1640 in Amsterdam boeken, pamfletten en prenten koopt, om ze in Leeuwarden te verhandelen. De prijzen die Claessen in Amsterdam moet betalen ‘zweven grof samengevat tussen een halve en een hele stuiver per bedrukt vel’.

De Woorden-Schat van 1650 - maar dat is tien jaar later - wordt gevormd door in totaal tien bedrukte vellen, dat zou dus komen op een prijs van vijf tot tien stuivers per exemplaar. De prijs kan iets lager liggen doordat in dit geval geen sprake is van gravures, die het werk duurder zouden maken. Het feit echter dat voor de particuliere koper winst moet worden bijgerekend, maakt de prijs weer wat hoger.

Vermoedelijk zal de particuliere koper voor het woordenboekje een prijs hebben betaald die de tien stuivers niet te boven is gegaan. De kosten van binden komen dan, zoals normaal is in deze tijd, nog voor rekening van de koper.

Van Selm geeft een overzicht van de prijzen per vel van boeken zonder illustraties in de catalogus van de Amsterdamse boekverkoper Hendrick Laurensz, in het jaar 1628. Hij komt op een gemiddelde van een halve stuiver. Hierbij is ook een uitgave van Cornelius Kiliaan, *Dictionarium Teutonico-Latinum*, in octavo³.

3.1.1.2. Drukkersmerk en verdere typografische versiering

1650. De eerste druk van de Woorden-Schat draagt op de titelpagina het drukkersmerk dat Fonteyn heeft gebruikt in de laatste tien jaar dat hij zijn bedrijf uitoefent in Haarlem⁴. Van dit merk zijn voorbeelden bewaard uit 1644, 1645, 1646, 1647, 1649, 1650⁵.

Het drukkersmerk is een teken dat door drukkers en uitgevers in hun uitgaven wordt aangebracht, meestal op de titelpagina, ter aanduiding van de herkomst uit hun bedrijf en ter versiering. Het oudst bekende drukkersmerk dateert van het jaar 1462. Spoedig daarna ontstaan ook drukkersmerken met uitbeeldingen van de familienaam, of met zinnebeeldige voorstellingen⁶.

Fonteyn heeft in zijn drukkerij in de loop der jaren een aantal zeer verschillende drukkersmerken gebruikt. Het merk voorin de Woorden-Schat van 1650 is een opmerkelijk exemplaar. Het bevat wel geen letters of zinspreuk, maar een fonteintje onderaan spreekt

¹Met ‘vertalingh’ is bedoeld ‘de verduytschinge van veele onduytsche woorden’, zoals in dit voorwoord staat.

²Borst 1992 p. 133 en n. 23.

³Van Selm 1987: 348 Tabel 20.

⁴Zie Illustratie nr. 1 op p. 0.

⁵‘Verzameling drukkersmerken tot 1700’, afd. Oude drukken, K.B. Den Haag. In deze studie Illustratie p. 0.

⁶Winkler Prins VII: 563.

duidelijke taal. De vorm van het merk is ovaal. Het heeft een hoogte van 6,5 cm en een breedte van 5 cm. Het centrum toont drukkers in een drukkerij. De randversiering bevat bovenaan het wapen van Haarlem, aan beide zijanten een engel en onderaan het fonteintje.

In 1653 verschijnt in Amsterdam bij Fonteyn nog een boek met dit merk op de titelpagina. Het is Alhardt L. Kóks *Radt van avondtuuren*, waarvan de uitgave wordt verzorgd door Lodewijk Meijer.

In de Woorden-Schat van 1650 zijn verdere typografische versieringen nauwelijks te vinden. Het blijft bij twee ornamentele initialen, sierblokjes ter verfraaiing van de beginletter van voorwoord en eerste lemma.

3.1.1.3. Titel en ondertitel

1650. Wanneer men de gehele uitgave van 1650 door één woord wil kenmerken, dan zou men het woord ‘bescheiden’ kunnen kiezen. Vergeleken met andere lexicografische werken uit deze tijd, is de omvang van het werk bescheiden, evenals het voorwoord en de titelpagina. Het woordenboekje draagt als titel:

Nederlandsche | Woorden-Schat

Hofmans keuze voor de term ‘woorden-schat’ verdient enige aandacht. De Nederlandse benamingen van woordenlijsten en woordenboeken zijn ontstaan als equivalenten van de Latijnse namen¹. Als benaming van een woordenboek treffen we het Latijnse woord *thesaurus*, ‘schat’, het eerst aan in 1531, bij Robert Estienne in zijn *Dictionarium seu Latinae linguae thesaurus*². Mogelijk onder invloed van Estienne gaf Jan van den Werve in 1552 zijn bastaardwoordenboek de titel *Tresoor der Duytsscher talen*³. In latere uitgaven, voor het eerst in 1559⁴, verving Van den Werve het bastaardwoord ‘tresoor’ meer puristisch door ‘schat’: *Den schat der Duytsscher talen*.

Het woordgebruik van Van den Werve heeft navolging gevonden. Ook samenstellingen met ‘schat’ ging men in titels van woordenboeken gebruiken. In 1650 doet Hofman evenzo, in de titel van zijn *Nederlandsche woorden-schat*. Hij heeft hierbij voor ogen gehad het voorbeeld van Van den Werve, die hij noemt in het voorwoord:

Dierghelijcke verduytschinge is eerstelijck ghedaan door den heer Ian van den Werve in sijn Schat der Duytsche Tale.

Het gebruik van het woord ‘Nederlands’ als naam voor onze taal⁵, is in de 17e eeuw evenmin vanzelfsprekend. Er is door F. Claes onderzoek verricht naar de benamingen van onze taal in woordenboeken en aanverwante werken sinds de 17e eeuw⁶.

Gedurende de eerste helft van de 17e eeuw blijkt men voor 35% van de voorkomende gevallen het woord *Duits* te gebruiken, voor 43% *Nederduits* en 6% *Vlaams*. Slechts in 16% van de voorkomende gevallen kiest men het woord *Nederlands*. Tijdens de tweede helft van de 17e eeuw gebruikt men voor 23% het woord *Duits*, voor 53% *Nederduits*, 4% *Vlaams* en 2% *Hollands*. Slechts in 19% van de voorkomende gevallen is *Nederlands* gekozen als

¹Zie hierover Claes 1972 (a).

²Verschenen te Parijs.

³Verschenen te Antwerpen.

⁴Claes 1980: 21.

⁵Axters (1937: 73) meent dat ‘Nederlands’ als benaming voor onze taal voor het eerst is gebruikt in 1518, door Thomas van der Noot, in de titel van *Dat licht der kerstene (...) met grooten arbeyde bi Thomas vander Noot ghetranslateert ende overgheset wt de Spaensche tale in onse ghemeene Nederlantsche tale...* Brussel. Het WNT (IX: 1741) geeft deze titel eveneens als vroegste bewijspplaats.

⁶Claes 1989 (a).

benaming van onze taal. Hofmans keuze om in 1650 het woord ‘Nederlandtsche’ op te nemen in de titel van zijn woordenboek zou men kunnen uitleggen als een blijk van vooruitstrevendheid.

Op de titel volgt een ondertitel:

Nederlandtsche | Woorden-Schat, | Dat is, | Verduytschinghe van Uytheem- | sche Woorden, die somtijds on- | der het Nederlandtsch gevon- | den worden. | Wt verscheyde Schrijvers vergadert.

Opmerkelijk is dat hier in één ondertitel het woord ‘Verduytschinghe’ voorkomt, samen met het woord ‘Nederlandtsch’. Terwijl als naam voor onze taal in de 17e eeuw het woord ‘Duits’ bepaald niet het meest wordt gebruikt, is voor de vertaling naar het Nederlands toe, het woord ‘verduitsing’, met al zijn varianten, nog algemeen gebruikelijk¹.

Wát er ‘Wt verscheyde Schrijvers vergadert’ is, de vreemde woorden, de vertaling ervan, of allebei, wordt in het midden gelaten. Meer licht werpt hierop hetgeen Hofman schrijft in de voorrede²:

...soo wel door uytmuntende Dichters, als andere Schrijvers, uyt de welcke dese verduytschinghe ten meeste deele is waarghenomen ende aengheteyckent...

Het is de vertaling van de vreemde woorden die is ontleend en het is aannemelijk dat het vertaalde vreemde woord daarbij tegelijkertijd is overgenomen.

3.1.1.4. Kopregels

1650. De kopregels in deze eerste druk zijn eveneens bescheiden van aard. Zowel boven de linker als boven de rechter pagina's staat te lezen ‘Woord-Schat’. Dit is in overeenstemming met hetgeen in grote letters boven het eerste lemma van de A staat afgedrukt: ‘Woord-Schat’.

3.1.1.5. Voorrede

1650. In 1650 beslaat de voorrede van de eerste druk nog geen anderhalve pagina. Hoewel ‘de Drucker’ zich richt tot ‘den Goetwillighen lesers’, is het toch waarschijnlijk de samensteller die hier zijn ideeën uiteenzet. ‘Gunstighe³ Beminnens van onse rijcke Moeders Tale’, zo luidt het zwierige begin...

...wy vertoonen u in dese Woorden-schat de verduytschinghe⁴ van veele onduytsche⁵ woorden: Te weten sulcke, die in verscheyde ghelegghentheydt onder 't Nederlandtsch plachten gemenght te werden.

Als Hofman op deze plaats het woord ‘Nederlandtsch’ gebruikt, dan vraagt men zich af wat hij precies bedoelt met deze term. Het Nederlands van de zeventiende eeuw is niet iets uniform. De taal toont grote verschillen, die door allerlei factoren worden veroorzaakt. Daar zijn de uiteenlopende taalkringen, die hun stempel drukken op de taal die zij gebruiken. Er zijn aanzienlijke regionale verschillen. Er is ongelijkheid tussen het taalgebruik van de ene auteur en dat van de ander, tussen hen die schrijven of spreken aan het begin van de eeuw en hen die dat omstreeks het midden van de eeuw doen. En dan niet te vergeten de spelling, die niet vaststaat, en die door een ieder min of meer naar eigen inzicht gehanteerd kan worden. Noch Hofman in 1650, noch Meijer in een latere druk,

¹WNT XIX: 1569, 1570.

²W-S 1650 voorrede p. [1].

³gunstighe: vriendelijke

⁴verduytschinghe: vertaling naar het Nederlands

⁵onduytsche: niet-Nederlandse

getroost zich de moeite een definitie of begrenzing van het begrip Nederlands te geven. Het Nederlands is ‘onse rijcke Moeders Tale’ en daarmee is de kous af.

Hofman is zich ervan bewust dat hij met zijn ‘verduytschinghe’ niet de eerste is:

Dierghelijcke verduytschinghe is eerstelijck ghedaan door den Heer Ian van den Werve in sijn Schat der Duytsche Tale, ghelijck D.V. Cornhert loffelijck ghedenckt inde Voorreden van sijne vertaalde Officia Ciceronis, ende de Kamer van Liefd bloeyende t'Amsterdam in hare Tweespraeck van de Nederduytsche Letter-konst.

Jan van den Werve, van adel, taalzuiveraar, was in de 16e eeuw schepen te Antwerpen¹. Zijn bastaardwoordenboek, *Den schat der Duytsscher talen*, is onder de verdedigers van een zuiver moedertaalgebruik algemeen bekend geweest. Volgens Hofman is het werk genoemd door Coornhert, én in de *Twe-spraak* van de Kamer In liefd’ bloeyende.

In de *Twe-spraak* brengt inderdaad Gedeon, één van de twee die een samenspraak voeren, Van den Werve ter sprake wanneer hij beweert dat het gebruik van een zuivere moedertaal eer spot dan navolging zou verwekken²:

Overmits onze spraack in korte Jaren herwerts (...) zó zeer met uytheemsche wóórden vermengt is / dattet schier onder t'vólck een onghewoonte zou zyn enkel Duits te spreken. (...) dat ick zulcx bestaande³ eer allemans spot op my lade(n) zoude / als int minste dies anghaande iet vorderlyx⁴ int ghebruick brenghe / zó J. Jan vande Werve ende anderen voor ons is weder varen.

De voorrede van de *Twe-spraak* werd geschreven door D.V. Coornhert⁵. Deze is één van onze vroegste puristen en voorstander van het gebruik van een zuivere moedertaal.

Coornhert heeft zijn eerste pleidooi voor de moedertaal gehouden⁶ in de bovengenoemde *Officia Ciceronis*, een werk door hem uit het Latijn vertaald en in 1561 verschenen te Haarlem. In het voorwoord van ‘De vertaelder totten Leser’⁷ schrijft hij dat het gebruik van Franse en Latijnse woorden in onze taal er de oorzaak van is

...dat menich fijn burgher ende boer het vonnisse zijnre saken aenhorende, ia oock selfs lesende sulcx soo luttel verstaet, dat hy dan noch niet en merct oft hem mede oft tege(n) gaet, maer als een onduytsche⁸ noch wel een verduytscher⁹ tot dit duytsch¹⁰ (God wouts) behoeft te huere(n). De schade van(n) dit misbruyc¹¹ is met verstandighe ooghen te recht ingesien vanden edelen Heere, Heer Ian va(n) der werue: die met zijn tresoor der duytscher tale(n) bestae(n) heeft¹² als een eenige Hercules desen driehoofdighen Cerberum eerst te bestrijden...

Coornhert blijkt hier het gebruik van vreemde woorden in het Nederlands voor ‘burgher ende boer’ vooral hinderlijk te achten bij het begrijpen van rechterlijke uitspraken. In het bastaardwoordenboek van Van den Werve zijn eveneens opvallend veel rechtstermen opgenomen. Hierover schrijft Serrure¹³:

Vande Werve, die in zyne hoedanigheid van schepen, volkomen bekend was met de erbarmelyk verbasterde tael, die te zynen tyde, in de rechtbanken, zoo by de pleidooijen, als by het vellen van vonnissen gebruikt werd, wilde door zijn boekjen hierin verbetering brengen.

¹Voor Jan van den Werve zie Van der Aa VII: W 37-38, en *Vaderlandsch museum* II: 105-128.

²*Twe-spraak*: 6, uitgave Dibbets: 99. De auteur van dit werk is zeer waarschijnlijk H.L. Spiegel.

³zulcx bestaande: als ik dat zou doen

⁴iet vorderlyx: iets nuttigs

⁵*NNBw* X: 207-215. Van den Branden 1956: 68-92.

⁶Zie hierover Van den Branden 1956, in het bijzonder p. 70-72.

⁷Op p. [4].

⁸onduytsche: niet-Nederlander

⁹verduytscher: vertaler naar het Nederlands

¹⁰dit duytsch, nl. het Nederlands vol Franse en Latijnse woorden.

¹¹dit misbruyc, nl. het gebruik van Franse en Latijnse woorden om onze taal te verfraaien.

¹²bestaen heeft: heeft aangedurfd

¹³*Vaderlandsch museum* II: 109, 110.

Ook in de Woorden-Schat zal aan de taal van het recht veel aandacht worden gegeven.

Het is niet verwonderlijk dat Hofman zowel Coornhert noemt, en de Kamer In liefd' bloeyende, als Jan van den Werve. De Woorden-Schat van Hofman komt voort uit een belangrijke beweging, uit een jarenlang streven naar zuivering van en grotere waardering voor de moedertaal. Drie belangrijke drijvende krachten in dit streven worden door Hofman naar voren geschoven om zijn eigen puristisch werk te ondersteunen. En hoe meer drukken van de Woorden-Schat zullen volgen, hoe meer taalpuristen en voorbeeldige taalgebruikers worden opgesomd.

Hofmans 'verduytschinghe' van de door hem verzamelde vreemde woorden, blijkt voor het grootste deel niet van eigen vinding:

Doch de Nederlandtsche Tale is zedert tot meer volmaacktheydt gekomen, soo wel door uytmuntende Dichters¹, als andere Schrijvers, uyt de welcke dese verduytschinghe ten meesten deele is waarghenomen ende aen-gheteyckent...

Deze vertaling is door Hofman vervaardigd...

...tot nut en dienst van de onkundighe in Talen; de welcke in verscheyde voorvallen begeerigh zijn te weten wat dit of dat Wtheemsch woordt beteyckent, ende hoe men het selve best in Duytsch soude kunnen uytdrukken.

Voor hen dus die geen kennis van talen hebben, maar die toch wensen te weten wat een vreemd woord betekent en hoe men het in het Nederlands zo goed mogelijk kan weergeven. De 'onkundighe in Talen' vormen in 1650 de doelgroep van de Woorden-Schat.

Tenslotte volgt een vermanend woord van Erasmus:

...want het is leelijck (seydt Erasmus erghens) dat een Mensch een vreemdelingh schijnt in die Tale daer in hy gheboren is.

Het is de vertaling van een Latijns citaat van Erasmus dat de zojuist genoemde *Twe-spraak* geeft:

Erasmus (onzer aller roem) heeft wel verstaan foedum esse homine(m) in ea lingua videri hospitem in qua natus est.²

3.1.1.6. Formaat, lettertype

1650. De eerste druk van de Woorden-Schat is een handzaam boekje, door Fonteyn uitgegeven in het formaat klein octavo.

Op de titelpagina moet variatie in het gebruikte lettertype de aandacht vestigen op hetgeen van het werk wordt gezegd. Gotisch, romein en cursief, in uiteenlopende letterkorpsen, zorgen voor afwisseling en geven een levendige indruk.

In het eigenlijke woordenboek zijn lemmata en betekenissen gezet in verschillend lettertype, wat de duidelijkheid aanmerkelijk ten goede komt. De lemmata zijn afgedrukt in een romeinse letter, de betekenissen in een vetgedrukte gotische letter. In één oogopslag kan de gebruiker zien wat het trefwoord is en wat de vertaling.

Claes heeft er reeds op gewezen³ dat het in de zestiende eeuw niet ongewoon was in een woordenboek verschillende lettertypen te gebruiken om uiteenlopende talen duidelijk van elkaar te onderscheiden. Men treft dit ondermeer aan in het *Tetraglotton* van 1562, in de *Thesaurus* van 1573 en in het *Etymologicum* van 1599. Ook de keuze van een romeinse letter voor de lemmata en een gotische voor de betekenissen werd vaker gemaakt, zoals bijvoorbeeld in het *Woord-boeck* achter de *Notarius publicus* van Symon van Leeuwen uit 1657.

¹Dichters: hiermee worden waarschijnlijk meer in het algemeen literaire schrijvers bedoeld.

²Het citaat is afkomstig uit Erasmus' *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione dialogus*, Bazel 1528: 50. *Twe-spraak*: 10, uitgave Dibbets: 106, 107.

³Claes 1970: 53

3.1.1.7. Oplage

1650. Door het oplagecijfer wordt weergegeven het aantal exemplaren dat gedrukt is van hetzelfde zetsel¹. Over de oplage van literair en niet-literair werk in de zeventiende eeuw is nog niet zo veel bekend. Van de oplage van de Woorden-Schat uit 1650 valt niets met zekerheid te zeggen.

Gaskell wijst erop² dat het in deze periode economisch gezien voor de uitgever verreweg het voordeligst was minstens 500 exemplaren te drukken van een uitgave. Toch dunkt me dat de oplage van het kleine bastaardwoordenboekje van Fonteyn, dat zonder auteursnaam verscheen, de 500 niet te boven zal zijn gegaan, al ging het hier ook om een naslagwerkje.

3.1.1.8. Omvang

1650. Om de omvang vast te stellen van Hofmans Woorden-Schat, was het nodig enkele tellingen te verrichten. Tien procent van het woordenboekje is geteld, gelijkmatig verspreid door het gehele werk, namelijk elke tiende bladzijde, en dat had betrekking op drie verschillende zaken.

In de eerste plaats het aantal pagina's van het eigenlijke woordenboek, dat wil zeggen van de pagina's waarop de artikelen geplaatst zijn. Zowel voorwerk als nawerk blijven buiten beschouwing. Bij deze telling is ieder paginanummer gecontroleerd. Een fout in de paginanummering kan immers een fout in de telling veroorzaken.

In de tweede plaats is geteld het aantal artikelen. Regelmatig gebeurt het dat er in één artikel meerdere trefwoorden vermeld worden. Dat kunnen simpele varianten zijn van elkaar, maar eveneens woorden die taalkundig niet verwant zijn. Soms zijn ze binnen het artikel naast elkaar geplaatst, gescheiden door een komma. Dikwijls echter staan ze onder elkaar, en worden dan verbonden door een accolade waarachter de verklaring van het artikel geplaatst is. In al deze gevallen is één artikel gerekend.

In de derde plaats telde ik het totaal aantal woorden van het eigenlijke woordenboek, dus van alle artikelen samen. Dit was nodig om een indruk te krijgen van de werkelijke omvang van het woordenboek. Het aantal woorden namelijk wordt niet beïnvloed door het formaat van het werk of door de grootte van de gebruikte lettertypes, of door de plaatsing van de tekst op de pagina's. Het aantal woorden geeft een duidelijke indruk van de werkelijke omvang en maakt het mogelijk om de omvang van de drukken onderling te vergelijken.

In de huidige tijd wordt voor het bepalen van de omvang van een woordenboek dikwijls geschat het aantal typografische posities dat nuttig gebruikt is. Hierbij horen de posities die worden ingenomen door lettertekens, door leestekens en door spaties³. Ook dit aantal is onafhankelijk van boekformaat en lettertype.

In de Woorden-Schat, vooral in de delen met konstwoorden, is de tekst echter zo onregelmatig over de bladzijden verdeeld, dat het aantal nuttig gebruikte typografische posities niet eenvoudig vast te stellen is. Wat bijvoorbeeld te tellen bij een paginahoge accolade op de rechter helft van een bladzijde? Accolades van uiteenlopende grootte maken tellen moeilijk, evenals het zeer onregelmatig gebruik van spaties. Het is dikwijls niet vast te stellen of een spatie 'nuttig gebruikt' is of dat deze behoort tot het wit op de pagina dat niet mag worden meegerekend.

Pas in de druk van 1805, verschenen bij de bekwame uitgever Abraham Blussé, zal de tekst in de Woorden-Schat regelmatig geplaatst worden, in twee kolommen op elke

¹Helwig en Van Selm 1986: 31.

²Gaskell 1985: 161.

³Geeraerts en Janssens 1982: 43.

bladzijde. Pas dan zou het mogelijk zijn het aantal typografische posities dat nuttig is gebruikt, te schatten.

De genoemde bezwaren tegen het tellen van het aantal nuttig gebruikte typografische posities gelden trouwens voor meer teksten uit zeventiende en achttiende eeuw, zij het voor het ene werk sterker dan voor het andere. Het aantal wóorden per druk is echter minder moeilijk vast te stellen. Dit aantal is niet afhankelijk van de plaats die het woord op de pagina is toebedeeld.

Wel zijn bij het tellen van woorden enkele afspraken nodig. Het woord vormt een typografische eenheid en wordt als zodanig geteld, of deze eenheid nu van de huidige praktijk afwijkt of niet. Als één woord zijn in de Woorden-Schat van 1650 bijvoorbeeld geteld: **zijdelings-borstweering**, **tegen-an-kanten**, **Graaflijckheys-versorger**. Afkortingen gelden als volledig woord. Is één woord in een samentrekking, bijvoorbeeld door het gebruik van een accolade, meerdere keren gebruikt, dan wordt het ook meerdere keren meegerekend.

De eerste druk van de Woorden-Schat is een weinig gecompliceerd werk. Het tellen geeft niet veel problemen. De artikelen zijn geplaatst op 152 pagina's, die in totaal zo'n 10.450 woorden bevatten, waarmee ongeveer 3730 artikelen worden weergegeven. Eén artikel telt gemiddeld 2,8 woorden. Hierbij mogen we niet vergeten dat in dit getal ook het trefwoord is opgenomen, zodat voor het artikel minus het trefwoord slechts 1,8 woorden overblijven. Dit toont duidelijk hoe beknopt de artikelen zijn.

3.1.2. De uitgave van Hofman – Macrostructuur

3.1.2.1. Bastaardwoorden

1650. Volgens de titelpagina heeft Johan Hofman in zijn Woorden-Schat willen geven de 'verduytschinge van uytheemsche woorden, die somtijds onder het Nederlandtsch gevonden worden'. In het voorwoord wordt gesproken van ...'de verduytschinghe van veele onduytsche woorden: Te weten sulcke, die in verscheyde ghelegentheydt onder 't Nederlandtsch plachten gemenght te werden'. Blijkbaar gaat het hier om de vertaling van vreemde, niet-Nederlandse woorden die in de Nederlandse taal gebruikt worden. Het zijn de trefwoorden in de Woorden-Schat die ons tonen wat Hofman hiermee bedoelt.

In de praktijk van het woordenboek blijken de 'onduytsche woorden' die Hofman als trefwoorden bijeen heeft gebracht, in zo'n 75 procent van de gevallen op een of andere wijze in hun vorm vernederlandst te zijn:

Absenteren, Bestiaal, Capabel, Detentie, Extreem, Frustratie, Galoperen, Hilariteyt, Ideën, Lamentatie, Munitie, Nulliteyt, Onderen, Palpabel, Project, Quadraat, Radicaal, Tapijt, Victorie, Vniverseel.

De overige 25 procent heeft nog een geheel uitheemse vorm, maar is waarschijnlijk voor het grootste deel toch op een min of meer vernederlandste wijze uitgesproken:

Gouvernement, Heraut, Heritage, Hommage, Levant, Nonchalant, Octroy, Plaisant, Raport, Regiment.

Een klein deel van deze 25 procent lijkt noch in vorm noch in uitspraak vernederlandst:

Caduc, Essay, Force, Labeur, Lavoir, Limite, Oculaire, Pituite, Privé, Retour, Vogue.

In hoeverre de uitspraak van een woord in uitheemse vorm zich bij het Nederlands heeft aangepast, valt achteraf trouwens moeilijk vast te stellen. De uitspraak van het zeventiende-eeuws is van periode tot periode, van plaats tot plaats, en van taalkring tot taalkring verschillend. En als dit al geldt voor het Nederlands van die tijd, des te meer zal het gelden voor de uitheemse woorden die in diezelfde tijd gebruikt zijn. Bovendien is zelfs in onze tijd de uitspraak van leenwoorden geen vast gegeven.

Over de uitspraak van Franse woorden in de 17e eeuw zegt Van Haeringen¹:

In de 17e eeuw zullen we ons hebben te denken een tamelijk grote vrijheid en speelruimte in de uitspraak, een vrijheid die trouwens niet principieel verschilde van wat we nu nog kunnen constateren (...) Principieel niet verschillend, maar gradueel licht wel, omdat 'het'

Nederlands in de 17e eeuw nog lang niet zo genormaliseerd en geüniformiseerd was als nu.

De uitspraak van Franse woorden zal trouwens in het zuiden van het Nederlandse taalgebied meer vastgelegd hebben dan in het noorden, door de grotere nabijheid van het Frans.

Hofmans Woorden-Schat wordt tegenwoordig beschouwd als een bastaardwoordenboek. Hofman zelf echter geeft de term 'bastaardwoorden' nergens. Het is Meijer die als eerste, op de titelpagina van de tweede druk, zal spreken over 'basterdt-woorden'.

Een bastaardwoord is, in de woorden van het WNT²: 'Een woord dat, van vreemde afkomst, in zijn vorm min of meer aan inheemsche woorden is gelijk gemaakt'. Als toelichtende zin wordt bijgevoegd: 'Horloge kan een bastaardwoord heeten, omdat de zuivere uitspraak van het Fransche woord niet is bewaard, maar meer Nederlandsch is geworden'.

Beide elementen, zowel vorm als uitspraak, worden ook benadrukt in de definitie van 'Bastaardwoord' in *Verschuieren* 1991: ...'vreemd woord, dat in uitspraak of spelling min of meer vernederlandst is'... Tegen dit soort van definities voert Cohen als bezwaar aan: 'Wat uit de omschrijving niet duidelijk wordt, is in welke stadia van aanpassing zo'n woord de categorie "bastaardwoorden" binnentreedt en weer verlaat'³.

Van de trefwoorden in Hofmans Woorden-Schat zal zeker niet alleen de vorm zich bij het Nederlands hebben aangepast, maar naar alle waarschijnlijkheid tevens de uitspraak. Daarom kunnen we hier inderdaad spreken van bastaardwoorden. Uitzondering vormt het kleine gedeelte, naar schatting hooguit vijf procent, dat mogelijk naast een geheel uitheemse vorm nog een zuiver uitheemse uitspraak heeft gekend.

3.1.2.2. Taal van herkomst

1650. De trefwoorden die Hofman in de Woorden-Schat heeft opgenomen, blijken bijna altijd afkomstig uit de Franse of uit de Latijnse taal. Dit is bepaald niet verwonderlijk, want de leenwoorden die in de 17e eeuw in onze taal worden aangetroffen, zijn vrijwel steeds afkomstig uit het Latijn of uit het Frans.

Over dit onderwerp, leenwoorden in het Nederlands, zegt Nicoline van der Sijs⁴ samenvattend:

...naar aantallen ontleningen is de volgorde van de verschillende talen: 1. Frans, 2. Latijn, 3. Engels, 4. Duits, 5. Grieks. In chronologische volgorde stammen de leenwoorden grofweg uit 1. Latijn (vanaf het begin van de jaartelling), 2. Frans (vanaf de Middeleeuwen), 3. Duits en Engels (vanaf de 19e eeuw). Andere talen spelen maar een kleine rol.

Frans en Latijn zijn dus voor de leenwoorden in onze taal de belangrijkste bronnen geweest en in de 17e eeuw was er aan andere talen dan Frans en Latijn nog nauwelijks iets ontleend.

Verhelderend is ook de toelichting van Van den Branden, wanneer hij schrijft over de 16e eeuw⁵:

Talrijke vreemde elementen waren geleidelijk in de volkstaal ingezijpeld, vooral onder Latijnse en Franse invloed. Het Latijn was immers de taal van de Kerk, van het onderwijs en van de wetenschap in de breedst mogelijke zin. Wat was er gemakkelijker voor wie in het Nederlands schreef of vertaalde, dan een vreemd woord over te nemen dat toch in brede

¹Van Haeringen 1957: 26.

²Deel II [1-2]: 1065.

³*Onze Taal* 1995, nr. 11, p. 270.

⁴Van der Sijs 1990: 100.

⁵Van den Branden 1956: 11.

kringen verstaan werd en aan het werk een voornamer karakter kon verlenen? Hetzelfde gold voor termen uit het Frans, de taal die door de hofkringen werd gebruikt en belangrijke invloed had in de administratie.

Bij hetgeen Van den Branden hier noemt, voegt zich zonder twijfel in de 17e eeuw de grote invloed van het onderwijs dat wordt gevolgd door de jeugd uit de gegoede kringen. Eerst wordt de Franse school doorlopen, waar dikwijls het Frans de voertaal is. Daarop volgt de Latijnse school, waar het grootste deel der uren wordt besteed aan het Latijn¹.

De trefwoorden die Hofman in de *Woorden-Schat* heeft opgenomen, lijken voor ongeveer de helft in onze taal terechtgekomen te zijn vanuit het Frans. Dit is een opmerkelijke bevinding. Wij weten dat Hofman het *bastaardwoordenboek* van Van den Werve, *Den schat der Duytsscher talen*², in het voorwoord van de *Woorden-Schat* noemt als zijn voorbeeld. Hij heeft het zeker als bron gebruikt. Salverda de Grave³ echter zegt van dit werk: 'Maar het is in eerste plaats een *woordeboek* van *Latijnse*⁴ *bastaardwoorden*'.

Hofman heeft in de *Woorden-Schat* kennelijk een eigen koers gevaren:

Arbitraal (Fr. arbitral), Embuscade (Fr. embuscade), Fatigue (Fr. fatigue), Ingenieux, (Fr. ingénieux), Lancet (Fr. lancette), Luxurieux (Fr. luxurieux), Nombere (Fr. nombre), Nompareil (Fr. non pareil), Octroy (Fr. octroi), Octroyeren (Fr. octroyer), Plaisant (Fr. plaisant), Querelle (Fr. querelle), Raconteren (Fr. raconter), Ramasseren (Fr. ramasser), Ravelijn (Fr. ravelin), Rayeren (Fr. rayer).

Voor de andere helft lijken de trefwoorden uit het Latijn afkomstig:

Acceptilatie (Lat. acceptilatio), Architectura (Lat. architectura), Character (Lat. character), Februarius (Lat. february), Libery (Lat. liberia), Lucrum (Lat. lucrum), Lustratie (Lat. lustratio), Oracul (Lat. oraculum), Phlegma (Lat. phlegma), Poëma (Lat. poema), Potent (Lat. potens), Presbyter (Lat. presbyter), Quadraat (Lat. quadratum).

Hierbij mag men niet uit het oog verliezen dat bij menig woord 'uit het Frans' een Latijnse vorm ten grondslag heeft gelegen aan het oorspronkelijke Franse woord. Dit wordt onder woorden gebracht door Salverda de Grave als hij zegt: 'Van de uit het Frans overgenomen woorden is het nog moeilijker een lijst vast te stellen dan van andere vreemde termen, omdat zeer vele zowel uit het Frans als uit het geschreven Latijn kunnen komen.'⁵

Ook heeft bij menig woord 'uit het Latijn' aan het oorspronkelijke Latijnse woord een Griekse vorm ten grondslag gelegen, zoals bij voorbeeld het geval is bij:

Architectura, Aristocratie, Character, Phlegma, Poëma, Presbyter.

De weg die de vreemde woorden hebben afgelegd alvorens in onze taal te worden opgenomen als leenwoord, is vaak lang en ingewikkeld. Voor ons is het voldoende om vast te stellen dat Hofmans trefwoorden over het algemeen van Franse of Latijnse herkomst zijn. De bewering van Van der Sijs⁶, dat het purisme zich tot de 19e eeuw voornamelijk richtte tegen Franse leenwoorden, blijkt in elk geval niet te gelden voor de *Woorden-Schat*. Deze heeft zich vanaf de allereerste druk gericht zowel tegen Franse als tegen Latijnse vreemde woorden.

Trefwoorden uit andere talen afkomstig dan Frans of Latijn, komen in Hofmans werk nauwelijks voor. Een hoogst enkel woord, uit het Engels bijvoorbeeld, zoals **Humble**, of uit het Spaans, zoals **Armada**, maar daar blijft het bij.

¹Meer hierover op p. 151 van deze studie.

²Hantwerpen 1577.

³Salverda de Grave 1906: 11.

⁴Cursivering van Salverda de Grave.

⁵Salverda de Grave 1906: 21.

⁶Van der Sijs 1990: 98.

3.1.2.3. Domeinen van herkomst

1650. Onder de trefwoorden die Hofman heeft verzameld zijn groepen te onderscheiden die tot bepaalde domeinen hebben behoord. Deze woorden zijn doorgaans tamelijk gebruikelijk geweest. Af en toe treft men een minder bekende term aan, die meer specialistisch van aard is. Dan is er sprake van het soort specifieke vaktermen waarvan men er in Meijers bewerking steeds meer zal aantreffen en die deze vanaf de derde druk zal plaatsen in een afzonderlijk deel met kunstwoorden. Hofman echter spreekt niet over 'kunstwoorden'. Hij geeft niet veel zeer specialistische termen en heeft duidelijk de bedoeling regelmatig voorkomende uitheemse woorden bijeen te brengen.

Domeinen vertegenwoordigd door de trefwoorden van Hofmans Woorden-Schat, zijn die van recht, geneeskunde en wijsbegeerte, van krijgskunde, godsdienst, landsbestuur, boek en letteren. De grootste aandacht heeft Hofman hierbij geschonken aan de eerste drie.

Het duidelijkst aanwezig is het domein van het recht, waarbij zowel woorden uit de rechtspraak als uit het notariaat zijn opgenomen. Het gebruik van talrijke onbegrijpelijke rechtstermen in vonnissen en voorschriften, in testamenten en akten, is voor Hofmans minder ontwikkelde tijdgenoten buitengewoon hinderlijk geweest. Het taalgebruik van de notaris bijvoorbeeld, wordt nog in 1662 door Jan Vos bespot in *De klucht van Oene*¹:

De Notarissen / en Secretarizen / die zulke woorden schrijven diese zelfs quaelijk verstaen;
 Gelijk: *non numerate pecunie, alternatijf, directlijk, indirectlijk, prolongeren, exheridatie, prediciabel, arbitrateurs, donatie causa mortis & inter vivos*, ik kent 't niet half uitspreken /
 Die zag ik 'er² mit zegelgaeren en inktkokers gieselen³ / en mit pennen en pennemessen deur de huidt
 steken /

En mit smolte lak / en hiet zandt bedruypen. Ick docht /

Dat is veur dat j'er zoo veul mit jou quaet Duits / en vals Latijn in 't lyen hebt ebrocht.

Verwonderlijk is het daarom niet dat Hofman zoveel rechtstermen een plaats heeft gegeven:

Accerseren -- daghvaarden / dagen
 Accusatie -- anklacht / beschuldiging
 Actiones -- reghtsmiddelen / Pleytstucken / dinghtaalen
 Buffet -- reghtbank
 Cauterie -- brand-yser
 Citeren -- dagen / daghvaarden
 Emphiteusis -- erfpaght-reght
 Exherederen -- ontverven
 Herediteyt -- erfgoet / erfdeel
 Legitimatie -- bewettiging
 Litiscontesteren -- reght-pleegen
 Mulcteren -- straffen

De jurist Jan van den Werve neemt in *Den schat der Duytsscher talen* eveneens heel veel rechtstermen op. Het feit alleen al dat Hofman hem als voorbeeld noemt, opent de mogelijkheid dat hij rechtstermen van deze purist heeft overgenomen.

Een vakgebied waarmee ieder lid van de samenleving ook vroeg of laat te maken kreeg, was de geneeskunde. Als men werd behandeld door de chirurgijn, en vooral wanneer men in moeilijke gevallen de meer bestudeerde geneesheer⁴ moest raadplegen, heeft men zeker

¹Het is J. van Ginneken die hierop wijst, op p. 218 van zijn *Handboek der Nederlandsche taal* II, Nijmegen 1914. Het hier gegeven fragment is te vinden op p. 296, 297 van *Jan Vos. Toneelwerken*, red. W.J.C. Buitendijk, Amsterdam 1975.

²er, nl. in de hel

³gieselen, geselen: folteren

⁴Zoals Lodewijk Meijer er een was.

het verlangen gevoeld de moeilijke woorden die zij gebruikten te begrijpen. Hofman geeft op het terrein van de geneeskunde een aanzienlijk aantal termen:

Ceroon -- smeer-salf
 Chirurgijn -- wond-heeler / hand-meester
 Cholera -- galle
 Cicatrice -- litteeken
 Esquinantie -- keelsieckte / gorgelsieckte
 Expireren -- eyndigen / uyt-aassemen / den geest geeven
 Fistel -- loopend gat
 Hipocras -- Kruyd-wijn
 Hydropisie -- watersught
 Immedicabel -- ongeneselijck
 Infect -- stinckend / besmet
 Nativiteyt -- geboorte

Tijdens de zeventiende eeuw is zowel aan het middelbaar als aan het hoger onderwijs wijsbegeerte gedoceerd. Door Hofman zijn allerlei trefwoorden opgenomen afkomstig uit het domein van de wijsbegeerte. Niet zelden zijn deze woorden zo ingeburgerd dat de oorspronkelijke herkomst nauwelijks of in het geheel niet meer duidelijk is. In de hierna gegeven voorbeelden is deze herkomst nog wél te bespeuren:

Actif -- werckelijck
 Amphibologie -- twijfelreden / twijfel-zin / dubbelsinnigheyt
 Argument -- bewijs / bewijsreden
 Equaliteyt -- even-gelijckheydt
 Equivalent -- gelijk-waardigh
 Equivooc -- dubbelsinnigh
 Operatie -- werckinge
 Philosophie -- wijs-geerigheydt / wijsheydt / wijswordinge / wijsheydt-sught
 Positie -- stelling / stant
 Positijf -- gestelt
 Probabel -- bewijslijck / waarschijnlijk
 Probleme -- leer-beeld / vraagh-stuck

Wanneer in 1650 Hofmans *Woorden-Schat* verschijnt, is de Tachtigjarige Oorlog pas twee jaar voorbij. Nog slechts acht jaar geleden, in 1642, zijn de eerste twintig boeken verschenen van Hoofts *Nederlandsche historiën*, een werk vol krijgsgeschiedenis. Zolang Hofman zich herinneren kon, had het krijgsbedrijf volop in de belangstelling gestaan. Dat er nogal wat trefwoorden zijn opgenomen op het terrein van de krijgskunde hoeft geen verwondering te wekken:

Approche -- naardering / loopgragt
 Baterye -- storm-kat
 Bombarde -- grof geschut
 Bresse -- breuck / schaar / stormgat
 Camperen -- veltleegeren / leegeren
 Flanckering -- zijdelings-borstweering
 Fregat -- Jaght / Roof-jaght
 Gabion -- Schans-korve
 Gallioen -- Oorloghs-schip / Conincx-schip
 Paveljoen -- Tente
 Petard -- stormstuck

Als een der bestuurders van de Remonstrantse Kerk te Haarlem¹ is Johan Hofman nauw betrokken geweest bij het kerkelijk leven. Wij weten met zekerheid dat hij in elk geval vanaf 1658, tot aan zijn dood in 1666, Geeraardt Brandt terzijde heeft gestaan bij het

¹Meer hierover bij Van Hardeveld 1997 (a).

schrijven van een kerkgeschiedenis¹. In de Woorden-Schat vinden wij allerlei godsdienstige termen. Er zijn nogal wat typisch rooms-katholieke termen bij. Dat is opmerkelijk in een tijd waarin de uitoefening van het rooms-katholicisme verboden was²:

Benediceren -- zeegenen
 Canonijck -- regelmatig
 Ciborie -- ouwel-kas
 Crucifix -- kruys-hegtinge
 Heromijt -- Kluysenaer
 Hostie -- zeegh-offer
 Nunciatie -- verkondiging / anzegginge / bootschap
 Orthodox -- reght-geloovigh / reghtsinnigh
 Pastorye -- Phar / Harder-staat / Kerckmeesterschap
 Pellegrum -- Beevaart-reyser
 Peter -- Doop-heffer
 Primaat -- Opper-Kerck-vooght

Een domein dat eveneens aanwezig is in de Woorden-Schat is dat van het landsbestuur:

Baillu -- Landtvooght
 Confederatie -- verbontmakinge / bontgenootschap
 Democratie -- volcks regieringe
 Domainen -- Lants inkomsten / heerlijkheden
 Gouverneur -- Voogt / Ruwaert / Lantvoogt / Stadtvooght / Rijcx-vooght
 Lieutenant -- Stedehouder
 Monarchie -- eens-regeeringe / eenigh-Vorstheydt

Hofman is op een of andere wijze betrokken geweest bij de handel in boek en papier³. Allerlei termen die hiermee verband houden vinden we terug in zijn Woorden-Schat:

Bibliotheque -- Boeck-kamer
 Cronijck -- tijd-schrift
 Dictionaris -- Woord-boeck
 Glosse -- uytlegginge
 Journaal -- dagelijcks / daghboeck
 Libery -- Boeck-winckel / Boeck-kas
 Maculature -- kladt-papier
 Manual -- handtboeck / handtdoeck
 Memoriaal -- Klad-boeck
 Pagie -- zijde / zy-dienaer
 Pasquil -- schimp-schrift

Veel letterkundig werk is van Hofman niet bekend. Wel zullen van hem in 1659 enkele gedichten worden uitgegeven in de bundel *Bloemkrans van verscheiden gedichten*, verschenen bij Louwijs Spillebout te Amsterdam. Mogelijk ook is van hem een aantal 'Zeden-vaerzen' opgenomen in de bundel *Apollos harp*, die in 1658 zal worden uitgegeven te Amsterdam door Jan Hendriksz en Jan Rieuwertsz⁴. De wereld van de schone letteren is hem in elk geval niet onbekend:

Adagium -- spreekwoord
 Anagramma -- even-letter-spreuck
 Carmen -- vaers / rijm
 Elegie -- treur-sang / treur-lied / klaght
 Emblema -- beeld-werck
 Epigramma -- opschrift / overschrift

¹In 1657 verschijnt van Brandt anoniem het *Kort verhael van de Reformatie* en in 1663 het *Verhaal van de Reformatie*.

²Hier kan sprake zijn van invloed van de werken die Vondel heeft geschreven na zijn bekering tot het katholicisme omstreeks 1641, zoals bijvoorbeeld in 1645 het omvangrijke *Altaer-geheimenissen*.

³Zie Van Hardeveld 1997 (a).

⁴Zie Van Hardeveld 1997 (a).

Epitaphe -- Graf-schrift
 Fabel -- vertellinge / praat-reden / verdigtsel
 Legende -- verhaal / vertellingh
 Ode -- eerdicht

De belangrijkste domeinen die in de Woorden-Schat van 1650 aanwezig zijn hebben wij hiermee wel vermeld.

3.1.2.4. Grammaticale categorieën

1650. De trefwoorden in Hofmans Woorden-Schat worden voor ongeveer 50 procent gevormd door zelfstandige naamwoorden:

Abaliënatie, Bagagie, Cabinet, Datum, Effort, Fabriek, Gabelle, Habitatie, Iactantie, Labyrint, Magneet, Narratie, Obstacule, Paix, Rabat, Sollicitatie, Tincture, Vocaal, Vomitoirie, Urbaniteyt, Zalateur, Zone.

Zo'n 35 procent van de trefwoorden behoort tot de werkwoorden:

Abnegeren, Besoigneren, Cajoleren, Damneren, Ederen, Faculteren, Galoperen, Habiliteren, Illaberen, Liasseren, Migreren, Navigeren, Onderen, Pardonneren, Ruijneren, Solveren, Traduceren, Vacuëren.

Blijft over ongeveer 15 procent, bestaande uit bijvoeglijk naamwoord of bijwoord¹:

Absolut, Brusque, Canonijck, Dangereux, Ecclesiastijck, Facil, Glorieux, Habijl, Illegitime, Liberaal, Militair, Negligent, Oblique, Paternel, Religieux, Sober, Totaal, Violent.

Andere woordsoorten dan deze komen onder de trefwoorden van Hofman nauwelijks voor. Dit stemt vrijwel overeen met hetgeen Van der Sijs opmerkt² over de grammaticale categorieën van leenwoorden:

Bij onderzoek in diverse talen is gebleken, dat verreweg het grootste aantal leenwoorden zelfstandige naamwoorden zijn. Een veel kleiner aantal leenwoorden zijn werkwoorden, en nog veel kleiner is het aantal bijvoeglijke naamwoorden, voorzetsels en tussenwerpsels.

Bijna altijd zijn de lemmata éénwoordig. De uitzonderingen op deze regel zijn op de vingers van één hand te tellen:

Corps de garde -- Krijghs-wacht
 Reine Mere -- Coninginne Moeder

Ook kan een enkele maal een Nederlands substantief, in afwijkend lettertype gedrukt, als onderdeel van het lemma worden opgenomen:

Allodiale-goederen -- onleen-goederen
 Convooy-gelt -- verlof-gelt

3.1.2.5. Ordening

1650. De trefwoorden zijn geordend in de volgorde van het alfabet. Deze ordening is behoorlijk consequent doorgevoerd. Regelmatig komen we wel een afwijking van de volgorde tegen, maar deze doet zich meestal pas voor in de derde of nog latere letter van het woord:

Aristocratie	Carbonade	Desheriteren	Planeren
Arguatie	Carresse	Desisteren	Pleuris
Arguëren	Carmen	Deshorteren	Plauderen
Argument	Carquant	Designatie	Plenipotentie
Arithmetica			Plenipotentiaris

De trefwoorden beginnend met [i] en met [j] zijn opgenomen onder dezelfde beginletter I, dat wil zeggen door elkaar:

Ialours, Idole, Ignorantie, Illusoir, Image, Incisie, Journaal, Ironie, Issue, Item, Iubilee.

¹Veel bijvoeglijke naamwoorden kunnen ook bijvoordelijk worden gebruikt. Daarom zijn bijvoeglijke naamwoorden en bijwoorden samen gerekend tot één grammaticale categorie.

²Van der Sijs 1990: 102.

De trefwoorden beginnend met [ü] en met [v] zijn anders geordend. Verreweg de meeste van deze woorden beginnen met [v] en hebben als beginletter een V. Na het trefwoord **Vivaciteyt** wordt, in afwisseling met deze V-woorden, een klein aantal woorden opgenomen dat met [ü] begint en als beginletter een U krijgt. Hiertussen staan echter woorden die, beginnend met [ü], als beginletter een V krijgen:

[v] wordt V: Vagabond, Venditie, Vicaris, Vivaciteyt, Vocaal, Voluptueux.

[ü] wordt U: Ulceratie, Unanimiteyt, Urbaan, Urgeren, Urinaal.

[ü] wordt V: Vnguent, Vnie, Vsantie, Vsure, Vsurperen.

Het met dezelfde beginletter schrijven van [i]-woorden en [j]-woorden schijnt niet als een probleem te zijn gevoeld. Maar bij het kiezen van de beginletter voor [ü]-woorden wordt duidelijk gearzeld.

Dat bij een alfabetische ordening trefwoorden met hetzelfde grondwoord veelal onder elkaar komen te staan, valt te begrijpen. Ook in andere woordenboeken zullen deze woorden bij elkaar gevonden worden:

Surabondant -- overvloeyende / overvloedigh

Surabondantie -- overvloedigheydt

Surabonderen -- overvloeyen / overigh zijn

Toch krijgt men soms de indruk dat Hofman het ene trefwoord heeft afgeleid van het andere om op deze manier zijn trefwoordenbestand uit te breiden. In die richting wijzen ook de betekenissen, die grote overeenkomst vertonen:

Importuyn -- overlastigh

Importuneren -- overlasten / lastigh zijn / dringen

Importuniteyt -- overlast / drangh

Possederen -- besitten

Possesseur -- besitter

Possessijf -- besittende

Possessoir -- besittelijck

Possessie -- besit

Prelaat -- Kerck-vooght

Prelature -- Kerck-vooghd

Regelmatig wordt van het trefwoord een synoniem gegeven. Over het algemeen is het er taalkundig mee verwant. Trefwoord en synoniem kunnen naast elkaar zijn geplaatst, gescheiden door een komma, of boven elkaar, verbonden door een accolade:

Espargne, Espergne -- versparinghe / zuynigheyd

Circumferentie, Circuit -- omgangck / omtreck / ringh

Immuabel }

Immutabel } -- onwisselbaer / onveranderlijck

Iurisconsulte }

Iurist } -- Reghts-geleerde

Het gegeven synoniem komt niet voor als apart lemma. De enkele keer dat het toch gebeurt, is het waarschijnlijk per abuis:

Deliëren }

Diluëren } -- verdunnen Diluëren -- afspoelen / overspoelen

(Hier is geen sprake van synoniemen. **Diluëren** betekent: verdunnen, afspoelen, overspoelen. **Deliëren** zal afkomstig zijn van het Franse 'délier', dat betekent: losmaken, ontbinden.)

Fournieren }

Furneren } -- stoffeeren / opbrengen Furneren -- verschaffen

(**Fournieren** betekent: stoffeeren, opbrengen, verschaffen. De vorm **Furneren** is waarschijnlijk een pseudo-Latijnse constructie.)

3.1.3. De uitgave van Hofman – Microstructuur¹

3.1.3.1. Structuur der artikelen

1650. De Woorden-Schat van Johan Hofman is een klein en simpel boekje. Dit is ook te zien in de opbouw van de artikelen. Het ‘kopje’ wordt gevormd door een lemma. Dat lemma, gedrukt in een romeinse letter, is vrijwel altijd éénwoordig. Achter het lemma volgt een komma² waarvan we zouden kunnen zeggen dat deze ‘kopje’ en ‘betekenisafdeling’ scheidt. Die betekenisafdeling, gedrukt in een gotische letter, is zeer beperkt van omvang en bevat gemiddeld 1,8 woorden³. Behelst een artikel meerdere betekenissen, dan zijn deze onderling gescheiden door een schuin streepje, een zg. Duitse komma. Meer valt er in feite over Hofmans opbouw van artikelen niet te melden.

Tot de structuur behoort de ordening van betekenissen, maar een vaste ordening is nagenoeg afwezig. Van een alfabetische volgorde is geen sprake. Een hoogst enkele keer lijkt enige logische ordening wel aanwezig te zijn, maar dat zou op toeval kunnen berusten. Hinderlijk is de afwezigheid van een vaste volgorde onder de betekenissen niet. Daarvoor is het aantal betekenissen per artikel te gering.

3.1.3.2. Betekenissen

1650. De Woorden-Schat van 1650 is een woordenboekje met bastaardwoorden. Van de trefwoorden heeft 75% een duidelijk vernederlandste vorm. De overige 25% toont een uitheemse vorm, maar zal toch voor het grootste deel op een min of meer vernederlandste manier zijn uitgesproken⁴.

Hoewel een bastaardwoordenboek over het algemeen wordt gerekend tot de tweetalige woordenboeken, lijkt dat maar ten dele terecht. Het bastaardwoordenboek bevindt zich in een grensgebied tussen meertaligheid en ééntaligheid. Om deze reden kunnen we bij de bespreking van de betekenis van bastaardwoorden gedeeltelijk ook de terminologie van het ééntalige woordenboek hanteren. De éénwoordige betekenis bijvoorbeeld kunnen we zien als een equivalent van het bastaardwoord in de moedertaal, maar ook als een synoniem van datzelfde, gedeeltelijk reeds vernederlandste, bastaardwoord.

Dat het bastaardwoordenboek wel vaker als ééntalig is gezien, blijkt uit het hier volgende citaat van Claes, over de voorganger van de Woorden-Schat⁵:

Uitsluitend in het Nederlands gestelde woordenlijsten of woordenboeken bestonden er in de zestiende eeuw alleen voor speciale categorieën van woorden. Zo verzamelde (...) Jan van den Werve uit puristische overwegingen bastaardwoorden, vooral op juridisch terrein, met goede Nederlandse equivalenten ervoor in het *Tresoor der Duytsscher talen*...

3.1.3.2.1. Betekenissen van één woord

1650. Een artikel in Hofmans Woorden-Schat telt gemiddeld slechts 1,8 betekenissen. Van de betekenissen is 95% éénwoordig. Op het bastaardwoord, soms konstwoord, dat het

¹Zoals steeds is in de voorbeelden die uit de W-S zijn overgenomen, de spelling gehandhaafd, ook als deze fout is. De betekenissen die Hofman geeft, hebben in de 17de eeuw soms een geheel andere betekenis dan in onze tijd. Dit is gewoonlijk niet vermeld. Bij gerezen twijfel kan men zelf *WNT* of *MNW* raadplegen.

²Deze komma is, voor de duidelijkheid, in onze voorbeelden weergegeven met twee aaneensluitende koppeltekens.

³De Woorden-Schat van 1650 bevat per artikel 2,8 woorden. Hierbij hoort het trefwoord, met de synoniemen en varianten die een enkele keer binnen hetzelfde artikel gegeven worden. Voor de betekenissen blijven per artikel zelfs iets minder van 1,8 woorden over. Gegevens in Tabel 1 op p. 158.

⁴Meer hierover op p. 111 van deze studie.

⁵F.M.Claes in Bakker en Dibbets 1977: 207.

trefwoord vormt, volgt als verklaring een synoniem in de moedertaal. Men zou hier kunnen spreken van een synoniemdefinitie. Bij deze definitievorm benut men ter betekenisverklaring een woord dat min of meer dezelfde betekenis heeft als het trefwoord¹.

Bij het opnemen van verklarende synoniemen blijken er verschillende mogelijkheden te zijn. Dikwijls is in het artikel volstaan met een verklaring door één synoniem:

Agriculture -- Lant-bou
Amateur -- liefhebber
Asijl -- vryplaets
Militair -- oorlooghs
Moderne -- hedendaaghs
Mol -- zaght
Sacrilegie -- Kerck-roof
Suspect -- verdaght

Er kunnen meerdere synoniemen worden gegeven, waarvan de betekenissen nagenoeg overeenkomen:

Adiëren -- anvaerden / annemen
Amplificeren -- breetmaken / uytbreeden
Masque -- mom-aansight / grijns
Monderen -- suyveren / reynigen
Mutinatie -- oproer / muytery
Salariëren -- besoldigen / loonen
Sociëteyt -- geselschap / maatschap
Sphere -- kloot / kogel

Er kunnen enkele partieel synoniemen zijn opgenomen, waarvan de betekenis slechts gedeeltelijk overeen komt:

Acuëren -- wetten / spitsen / scherpen
Annecteren -- anknopen / anhegthen
Aposteme -- swellinge / geswel
Medicamenten -- ghenees-kruyden / ghenees-middelen
Mulcte -- boete / straffe
Sanguijn -- bloedigh / bloedt-rijck
Sophistiseren -- muggesiften / bet-weeten
Statuë -- beeldt / stock-beeldt²

Tenslotte is het mogelijk, en dit is in 1650 zeer regelmatig het geval, dat de gegeven betekenissen in een artikel nog sterker uiteenlopen. Soms blijkt er sprake van homoniemen die in het ene trefwoord zijn samengevallen:

Fantasme, Fantosme -- schim / inbeeldinghe / molick / bulleback / bytebaau
Monster -- ondier / mis-geboort / wanschepel / staal / toonsel / proeve
Pagie -- zijde / zy-dienaer
Port -- Haven / brenghe-loon
Protesteren -- voortuygen / weeterspreken
Scrupule -- anghst / ghewicht oft steentje van twintigh greynen

Waarbij de betekenissen af en toe tot verschillenden grammaticale categorieën behoren:

Altus -- hoogh / boven-zangh
Desert -- verlaten / woestijn
Inferieur -- minder / lager / onderdaen / onderbeurtige
Journaal -- dagelijcks / daghboeck
Manifest -- openbaar / verklaringe
Particulier -- bysonder / af-gedeelt / enckelingh
Patient -- lijder / sieck
Present - tegenwoordigh / geschenck
Subject -- onderwerp / onderworpen / grondt-saack

¹Aldus Moerdijk 1994: 68.

² **stock-beeldt** is een hyponiem van **beeldt**.

Als betekenis zijn samengestelde werkwoorden nogal eens in twee delen gezet. Voor het overige is veeleer de neiging te bespeuren om een betekenis weer te geven met één woord, ook als dat woord nogal lang is, of weinig gebruikelijk.

Lange en ongewone¹ woorden kan men vinden onder de werkwoorden:

Adoleren -- reuckofferen
 Alterneren -- beurthouden
 Amplificeren -- breedmaken
 Blameren -- faamrooven / naamschenden

Vaker gaat het om adjectief of bijwoord. Opvallend hierbij is de toepassing van het suffix -igh om afleidingen of samenstellende afleidingen te vormen:

Apparent -- ooghschijnlijck / schijnbaarlijck
 Arbitraal -- goedtdunckende
 Arrogant -- beroemelijck
 Scismatijcq -- scheursughtigh
 Scrupuleux -- aghterkousigh
 Sociaal -- geselschappigh
 Splenitijck -- mildtsughtigh
 Substantieux -- eygenkraghtigh

Het meest is er sprake van een substantief². Hier zijn het de suffixen -inge, -ige, -heydt en -sel die dikwijls bij de woordvorming zijn aangewend:

Adhibitie -- toebrengeing / bybrengeing
 Agitatie -- anstokinge
 Alluvie -- anvloeyinge / anspoeling
 Atheïst -- ongodtsdienstige
 Barbier -- Baartscheerder
 Machinatie -- quaatstokinge
 Manufacture -- handtwercksel
 Mescontentement -- onghenoeghsaemheydt
 Silentie -- stilswijgingh
 Simulatie -- bewimpelingh
 Suppositie -- uytmakeing

De éénwoordigheid van betekenissen wordt in het bijzonder gerealiseerd door samenstellingen waarin een koppelteken de samenstellende delen verbindt. Het is vooral onder deze samenstellingen-met-koppelteken dat men veel lange en ongewone woorden aantreft.

Hofman plaatst regelmatig koppeltekens in woorden waarin ze niet onmisbaar lijken. Er zijn in zijn tijd meer auteurs die het koppelteken gebruiken om de woordbouw aan te geven. Ze isoleren de morfemen, ook als die niet meer afzonderlijk hun semantische waarde behouden hebben³. Enkele grammatici zijn daarin voorgegaan, nl. Van Heule en vooral A.L. Kók⁴.

Koppeltekens om de woordbouw aan te geven vindt men eerder al bij Kiliaan. In 1588 en 1599 rangschikt hij zijn trefwoorden niet geheel alfabetisch, maar laat hij een met hoofdletter geschreven voorvoegsel of grondwoord telkens volgen door een reeks met kleine

¹Het oordeel 'ongewoon' is tamelijk subjectief. Er blijven echter genoeg lange en ongewone woorden over als men de twijfelgevallen schrapt.

²In 1650 behoort van de trefwoorden 35% tot de werkwoorden, 15% tot adjectief of bijwoord, en 50% maakt deel uit van de substantieven. Deze percentages vinden hun weerslag in de percentages van de woordsoorten waartoe de betekenissen behoren.

³Zie Hermkens en Van de Ketterij 1980: 53, 54.

⁴Zie ook Dibbets 1981: 69.

letter geschreven samenstellingen en afleidingen ervan. Tussen de delen der samenstelling plaatst hij een koppelteken¹.

In de volgende gevallen lijkt het koppelteken in de betekenissen van de Woorden-Schat in de eerste plaats toegepast om de woordbouw aan te geven:

af-eysschen, af-laeten, af-vorderen, by-aghten, by-schicken, erf-stellen, mede-houden, mede-veynsen, mis-baren, mis-draghen, nae-dencken, nae-laten, onder-recht-legghen, op-lossen, op-tellen, toe-eygenen, toe-stellen, uyt-eysschen, uyt-maken, wegh-duycken, plat-uyt, rond-uyt, vol-uyt.
boven-zang, op-eysschinge, Opper-hoofdigheydt.

In de betekenissen van de Woorden-Schat komen we het koppelteken hiernaast herhaaldelijk tegen als semantische indicator². De delen van de samenstelling behouden in dat geval meer hun eigen, oorspronkelijke betekenis:

aard-kuyt, bescheyt-schrift, bet-weeten, Bouw-konst, gehoor-plaats, heyl-wenschinghe, hoed-spraack, klinck-dight, Krijgs-tuygh, leer-oeffeningh, ontfang-brief, Raadt-schrijver, Schou-spel, schrift-heer, starre-leringe, twijfel-zin, Vloot-Heer, Vyer-roer, woord-klank, Zee-vooght.

Soms lijkt de rol van het koppelteken als semantische indicator nog belangrijker. Dan begint het te functioneren als een soort woord-vormer, zij in het ene woord sterker van in het andere:

achter-uyt-vaarder, erf-makinge, even-letter-spreuck, gesagh-gheven, Godt-verlater, Hooghtijdt-vieringe, Kercken-Landt-raadt, kost-vry-houden, onder-recht-legginge, oordeel-vellen, quadt-brouwen, quadt-spreecken, quadt-stoken, reden-wisselen, tegen-aanspannen, voor-recht-dagen, vry-geley-ceel, zoet-luydigh.

Van de lange en ongewone woorden is Hofman toch meestal niet de bedenker geweest. Dikwijls zijn de woorden die hij als betekenis geeft, hier of daar in woordenboeken of in de geschreven taal van zijn tijd, reeds aanwezig, al lag hun schrijfwijze niet vast. Veel van de trefwoorden heeft Hofman samen met hun betekenissen van anderen overgenomen. Uit het voorwoord van de Woorden-Schat van 1650 is dit ook op te maken:

Doch de Nederlandsche Tale is (...) tot meer volmaacktheydt gekomen, soo wel door uytmuntende Dichters, als andere Schrijvers, uyt de welcke dese verduytschinghe ten meesten deele is waar-ghenomen ende aen-gheteyckent³...

Waarom heeft Hofman bij zijn betekenissen zulke lange, niet zelden vrij lastig te hanteren woorden opgenomen? Bij het ontstaan van dergelijke woorden zal dikwijls sprake zijn geweest van een vertaling uit de oorspronkelijke taal, een heel getrouwe vertaling, die on-Nederlands aandoet. De Woorden-Schat zelf spreekt in het voorwoord eveneens van vertaling:

Oversulckx hebben wy ghe-oordeelt dat wy met dese vertalingh te drucken, veele een aanghenamen dienst souden doen ...

Het streven de betekenis weer te geven door middel van één woord, kan dat woord eveneens ondoorzichtig hebben gemaakt. Als het trefwoord verschillende betekenis-elementen bevat, moet aan al die elementen recht worden gedaan in het ene woord dat als betekenis gegeven wordt. Het resultaat kan een weinig gebruikelijk woord zijn dat is samengesteld uit verschillende delen die zo goed mogelijk aan elkaar zijn geplakt met of zonder de hulp van een koppelteken.

Belangrijk bij dit alles is Hofmans keuze om een betekenis weer te geven met niet meer dan één woord, zoals hij in 95% van de gevallen heeft gedaan. Hofman wil in zijn

¹Claes 1990.

²Hermkens en Van de Ketterij 1980: 53.

³uyt de welcke dese verduytschinghe ten meesten deele is waar-ghenomen ende aen-gheteyckent: bij wie deze vertaling in het Nederlands voor het grootste deel is aangetroffen en van wie deze vertaling in het Nederlands voor het grootste deel is overgeschreven.

woordenboekje niet enkel bastaardwoorden verklaren. Het is tevens zijn bedoeling de gebruikers ervan te leren om in plaats van de vreemde term het woord uit de moedertaal toe te passen. In het voorwoord is dit onder woorden gebracht:

... de onkundighe in Talen; de welcke in verscheyde voorvallen¹ begeerigh zijn te weten wat dit of dat Wtheemsch woordt beteyckent, ende hoe men het selve best in Duytsch soude kunnen uytdrukken.

Waarschijnlijk geeft Hofman juist om deze reden voor het bastaardwoord liefst een verklaring van slechts één woord. De gebruiker kan zo de afkeurenswaardige vreemde term zonder veel moeite vervangen door het goede woord dat de Woorden-Schat biedt.

3.1.3.2.2. Betekenissen van meer woorden

1650. Van de betekenissen bevat 5% meerdere woorden, gemiddeld niet meer dan 2,5. Het aantal woorden per betekenis blijft beperkt.

Wanneer er sprake is van een betekenisomschrijving die bestaat uit meerdere woorden, doet zich ten aanzien van werkwoorden regelmatig de vraag voor waarom het woord niet als één geheel is gegeven. De samenstellende delen zijn dan los naast elkaar geplaatst, in strijd met Hofmans streven naar éénwoordigheid:

Alludéren -- op speelen
 Ambiëren -- na hengelen / om hengelen
 Amoliëren -- wegh drijven
 Aspireren -- op vlammen
 Manciperen -- eygen geven
 Statuëren -- vast setten
 Supposeren -- uyt maken

Het in twee delen opnemen van een samengesteld werkwoord is in de tijd waarin de Woorden-Schat verschijnt niet bepaald ongewoon. Ten aanzien van het al dan niet aaneenschrijven van woorden heerst grote verwarring². De gehele spelling in die periode vertoont trouwens een chaotisch beeld. Bovendien kan het de zetter zijn geweest die de noodzaak van éénwoordigheid minder ernstig heeft ingezien dan Hofman zelf, in het bijzonder waar het samengestelde werkwoorden betreft, die immers dikwijls in twee delen in een zin worden geplaatst.

Het meerwoordig zijn van betekenissen kan voorts wel eens worden veroorzaakt doordat voor het synoniem een lidwoord is geplaatst:

Acte -- een kennisse
 Minute -- de kladde
 Sententie -- 't gewijsde

Maar bij het merendeel der meerwoordige betekenissen is sprake van een klein groepje woorden, dat in z'n geheel de functie vervult van een synoniem in de moedertaal:

Administreren -- bewindt hebben
 Approberen -- goedt kennen / goedt achten
 Ausculteren -- gehoor gheven
 Mechaniseren -- ambaght doen
 Millioen -- thien hondert duysent
 Molesteren -- lastigh zijn / moeyelijck vallen
 Moment - yet geringhs
 Mutineren -- oproer maken
 Subsisteren -- onderstandt doen
 Substitutie -- in de plaats stellinge
 Surmonteren -- te boven gaan
 Sustineren -- staande houden

¹in verscheyde voorvallen: in verschillende gevallen

²Weijnen 1960:18.

Af en toe komen we een meerwoordige betekenis tegen die iets anders lijkt te geven dan een synoniemdefinitie, namelijk de aanzet tot een lexicografische definitie. Bij een lexicografische definitie is sprake van een genuswoord en van specificerende kenmerken¹:

Adopteren -- anneemen tot kintschap
 Adoptie -- anneeming tot kindtschap
 Ammunitie -- oorloghs gereedschap
 Amphitheätum -- ronden Schouw-burgh
 Cedent -- die afstant doet
 Inventaris -- beschrijvingh van goederen
 Melodie -- zoet geluyd
 Meubelen -- tilbare goederen
 Recapitulatie -- wederhalinge der hooft-stucken
 Recesseren -- een saack in rechte voordragen
 Scepter -- Konincx staf
 Scrupule -- ghewicht oft steentje van twintigh greynen²
 Stature -- lijfs groote
 Sympatie -- gelijcke neyginge

3.1.3.3. Fouten in de Microstructuur

1650. De Woorden-Schat van Hofman is bepaald geen smetteloos werkje geworden. Er komen nogal wat fouten in voor. Ze zijn van verschillende aard. Omissies in de spelling, weinig duidelijke of uitgesproken foutieve betekenissen, twijfelachtige verklaringen, verkeerde grammaticale categorieën, het is alles te vinden in de Microstructuur.

Zeker is er de verontschuldiging dat Hofman, voor zover bekend, een beginnening was in het vak van woordenboekschrijver, en dat aan een woordenboek in zijn tijd geheel andere eisen werden gesteld dan in onze tijd het geval is. Bovendien spelen, in het bijzonder bij de vervaardiging van een woordenboek, zetter en corrector een belangrijke rol. Ook zijn bepaalde fouten zonder twijfel overgenomen uit de bronnen die Hofman heeft gehanteerd. Feit blijft de onbeholpenheid die ons met regelmaat verrast:

Actie -- handelingh / werckinghe / opspraack / op te spreken hebben
 (**op te spreken hebben** lijkt niet juist. Nog in 1805 gehandhaafd.)

Antidateren -- te vooren anteykenen
 (In 1658 wordt het lemma **Antedateren** . Pas in 1777 is de onduidelijke betekenis vervangen door **de dagtekening vervroegen** .)

Aristocratie -- der besten-regieringe
 (Of het koppelteken moet worden geschrapt, of het woordje **der** . In 1658 vervalt inderdaad het koppelteken: **der bester regheering** .)

Assersie -- verdadiging / toestemmige
 (In **toestemmige** is de letter 'n' weggevalen uit het suffix -inge. In 1658 is deze betekenis geschrapt.)

Distractie -- aftreckinghe / van een trecken / verkoopinghe
 (In 1654 wordt **van een trecken** een duidelijker substantief: **van een treckingh** .)

Exorbitantie -- uytsporigheyt / al te
 Lemma en betekenis **al te** zijn niet verwisselbaar³. De betekenis vervalt in 1658.)

¹Moerdijk 1994: 65.

²In deze betekenisdefinitie is sprake van samentrekking, hetgeen zeer uitzonderlijk is.

³In een woordenboekartikel luidt de basisregel der definitie: de parafrase vervult dezelfde syntactische functie als het gedefinieerde woord. Van Sterkenburg 1979: 172.

Immediateliċk --eensklaps / sonder middel / onmiddeliċk
(De al te getrouwe vertaling **sonder middel** wordt in 1805 vervangen door **zonder tusschenkomst**.)

Indictie -- aanzegginge / op-lage
(De betekenis **op-lage**, misschien bedoeld als 'op-legging', is in 1658 geschrapt.)

Inexcusabel -- schuldbaar / onverschoonliċk
(De foutieve betekenis **schuldbaar** is verwijderd in 1805.)

Licent -- verlof-gelt / geoorloft
(Tweede, onjuiste betekenis nog in 1805 gehandhaafd.)

Manual -- handtboek / handtdoek
(Het onjuiste **handtdoek** vervalt in 1805.)

Monument -- gedenkck-teycken / graf
(De foutieve betekenis **graf** ook bij Kiliaan: 'Graf (...) monume(n)tum ...' Nog in de Woorden-Schat van 1805 gegeven.)

Pastoor -- Harder / Pharheer / Kerckheer
Pastorye -- Phar / Harder-staat / Kerckmeesterschap
(Zowel **Pharheer** als **Phar**, beide ontleend aan het Hoogduits, zijn in 1658 weggelaten.)

Poësie -- gedicht / dightkonst
(WNT¹ over **Poëzie**: 'Eenmaal aangetroffen in den zin van gedicht; in die opvatting stellig een Gallicisme'. In 1658 vervalt deze betekenis.)

Politie -- Burgerschap / Burgerlijcke regeeringe / Burgerstant
(Eerste en derde betekenis, beide onjuist, verdwijnen pas in 1805.)

Presbyteriaal -- Ouderlingschap / Ouderling-aghtigh / Ouderlingh betamelijck.
(De eerste, verkeerde, betekenis vervalt in 1658.)

Resulteren -- weerspringen / opspringen / ontstaan / ontspringen
(De betekenissen **weerspringen** en **opspringen** worden door het WNT² gezien als 'lett. vertaling van lat. resultare'. Ze komen alleen voor in enkele woordenboeken. Als eerste vindplaats noemt het WNT Van den Werve *Tresoor* 1553. Hofman kan ze van Van den Werve hebben overgenomen. Nog in 1805 gehandhaafd.)

Resultatie -- weerspringinge / opsprongh / opstandt
(Volgens het WNT³ zijn de betekenissen **weerspringinge** en **opsprongh** alleen aangetroffen in enkele woordenboeken, waarvan de Woorden-Schat van 1650 de eerste is. Hofman kan ze zelf gevormd hebben van de betekenissen bij **Resulteren**⁴. Nog in 1805.)

Revolteren -- afvallen / omwenden / omkeeren
(Laatste twee betekenissen zijn niet juist. Ze vervallen in 1805.)

Stimulatie -- aanporringhen
(In 1654 veranderd in **aanporringe**.)

¹WNT XII [2]: 3022. De bewijspplaats in de Woorden-Schat van 1650 wordt hier niet vermeld.

²WNT XII [4]: 383.

³WNT XII [4]: 380.

⁴Zie boven.

Succes, Successie -- involginge / navolgingh

(De betekenissen verklaren alleen het tweede lemma. In 1654 wordt voor het eerste lemma de betekenis **ghelucking** toegevoegd. In 1805 vervalt het lemma **Succes** samen met de betekenis **gelukking**.)

Titule -- Opschrift / by-naam / Van

Tituleren -- by-noemen / op-schrijven

(Van de betekenis **Opschrift** kan Hofman de onjuiste betekenis **op-schrijven** hebben afgeleid. Pas in 1805 weggelaten.)

3.1.3.4. Spelling

1650. Over de spelling door Hofman gebezigd in zijn Woorden-Schat kunnen wij kort zijn. Alleen de toepassing van het koppelteken heeft betekenis gehad voor zijn lexicografische arbeid, zoals hierboven is gezien. Zijn verdere spelling ligt geheel in de lijn van de toenmalige orthografie en wordt gekenmerkt door een geringe consequentie. Van Weijnen zijn de bekende woorden: ‘De spelling vertoonde in de 17e eeuw een grillig beeld’¹, en dat geldt zeker voor de spelling van Hofman.

Hieronder volgt een kleine bloemlezing van inconsequenties uit de spelling van de Woorden-Schat van 1650. De vormen die naast elkaar zijn gegeven, staan in het woordenboekje op één bladzijde, of zelfs in hetzelfde artikel:

weghstieren wechrucken (p. 1)
 bewint bewindt hebben (p. 5)
 kintschap kindtschap (p. 6)
 Antiquiteyt outheydt benaautheyd (p. 11)
 konst-handel konstgreep (p.14)
 starre-leringe starrekijkinge starrekijker (p. 15)
 ghenees-middel geheugenisse (p.96)
 misnoeginghe erbarminge (p.98)
 neederstoringe nederslaan (p. 134)
 lijfs groote lijf-stal (p. 140)
 inde plaats stellen inde plaats gestelde (p.141)
 naevolgen navolgingh (p. 142)

In de trefwoorden, soms konstwoorden met geheel uitheemse vorm, meestal bastaardwoorden waarvan alleen het uiteinde vernederlandst is, komen dergelijke inconsequenties over het algemeen niet voor.

Regelmatig voorziet Hofman een betekenis van een hoofdletter. Niet altijd is duidelijk waaraan het woord zijn hoofdletter te danken heeft en meermalen heeft het woord waarbij wij een hoofdletter zouden verwachten, er geen gekregen. Dat het bij het hoofdletter-gebruik in de zeventiende eeuw slechts gaat om tendenties, en dat daardoor veel uitzonderingen te verwachten zijn, is door Hermkens en Van de Ketterij² reeds onder de aandacht gebracht. Bovendien kan Hofman de hoofdletter ook samen met de betekenis uit een bron hebben overgenomen.

¹Weijnen 1960: 12.

²Hermkens en Van de Ketterij 1980: 57.

L. M E I J E R S
W O O R D E N S C H A T ,

Verdeelt in

1. Baftaardt-woorden.
2. Konft-woorden.
3. Verouderde Woorden.

Den zebenden Druk /
*Verbetert, en veel vermeerderd
in het derde Deel.*

A M S T E L D A M ,

By HENDRIK BOOM, en de Wed. van
DIRK BOOM, op de Cingel, by de
Jan-Roon-Poorts-Toorn, 1698.

Met Privileg'e.

8 Titelpagina van de zevende druk van L. Meijers Woordenschat, in 1698 uitgegeven door Hendrik Boom en de Weduwe van Dirk Boom te Amsterdam. Het titelvignet vormt een ongewone onderbreking in de serie drukkersmerken die de familie Boom in de verschillende uitgaven van de Woorden-Schat heeft achtergelaten. Het vignet bestaat uit een gedecoreerde vaas op voet met een tuil bloemen en bevat geen spreuk of letters of iets anders dat kenmerkend is voor het geslacht Boom. In het werk zelf is geen enkele aanwijzing te vinden dat het gedrukt zou zijn door een andere drukker, die het drukkersmerk van de familie Boom kan hebben vervangen door dit neutrale vignet.

(Persoonlijk eigendom, vergroot)

3.2. De bewerkingen van Lodewijk Meijer

3.2.1. De bewerkingen van Meijer – Uiterlijk

3.2.1.1. Boekdrukkers en boekverkopers

In 1650 is de eerste druk van de Woorden-schat verschenen bij Thomas Fonteyn te Haarlem. In 1653 verplaatst Fonteyn zijn drukkerij annex boekhandel van Haarlem naar Amsterdam. Johan Hofman verhuist niet mee. Hij blijft in Haarlem wonen.

Nog in hetzelfde jaar verschijnt in Amsterdam een boekje waarvan de uitgave is verzorgd door Lodewijk Meijer. Het is nagelaten door zijn halfbroer A.L. Kók, die in augustus van dat jaar is overleden. De titel van het werk luidt: *Alhardt L. Kóks Radt van avondtuuren. Bly-endendt truer-spel*. Betreffende de uitgever vermeldt de titelpagina: ‘t'Amsterdam, By Thomas Fonteyn, Boek-drukker op de Nieuwe-zijds Voor-burgh-wal, by de Deventer Hout-markt, in de ghekroonde Drukkery’¹.

1654. In het jaar daarop, 1654, ziet bij Fonteyn de tweede druk van de Woorden-Schat het licht. Dit keer verschijnt het werk niet anoniem, maar blijkt uit de ondertekening van de voorrede dat Lodewijk Meijer de uitgebreide uitgave heeft bezorgd. Het initiatief hiertoe is volgens Meijer uitgegaan van Fonteyn:

En alzo de Drukker van deeze Woorden-Schat op een tweeden Druk toeleide, hebben wy (...) toegestaan, dat ze met onze verrijking voor den dagh mocht komen.²

Uit de voorrede valt ook op te maken wie de samensteller van de anonieme eerste druk is geweest. Er wordt gesproken over ‘I. Hófman, een voortreflijk zaak- en spraak-kundighe, in zijn Nederlandtsche Woorden-Schat’³. Voor het aanvullen van de tweede druk heeft Hofman Meijer woorden toegestuurd, want deze heeft het over ‘veel andere Uitheemsche woorden, eensdeels van I. Hófman ons toeghezonden’⁴. Vanuit Haarlem verleent Hofman dus nog zijn medewerking aan deze uitgave van zijn vroegere werkgever Fonteyn.

1658. De derde druk van de Woorden-Schat verschijnt in 1658. Op de titelpagina staat: ‘t'Amsterdam, Voor Jan Hendriksz en Jan Rieuwertsz Boekverkoopers’. Achterin het werk⁵ wordt dit aangevuld: ‘t'Amsterdam, Ter Drukkery van Thomas Fonteyn, op de Voorburghwal, by de Deventer Houtmarkt, naast de voghel Ghryp’⁶.

De uitgave is tot stand gekomen door samenwerking van Fonteyn als drukker en Jan Hendriksz en Jan Rieuwertsz als afnemers. Het aandeel van Fonteyn wordt bevestigd in Meijers opdracht aan ‘Johan Hófman’. Sprekend over de Woorden-Schat schrijft hij:

¹Fonteyn blijkt in Amsterdam hetzelfde uithangbord te gebruiken als in Haarlem.

²W-S 1654 voorwoord p. [5].

³W-S 1654 voorwoord p. [4].

⁴W-S 1654 voorwoord p. [5].

⁵Tegenover p. 512.

⁶Het *NNBwb*, II: 454, vermeldt dat dit adres van Fonteyn in 1661 is genoemd in de herdruk van Camphuysens *Uytbreiding over de psalmen*. Dit ‘eenigszins gewijzigde adres’ doet de auteur van het artikel veronderstellen dat de drukkerij-eigenaar wellicht reeds is overleden bij de uitgave van het boek. We zien hier dat Fonteyn het adres reeds in 1658 gebruikt, als hij nog volop in bedrijf is.

Met ‘de voghel Ghryp’ zal een uithangbord zijn bedoeld dat een zg. grijpvogel voorstelt. De grijpvogel, of griffioen, is een heraldische figuur, een fabeldier met het bovenlijf van een adelaar en het benedenlijf van een leeuw. Het is het embleem van de boekdrukkers. Zie Pama 1969: 131, 132.

Deze (...) is met zo ghroot een ghraagte van de Nederduitschen ontfangen gheweest, dat (zy nu op nieuws uitverkócht zijnde) in my ontstaan is een lust en gheneeghenheid, om voor de tweede maal eenighe van mijne uren, en in den Drukker moedt en gheleeghenheid, om voor de derde maal zijn inkt en pappier tót haar verbetering te kóste te legghen¹.

De Woorden-Schat was voor de tweede keer uitverkocht en is nu voor de derde keer door Fonteyn gedrukt.

Samenwerking van drukker en boekverkoper bij het uitgeven van een werk is in de zeventiende eeuw een veelvoorkomende zaak. Van een uitgever in onze betekenis van het woord is nog geen sprake. We hebben voor de periode van de Republiek te maken met boekverkopers, handelaren die voor eigen rekening, of samen met anderen, boeken laten drukken. Grote handelaren hebben vaak een eigen drukkerij en zij behoeven het drukken dan niet, of niet altijd, uit te besteden².

De noodzaak tot samenwerking ten tijde van de handpers wordt door Gaskell gezien als een louter financiële en hij licht dit als volgt toe:

Partnership in publication is as old as printing. Book production makes great demands on capital resources before any return can be had, while distribution involves the publisher in the probability that turnover will be slow and the possibility that he may be able to sell no more than a fraction of an edition; it was obviously sensible to share both the outlay and the risk. Early partnerships appear to have been ad hoc arrangements between brother tradesmen, involving constantly changing combinations of partners³.

Van de eerste twee drukken van de Woorden-Schat is Fonteyn drukker én verkoper, van de derde druk alleen drukker. In later jaren zal Jan Hendriksz, die van deze derde druk afnemer is en als een der twee boekverkopers op de titelpagina staat, de uitgave van de Woorden-Schat geheel in handen nemen.

Bij Thomas Fonteyn is dikwijls sprake van samenwerking met andere boekverkopers. In de meest bedrijvige tijd van zijn werkzaamheden lijkt hij meer drukkerij-eigenaar dan boekverkoper⁴. In Amsterdam werkt hij onder meer voor Joost Hartgers (1653) en de Wed. Abr. I. de Wees (1655, 1657, 1660)⁵, ook voor Jacob Vinckel (1654), Borrit Jansz Smit (1659) en Jan Jacobsz Bouman (1660)⁶.

Hoe in het geval van de Woorden-Schat de samenwerking van Fonteyn met Jan Rieuwertsz en Jan Hendriksz tot stand is gekomen, de door ons geraadpleegde bronnen geven er geen uitsluitsel over. Wel is het zo dat Jan Rieuwertsz bij uitnemendheid de uitgever is van doopsgezinden en collegianten⁷ en dat Fonteyn de doopsgezinde richting is toegedaan. Reeds in het jaar 1653 is Fonteyn als drukker genoemd in een uitgave van Jan Rieuwertsz, nl. *Van de waerheyt der christlijke godts-dienst* van H. de Groot⁸.

Ook zien kort voor 1658 bij Jan Rieuwertsz enkele werken het licht van de remonstrantse predikant Geeraardt Brandt, een vriend van Johan Hofman en een bekende van Lodewijk Meijer. In 1655 *Vijftien predicatien* door J. Loedingius, in 1657 gevolgd door het remonstrantse geschrift *Verlaet uw eigen vergaedinge niet*⁹.

Omstreeks 1658 is herhaaldelijk sprake van samenwerking tussen de boekverkopers Jan Rieuwertsz en Jan Hendriksz. In 1654 geven zij samen de *Vermaarde reizen* uit van Vincent

¹W-S 1658 opdracht aan Hofman p. [8] en [9].

²Van Selm 1992: 14. Zie ook Van Eeghen 1978: 40.

³Gaskell 1985: 180.

⁴NNBw II: 453, 454.

⁵Drukkersregister K.B.

⁶NNBw II: 453, 454.

⁷NNBw II: 1211.

⁸Van Eeghen IV: 63.

⁹Loeff 1864: 136. Ook na 1658 verschijnen bij J. Rieuwertsz nog verschillende werken van Brandt.

le Blanc, uit het Frans vertaald door J.H. Glazemaker, en in 1661 *De strydende leeuw* van L. van Aitzema en de *Theologische werken* van D.R. Kamphuyzen.

In het jaar 1658 verschijnt bij Jan Hendriksz en Jan Rieuwertsz een bundel ‘Nederduytsche mengelrymen’¹, nl. *Apollos Harp*. Op de titelpagina prijkt een groot vignet, mogelijk van Thomas Fonteyn, een soort juk met afhangende linten en een tros ooft². De bundel is samengesteld door ‘N.H.A.I.M.’. Algemeen wordt aangenomen dat achter deze letters Geeraardt Brandt schuilgaat³. In de bundel zijn bijdragen opgenomen van Brandt zelf, ook van Reyer Anslo, de schrijver van het lofdicht op de Woorden-Schat in 1654, en van J.H., waarmee waarschijnlijk Johan Hofman is aangeduid.

Ook in 1663 blijken, bij de verkoop van het *Verhaal van de Reformatie* van Geeraardt Brandt, ‘Jan Hendrix en Jan Rieuwers’ nog gezamenlijk actie te ondernemen. We lezen het in de brief die Johan Hofman op 16 september 1663 schrijft aan Geeraardt Brandt⁴:

Abraham Kasteleyn bevinde⁵ onwilligh om in syn courant te stellen⁶, opt verzoek van Jan Hendrix en Jan Rieuwers, tschynt (so ik merk) datse dit boek in haar winkel so goetkoop an yder verkopen, dat andere boekverkopers geen profyt daar op kunnen hebben.

De beide heren volgen samen een bepaalde prijspolitiek, zoveel wordt hier wel duidelijk. De titelpagina van het desbetreffende werk van Brandt vermeldt echter alleen: ‘Voor Jan Rieuwertsz. Boekverkooper’. Jan Hendriksz wordt in het geheel niet genoemd. Hier is te zien dat samenwerking in de praktijk niet altijd op de titelpagina is terug te vinden.

Er hebben omstreeks 1658 allerlei banden bestaan tussen Johan Hofman, Geeraardt Brandt en Lodewijk Meijer enerzijds en de boekverkopers en boekdrukkers Thomas Fonteyn, Jan Rieuwertsz en Jan Hendricksz anderzijds. In de verdere geschiedenis van de Woorden-Schat speelt Jan Rieuwertsz geen rol meer, maar in later jaren zal hij een belangrijk uitgever zijn van Spinoza's werk⁷, waardoor Lodewijk Meijer toch weer met hem te maken krijgt. Ook Meijers *Philosophia S. Scripturae interpres* zal in 1666 anoniem bij hem verschijnen, evenals in 1667 de vertaling ervan. Anders is het met Jan Hendriksz, wiens naam een verkorting is van Jan Hendriksz Boom. De naam Boom prijkt nog in 1720 op de titelpagina van de Woorden-Schat.

De geschiedenis van het boekverkopersgeslacht Boom begint voor ons in 1643. Toen ondertrouwen op 21 maart te Amsterdam: ‘Jan Heijndrix Bomaerd van Munster, boeckebindersgesel, met Aechgie Wijgers van Hattum, beijde tot Rotterdam’. Jan Hendricksz werd als boekverkoper opgenomen in het Amsterdamse gilde der boekverkopers op 23 oktober 1643. Hij was in Amsterdam werkzaam in de jaren 1649-1664⁸. Toen hij in 1664 werd begraven in de Noorderkerk, werd zijn adres vermeld: ‘Jan Hendricksz Boom Cingel bij Jan Roonpoorts toren⁹ inde boeckebinder’¹⁰.

Jan Hendriksz Boom, als ‘boeckebindersgesel’ naar Amsterdam gekomen, en bij zijn dood gevestigd ‘inde boeckebinder’, is niet alleen boekverkoper geweest, maar ook boekbinder. In de zeventiende eeuw, toen een boek over het algemeen niet-gebonden werd

¹Aldus de ondertitel van dit werk.

²In 1649 is hetzelfde vignet gebruikt op de titelpagina van *Sommighe aendachtighe ende leerachtige geestelijke liederken en psalmen Davids*. Dit werk is verschenen bij de Amsterdamse boekverkoper Jaques vander Schuere en volgens de mededeling achterin, gedrukt door Fonteyn.

³Zie Van Hardeveld 1997 (a).

⁴Rogge (IJ.) 1869 nr. 1276.

⁵Onderwerp van ‘bevinde’ is ‘ik’, nl. Johan Hofman.

⁶nl. een aankondiging van Brandts boek.

⁷Kingma en Offenbergh 1977.

⁸Gruys en De Wolf 1989: 19.

⁹Op de plaats van de Jan Rodenpoorts Toren staat nu de Munttoren. Van Selm 1992: 40.

¹⁰Kleerkooper en Van Stockum I: 63, 64.

verkocht als een stapeltje bedrukte vellen, was het een belangrijk beroep, dat bovendien een gelukkige combinatie vormde met dat van boekverkoper. Tot in het begin van de negentiende eeuw was een boekverkoper daarom gewoonlijk ook boekbinder¹.

1663. De vierde druk van de Woorden-Schat verschijnt in 1663. De titelpagina vermeldt: ‘Voor Jan Hendriksz Boom, Boekverkooper, by de Jan-Roon-poorts Toorn’. Het woordje ‘Voor’ doet de vraag rijzen of soms een ander het werk heeft gedrukt. Wie het zou kunnen zijn, het werk vermeldt het niet. Van Thomas Fonteyn, drukker van de eerste drie uitgaven, wordt 1661 genoemd als laatste jaar van werkzaamheden in Amsterdam². De ledenlijst van het Haarlemse gilde der boekverkopers over de jaren 1616-1650 meldt bovendien dat Fonteyn in het jaar 1661 gestorven is³.

Alleen als de drukkerij na 1661 nog enige tijd draaiende werd gehouden, is het mogelijk dat in 1663 de Woorden-Schat in dezelfde drukkerij onder de pers is geweest. Het gebeurde wel meer dat erfgenamen het bedrijf van een overleden drukker nog enige tijd voortzetten. Dus uitgesloten is het niet. Hoe het ook zij, de titelpagina van de vierde druk noemt Jan Hendriksz Boom als enige, zodat we de uitgave op zijn naam mogen schrijven.

Aan de vierde uitgave van de Woorden-Schat is veel zorg besteed. Het werk werd aanzienlijk uitgebreid. Anders dan men zou verwachten, is Meijers opdracht aan Johan Hofman vrijwel letterlijk overgenomen uit de vorige druk. Daardoor bleef ten onrechte de volgende zinsnede staan:

... in my ontstaan is een lust en gheneeghenheid, om voor de tweede maal eenighe van mijne uren, en in den Drukker moedt en gheleeghenheid, om voor de derde maal zijn inkt en pappier tót haar verbetering te kóste te legghen⁴.

Voor Meijer, die hier aan het woord is, vormt deze uitgave niet de tweede, maar de derde maal van zijn bemoeienis met de Woorden-Schat. Voor de drukker is het in geen geval de derde maal dat hij de Woorden-Schat drukte. De drukkerij van Fonteyn zou het voor de vierde maal hebben gedaan, een andere drukker voor de eerste maal.

In het jaar 1704 zal door Hendrick Boom en de Weduwe Dirck Boom in Amsterdam een veiling worden gehouden van de bibliotheek van Joan Huidekooper⁵. In de *Catalogus (...) librorum (...) Joannes Huidekooper a Maarseveen*⁶ wordt de Woorden-Schat van 1663 te koop aangeboden⁷ voor een prijs van 8 stuivers. Dit bedrag is met de hand in de linkermarge bijgeschreven, tussen alle andere handgeschreven prijzen. Of de Woorden-Schat van 1663 in het jaar van verschijnen eveneens voor 8 stuivers te koop is aangeboden, is natuurlijk maar de vraag. Bij de veiling van 1704 gaat het om de verkoop van gebruikte, ingebonden boeken.

1669. In 1669 ziet de vijfde druk van de Woorden-Schat het licht. Het werk verschijnt volgens de titelpagina ‘t'Amsterdam, By de Weduwe van Jan Hendriksz. Boom, op de Singel, by Jan-Roon-poorts Tooren’. Onderaan het frontispice staat: ‘t'Amsterdam Voor de

¹Van Selm 1992: 35.

²Zie Gruys en De Wolf 1989: 65.

³Briels, 1974: 579, geeft een lijst van leden van het Boekverkopersgilde van Haarlem 1616-1650. Van Thomas Jaspersz Fonteijn, ingekomen als gildebroeder op 18 april 1629, wordt vermeld ‘overleden 1661’. Zijn vertrek naar Amsterdam in 1653 is hier niet opgenomen.

⁴W-S 1663 opdracht aan Hofman p. [9].

⁵Bij zijn leven schepen, raad en burgemeester van Amsterdam. Van der Aa III: H 463.

⁶*Book sales catalogues* Cat. 778 mf 113-117.

⁷Op p. 330.

Weduwe van J.H. Boom 1669'. Het woordje 'Voor' doet vermoeden dat ook deze druk in een andere drukkerij werd gedrukt dan die van de Weduwe Boom zelf.

De Weduwe Boom is in elk geval wel de uitgeefster van het werk. Dit blijkt uit het 'Extract uit de Privilegie', dat voorin is opgenomen. Het begin luidt:

De Staten van Hollandt, en West-Frieslandt, hebben aan de wed. van Jan Hendrikz. Boom, Boekverkoopster tot Amsterdam, op haar versoek geoctroyeert en toegestaan, ghelijc sy octroyeeren en toestaan, dat zy alleen in onze Provintie zal moghen drukken, en doen drukken, uitghieven en verkoopen, L. Meijers Woordenschat (...) Voor de tijdt van vijftien eerstkommende Jaaren ...

Het privilege is afgegeven door de Staten van Holland en West-Friesland op 19 september 1668, en is ondertekend door Joan de Witt¹.

De vrij kostbare privileges vroeg men alleen aan voor heel belangrijke of succesvolle werken, waarvoor men nadruk vreesde. De niet door privileges beschermde werken konden ongehinderd worden nagedrukt, tot in de stad van de oorspronkelijke uitgave toe². We zien bijvoorbeeld hoe Meijer in 1655, als hij de uitgave verzorgt van *De christlijke ghódt-gheleertheit*, elk exemplaar van de oplage van zijn handtekening voorziet, als kenmerk van echtheid en deugdelijkheid. Dit om, zonder dat een privilege is aangevraagd, nadruk tegen te gaan. Het boek dat de ondertekening miste, was nagedrukt³.

De weduwe van Jan Hendriksz Boom was in Amsterdam werkzaam in de jaren 1664-1669⁴. Na de dood van haar man in 1664⁵ zette zij het bedrijf voort. Nog in hetzelfde jaar verscheen bij haar van Koerbagh 't *Nieuw woorden-boek der regten*. Meijers bewerking van de Woorden-Schat uit 1663 en 't *Nieuw woorden-boek der regten* van 1664 vertoonden samenhang⁶. Vermoedelijk heeft Meijer zijn vriend Koerbagh bij uitgeverij Boom geïntroduceerd. In 1668 verscheen van Koerbagh *Een bloemhof van allerley lieflijkheyd zonder verdriet*, zonder dat er een drukker of boekverkoper in genoemd werd. Het was een minder onschuldig werk dan het voorgaande, dus de naam van de boekverkoper zal wel uit voorzorg zijn verzwegen⁷.

Toch drukten of verkochten de boekverkopers Boom wel boeken die verboden waren, of op z'n minst verdacht. Op 11 april 1669 bijvoorbeeld worden delen van een verzamelwerk van verboden sociniaanse boeken te koop aangeboden 'in de winckel van Hendrick Boom, boeckvercooper bij de Jan Roonpoortsthoorn'. Het Hof van Holland gelast dan de officier van Amsterdam huiszoeking te verrichten om de exemplaren in beslag te nemen⁸.

De familie Boom staat in dit opzicht bepaald niet alleen. De handel in verboden boeken tiert welig in deze tijd. Er zijn trouwens heel wat boeken verboden en de stedelijke overheid treedt tegen een overtreding op dit gebied meestal niet al te streng op⁹.

De prijs van de Woorden-Schat van 1669 staat vrijwel zeker genoteerd voorin een exemplaar van deze uitgave dat zich bevindt in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag¹⁰.

¹Duidelijk lezen we in het geciteerde fragment wat in 1668 als het werk werd gezien van een boekverkoper, nl. drukken, laten drukken, uitgeven en verkopen.

²Van Eeghen 1974: 124.

³Bodel Nyenhuis 1892: 46n.

⁴Gruys en De Wolf 1989: 19.

⁵Kleerkooper en Van Stockum I: 64.

⁶Meer hierover op p. 34 van deze studie.

⁷Zie p. 36 van deze studie.

⁸Kleerkooper en Van Stockum I: 65-67.

⁹Een uitzondering vormt het vonnis dat in 1668 wordt uitgesproken over Adriaan Koerbagh. Het is voor deze tijd ongewoon streng. Meer over dit proces bij Meinsma 1896: 293-324.

¹⁰Sign. 1016 F 50.

Aan de binnenzijde van het voorplat is met potlood geschreven: “f(?) i - 2 - : “. Dit zal betekenen een prijs van 1 gulden en 2 stuivers¹.

Gezien de plaats van deze prijs, is men geneigd te veronderstellen dat het de prijs is van een gebonden exemplaar. En dat doet weer vermoeden dat het de prijs is voor een particuliere koper. Hoeveel tijd verstreken is tussen het drukken van de Woorden-Schat in 1669 en de verkoop van een gebonden exemplaar voor 1 gulden en 2 stuivers is in dit geval niet na te gaan².

Op 27 januari 1670 worden twee zonen van de weduwe van Jan Hendriksz Boom, Hendrick en Dirck, als boekverkoper opgenomen in het Amsterdamse gilde der boekverkopers. Zij nemen het bedrijf van hun moeder over en zetten het voort in hetzelfde pand. Hun moeder wordt op 31 oktober 1679 begraven in de Noorderkerk³.

De boekverkopers Boom verkopen niet alleen nieuwe boeken, al dan niet door henzelf gedrukt. Hendrick houdt samen met zijn broer Dirck, en later met diens weduwe, tal van boekveilingen. De meeste te Amsterdam, een aantal te 's Gravenhage. Het is over het algemeen het boekenbezit uit de nalatenschap van vooraanstaande personen, niet zelden predikanten, dat door hen verkocht wordt. In 1696 zal dat bijvoorbeeld de bibliotheek zijn van ‘wijlen Casparus Brand’, remonstrants predikant te Amsterdam, een zoon van Hofmans vriend Geeraardt Brandt⁴.

In 1680 ontstaat grote opschudding in Amsterdam als daar een boekje is nagedrukt van Louis Aubery, *Memoires pour servir á l'histoire de Hollande et des autres provinces unies*. Het geschrift wordt beledigend geacht voor de Republiek en voor de stadhouder. Het moet worden opgespoord en vernietigd. Drukkers en verspreiders zullen streng gestraft worden. Het werkje blijkt gedrukt en ook verspreid te zijn door boekdrukker en boekverkoper Boom. Maar de dood van Dirck Boom, die op 14 november 1680 wordt begraven in de Noorderkerk, en de gelijktijdige ziekte van zijn broer Hendrick maken dat het vonnis minder streng uitvalt dan verwacht. Een boete van 500 gulden, en daar blijft het bij⁵.

Na de dood van Dirck zet zijn weduwe, Johanna Veris, het bedrijf voort⁶, samen met haar zwager Hendrick, onder de naam ‘Hendrick Boom en de Wed. Dirck Boom’. Zij werken samen tot in 1709 toe⁷. Het is tijdens hun bedrijfsvoering dat in 1688 de zesde druk van de Woorden-Schat zal worden uitgegeven. Maar Lodewijk Meijer zelf is dan in 1681 al gestorven.

3.2.1.2. Drukkersmerk⁸ en verdere typografische versiering

1654. Het titelvignet op de titelpagina van de Woorden-Schat uit 1654, verschenen bij Thomas Fonteyn te Amsterdam, is minder opvallend en geheel anders van formaat en voorstelling dan dat in de uitgave van 1650. Het vignet is slechts 2 cm hoog en 2,7 cm breed. Het toont een soort juk, met aan elk uiteinde een afhangend kort stuk touw, eindigend in een knoop. In het midden hangt een tros vruchten, omkranst door bladeren en

¹Een gulden is in deze periode gelijk aan 20 stuivers. Van Gelder 1970: 261.

²Ter vergelijking met deze prijs het volgende. Omstreeks het midden van de 17e eeuw werd een predikants-echtpaar geacht per jaar op zijn minst 25 gulden te besteden ‘Aen boeken/ papier/ pennen/ Inkt en Courant’. Aldus het pamflet waarop Van Selm de aandacht heeft gevestigd: *Bewys, dat het een predicant met zijn Ghuysvrouw alleen niet mogelijck en is op 500 guldens eerlijck te leven*. Delft, 4e druk 1663.

³Kleerkooper en Van Stockum I: 64, 65.

⁴Kleerkooper en Van Stockum I: 67, 68.

⁵Kleerkooper en Van Stockum I: 73-83.

⁶Kleerkooper en Van Stockum I: 64, 65.

⁷Gruys en De Wolf 1989: 19.

⁸Zie de Illustraties nr. 2, 3, 4, 5, resp. op p. 26, 42, 64, 89.

bloemen. Door het ontbreken van spreuk of letters, door de geringe afmeting en vooral ook door de algemeenheid van de afbeelding, heeft dit titelvignet meer het karakter van een typografisch ornament, een siervignet, dan van een drukkersmerk.

De verdere typografische versiering in de Woorden-Schat van 1654 blijft, evenals in de vorige druk, beperkt tot een ornamentale initiaal voor voorrede en eerste lemma.

1658. De Woorden-Schat van 1658, 'Voor Jan Hendriksz en Jan Rieuwertsz' te Amsterdam, toont hetzelfde onopvallende vignet op de titelpagina als de druk van 1654. Het is vrijwel identiek wat betreft afmeting en voorstelling. Achterin het werk staat dan ook vermeld: 'Ter Drukkery van Thomas Fontein'.

De typografische versiering van deze uitgave blijft bescheiden. Vier sierblokjes voor de beginletter van opdracht, voorwoord, en eerste lemma der beide delen. Verder een smal sierrandje boven en onder de drukkersnaam achterin het werk. Het vignet van de voorpagina is als sluitstukje herhaald op de laatste bladzijde van het eerste deel.

1663. Ook de Woorden-Schat van 1663 toont het vignet met juk en hangende fruit-tros op de titelpagina. De knopen onderaan de afhangende touw-einden zijn hier vervangen door kwasten of bloemen. Het feit dat het titelvignet uit de vorige druk is overgenomen in deze vierde druk is belangwekkend. De titelpagina deelt immers mee: 'Voor Jan Hendriksz Boom, Boekverkooper, by de Jan-Roon-poorts Toorn'. Het vignet dat Fonteyn in de voorgaande twee drukken zelf op de titelpagina plaatste, versterkt het vermoeden dat ook deze vierde druk nog uit de drukkerij van Fonteyn afkomstig is.

In deze druk zijn opnieuw sierblokjes gebruikt voor de beginletter van opdracht en voorwoord en van het eerste lemma in beide delen. Het vignet van de titelpagina is weer herhaald als sluitstukje van deel I.

1669. De titelpagina van de Woorden-Schat uit 1669, verschenen 'By de Weduwe van Jan Hendriksz Boom', draagt een echt drukkersmerk. De vorm is rechthoekig, de breedte is 5,3 cm en de hoogte 4,2 cm. Het merkt toont een palmboom met Hercules aan de ene zijde, een liggende leeuw aan de andere zijde. Aan de voet van de boom staan de letters I H B¹. Om deze voorstelling heen is de spreuk te lezen: 'Virtus nescia vinci'². In 'nescia' en 'vinci' is de letter 'n' in spiegelbeeld afgedrukt.

De letters I H B vormen de beginletters van Jan Hendriksz Boom. Het drukkersmerk is aanvankelijk gebruikt door de Weduwe van Jan Hendriksz Boom. Voorbeelden van dit gebruik zijn bewaard uit de jaren 1666, 1668, 1669. Daarna is het merk nog een aantal jaren toegepast door haar zonen Hendrick en Dirck Boom³.

De typografische versiering in deze uitgave bestaat uit vier sierblokjes, gebruikt voor de beginletters van de voorrede en van het eerste lemma van alle drie de delen. Aan het einde van deel I een neutraal vignetje⁴, gevormd door zwierig krullende lijntjes.

3.2.1.3. Titel en ondertitel

1654. In 1654 ziet de tweede druk van de Woorden-Schat het licht. De titel blijkt geheel gelijk gebleven: 'Nederlandsche | Woorden-Schat'.

De naam van de auteur treffen we op de titelpagina niet aan. Die wordt gegeven als ondertekening van het voorwoord: 'L. Meyer'.

¹In de 'Verzameling van drukkersmerken tot 1700', K.B. Den Haag, is bij de beschrijving van dit merk de 'I' over het hoofd gezien. Deze 'I', eerste letter van Jan, is geplaatst op de dwarsstreep van de 'H'.

²Naar het inzicht van F. Claes betekent deze Latijnse spreuk: Moed kan geen nederlaag aanvaarden.

³'Verzameling van drukkersmerken tot 1700', K.B. Den Haag, afd. Oude drukken.

⁴Naast de voorraad letters van verschillend type bezat een drukkerij ook een aantal bijzonder figuren, zoals versierde initialen en typografische ornamenten, die gebruikt konden worden om het drukwerk te verfraaien.

In de 17e eeuw speelt de titelpagina een belangrijke rol bij de presentatie van een boek. In de boekwinkel liggen de boeken ongebonden op de plank¹. Aan het titelblad, dat bovenop het stapeltje vellen of gevouwen katernen ligt, moet men kunnen zien met wat voor boek men te maken heeft. Het titelblad wordt ook gebruikt als poster of affiche. Het kan aan een knijper voor het winkelraam worden gehangen, of buiten onder de luifel. Het titelblad moet kopers werven. Hiertoe gebruikt men een illustratie of een pakkende tekst².

Een illustratie vinden we pas in de *Woorden-Schat* van 1669, in de vorm van een frontispice, een gegraveerde titelpagina. Een pakkende tekst, opvallend afgedrukt in verschillende lettertypes van uiteenlopend formaat, treffen we reeds aan op de titelpagina van de *Woorden-Schat* in 1654. De ondertitel is aanzienlijk minder bescheiden van toon dan in de eerste druk³:

Nederlandsche | Woorden-Schat, | Waar in meest alle de | Basterdt-Woorden, | Uyt | P.C. Hóófdt, H. de Ghróót, C. Huyghens, | I. v. Vondel, en andere voortreffelijke | Taalkundighe: | En | Konst-Woorden | Uyt | A.L. Kók, S. Stevin⁴, de Kamer in Liefd' | bloeiende, en andere Duitsche Wijsghieren, | Verghadert⁵, | Naauwkeurighlijk en met Kraft⁶ vertaalt worden. | De tweeden Druk, verbeterd en veel vermeerderd.

Met 'Basterdt-Woorden' worden bastaardwoorden bedoeld en met 'Konst-Woorden' 'konstwoorden', wetenschappelijke vaktermen. Wat Lodewijk Meijer met deze woorden precies heeft willen aangeven, komt nog ter sprake bij de behandeling van bastaardwoorden en konstwoorden, binnen de Macrostructuur van Meijers bewerkingen van de *Woorden-Schat*.

In de ondertitel wordt met 'Taalkundighe' niet bedoeld op de beoefenaars of kenners van de taalkunde⁷, zoals in onze tijd, maar op hen die kundig zijn in één of meer talen⁸. Ook het woord 'Wijsghieren' heeft niet de huidige betekenis van 'beoefenaars van de wijsbegeerte'⁹, maar betekent, meer algemeen, 'geleerden'. Nog in de *Woorden-Schat* van 1777 is het woord in de oude betekenis gebruikt¹⁰. Pas in 1805 zal het door 'geleerden' worden vervangen. De 'Duitsche Wijsghieren' veranderen dan in 'Nederlandsche geleerden'¹¹.

Kan Meijer werkelijk bastaardwoorden hebben ontleend aan schrijvers als Vondel, Huygens en Hooft, zoals de ondertitel zegt? Inderdaad heeft Hooft talloze bastaardwoorden gebruikt in de brieven die hij uit hoofde van zijn beroep heeft geschreven. Maar het lijkt niet voor de hand te liggen dat Meijer deze zal hebben geraadpleegd voor zijn *Woorden-Schat*. De eerste 208 brieven van Hooft zijn pas gepubliceerd in 1671, in zijn *Werken*¹².

¹'Tegenover de uitgeversband van nu staat (...) de kopersband van vroeger'. Uitgeversbanden raken in ons land pas in zwang sinds ongeveer 1820. Buijnsters 1992: 14.

²Helwig en Van Selm 1986: 29.

³Bij de weergave van titel, ondertitel, of kopregel, worden woorden die geheel in kapitaal zijn afgedrukt, weergegeven in onderkast, met alleen de eerste letter in kapitaal.

⁴Simon Stevin, 1548-1620, groot wiskundige. Voorstander van het gebruik van de moedertaal in wetenschappelijke werken. *NNBwb* V: 815-818. Van den Branden 1956: 188-209. Dijksterhuis 1943.

⁵Verghadert: verzameld

⁶met Kraft: trefzeker

⁷*Van Dale* 1992 III: 3010.

⁸*WNT* XVI: 669.

⁹*Van Dale* 1992 III: 3595.

¹⁰*W-S* 1777 boven het begin van de letter A in deel II.

¹¹*W-S* 1805 boven het begin van de letter A in deel II.

¹²*P.C. Hooft. Werken*, ed. G. Brandt en A. Hellemans Hooft. 1671.

Betreffende de lotgevallen van Hoofts handschriften zie Van Tricht 1976-1979 I: 16-28.

In het literaire werk van Hooft, in het werk van Huygens en van Vondel, zal Meijer wel het zuivere taalgebruik hebben kunnen bewonderen, maar er bastaardwoorden aan ontlene?

Deze vraag klemmt des te meer wanneer we zien dat Meijer in zijn voorwoord¹ schrijft dat het hier gaat om auteurs die hebben getracht in hun werk géén bastaardwoorden te gebruiken:

Veele hebben óf in dicht óf Rijmloos ghetracht in louter Nederlandsch, buiten hulp van Basterdwoorden haar begrippen heerlijk op 't Papier te schilderen, als H.L. Spieghel, D.V. Koornhert, P.C. Hóóft, H. de Ghróót, C. Huyghens, I. v. Vondel, en andere.²

De conclusie ligt voor de hand. Het is niet waarschijnlijk dat Lodewijk Meijer zelf de ondertitel van de tweede druk heeft opgesteld. Wat erin staat is in tegenspraak met wat hij schrijft in het voorwoord. We zien dan ook dat in de volgende druk de ondertitel in z'n geheel is weggelaten.

Wat in de ondertitel beweerd wordt met betrekking tot de konstwoorden klopt evenmin. Als Meijer werken van A.L. Kók, S. Stevin en de Kamer In liefd' bloeyende heeft gehanteerd, dan was het zeker niet om aan hen konstwoorden te ontlene, zoals hier wordt gezegd. Maar dan was dat wel om van hen konstwoorden-met-hun-vertaling over te nemen. Vaak stond het vertaalde konstwoord nog in de marge naast de vertaling. Het bewonderenswaardige van de hier genoemden is in de ogen van Meijer niet dat zij de af te keuren konstwoorden gebruiken, maar wel dat zij er goede vertalingen voor hebben gegeven. Alleen de bedenker van een ondertitel die de zaak maar half begrepen heeft, kan op een titelpagina iets beweren wat zo in strijd is met de ideeën van de bewerker.

1658. In 1658 verschijnt de derde druk van de Woorden-Schat. De titel is gelijk gebleven, maar anders gespeld. De ondertitel van de voorgaande druk is vervangen door de aankondiging dat de Woorden-Schat nu uit twee delen bestaat:

Nederlandsche | Woordenschat, | Gheschikt in twee Deelen, | Van welke 't eene | Basterdwoorden, | En 't ander | Konstwoorden | begrijpt. | De derde Druk, van veel ghrove misstellin- | gen ghezuivert, en meêr als de | helft verghroot.

Nog steeds noemt de titelpagina geen auteursnaam en is de opdracht aan Johan Hofman ondertekend met 'L. Meyer'.

De ondertitel uit de tweede druk is in deze uitgave vervallen. De mededeling die daarin werd gedaan, blijkt verplaatst te zijn naar twee titelpagina's die voorafgaan aan de twee afzonderlijke delen. De foutieve ondertitel van 1654 werd in tweeën gedeeld en beide delen werden opgenomen in een uitgebreide en verbeterde versie:

't Eerste Deel | der Nederlandsche | Woordenschat, | Waar in meest alle de | Basterdwoorden, | Van | H.L. Spieghel, D.V. Koornhart, | P.C. Hoofdt, H. de Ghroot, C. Huighens, | G.A. Brederode, S. Kóster, J. v. Von- | del, en andere voortreffelijke | Taalkundighe, | Naauwkeurighlijk, en met kraft vertaalt, | verghadert zijn³.

't Twede Deel | der | Nederlandsche | Woordenschat, | Waar in meest alle de | Konstwoorden, | uit de | Wijsgheerte, Wiskunde, Ontleed- | kunde, Gheneeskunde, Rechtsghelcerdheit, en | Ghódtghelcerdheit; | van | S. Stevijn, de Kamer in Liefd bloey- | ende, H. de Ghroot, I.A. Ban, V.F. Plemp, | de Vertaalers van

¹W-S 1654 voorwoord p. [4].

²Als Van der Sijs schrijft: 'Een bekende purist was P.C. Hooft (...) wiens voorstellen echter geen weerklank hebben gevonden', is dit dus niet geheel in overeenstemming met de werkelijkheid. Zie Van der Sijs 1990: 99.

³...waarin bijna alle bastaardwoorden, die door ... nauwgezet en trefzeker zijn vertaald, zijn bijeengebracht.

Kekkerman, Ramus, |en Molijn, A.L. Kók, T. Staf- | fard, en andere Duitsche | Wijsghieren.¹ |
Naauwkeurighlijk, en met kraft vertaalt, | verghadert zijn².

De formulering van deze beide ondertitels toont maar zo'n gering verschil met de foutieve formulering in de ondertitel op de titelpagina van de tweede druk, dat men op de gedachte komt dat de verkeerde ondertitel van 1654 mogelijk niets anders is dan een vergissing van de zetter. De fijne nuance is hem tijdens het zetten wellicht ontgaan.

Wie zijn al degenen die door Meijer in de ondertitels worden opgesomd. H.L. Spieghel³, D.V. Coornhert⁴, P.C. Hooft, H. de Groot⁵, C. Huighens, G.A. Brederode, S. Coster⁶ en J. van den Vondel zijn bekend genoeg. Het zijn 'voortreffelijke Taalkundighe', mensen die uitstekend thuis zijn in de taal, over het algemeen vooral in het Nederlands, Frans en Latijn. Zij zijn, ieder in zijn eigen tijd en ieder op zijn eigen wijze, voorstanders geweest van het gebruik van een zuiver Nederlands. Aan hen is volgens de ondertitel van deel I de vertaling van de bastaardwoorden ontleend.

Niet allen even bekend zijn degenen van wie, volgens de ondertitel van deel II, konstwoorden met hun vertaling zijn overgenomen. Simon Stevin en de Amsterdamse Kamer In liefde' bloeyende genieten in de 17e eeuw algemene bekendheid. Dat geldt eveneens voor Hugo de Groot, die in deze uitgave in beide ondertitels is genoemd.

Met 'I.A. Ban' is Jan Albert Ban⁷ bedoeld. Ban was een veelzijdig geleerde en genoot vooral bekendheid doordat hij een geleerd musicus was en zich bezighield met het vernieuwen van de muziek-theorie. Op het gebied van de muziek heeft Ban verscheidene werkjes gepubliceerd, waarvan helaas weinig bewaard is gebleven. V.F. Plemp, Vopiscus Fortunatus⁸, was geneesheer, van 1624 tot 1633 werkzaam in Amsterdam, daarna hoogleraar te Leuven. Van zijn hand verschenen verschillende medische werken.

Wie bedoelt Meijer met de 'Vertaalers van Kekkerman, Ramus, en Molijn'? Werken van Bartholomaeus Keckerman⁹, 1571 - 1609, worden in de tijd van Meijer gebruikt bij het onderwijs aan de Latijnse scholen¹⁰. Van Keckermans *Dialectica* zijn in de zeventiende eeuw twee verschillende vertalingen verschenen, vervaardigd door niet genoemde vertalers. De eerste vertaling verschijnt in 1614 te Amsterdam, als *Dialectica, dat is reden-kavelinge ofte Bewijs-const.* Aangaande boekverkoper en drukker deelt de titelpagina mee: 'by Jac. Pietersz. Voor Dirck Pietersz. Vos-kuyt'¹¹. De tweede vertaling verschijnt in 1649 te

¹Achter Wijsghieren behoort een komma te staan en geen punt.

²...waarin bijna alle kunstwoorden ..., die door ... nauwgezet en trefzeker zijn vertaald, zijn bijeengebracht.

³Hendrick Laurenszn Spieghel, 1549-1612, welvarend koopman, lid en gedurende enige jaren leider van de Kamer In liefde' bloeyende. Hij is een der voornaamste auteurs van de *Twe-spraak*. *NNBwB* II: 1350-1352. Zijn inspanningen voor de moedertaal zijn uitvoerig besproken door Van den Branden, 1956: 168-184.

⁴Dirck Volkckertszn Coornhert, 1522-1590, dichter, prozaschrijver, godgeleerd denker, graveur en etsen, notaris, stadssecretaris van Haarlem. Hij is een vriend van Spieghel en schrijft de voorrede bij diens *Twe-spraak*. Voorstander van een zuiver moedertaalgebruik. *NNBwB* X: 207-215. Ook zijn bemoeienissen met de moedertaal zijn beschreven door Van den Branden, 1956: 68-92.

⁵Hugo de Groot, 1583-1645, eminent rechtsgeleerde, auteur van verscheidene beroemde geschriften, advocaat-fiscaal aan het Hof van Holland, medestander van Johan van Oldenbarnevelt. *NNBwB* II: 523-528.

⁶Samuel Coster, 1579-1665, geneesheer te Amsterdam, schrijver, stichter van de eerste Nederduytsche Academie. *NNBwB* VI: 351-356.

⁷Jan Albert Ban leefde van 1597 of 1598 tot 1644 te Haarlem. Hij was een katholiek geestelijke en bracht het tot 'Aartspriester van Haarlem'. *NNBwB* VIII: 44-46.

⁸Vopiscus Fortunatus Plemp, 1601-1671. *NNBwB* VI: 1136-1137.

⁹Enige gegevens over Bartholomaeus Keckerman in Zedler XV: 373-374.

¹⁰*Nederlands cartesianisme*: 367

¹¹Gegevens ontleend aan Centrale Catalogus K.B. Den Haag.

Wormerveer bij Willem Symonsz Boogaert, onder dezelfde titel¹. Blijkens het colofon is de drukker van deze vertaling Thomas Fonteyn te Haarlem, bij wie een jaar later de eerste druk van de *Woorden-Schat van de pers* zal komen.

Ramus, Petrus Ramus, is de verlatijnste naam van Pierre la Ramée, een geleerde Franse humanist, die leefde van 1515 tot 1572². Van zijn werken, door hem in het Latijn geschreven, zijn in de eerste helft van de 17e eeuw in het Nederlands verschillende vertalingen verschenen. Lang niet altijd wordt vermeld wie de vertaler is. In 1622 verschijnt *Petri Rami Meetkonst' in XXVII boecken vervat*³. Het is de vertaling uit het Latijn van de *Geometria*, vervaardigd door Dirck Hendricxz Houtman, met commentaar van de Leidse hoogleraar Snellius. In 1636 verschijnt de *Arithmetica ofte Reecken-konst*⁴, bewerkt en vertaald door 'Bernard. Lampe. M.D'⁵.

Op de titelpagina lezen we:

Eertijts in 't Latijn beschreven door den seer vermaerden hoogh-geleerden filosooph ende orateur Petrus Ramus, in sijn leven professor inde philosophie ende welsprekentheyt, binnen de koninghlijke stadt van Parijs.

In 1644 ziet van Ramus de *Redenkavelingskonst* het licht⁶, 'in 't Lat. gestelt; ende nu door een lief-hebber in 't Nederd. vertaelt'⁷. Ook de uitgave *Ruygh-bewerp van de redenkaveling, ofte Nederduytsche dialectike*, van de Kamer In liefd' bloeyende, is een bewerking naar Pierre la Ramée, vervaardigd door H.L. Spieghel en anderen. Dit werk verschijnt in 1585 voor de eerste maal bij Plantijn in Leiden⁸.

Molijn zal Petrus Molinaeus⁹ zijn, de Fransman Pierre du Moulin, die leeft van 1568 tot 1658. Van zijn talrijke traktaten en werken van groter omvang, voor het merendeel geschreven in het Frans, maar ook wel in het Latijn, verschijnen heel wat vertalingen in het Nederlands. Alleen al vóór 1658 noteren we als vertalers van werk van Molinaeus:

C. W(oons),
P.I.V.G.L.,
Jean de la Haye,
Jac. Viverius,
Joh. à Lodensteyn,
Aeg. van Breen,
P.J. Austro Silvius,
J. Panneel,
J. Visscherus,
S.V.H.,
Joannem Aelstium,
R.D.V.,
Daniel Costerus,
Ottho Zaunschlifer¹⁰.

¹Met enkele geringe afwijkingen in de spelling.

²Uitvoerige gegevens over Petrus Ramus in de *Nouvelle biographie* XLI: 570-576.

³Bij Willem Jansz Blaeuw te Amsterdam.

⁴Bij Jan Evertsz Cloppenburgh te Amsterdam.

⁵Waarschijnlijk dezelfde als Barend Lampe, geneesheer te Amsterdam. *NNBWb* VII: 734.

⁶Te Amsterdam, 'by Jac Lescaille Voor Jan Rieuwertsz'.

⁷Gegevens ontleend aan de Centrale Catalogus K.B. Den Haag.

⁸De titels van de hier genoemde vertalingen zijn gevonden in de Centrale Catalogus van de K.B. te Den Haag. Er kunnen zeker meer vertalingen verschenen zijn.

⁹Uitvoerige gegevens over leven en werk bij Haag 1877-1888 IV: 800-824.

¹⁰Gegevens ontleend aan de Centrale Catalogus K. B. Den Haag. Er kunnen meer vertalers zijn geweest voor 1658. Zie ook Louise Thijssen-Schoute in *Nederlands cartesianisme*: 368.

Het is niet waarschijnlijk dat Meijer het werk van al deze vertalers als bron gebruikt zal hebben. Alleen de vertalingen die hij in handen heeft weten te krijgen, en die door hun hoedanigheid geschikt waren voor het doel, zullen als bron gediend hebben. De vertaalde traktaten waren over het algemeen niet bruikbaar. Het zal eerder gaan om werk van groter omvang, zoals de vertaling van Ottho Zaunschlifer, *Anatomie ofte Ontleding der misse*¹, dat veel Latijnse tekst bevat naast Nederlandse.

Dat Meijer vertalingen gebruikt van Du Moulin is een saillant detail, aangezien deze schrijver een tegenstander van de remonstranten is. De Woorden-Schat is in 1650 immers samengesteld door Hofman, bestuurder van de remonstranten in Haarlem.

T. Staffard is de chirurgijn Thomas Staffard. Hij vertaalt de *Anatomia* van Th. Bartholinus, samen met twee brieven van diens vriend Walaeus. In 1656 verschijnt dit werk te Dordrecht als *Anatomia ofte Ontleding des menschelicken lichaems (...) Hier zijn bygevoeght twee brieven van Joh. Walaeus*².

In hoeverre Lodewijk Meijer werkelijk bastaardwoorden en konstwoorden met hun vertaling heeft overgenomen van degenen die hij in de Woorden-Schat van 1658 noemt, is onduidelijk. De vermelding op de titelpagina kan gedeeltelijk bedoeld zijn als ‘een verwijzing naar het gezag waarop hij zich beroept’. Dit is in Meijers tijd geen ongewone manier van doen³. Lijsten van al dan niet geraadpleegde bronnen zijn overigens reeds in de zestiende eeuw heel normaal in humanistische woordenboeken. Het *Tetraglotton* bijvoorbeeld bevat een lijst met 45 auteurs⁴.

1663. De vierde druk van de Woorden-Schat ziet het licht in 1663. De titel is gelijk gebleven. In de ondertitel is ‘Basterdwoorden’ gespeld als ‘Bastaardwoorden’:

Nederlandsche | Woordenschat, | Gheschikt in twee Deelen, | Van welke 't eene | Bastaardwoorden, | En 't ander | Konstwoorden | begrijpt. | De vierde Druk, by na een derde | deel ghroeter, dan de voorgaande.

De naam van de auteur is op de titelpagina nog altijd niet vermeld. We vinden hem wel weer als ondertekening van de opdracht aan Johan Hofman: L. Meyer.

Op de titelpagina die aan het eerste deel voorafgaat is, anders dan op de titelpagina, de term ‘Basterdwoorden’ blijven staan.

De titelpagina van het tweede deel toont hetzelfde beeld. Er zijn enkele zeer kleine, waarschijnlijk toevallige, veranderingen in de spelling. De enige beslist opzettelijke wijziging is de toevoeging van de ‘Kruidkunde’ als tak van wetenschap waaraan konstwoorden zijn ontleend.

1669. Dat Johan Hofman in 1666 is gestorven is duidelijk waar te nemen in de vijfde druk van de Woorden-Schat. Deze ziet het licht in 1669, drie jaar na Hofmans dood, als
L. Meijers | Woordenschat

De naam van de auteur is nu in de titel opgenomen en blijkt als ‘Meijer’ geschreven te zijn. Het voorwoord is niet langer ondertekend met ‘L. Meyer’, maar met ‘L. Meijer’. Dit is

¹Het verschijnt te Amsterdam in 1659, maar het is ook al in 1639 verschenen.

²*Nederlands cartesianisme*: 246, 247 en 368.

³Zie F.M. Claes in: Bakker en Dibbets 1977: 212, 214.

⁴Claes 1970: 73.

de eerste druk die de naam van de samensteller op de titelpagina draagt en het is tevens de laatste druk die tijdens het leven van Meijer is verschenen.

Het verdwijnen van het woord ‘Nederlandse’ uit de titel kan samenhangen met het feit dat dit woord als naam voor onze taal in woordenboek en aanverwante werken in de tweede helft van de zeventiende eeuw minder werd gebruikt dan in de eerste helft¹.

Ook de ondertitel is veranderd. Het woordenboek bevat nu drie delen:

L. Meijers | Woordenschat, | In drie Deelen ghescheiden, | Van welke het | I. Bastaardwoorden, | II. Konstwoorden, | III. Verouderde woorden | begrijpt. | De Vijfde Druk, verbeeterd, en vermeer- | derdt met het heele laatste Deel, en zeer | veele woorden in de voorgaande².

De titelpagina vermeldt dat het nieuwe derde deel verouderde woorden bevat. Volgens de titelpagina van het derde deel zelf, en volgens het opschrift boven het eerste artikel van dit deel, bevat het niet alleen verouderde, maar tevens ongewone woorden. Bij de bespreking van de Macrostructuur zal blijken dat dit overeenkomt met de werkelijkheid. De onvolledige aankondiging op de voorste titelpagina van 1669 heeft veel misverstand tot gevolg gehad, en daarenboven afkeuring als men tot de ontdekking kwam dat in deel III ook niet-verouderde woorden voorkwamen. Kennelijk waren in dat geval titelpagina en inleidend opschrift van het derde deel ongelezen gebleven.

De aparte titelpagina van het eerste deel ontbreekt in deze druk. De tekst ervan is afgedrukt boven het begin van de letter A:

't Eerste Deel | der | Woordenschat, | Waar in meest alle de | Basterdwoorden, | In de Wanduitsche Schryvers voorkomende/ | Van | H.L. Spiegel, D.V. Koornhart, P.C. | Hooft, H. de Groot, C. Huighens, G.A. Bre- | derode, S. Kóster, I. v. Vondel, en an- | dere voortreffelijke Taalkundige, | Naauwekeurighlijk, en met kraft vertaalt, | verghaderd zijn.

Het woord ‘Nederlandsche’ voor ‘Woordenschat’ is weggelaten, net zoals in de nieuwe titel van het werk. Het misverstand dat werd gewekt door de foutieve ondertitel van de tweede druk, wordt hier nog nadrukkelijker uit de weg geruimd, doordat na ‘Basterdwoorden’ is ingevoegd ‘In de Wanduitsche Schryvers voorkomende’. De bastaardwoorden die bij ‘Wanduitsche’³ schrijvers voorkomen, en die vertaald zijn door de ‘voortreffelijke Taalkundige’ die hier worden opgesomd, zijn in dit deel bijeengebracht.

Het tweede deel krijgt een nieuwe tekst op zijn titelpagina:

II. Deel | der | Woordenschat, | begrijpende | Konstwoorden, | en | der zelve Vertaalinge.

De tekst die in de voorgaande druk op deze titelpagina stond, is met enkele geringe wijzigingen in de spelling toch nog afgedrukt, boven het begin van de letter A:

't Tweede Deel | der | Woordenschat, | Waar in meest alle de | Konstwoorden, | uit de | Wijsgheerte, Wiskunde, Ontleedkun- | de, Kruidtkunde, Gheneeskunde, Rechtsgh- | leerdheid, en Ghódtgheleerdheid; | van | S. Stevijn, de Kamer in Liefd' bloeyen- | de, H. de Ghroot, J.A. Ban, V.F. Plemp, de | Vertaalers van Kekkerman, Ramus, en | Molijn, A.L. Kók, T. Staffard, en | andere Duitsche wijs- | ghieren, | Naauwekeurighlijk, en met kraft vertaalt, | verghaderd zijn.

Het derde deel is nieuw en heeft eveneens een eigen titelpagina:

¹Claes 1989 (a). Nog slechts in 23% van alle voorkomende gevallen.

²de voorgaande: nl. de voorgaande delen

³‘Wanduitsche’ schrijvers zullen schrijvers zijn, die slecht Nederlands schrijven.

III. Deel | der | Woordenschat, | beghrijpende | Verouderde en onghewoone | Woorden, | met | der zelve uytlegghinge.

Tevens is er een titel met ondertitel als een soort inleiding afgedrukt boven het begin van de letter A:

't Derde Deel | der | Woordenschat, | Waar in meest alle de | Verouderde, en onghewoone | ne Woorden, | Zo in Oude Neederduitsche Schriften/ | Als by | H.L. Spiegel, R. Visscher, D.V. | Koornhart, P.C. Hoofd, S. Kòster, J. Cats, | C. Huighens, J. V. Vondel, J. de Dekker, | en andere Taalkundighe Schrijvers | ghebruikelijk/ | Verghaderdt zijn, en met bekender woor- | den, als meede somtijds met kor- | te uitlegghingen verklaardt | worden.

De hier genoemde auteurs zijn we in eerdere drukken van de Woorden-Schat al tegengekomen, met uitzondering van Jacob Cats, Jeremias de Dekker¹ en Roemer Visscher, in de tijd van de Woorden-Schat bekende schrijvers. Opnieuw rijst de vraag of ze werkelijk als bron zijn gebruikt, of dat hier hun autoriteit naar voren wordt geschoven.

3.2.1.4. Kopregels

De kopregels in de verschillende uitgaven van de Woorden-Schat zijn tijdens het leven van Meijer steeds in overeenstemming gebracht met de titel van het woordenboek.

In **1654**, in de 'Nederlandtsche | Woorden-Schat', lezen we boven de linkerpagina's van het eigenlijke woordenboek 'Nederlandtsche' en boven de rechter pagina's 'Woorden-Schat'. Alleen op p. 1 is nog een overblijfsel te zien van de kopregels uit de eerste druk. In grote letters staat daar bovenaan de pagina: 'Nederlandtsche | Woord-Schat'.

In **1658** en in **1663**, als de titel luidt 'Nederlandsche | Woordenschat', staat boven de linker pagina's van het eigenlijke woordenboek 'Nederlandsche' en boven de rechter 'Woordenschat'.

In de druk van **1669**, met de vernieuwde titel 'L. Meijers | Woordenschat', zijn de kopregels mede veranderd. Boven de linker pagina's van het eigenlijke woordenboek lezen we in het eerste deel "'t Eerste Deel der", in het tweede deel "'t Tweede Deel der" en in het derde deel "'t Derde Deel der". Rechts staat steeds 'Woordenschat'. Het noemen van de delen maakt het zoeken in het woordenboek makkelijker.

3.2.1.5. Frontispice²

1669. In het midden van de 16e eeuw is voor de vervaardiging van een titelpagina de houtsnode vervangen door een kopergravure, óf door een typografische titel met uitgebreide ondertitel³. De Woorden-Schat heeft aanvankelijk een typografische titel, maar in 1669 komt daar een gegraveerde titelpagina bij⁴. Het is een kopergravure die dienst doet als titelpagina en die 'frontispice' wordt genoemd⁵. In de uitgaven van 1688 en 1698 is dit frontispice overgenomen.

¹Jeremias de Dekker, 1609-1666. *NNBWb* I: 691-693.

²Zie Illustratie nr. 6 op p. 93.

³Kuipers 1968: 144.

⁴Buijnsters, 1992: 71, zegt hierover: 'Een misschien typisch Nederlands verschijnsel in de 17e eeuw was de combinatie van twee titelbladen: een in koper gegraveerd, gevolgd door een gedrukt titelblad'.

⁵Met een frontispice kan ook worden bedoeld de plaat die tegenover de titel van een boek geplaatst is als illustratie. *WNT* III [2-3]: 4697.

De pagina-grote gravure toont een langwerpige zaal, waarschijnlijk een gehoorzaal, van een universiteit bijvoorbeeld, waarin vijf spreekgestoelten staan opgesteld langs de wanden. Op ieder gestoelte bevindt zich een spreker en aan de voorkant van elke lessenaar staat vermeld welke de wetenschap is die wordt onderwezen: ‘Taalgeleerdheid’, ‘Wysgeerte’, ‘Geneeskunst’, ‘Rechtsgeleerdheid’, ‘Godsgeleerdheid’¹. Op de fries langs de drie zichtbare zaalwanden staat de volgende tekst: ‘Bastaardt Woor. Verouderde Woor. Konst Woorden’. De zaal is vol toehoorders, mannen en enkele vrouwen, deels gezeten, deels staand.

Boven de zaal zweven twee geniën². Zij dragen een opengeslagen boek, waarin te lezen staat ‘Woorden Schat’. De onderrand van het frontispice noemt de uitgever van het werk: “t’Amsterdam Voor de Weduwe van J.H. Boom 1669”.

Het frontispice is vrij onbeholpen van voorstelling, vooral wat betreft de perspectief en de grootte der figuren. De vervaardiger wordt niet vermeld.

De Woorden-Schat van 1669 is de eerste uitgave die drie delen bevat, resp. voor bastaardwoorden, voor konstwoorden en voor verouderde en ongewone woorden. De verschillende wetenschappen die op de spreekgestoelten staan, zijn takken van wetenschap waaruit woorden met hun vertaling in de Woorden-Schat zijn opgenomen, in het bijzonder onder de konstwoorden van het tweede deel.

De tekst op de gravure is nauwkeurig van toepassing op de Woorden-Schat. De woorden langs de wanden, die te groot zijn voor de beschikbare ruimte, werpen de vraag op of hier een reeds bestaande gravure gebruikt kan zijn om er een frontispice voor de Woorden-Schat van te maken. Het laten graveren van koperplaten was een kostbare zaak. Niet zelden werd gebruik gemaakt van bestaand materiaal³.

Anderzijds was het ook niet ongevoelen dat voor de vervaardiging van een titelgravure een kunstenaar eerst een ontwerp maakte, zonder letters, en dat pas later de letters werden aangebracht⁴. Het kan dus zijn dat de drukker van de Woorden-Schat later meer woorden in de gravure heeft willen plaatsen dan de ruimte in het ontwerp van de kunstenaar toeliet en dat hij dat bovendien op nogal onbeholpen wijze heeft gedaan.

3.2.1.6. Opdracht, voorwoord, drempeldicht

1654. Het voorwoord van de tweede druk, ondertekend door ‘L. Meyer’, is gericht tot ‘Den ghoedtwillighen Leezer’. Deze voorrede is minder bescheiden van toon en van omvang dan die in de eerste druk en beslaat vijf pagina's.

Twee dingen moet men vermijden, aldus de auteur...

De eene is 't misbruik der Uitheemsche woorden, datmen Ontaal, de andere het zondighen teghen de Letterkonstighe Reeghels⁵, 't welk men Wanspraak zou mooghen noemen⁶.

In onze taal bezondigt men zich vooral aan het eerste, zo meent Meijer.

¹In het Rijksmuseum te Amsterdam bevindt zich een bekende gravure uit 1610, van Willem Swanenburgh, vervaardigd naar een tekening van Jan Cornelisz van 't Woudt. De gravure stelt voor het interieur van de Leidse Universiteits Bibliotheek. Schneiders 1985: 118. Hiermee toont de voorstelling van het frontispice overeenkomst. De vorm van de zaal, de glasinlood ramen, verdeeld in rechthoekige ruitjes, de kleding van de bezoekers, zelfs de indeling van het boekenbezit, die op de boekenkasten vermeld staat: Theologi, Literatores, Philosophi, Mathematici, Jurisconsulti, Medici, Historici.

²Genius - beschermgeest. In de beeldende kunst dikwijls afgebeeld als een gevleugeld kind.

³Van Selm 1984: 99.

⁴Zie Kuipers 1968: 143.

⁵Letterkonstighe Reeghels: regels van de grammatica

⁶W-S 1654 voorrede p. [1].

De oorzaak van het misbruik van uitheemse woorden ‘zijn tweederhande slag van Menschen’. In de eerste plaats zijn daar de mensen die welsprekend menen te zijn wanneer ze hun woorden met uitheemse termen doorspekken. Door het onontwikkeld volk worden ze vol bewondering verkeerd nagepraat:

't Eerste is van die, welke welspreekt meenen te ruiken, als zy met uitheemsche woorden, die onze taal nooit voor haar kinderen erkent heeft, haar reedenen doorspekken, en zo wondersprekers schijnen by 't onkundigh Ghraauw, dat haar scheeve ghangen nakuyerende, die altemets haar zo krom en kreupel nabauwt, dat het de kundighe tot lacchen parst¹.

Echter, zoals het de eerste trede der wijsheid is, af te zien van dwaasheid, zo is het de eerste trede der welsprekendheid een zuivere taal te gebruiken, ontdaan van bastaardwoorden:

... ghelijc (...) het de eerste trap der wijsheid is, zótheid te ontbeeren; zo is² der Welspreektentheid, een zuivere taal, gheschuint van basterdt-woorden, te ghebruiken³.

In de tweede plaats zijn daar de mensen die menen dat hun moedertaal niet toereikend is om zich erin te uiten:

Het tweede slag⁴ is van zulke, die, om haar meining te uiten, (ô hoon!) haar eighen moederlijke taal, die in rijkdom voor gheenighe de vlagh hoeft te strijken, te arm schatten en te ghebrekkig. Deezen doolwegh bewandelen ook de meeste Gheleerde ...

Maar, zegt de auteur dan,

Zo veel uitheemsche woorden kraftelijk overghezet, zo veel Konstwoorden naauwkeurighlijk vertaalt, overtuighen reets haar⁵ gheweeten, zo 't met een brandt-zyser niet toe-gheschroeit is⁶.

Gelukkig zijn er ‘uitstekende Gheesten’ geweest die geprobeerd hebben te schrijven in zuiver Nederlands, zonder bastaardwoorden te gebruiken:

Veele hebben óf in dicht óf Rijmloos ghetracht in louter Nederlandtsch, buiten hulp van Basterdtwoorden haar beghrippen heerlijk op 't Papier te schilderen, als H.L. Spieghel, D.V. Koornhert, P.C. Hóófdt, H. de Ghróót, C. Huyghens, I. v. Vondel, en andere⁷.

Sommigen hebben Nederlandse vertalingen gezocht voor wetenschappelijke termen:

Zommighe hebben de Konsten en Weetenschappen duitsch leeren spreken, als de Kamer in Liefd bloeyende, S. Stevin, de Vertaalers van Kekkerman, Ramus, en Molinaeus, en A.L. Kók ...⁸

Anderen hebben de uitheemse termen verzameld en uitgegeven met de vertaling in het Nederlands erbij, om de juiste woorden ingang te doen vinden:

Andere hebben alle de Uitheemsche woorden ghetracht te verzaamelen, in een beknópt bondel, haar beteekenis in duitsch daar an knoope, op dat de Basterden uit, en de rechte in het gebruik mochten ghevoert worden⁹.

Wie zijn dit geweest? In het antwoord op deze vraag deelt Meijer tevens mee wie de auteur is geweest van de eerste druk der Woorden-Schat:

Dit hebben onderwonden in de voorgaande eeuw I^r. Ian van der Werve in zijn Schat der Duitsche Taal, en in deeze I. Hófman, een voortreflijk zaak- en spraak-kundighe, in zijn Nederlandtsche Woorden-Schat, Waar in meest alle de Onduitsche Woorden, met haar

¹W-S 1654 voorrede p. [1] en [2].

²Na ‘is’ dient herhaald ‘het de eerste trap’.

³W-S 1654 voorrede p. [2].

⁴nl. van mensen.

⁵haar, nl. van ‘de meeste Gheleerde’.

⁶W-S 1654 voorrede p. [3].

⁷W-S 1654 voorrede p. [4].

⁸W-S 1654 voorrede p. [4].

⁹W-S 1654 voorrede p. [4].

beduiding uit verscheide Schrijvers verghaadt, dóch meest van hem bedacht, voorghesteldt worden¹.

Meijer zegt hier dat Hofman de vertaling van de niet-Nederlandse woorden die hij heeft bijeengebracht, voor het meerendeel zelf heeft bedacht. In het voorwoord van de eerste druk echter staat dat de samensteller, dat is Hofman, het grootste deel van de vertalingen heeft overgenomen van anderen:

Doch de Nederlandsche Tale is zedert tot meer volmaacktheydt gekomen, soo wel door uytmuntende Dichters, als andere Schrijvers, uyt de welcke dese verduytschinghe ten meesten deele is waar-ghenomen ende aen-gheteyckent ...²

Dan volgt de voorgeschiedenis van de tweede druk, waarbij we bovendien te horen krijgen hoe Meijer in het vak van woordenboek-schrijver is terecht gekomen:

Deeze³ ons ter handt gheraakt zijnde, hebben wy tot ons eighen nut, en voor ons eighen ghebruik met meest alle de Kunst-woorden, van A.L. Kók ghesmeedt, óft uit andere by een gheraapt, en met veel andere Uitheemsche woorden, eensdeels van I. Hófman ons toeghezonden, eensdeels van ons ghevonden, verrijkt. En alzo de Drukker van deeze Woorden-Schat op een tweeden Druk toeleide, hebben wy, oordeelende, dat het de Liefhebbers van onze rijke Moeders taal niet ondienstigh weezen zou, toeghestaan, dat ze met onze verrijking voor den dagh mocht komen⁴.

Opmerkelijk is hier vooral het feit dat Meijer van Kók kunstwoorden heeft opgenomen, terwijl Hofman voor de tweede druk van de Woorden-Schat 'andere Uitheemsche woorden' heeft ingezonden, dus waarschijnlijk bastaardwoorden.

Het voorwoord roemt niet alleen Hofman, maar ook Kók

...die alle zijn voorghanghers, zo ver als zy hem in tijdt, in konst van vertaalen, en vinding van bequaame woorden, te boven ghaat⁵.

Deze lof wordt onderstreept door een 8-regelig drempeldicht, achter het voorwoord opgenomen, waarvan het opschrift luidt: 'Op de Vertaaling der Konstwoorden van A.L. Kók'. Het is geschreven door Meijer:

D'Onmooghlijkheidt, gheschat in Konstvertaal⁶
 Uit Grieksch' en Roomsche⁷ in onze Moedertaal,
 Wordt hier door vlijt, door konst⁸, en schrander oordeel
 Verbrooken, Neêrlandt en de Konst⁹ ten voordeel.
 'T ghebit¹⁰ wringt ghy, O Kók, der Afterklap¹¹,
 Ten mondt dus in, en discht de Weetenschap
 In eighe schootels op, uw Landtsghenooten¹²,
 Die u, schoon doodt, van doodt hierom ontblooten¹³.

De veronderstelde onmogelijkheid wetenschappen uit het Grieks en Latijn in onze moedertaal over te zetten, is volgens dit gedicht gelogenstraft door A.L. Kók. Deze was kort daarvoor, in 1653, overleden.

Het lofdicht op A.L. Kók wordt voorafgegaan door een 14-regelig drempeldicht van

¹W-S 1654 voorrede p. [4] en [5].

²W-S 1650 voorrede p. [1].

³nl. de eerste druk.

⁴W-S 1654 voorrede p. [5].

⁵W-S 1654 voorrede p. [4]. Hier is sprake van een onzuivere samentrekking. Na 'tijdt' moet worden ingevoegd 'te boven ghaan'. tijdt: nl. tijd van leven

⁶Konstvertaal: het vertalen van wetenschappen

⁷Roomsche: Roomsche taal, Latijn

⁸konst: kennis of (des)kundigheid

⁹de Konst: de wetenschap

¹⁰T ghebit: het bit

¹¹Afterklap: kwaadsprekerij

¹²uw Landtsghenooten: voor uw landgenoten

¹³Deze regel betekent: Die u, hoewel u dood bent, hierom in herinnering houden.

R. Anslo, met de titel: 'Op de Nederlandsche Woorden-Schat van Johan Hófman'. Reyer Anslo, een vriend van Geeraardt Brandt, heeft het lofdicht mogelijk op diens verzoek geschreven. Dat zal gebeurd zijn tussen het verschijnen van de eerste druk van de Woorden-Schat in 1650 en de tweede druk in 1654. In 1649 had Reyer Anslo Amsterdam verlaten om naar Italië te reizen, waar hij tot zijn dood in 1669 is gebleven¹. Anslo moet het gedicht geschreven hebben in Italië. Misschien heeft Brandt hem een exemplaar van de Woorden-Schat toegestuurd, of heeft Hofman zelf dat gedaan. Mogelijk bracht een van de vele vrienden die in die jaren een bezoek brachten aan Rome, een exemplaar voor hem mee. Wonderlijk is het overigens wel, een lofdicht op een Nederlands woordenboek, geschreven in Italië. Een lofdicht bovendien, bestemd voor een auteur, in dit geval Hofman, dat voor de eerste maal werd gepubliceerd in een werk waarvoor die auteur de verantwoordelijkheid niet meer droeg.

Wij weten dat Anslo ijverde voor zuiverheid van taal en dat hij een grote afkeer had van 'bastaardij'². In het drempeldicht spreekt hij zijn landgenoten vanuit de verte toe:

O Neerlandt, wie is u in spraak ghelijk?
 Zoo kort, zoo net, zo zin- zoo woorden-rijk;
 Niet dat ik, van een ydle waan bezeeten,
 Wil onze Taal de Paradijs-taal heeten;³
 Maar 't dunktme vreemt dat ghy uw zuivre spraak
 Besmet, en vindt in een onzuivre smaak⁴.
 Wilt gy uw Ghout voor Zilver ghaan opzetten⁵,
 En wisselen uw Zy' voor vuile sletten⁶?
 Zoo komt het, als g'uw eighe Taal versmaat,
 Dat ghy u zelf nóch anderen verstaat.
 Dit wanghebruik van Hóllandts Landtghenooten
 Heeft u op 't lest o! Hófman nóch verdooten.
 O Nederlandt bedank zijn' wakkre vlijt
 Die tót uw nut nóch arbeit spaart nóch tijdt.

Een lofdicht van Reyer Anslo mag niet gering geacht worden. Knippenberg zegt hierover: Dat Anslo's dichtwerk in den smaak viel van het toenmalig letterlievend geslacht, blijkt voldoende uit het feit, dat tusschen 1649 en 1661 hier te lande geen enkele bloemlezing van beteekenis verscheen, waarin geene gedichten van Reyer werden afgedrukt of opnieuw uitgegeven⁷.

Het lofdicht uit de Woorden-Schat is naderhand verschillende keren gepubliceerd. Het staat in de bundel *Klioos kraam*⁸ van 1657. Eveneens in *R. Ansloos poëzy*⁹, uitgegeven door Joan de Haas¹⁰ in 1713. In beide gevallen toont het een afwijkende spelling, die bovendien onderling verschilt. Het gedicht is te vinden, zij het slechts gedeeltelijk, in de

¹Knippenberg 1913: 229.

²Knippenberg 1913: 253. Dit is ook duidelijk in het lofdicht te lezen.

³Anslo zet zich hier af tegen het denkbeeld van Becanus, die van mening was dat het Nederlands zo volmaakt is dat het zonder twijfel in het Paradijs gesproken moet zijn. Zie hierover bijv. Dibbets in zijn uitgave van de *Twe-spraack* op p. 501-511, en Van den Branden 1956: 43-47.

⁴Hier is sprake van samentrekking. Na 'onzuivre' moet 'spraak' worden herhaald: en behagen schept in een onzuivere taal.

⁵opzetten: op het spel zetten

⁶sletten: vodden

⁷Knippenberg 1913: 322.

⁸Leeuwarden 1657, Tweede opening: 228, 229.

⁹Rotterdam 1713: 271, 272.

¹⁰Joan de Haas was de kleinzoon van Geeraardt Brandt.

*Index Batavicus*¹ van Adriaan Pars uit 1701. Tevens is het afgedrukt in *Reyer Anslo*² van H.H. Knippenberg in 1913, en in 1871 zijn de eerste tien regels door J. van Vloten in gemoderniseerde spelling opgenomen in de *Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letteren*³.

1658. De Woorden-Schat van 1658, de derde druk, is opgedragen aan ‘Den Heere Johan Hófman’. Dit keer heeft Meijer een beschermheer voor zijn Woorden-Schat gezocht. Menig zeventiende-eeuws boek bezit een ‘dubbele opdracht’. Eén aan een door de auteur aangezochte beschermer, die de jaloerse vitters, spotters en kleingeestige critici verre moet houden en één aan de bescheiden (deskundige) lezer⁴. In ons geval is de beschermer Hofman: ‘een Schutsheer, onder welkers vleughelen zy⁵ voor de pijlen der bitze lastertongen schuil moght ghaan’⁶. Aan hem is het werk opgedragen in 12 bladzijden. De bescheiden lezers vinden we in hier terug als de ‘Nederduitsche Taallievers’, tot wie vervolgens een voorwoord van 10 bladzijden is gericht.

Voor de opdracht aan Johan Hofman gebruikt Meijer het voorwoord van de vorige druk, met uitzondering van de laatste bladzijde, die hij vervangt door een ander slot. Het voorwoord is nagenoeg letterlijk overgenomen.

De vroegere laatste bladzijde, met de ontstaansgeschiedenis van de tweede druk, is vervangen door de voorgeschiedenis van de derde druk:

Deze⁷ ons eerst by gheval ter handt gheraakt, en t'onzen byzonderen ghebruike⁸ met veel Konstwoorden, van A.L. Kók ghesmeedt, oft uit andere by een gheraapt, verrijkt; en namaals door u⁹ (als die¹⁰ weinigh roem in dusdaanighe dingen stelt) an ons beleidt en opzicht toevertrouwt, en daar onder¹¹ ook, neffens¹² onze vermeerdering in 't licht ghekomen, is met zo ghroot een ghraagte van de Nederduitschen ontfangen gheweest, dat (zy nu op nieuws uitverkócht zijnde)¹³ in my ontstaan is een lust en gheneeghenheid, om voor de twede maal eenighe van mijne uren, en in den Drukker¹⁴ moedt en gheleeghenheid, om voor de derde maal zijn inkt en pappier tót haar verbetering te kóste te legghen¹⁵.

Uit deze woorden blijkt dat de Woorden-Schat in 1654 gretig aftrek heeft gevonden en dat de drukken van 1650 en 1654 beide zijn uitverkocht.

Meijers keuze is gevallen op Hofman als schutsheer, want deze is deskundig en hij heeft de Woorden-Schat uiteindelijk zelf voortgebracht:

... is op u, gheleerde Man, mijn oogh en oordeel allereerst ghevallen, als die, een voortreffelijk zaak- en spraakkundighe zijnde, ghenoeghzaam zult konnen, en haar gheteelt hebbende, van plichts wegghen zult moeten haar verdaadighing by der handt neemen ...¹⁶

¹Pars 1701: 355.

²Amsterdam 1913: 254.

³Tiel 1871, nl. op p. 292.

⁴Zie Gelderblom 1982 : 487.

⁵nl. de Woorden-Schat.

⁶W-S 1658 opdracht aan Hofman p. [8].

⁷nl. de eerste druk van de Woorden-Schat.

⁸t'onzen byzonderen ghebruike: Meijer doelt hier waarschijnlijk op zijn eigen vertaalwerk.

⁹nl. Hofman.

¹⁰als die: die immers

¹¹daar onder: onder ‘ons beleidt en opzicht’

¹²neffens: samen met

¹³(omdat zij nu opnieuw is uitverkocht)

¹⁴Na ‘Drukker’ dient herhaald ‘ontstaan is’.

¹⁵W-S 1658 opdracht aan Hofman p. [8] en [9].

¹⁶De enigszins vrije vertaling van deze ingewikkelde zin luidt:...Is, geleerde man, mijn oog het allereerst op u gevallen, en heb ik het allereerst u uitgekozen, als iemand die haar verdediging op bevredigende wijze op zich zal kunnen nemen omdat hij zeer ter zake kundig is op het gebied van de taal, en die haar verdediging uit plichtsgevoel op zich zal móeten nemen omdat hij haar heeft voortgebracht...

W-S 1658 opdracht aan Hofman p. [10].

Zo zullen landgenoten en nakomelingen beseffen aan wie zij dit voortreffelijke werk te danken hebben:

... op dat onzen Landtsghenooten en latere Naneeven bewust moght zijn, wiens vlijt en arbeit zy zo nut, en treffelijk een stuk werks, als dit is, dank te wijten hadden ...¹

En Hofman krijgt de gelegenheid om kritiek te uiten en veranderingen aan te brengen:

... op dat ghy, hoe ik met dit Voesterkindt² (...) omghesprongen heb, zelf zien en oordeelen zoud; en met eenen moghen alles, dat het wanstaltighs heeft, óft uw oogh min wel ghevalt, vólghens u vaderlijk recht en behaaghen, veranderen, óft het my te doen voorschrijven³.

Meijer besluit de opdracht met 'Uw Toegheneeghen Vriendt L. Meyer'.

Met betrekking tot Johan Hofman wordt in bovenstaande alinea's wel het een en ander meegedeeld. Natuurlijk spreekt Meijer in hoffelijke bewoordingen, maar geheel uit de lucht gegrepen zullen zijn beweringen niet zijn. Duidelijk blijkt hier dat Hofman in 1658 nog in leven is. Dat hij een man van ontwikkeling is, vertellen ons de woorden 'gheleerde Man'. Meijer beschouwt hem als 'een voortreffelijk zaak- en spraakkundighe', als iemand die zeer ter zake kundig is op het gebied van de taal.

Hofman wordt in deze opdracht publiekelijk naar voren geschoven als de man die in 1650 de Woorden-Schat heeft samengesteld. Deze nadruk is niet overbodig, omdat de Woorden-Schat anoniem verschenen is. Als werk van Hofmans hand is verder weinig bekend, alleen een paar gedichten. Het is niet ondenkbaar dat Hofman meer heeft gepubliceerd, maar dat hij dat eveneens anoniem heeft gedaan. Volgens Meijer geeft Hofman niet veel om eer en aanzien, ontleend aan publicaties. Als Hofman de Woorden-Schat uit handen geeft voor verdere uitbreiding, dan schrijft Meijer hem, zoals we zojuist hebben gezien: 'u (als die weinigh roem in dusdaanighe dingen stelt)'⁴.

Na de vrij uitvoerige opdracht aan Hofman volgt een voorwoord tot de 'Nederduitsche Taallievers', gedrukt in kleiner lettertype. Het moeizame werk van het verbeteren en vermeerderen der Woorden-Schat heeft Meijer soms danig tegengestaan, zo vertelt hij. Snel is het niet gegaan, maar zijn verlangen de taal op te bouwen en de belofte die hij had afgelegd, hebben hem vol doen houden:

Alhoewel (...) de moeyelijkheid, en verdrietelijkheid in 't verbeteren, en vermeerderen van deze Nederlandsche Woordenschat my dapper teghen de borst gheweest is, zo dat zy meêrmaals after de bank heeft moeten ligghen⁵, en met overtraaghe stappen voortghekroopen is: hebben efter de vrucht, die u daar uit te plukken stondt, de zucht, waar door ik ter opbouwing van onze taal ghedreeven wordt, en de belófte, die, in mijne voorreden op Amezes Mergh der Ghódtgheleerdtheit ghedaan, my tót nakoming verplicht, zo veel op my vermoght, dat ik, somtijds met lust, somtijds met last en weêrzin, de handt an't werk gheslaaghen heb...⁶

W. Amezes Mergh der ghódtgheleerdtheit was twee jaar eerder, in 1656, verschenen. Het werk bevatte een voorrede, 'an den Leezer', met de belofte waarover Meijer spreekt⁷:

¹W-S 1658 opdracht aan Hofman p. [11].

²Voesterkindt: pleegkind, nl. de Woorden-Schat

³W-S 1658 opdracht aan Hofman p. [11]. Voor 'moghen' dient herhaald 'zoud'. Na de komma loopt de zin niet. Mogelijk moet men 'te doen' hier vervangen door 'zoud moghen'. voorschrijven: schriftelijk aanbevelen

⁴W-S 1658 opdracht aan Hofman p. [9].

⁵after de bank liggen: vergeten worden. Meijer gebruikt deze uitdrukking eveneens in de voorrede van zijn *Verloofde koninksbruidt*. Het is deze plaats waarnaar het WNT, II [1-2]: 978, verwijst bij de verklaring ervan.

⁶W-S 1658 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [1].

⁷Op p. [3].

...de Woordenschat, welke (...) teghenwoordigh van ons overzien, verbetert, met ontallijke Konstwoorden vermeerderd, en op een byzondere en ghemakkelijker órde gheschikt op nieuws voor de derde maal de Pers zal ghevoelen...

Vervolgens zet Meijer in de Woorden-Schat uiteen op welke wijze hij bij het bewerken van het woordenboek te werk is gegaan. Om te beginnen heeft hij de bastaardwoorden gescheiden van de konstwoorden:

Het gheheele werk, waar in voorheen de Basterdt-, en Konstwoorden, ghelijc als een mengelmoes en verwarden bayerdt¹, onder en door elkanderen ghedommelt² laghen, heb ik eerst in twe deelen gheschift...³

Daarna heeft hij het overtollige geschrapt, het ontbrekende toegevoegd, het verkeerde verbeterd en eenheid in de spelling aangebracht:

Daar na, tót zuivering van de misstellingen⁴, die 'er niet weinighe inghesloopen waaren, heb ik het van den beghinne tót den einde toe moeten doorloopen, uitschrabbende, het gheen overtólligh was, byvoeghende, 't geen 'er ghebrak, te rechte brengende, 't gheen misplaatst stondt⁵, verhelpende 't gheen mank ghing, en met eenen, om de verwardheid der Spelling, waarop het voor dezen ghedrukt was, tót eenpaarigheidt te brengen, alles na de mijne⁶ schrijvende en verbeterende⁷.

Hoe veelbelovend dit alles moge klinken, wij zullen in de loop van deze studie bemerken dat het wel het noodlot van de Woorden-Schat lijkt te zijn dat in heel zijn geschiedenis voor elke verwijderde fout er altijd op z'n minst één is teruggekomen, en dat eenheid in de spelling nimmer bereikt is.

De volgende stap van Meijer was het aanvullen van bastaard- en konstwoorden:

Voorders, tót verghrooting van 't eerste Deel, heb ik de Basterdtwoorden, die my in 't leezen óft spreken ghemoeteden, óft van I. Hófman toegheschikt⁸ wierden, (ghelijc hy'er my niet weinighe toegheschikt heeft) naghezócht, en die'er niet inghevonden wierden, op haar behoorlijke stede⁹ tusschen de voorighe inghevlijdt: En tót vermeerdering van 't Twede, de Konstwoorden, van overal uit de Weetenschappen, en Onderwijzingen te hoop gheraapt en gheschraapt, voor de vuist¹⁰ vertaalende, die onvertaaldt voorquamen...¹¹

Voor de druk van 1658 heeft Hofman dus nog een bijdrage geleverd, in de vorm van bastaardwoorden.

Nieuw is in deze druk, en volgens Meijer zelf is het ook nieuw ten opzichte van andere woordenboeken, dat de I en J behandeld worden als aparte letters, evenals de U en de V. Bovendien kiest hij ervoor de klinker U te plaatsen vóór de medeklinker V, en de klinker I vóór de medeklinker J:

...wijl onze taal, ghelijc ook veele andere, een I en U, welke Klinkletters (vocales) en een J en V, welke Meëklankletters (consonantes) zijn, heeft, heb ik het niet voor ongheschikt gheschat, dit onderscheidt, schoon het in alle Woordtboeken, die ons ooit te vooren ghekomen zijn, verzuimt is, hier waar te neemen, en de woorden, die in de voorighe Druk, maar onder eene letter I óft U gheschikt waren, nu onder twe te verplaatsen, als I en J, óft U en V, der Klinkletter, als der voornaamste, voor de Meëklankletter de voortógt¹² gheevende¹³.

¹bayerdt: chaos

²onder en door elkanderen ghedommelt: dooreen gemengd

³W-S 1658 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [2].

⁴misstellingen: (druk)fouten

⁵'t gheen misplaatst stondt: hetgeen op de verkeerde plaats stond

⁶na de mijne: nl. naar mijn spelling

⁷W-S 1658 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [2].

⁸toegheschikt: toegezonden of overhandigd

⁹op haar behoorlijke stede: op de plaats die hun toekomt

¹⁰voor de vuist: eenvoudigweg, zonder voorbereiding

¹¹W-S 1658 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [2] en [3].

¹²de voortógt: voorrang

¹³W-S 1658 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [3] en [4].

Reeds in het jaar 1584 worden in de *Twe-spraak*¹ de letters I en U klinkers genoemd, de letters J en V medeklinkers. De *Twe-spraak* wijst met voldoening² op ‘C. Plantin in zyn ghedruckte Grammatica Despauterii ende elders’, die dit onderscheid ook maakte. Bedoeld is hier de *Grammaticae Despauterianae*, in 1573 verschenen te Antwerpen. De grammatica van Despauterius zag voor de eerste maal het licht in 1512³. Het onderscheid tussen U en V, en tussen I en J is hierin dus al veel eerder gemaakt.

Desondanks blijkt Plantijn in 1573 in de *Thesaurus* voor de beginletters van de trefwoorden geen verschil te maken tussen I en J, of tussen U en V, evenmin als in 1562 in zijn *Tetraglotton*. Steeds komen de lemmata beginnend met I en J terecht onder de letter I, die met U en V onder de letter V. Dit geldt evenzeer voor *Den schat der Duytsscher talen* van Jan van den Werve⁴.

In het *Etymologicum* van C. Kiliaan, dat in 1599 bij Plantijn verschijnt, zijn lemmata met I of J als eerste letter nog wel, door elkaar, onder de I opgenomen. Aan de letter V gaat echter een afzonderlijk stukje van de U vooraf, met artikelen waarvan het trefwoord begint met de letter U. Maar in dit werk beslaat de U nog geen hele bladzijde, de V beslaat er 70.

Bij de hierboven weergegeven passage uit de *Woorden-Schat* geeft in 1875 A. de Jager als commentaar:

Nog in deze eeuw⁵ vonden Weiland en Siegenbeek goed, in hunne Woordenboeken, zeer tot ongerief der zoekers, de I en J door een te werpen. Bilderdijk volgde in zijne Geslachtlijst den door Meijer ingeslagen goeden weg; doch zijn Woordenboek voor de Spelling, eigenlijk (...) een gewijzigde nadruk van dat van Siegenbeek, onderscheidde, zoomin als dit, de I en J⁶.

Als beginletters van lemmata lijken in ons taalgebied de U en V dus eerder te zijn gescheiden dan de I en J. Bovendien wordt hier duidelijk dat, terwijl het *Etymologicum* in 1599 al het goede voorbeeld begon te geven, en Meijer in de 17e eeuw hiervan welbewust een principe maakte voor de ordening der trefwoorden, nog in de negentiende eeuw woordenboeken zijn verschenen die trefwoorden beginnend met I en J door elkaar plaatsten⁷.

Van wie is in de *Woorden-Schat* van 1658 de vertaling der lemma's afkomstig?

...de vertaaling der Basterdt-woorden is ten ghrootten deele van I. Hófman, en veeler Konstwoorden, die 'er nu op nieuws byghekomen zijn, van my verdacht en ghesmeedt (...) De overighe, zo Basterdt- als Konstwoorden, zijn uit de voortreffelijkste Taalkundighen onzer Eeuw, wier roemrijke en onsterffelijke naamen op 't voorhoofd van ieder deel uitgeprent staan, verzamelt...⁸

Meijer verwijst naar de titelpagina's en noemt zijn bronnen niet nóg eens. Duidelijk wordt hier in elk geval wel onder woorden gebracht dat het aandeel van Meijer in het bedenken van vertalingen voor toegevoegde kunstwoorden niet onbelangrijk is geweest.

Niet alle vertalingen acht Meijer even gelukkig, hoewel dat voor hem geen reden is geweest om ze weg te laten:

En schoon' er niet luttel onderloopen, die my vry wat onbehouwen en onbequaam⁹ scheenen, heb ikze evenwel haar plaats niet willen weigheren: eensdeels, omdat zy op 't anbeeldt van uitsteekende, en vermaarde verstanden ghesmeedt waaren, andersdeels, omdat, ghelijk ik my

¹*Twe-spraak*: 17, uitgave Dibbets: 121.

²*Twe-spraak*: 18, uitgave Dibbets: 123.

³nl. te Parijs. *Twe-spraak*, uitgave Dibbets: 122n.

⁴Bekeken is de druk van 1577, verschenen te Antwerpen.

⁵De Jager bedoelt hier de negentiende eeuw.

⁶De Jager 1875: 52n.

⁷Meer over het onderscheid tussen I en J, zie WNT VII [1]: 4, 5.

⁸W-S 1658 voorwoord tot de ‘Taallievers’ p. [4].

⁹onbequaam: ongeschikt

an niemands oordeel, niemant ook an't mijne¹ wil verbinden, wel wetende, dat, evenalleens als² my alle vertalingen niet anstaan, zo ook de mijne³ allen niet zullen anstaan⁴.

Meijer komt nu bij het doel van de vertalingen. De vertaling der bastaardwoorden zal de taal van veel schrijvers en sprekers zuiveren en deze vertalingen zullen de boeken der rechtsgeleerden voor het gewone volk toegankelijk maken. Door de vertaling der bastaardwoorden

... zullen de vlekken en kladden, daar 't deftigh en luisterrijk anschijn onzer Taal van de meeste Redenaars, en Schrijvers meê bezoedelt en bezwalkt⁵ wordt voorghekomen en weghghenomen, en by den ghemeen vólke de boeken en gheschriften, inzonderheid van de Rechten en Rechtszaaken, daar zy nu byna blindt in zijn, verstaanlijker ghemaakt konnen worden⁶.

Opmerkelijk is dat Meijer de termen uit de rechtswetenschap hier rekent tot de bastaardwoorden. In de Woorden-Schat van 1650 en van 1654 is het inderdaad zo dat rechtstermen zijn opgenomen onder de bastaardwoorden. In deze uitgave van 1658 wordt H. de Groot genoemd in de ondertitel van deel I én van deel II, bij de bronnen van bastaardwoorden én bij die van konstwoorden. Aan de bronnen der konstwoorden is bovendien de 'Rechtsgheleerdheid' toegevoegd.

Door de vertaling der konstwoorden zullen velen, aangezien ze zelf geen nieuwe termen meer hoeven te bedenken maar de gangbare kunnen gebruiken, in staat zijn mee te helpen om de wetenschappen in de moedertaal bekend te maken:

Door (...) de vertaling der Konstwoorden, zullen veele, hoevende gheen nieuwe te smeeden en verdichten, dat slechts verwarring baart; maar die ghebrukende, welke reeds by de Konstlievers in zwang zijn, mede de handen konnen slaan, om de Konsten en Wetenschappen den Landtsghenooten in haar moedertaal bekendt te maken⁷.

In de ogen van Meijer zou dit een bijzonder groot voordeel betekenen. Als de belangrijkste wetenschappelijke werken in het Nederlands verschijnen, dan kan men zich heel wat jaren, moeite en onkosten besparen, die men nu besteedt aan het leren van het Latijn. In die tijd kan men nuttiger zaken bestuderen, zoals bijvoorbeeld het gebruik der geneesmiddelen:

Want weinighe van de voornaamste boeken, die de Konsten en Weetenschappen vervaten (...) nederduitsch spreekende, zoude een lange reeks van jaaren, moeyten, en onkósten, die men an't leeren der Latijnsche taal hangt, ghespaart, en te kóst gheleidt konnen worden⁸, in 't navórsschen van nóch onbekende zaaken, niet alleen tót verghrooting en opbouwning der bloote kennis, maar ook tót het ghebruik der Artsenyen⁹ en 't ghemeen leven dienende.

In de ideeën van Meijer vinden we terug wat reeds in de *Twe-spraak*¹⁰ onder woorden is gebracht:

Dies zoud ick wenschen dat wy Hóllanders eens de gheleerdheid smaken mochten in ons eighen sprake / die wy nu met gróten arbeit uyt onbekende tale(n) moeten zoeken. T'is gheen

¹t mijne nl. mijn oordeel

²evenalleens als: net zoals

³de mijne nl. mijn vertalingen

⁴W-S 1658 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [5].

⁵bezwalkt: besmeurd

⁶W-S 1658 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [7] en [8].

⁷W-S 1658 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [8]. De vertaling van deze zin luidt: Door de vertaling der vaktermen zullen velen, doordat ze geen nieuwe vaktermen hoeven te bedenken, wat slechts verwarring veroorzaakt, maar doordat ze die vaktermen gebruiken die al bij de liefhebbers der wetenschap gangbaar zijn, mee kunnen helpen om de wetenschappen aan onze landgenoten bekend te maken in hun moedertaal.

⁸te kóst gheleidt konnen worden: kunnen worden besteed

⁹Artsenyen: geneesmiddelen

¹⁰*Twe-spraak*: 11, uitgave Dibbets: 109. Dibbets wijst op de bron van hetgeen hier staat: J. du Bellay *La deffence, et illustration de la langue Francoyse*, Parijs 1549: 133-136. Het valt wel aan te nemen dat ook Meijer dit werk heeft gekend.

wonder dat men nu Platoos óf Aristoteles ghelyck in geleertheit niet en vind / anghezien veel kloeke verstanden / tót den smaack der zelve niet eens en komen¹: andere slóven hun leerzaamste tyd int leren der talen aff / en tót bedaaght verstandt komende moetenze die² nóch met gróte moeyten onderhouden: dit magh dikwils de huiszórgh³ qualyck lyden: haddent de voors.⁴ óock aldus moeten doen / zy zouden villicht zó verde niet ghebrócht hebben. En(de) mochtment óock nu elckander in ons moeders tale vroet maken / dat⁵ een vader met zyn zoon / een gróótvader met zyn enkel⁶ / de schippers in ze⁷ / de bouwheren⁸ int veld / en(de) elck op zyn ambacht / onderling voor tydverdrieff grondlyck vant belóóp der Natuurlyker dinghe(n) met merckelyck onderscheid mochten óf konden spreken / men zoude zonder twyfel meer gheleerdheid / hógher kennis / ende bescheidelycker óordeel⁹ / op de baan hebben¹⁰.

De jeugd, meent Meijer, zou niet langer negen of tien jaar nodig hebben voor het leren van talen, maar zou deze tijd kunnen gebruiken om thuis te raken in de wiskunde en daarmee toegerust zou ze sneller vorderen in andere wetenschappen:

Der Jonkheid¹¹ zoude het niet noodzaaklyk zijn, neghen óft tien jaaren om de kennis der taalen te bejaaghen, te verslijten; maar straks¹² de Beghinselen der Wiskunde, daar die ouderdom zich 't best na zetten kan, inghescherpt konnen worden, en daar door een bequaamheid anghebraght, om in de overighe Onderwijzingen met gheen ghemeene stappen¹³ voort te loopen. En daar de schaarsheid der tijdt nu slechts ghehengt¹⁴, zich byzonderlijk op eene weetenschap te legghen, zoude menze dan alle doorsnuffelen, en overal t'huis zijn konnen¹⁵.

In de *Twe-spraak*¹⁶ staat te lezen:

...doort gróót behulp van deze uwe arbeyd ghevordert zullen zyn¹⁷ / jongskens van acht jaren zulx dat¹⁸ hare verstanden niet min dan nu jonghers van veerthien jaren (na de langdurighe pynbancken der wetten vande Latynse tale) bequaam zullen wezen tót alle ghoede kunsten¹⁹.

Nog eens blijkt hier: Hofman noemt de *Twe-spraak* in zijn voorwoord. Meijers voorwoord toont de invloed ervan. Zonder twijfel spelen voor Meijer ook mee de ideeën van Simon Stevin, die reeds in 1654 als bron wordt genoemd op de titelpagina van de *Woorden-Schat*. De ideeën van Stevin aangaande dit onderwerp zijn door Dijksterhuis²⁰ als volgt samengevat: ‘...het aanleeren van vreemde talen beduidt een verlies van tijd, die beter besteed had kunnen worden om de wetenschap zelf vooruit te brengen; dit geldt vooral voor de wiskunde’. Ook aan Stevin was de *Twe-spraak* bekend.

¹tót den smaack der zelve niet eens en komen: hen niet eens leren kennen

²die, nl. de aangeleerde talen

³huiszórgh: de zorg voor het gezin

⁴de voors., nl. Plato en Aristoteles

⁵dat: zodat

⁶enkel: kleinzoon

⁷ze: zee

⁸bouwheer: herenboer

⁹bescheidelycker óordeel: een oordeel dat met meer onderscheidingsvermogen is gevormd

¹⁰op de baan hebben: paraat hebben

¹¹Meijer zal hier het mannelyk deel van de jeugd voor ogen hebben, want Latijnse school, athenaeum en universiteit werden in zijn tijd niet door meisjes of vrouwen bezocht.

¹²straks: aanstonds

¹³met gheen ghemeene stappen: met ongewoon grote stappen

¹⁴ghehengt: toelaat

¹⁵W-S 1658 voorwoord tot de ‘Taallievers’ p. [9].

¹⁶*Twe-spraak* Voorreden p. [6], uitgave Dibbets: 75.

¹⁷ghevordert zyn: geholpen worden

¹⁸zulx dat: zodanig dat

¹⁹kunsten: wetenschappen. Dibbets wijst erop dat de veertienjarige leeftijd voor het begin van de universitaire studie niet ongewoon was. *Twe-spraak* uitgave Dibbets: 74n.

²⁰Dijksterhuis 1943: 318.

Welke opleiding voor de ‘jonkheid’ heeft Meijer voor ogen, als hij spreekt over ‘neghen óft tien jaaren’? Vrijwel zeker denkt hij aan de Latijnse school, die volgde op de Franse school en die minstens zes jaar duurde. Na deze opleiding kon het Athenaeum illustre worden gekozen, dat in twee of drie jaar voorbereidde op de universiteit. Meijer heeft zelf het Athenaeum illustre gevolgd en het is daarom aan te nemen dat hij ook de Latijnse school doorlopen heeft, mede gezien zijn grote kennis van het Latijn.

De lesuren op de Latijnse school werden voor een zeer groot deel in beslag genomen door lessen in de Latijnse taal. In de laagste klas bijvoorbeeld, moesten 24 van de 32 wekelijkse lesuren aan het Latijn worden besteed, volgens de Hollandse *Schoolordre*, die in 1626 van kracht is geworden¹. In de hogere klassen werd wat minder Latijn gegeven. Daar werd ook plaats ingeruimd voor het Grieks².

Men vraagt zich af welk schooltype Meijer in gedachten heeft naast de zesjarige Latijnse school, wanneer hij spreekt over negen of tien jaar. Vermoedelijk is het de Franse school, die aan de Latijnse school voorafging, en waar dikwijls, als het tenminste een school was van enige standing, de voertaal Frans was. Naast het Frans konden er nog andere talen worden onderwezen, zoals Duits en Engels. Franse scholen waren er in verschillende soorten en van uiteenlopende duur³. Van de negen of tien jaar waarover Meijer spreekt, kunnen er drie of vier voor de Franse school bestemd zijn geweest.

Aan het eind van de voorrede vermeldt Meijer zijn voornemen om een derde deel toe te voegen aan de Woorden-Schat, met oude Nederlandse woorden die door voortreffelijke schrijvers als Hooft en Huighens worden gebruikt. Hij heeft er echter nog geen tijd voor gehad. Van de niet verouderde ongewone woorden, die in 1669 ook een plaats zullen krijgen in deel III rept hij hier nog niet:

Ik had ghedacht an deze twe Deelen een derde te knoopen, waarin alle de oude Duitsche woorden, by Hoofdt, Huighens, en andere voortreffelijke Schrijvers ghebruikelijk, verzamelt zouden zijn, tót behulp in 't verstaan van haar Schriften: maar de tijdt en mijne andere beezigheden hebben 't niet willen ghehengen⁴; moghelijk⁵ wat in 't toekomende de gheleeghenheid en mijne gheneeghenheid nóch te weegh brengen.

Het drempelgedicht van Reyer Anslo op de Woorden-Schat van Hofman vinden we, met enkele geringe wijzigingen in spelling en interpunctie, terug voor het eerste deel⁶. Het lofdicht van Meijer op de vertaling der konstwoorden door A.L. Kók, staat voor het tweede deel. De plaatsing der drempeldichten is weldoordacht. Hofman immers heeft bastaardwoorden bijeengebracht en deze staan in deel I. Kók is de vertaler van konstwoorden en deze zijn verzameld in deel II. De laatste vier regels van het 8-regelig gedicht ter ere van Kók luiden nu anders, maar veel fraaier zijn ze niet:

In 1654 dichtte Meijer: 'T ghebit wringt ghy, O Kók, der Afterklap,
 Ten mondt dus in, en discht de Weetenschap
 In eighe schootels op, uw Landtsghenooten,
 Die u, schoon doot, van doot hierom ontblooten.

In 1658 verandert Meijer: Ghy Kók, verstooft aldus met smaaklijk zap,
 En discht met weetenschap de weetenschap
 In eighe schootels voor uw Landtsghenooten,
 Die u, schoon doot, van doot hierom ontblooten.

¹De *Schoolordre* werd niet altijd geheel gevolgd, maar geeft ons toch een goed beeld van wat werd verlangd.

²Kuiper 1958: 70.

³Zie over de Franse school Boekholt en De Booy 1987: 49, 50.

⁴ghehengen: toelaten

⁵moghelijk: moghelijk zijnde, hoewel mogelijk blijft

⁶Dat dit gedicht in de Woorden-Schat van 1658 is weggelaten, zoals Salverda de Grave (1906: 12) vermeldt, is dus niet juist. Zelfs in 1663 is het nog opgenomen.

1663. In de vierde druk, verschenen in 1663, is de opdracht aan Johan Hofman vrijwel letterlijk overgenomen uit de voorgaande druk. Alleen in de spelling is een gering aantal wijzigingen te constateren. Hetzelfde is het geval met het voorwoord, gericht tot de ‘Nederduitsche Taallievers’. De term ‘Basterdtwoorden’ is consequent vervangen door ‘Bastaardtwoorden’. Het is verder moeilijk vast te stellen of de schaarse veranderingen in de spelling bewust zijn aangebracht door de samensteller, of dat zij een gevolg zijn van het opnieuw zetten en corrigeren.

Voor de drempeldichten in deze uitgave geldt hetzelfde. Ze worden ongewijzigd uit de voorgaande druk overgenomen, op een hoogst enkele spellingswijziging na. In het gedicht voor Kók is in de slotregel een woord verplaatst. ‘Die u, schoon doodt, van doodt hierom ontblooten’ is nu: ‘Die u, schoon doodt, hierom van doodt ontblooten’. Het kan een wijziging van Meijer zijn, ter verfraaiing.

1669. In 1666 is Johan Hofman gestorven. De *Woorden-Schat* van 1669, de vijfde druk, *L. Meijers Woordenschat* genoemd, draagt duidelijker dan eerdere bewerkingen het stempel van Meijer. Het derde deel, waarover hij reeds sprak in de uitgave van 1658¹, is in deze druk verwezenlijkt.

Niet langer is de *Woorden-Schat* aan Hofman opgedragen. Opdracht en voorrede uit de vorige druk zijn samengevoegd tot één voorwoord van 19 bladzijden, gericht tot ‘Den Neederduitschen Taallieveren’. Over Hofman wordt alleen nog gesproken in de derde persoon als over ‘hij’, en het lofdicht van Anslo op de *Woorden-Schat* van Hofman is verdwenen. De roem van Kók wordt in deze uitgave eveneens minder luid verkondigd. Het is nu nog slechts ‘A.L. Kók, die alhoewel in tijdt, in konst nóchtans van vertaalen, en vindinge van ghevoeghlijke² woorden, de laatste geensins te achten is’.³ Ook het gedicht van Meijer dat Kóks lof bezong, is achterwege gelaten.

Het naar de achtergrond schuiven van Hofman en Kók, degenen die de *Woorden-Schat* op zijn pad hebben gebracht, is voor Meijer een logische handelwijze. Geen van beiden zijn in 1669 nog in leven. Het is bovendien reeds de vierde keer dat Meijer een uitgebreide uitgave van de *Woorden-Schat* verzorgt. Door het gestadig toenemen van de omvang van het geheel, is het aandeel van Hofman en Kók percentagegewijs steeds geringer geworden.

In het nieuwe voorwoord van 1669 is het grootste deel van de vroegere opdracht aan Hofman toch weer opgenomen, zij het in vrije bewerking. Het is merkwaardig dat Meijer na 15 jaar nog niet de behoefte heeft gevoeld eens iets geheel nieuws te schrijven. De opdracht heeft wel de nodige wijzigingen ondergaan.

Het gehele laatste gedeelte, dat sprak over Hofmans betekenis voor de *Woorden-Schat*, is vervallen. Aan degenen die hebben ‘ghetracht in louter Neederlandsch, buiten hulp van bastaardtwoorden, hunne ghedachten heerelijk op het pampier te schilderen’⁴, is ‘J. de Dekker’ toegevoegd. Bij hen die ‘de Konsten, en Weetenschappen, ditsch’ hebben leren spreken, is ‘de Vertaaler van Kekkerman’⁵ in de plaats gekomen van de ‘Vertaalers van Kekkerman’. Dit kan een vergissing zijn, want in de ondertitel van deel II blijft het meervoud gehandhaafd.

¹W-S 1658 voorwoord tot de ‘Taallievers’ p. [10].

²ghevoeghlijke: geschikte

³W-S 1669 voorwoord p. [6].

⁴W-S 1669 voorwoord p. [6].

⁵W-S 1669 voorwoord p. [6].

De vroegere voorrede aan de ‘Taallievers’ is in het nieuwe voorwoord eveneens terug te vinden, het eerste gedeelte in vrije bewerking, het laatste deel vrijwel woordelijk.

Meijer maakt er melding van dat in deel II van de Woorden-Schat nogal wat woorden zijn weggelaten die al op een andere plaats in het woordenboek staan:

Wy willen wel niet ontkennen, dat die deeze laatste Druk met de voorgaande wil vergheleken, in des zelfs Tweede Deel niet luttel zal verneemen, het welk hier uitghelaaten is (...) also al het uitghelaatene elders volkoomendlijk ghevonden wordt (...) waar toe ons ghedrongen heeft de overghroote bykomst van woorden in deeze Druk, zo wel in het eerste, als tweede deel, welke (...) het boek zo overmaatigh zouden hebben doen uitdijghen dat...¹

In deze druk is voor het eerst een derde deel opgenomen, dat zowel verouderde als ongewone woorden bevat:

By deeze meërmaals ghemelde twee Deelen, is nu eindelijk een Derde, welk wy zo lange belooft hadden, ghekomen, behelzende Verouderde en Onghewoone woorden, zo in Oude Neederduitsche Schriften, als by nieuwe voortreffelijke Schrijvers, en opbouwers onzer taale ghebruikelijk...²

Graag zou Meijer dit deel meer omvangrijk hebben gemaakt:

En schoon dit Deel, met de twee voorgaande vergheleken, in grootte zeer afvalt, zo zouden wy 't efter by de zelve wel nader hebben doen ghelijken, ghelijk wy 't ook al ontworpen hadden, hadde de ghestalte³ van 't boek, welk daar door tót eene onmaatighe dikte zoude uitghegroeydt zijn, dat niet verbóden: zo dat wy ghenoodzaakt gheweest zijn veel van weinighen belange voorby te ghaan, en veele andere dingen korter in te krimpen⁴.

Uit wat Meijer hier schrijft, worden twee dingen duidelijk. De drie delen van de Woorden-Schat zijn in 1669 gebonden in één band, ondanks de aparte titelpagina's van het tweede en derde deel. Belangrijk is verder dat Meijer op deze plaats onomwonden onder woorden brengt dat hij het voornemen heeft gehad het derde deel groter te maken dan het in 1669 is, dat hij het zo al had ‘ontworpen’. Als 7 jaar na Meijers dood, in 1688, de volgende uitgave van de Woorden-Schat verschijnt met een uitgebreid derde deel, dan is het bepaald niet uitgesloten dat de nagelaten aanvullingen van Meijer zelf hiervoor nog zijn gebruikt.

Zo hier en daar heeft Meijer zich in het derde deel gewaagd aan taalkundige uiteenzettingen en verklaringen. Het is een proef, waarvan de voortzetting afhangt van de reacties der lezers:

Wy hebben eevenwel de onghewoone woorden niet overal alleen met verstaanbaar en bekender vertaaldt, en uitgheleghdt: Maar zelfs, hier en daar, ook eenighe taalkundighe aanmerkingen en wijdloopige verklarungen in ghelascht, tót een proef, óf die den Leezer ook monden moghten⁵, om in toekomende⁶, ófte de zelfde streeke⁷ te houden, ófte die klippen, en banken ghewaarschouwdt zijnde te mijden⁸.

Vermeldenswaard tenslotte is een opmerking tussen haken die Meijer toevoegt als hij spreekt over het geld, de moeite en de tijd die de jeugd moet besteden aan het leren van de Latijnse taal:

...het leeren der Latijnsche taale (waar toe tót nóch den Neederduitschen, nóchte bequaame letterkonst, en onderwyzing, nóchte behoorlijke Woordenboeken verschaft zijn, daar wy, wilt de Heemel, t'eenigher tijdt, na ons vermooghen, in hoopen te voorzien)...⁹

¹W-S 1669 voorwoord p. [10].

²W-S 1669 voorwoord p. [13] en [14].

³ghestalte: uitwendige vorm

⁴W-S 1669 voorwoord p. [14].

⁵monden moghten: zouden bevallen

⁶in toekomende: in de toekomst

⁷streeke: koers

⁸W-S- 1669 voorwoord p. [15].

⁹W-S 1669 voorwoord p. [17].

Wil Meijer een Nederlands-Latijns dictionarium schrijven? Of bedoelt hij hier een spraakkunst? Wij weten uit de notulen van Nil volentibus arduum dat Meijer zich, voor een deel samen met andere leden van het genootschap, heeft beziggehouden met het schrijven van drie verschillende grammatica's.

Vanaf 1671 hebben de Nil-leden gewerkt aan een *Nederduitsche grammatica*¹. Niet eerder dan in 1728 is hiervan een klein deel uitgegeven, als de *Verhandelingen van der letteren affinitas of verwantschap*². In 1671 moet Meyer zich tevens hebben bezig gehouden met een *Algemene grammatica*, of *Grammatica generalis*³. In 1677 blijkt hij er nog mee bezig te zijn⁴. Er is bij ons weten niets van verschenen.

Een spraakkunst die Meijer alleen heeft geschreven en die inderdaad het licht heeft gezien, is de *Italiaansche spraakkunst*, in 1672 verschenen bij Abraham Wolfgangh te Amsterdam⁵. Deze grammatica heeft ten doel Nederlanders Italiaans te leren en bevat daarom tevens lijsten van de gebruikelijkste Italiaanse woorden, met een vertaling in het Nederlands erbij 'om voor een Woordeboek te kunnen dienen'⁶. Het leerboek waar Meijer op zinspeelt in de voorrede van de Woorden-Schat 1669 zou een gelijksoortige Latijnse spraakkunst kunnen zijn. Er is echter niets van bekend. Het kan bij een nuttig voornemen gebleven zijn.

Een andere mogelijkheid is dat Meijer van plan was een woordenboek Latijn-Nederlands te vervaardigen. Dit lijkt minder waarschijnlijk, omdat op dit gebied toch al wel het een en ander te krijgen was. Inderdaad heeft Meijer zich beziggehouden met het lexicografisch handwerk. In de eerste plaats natuurlijk met het bewerken van de Woorden-Schat. Daar komt bij dat boekdrukker Abraham Wolfgangh in 1663 onenigheid heeft gehad met Meijer en met Thomas la Grue over een 'frans en duyts wordeboek' dat zij beloofd hadden voor hem te zullen vervaardigen, maar dat zij vervolgens niet hadden samengesteld, omdat zij de beloning te gering vonden⁷. Nu heeft Meijer de ruzie nadien wel bijgelegd, gezien de verschijning in 1672 van zijn *Italiaansche spraakkunst* bij dezelfde Abraham Wolfgangh. Maar er is in 1663 in elk geval sprake van geweest dat Meijer samen met La Grue een 'frans en duyts' woordenboek zou vervaardigen, waarmee wel een Frans-Nederlands dictionarium bedoeld zal zijn. Dat Meijer een woordenboek Latijn-Nederlands heeft willen maken, is dus mogelijk, al wordt ook daar voor zover wij weten op geen enkele plaats meer over gesproken.

In de druk van 1669 heeft de spelling in de voorrede velerlei wijzingen ondergaan in die gedeeltes die woordelijk zijn overgenomen uit de vorige uitgave. Nooit zal Meijer enig werk het licht doen zien zonder schaven en verbeteren en nooit zal enig drukker de Woorden-Schat drukken zonder oude fouten over te nemen en nieuwe fouten te maken.

¹Dongelmans 1982: 62.

²De gehele titel luidt: *Verhandelingen van der letteren affinitas of verwantschap: van het gebruik der accentus of toonen in de Nederduitsche vaerzen: En van de metaplasmus of woordvervorming*. Het verschijnt samen met Twee redenvoeringen van Hooft, bij de Wed. Gerard Onder de Linden te Amsterdam. Zie Dongelmans 1982: 380, 381.

³Dongelmans 1982: 78.

⁴Dongelmans 1982: 167.

⁵Dongelmans 1982: 93. Over het auteurschap van Meijer zie Van Hardeveld 1997 (b).

⁶Aldus de ondertitel van de *Italiaansche spraakkunst*.

⁷Kleerkooper en Van Stockum: 1528. Zie ook p. 32 in deze studie.

3.2.1.7. Formaat

In **1654** kiest uitgever Fonteyn voor de tweede druk van de Woorden-Schat hetzelfde formaat als voor de eerste. Het wordt opnieuw een klein octavo. De volgende druk, in **1658** uitgegeven door Jan Hendriksz Boom en Jan Rieuwerts, krijgt een ander formaat, dat van duodecimo. Tijdens Meijers leven zal de Woorden-Schat verder worden uitgegeven door Boom, in hetzelfde formaat. De drukken van **1663** en van **1669** verschijnen eveneens in duodecimo¹.

3.2.1.8. Aantal delen

In **1654** vormt de Woorden-Schat één geheel, juist zoals de vorige uitgave. In **1658** bevat de Woorden-Schat voor de eerste maal twee delen, nl. één voor bastaardwoorden en één voor kunstwoorden, hetgeen in **1663** zo blijft.

In **1669** voegt Meijer er nog een derde deel aan het woordenboek toe, voor verouderde en ongewone woorden. In geen van deze uitgaven echter hebben de delen een afzonderlijke paginering gekregen. De Woorden-Schat wordt, ondanks de verschillende delen, gebonden in één band².

3.2.1.9. Lettertype

Wat betreft het gebruik van verschillende lettertypes bieden de titelpagina's van de vier drukken die tijdens Meijers leven zijn verschenen, een gelijksoortige aanblik. Romein en cursief, onderkast en kapitaal, vet en niet vet, sterk uiteenlopende letterkorpsen, het moet alles van de tekst op de titelpagina iets bijzonders maken, iets wat de aandacht trekt van de argeloze voorbijganger in de straat en van de koper in de winkel.

Binnen de artikelen van deze drukken wordt het onderscheid gehandhaafd dat in de eerste druk werd aangebracht. De lemmata zijn afgedrukt in romein, de betekenissen in een vet gedrukte gotische letter.

In de druk van 1658, voor de eerste maal met het kleiner formaat duodecimo, is voor lemmata en betekenissen een kleiner lettertype gekozen, welk letterkorps in 1663 en 1669 gehandhaafd blijft. Op deze manier kunnen er op de kleinere pagina's meer artikelen worden ondergebracht.

In de vierde druk van 1663 zijn de laatste negen pagina's van het eigenlijke woordenboek gedrukt in een veel kleiner lettertype dan de voorafgaande pagina's. Vermoedelijk heeft de zetter op deze negen pagina's meer stof moeten onderbrengen dan met het gebruikelijke lettertype mogelijk was.

Een enkele maal in de tweede druk, regelmatig in de derde en vaker nog in de vierde worden één of meer woorden gedrukt in een kleinere letter. Dit gebeurt als de zetter bepaalde woorden op één regel wil plaatsen, terwijl er te weinig ruimte is, of als een woord nog ergens naast gezet moet worden terwijl dat eigenlijk niet meer kan. Soms zelfs wordt het verklarende woord aan de rechterkant van de accolade vertikaal gedrukt, zodat men het boek een kwart slag draaien moet om het woord te kunnen lezen. Een zekere nonchalance kan de zettters niet worden ontkend.

¹De catalogus van de K.B. in Den Haag vermeldt ten onrechte dat de Woorden-Schat 1663, sign. 525 B 27, en de Woorden-Schat 1669, sign. 1016 F. 50, van het formaat octavo zijn. Beide zijn uitgegeven in duodecimo. Ook Ledeboer spreekt van Meijers Woordenschat 1669 klein in octavo, maar Ledeboer staat als zeer onnauwkeurig bekend. Ledeboer 1872: 15.

²Het is mogelijk dat ooit iemand een van deze drukken in meer dan één band heeft laten binden. Tot nu toe ben ik zo'n uitgave niet tegengekomen.

In het derde deel, dat in 1669 voor het eerst aan het woordenboek is toegevoegd, worden in de artikelen niet alleen lemma's en betekenissen gegeven, maar ook nadere uiteenzettingen. Deze laatste zijn gezet in een afwijkend lettertype, in een kleine cursieve letter, die voor woorden met nadruk wordt afgewisseld door de romeinse letter van het lemma. In de langere artikelen van dit deel zijn dus drie verschillende lettertypes gebruikt, cursief voor de toelichtingen, romein voor de lemmata en voor woorden uit de toelichtingen met nadruk, gotisch voor de betekenissen. Elk lettertype heeft z'n eigen functie, hetgeen niet al te strikt is doorgevoerd.

Wanneer men de uitgave van 1658 vergelijkt met die van 1663, dan blijkt dat voor het zetten van beide uitgaven zeer waarschijnlijk gebruik gemaakt is van hetzelfde lettermateriaal. De lettertypen in lemmata, betekenissen en voorwoord van beide drukken komen nauwkeurig overeen. Dit ondersteunt de veronderstelling dat de druk van 1663 nog uit de drukkerij van Fonteyn afkomstig is, waar ook die van 1658 gedrukt werd¹.

3.2.1.10. Oplage

Van het aantal exemplaren dat in de 17e eeuw werd gedrukt van hetzelfde zetsel, de oplage, is niet al te veel bekend². Echter, op grond van een aantal bewaard gebleven cijfers, kunnen wij ons hier toch wel een bepaald denkbeeld van vormen.

Wij weten met zekerheid dat Albert Magnus in 1677 voor het genootschap Nil volentibus arduum een tweede druk deed verschijnen van *De gelyke tweelingen*, in een oplage van 750 exemplaren³. Ook verzorgde dezelfde uitgever in dat jaar voor het genootschap een tweede druk van *Het spookend weeuwte*, in een oplage van 800 exemplaren⁴. Vondels *Lucifer* verscheen in 1654 bij Abraham de Wees in een oplage van 1000 exemplaren⁵. Vondel was beroemd, en zijn *Lucifer* was berucht, hetgeen de verkoop zal hebben bevorderd, maar er was in geen van de drie gevallen sprake van een naslagwerk.

Gaskell wijst erop dat in deze periode een oplage economisch gezien niet kleiner mag zijn dan 500 exemplaren en niet groter dan 2000 exemplaren. In de tweede helft van de 16e eeuw had tweederde deel van de boeken gedrukt door Plantijn, en later door Moretus, een oplage tussen de 1000 en 1500 exemplaren⁶. Voor die tijd is dit aantal betrekkelijk groot. Een oorzaak zou kunnen zijn de omvang van het taalgebied waarin dat werk bruikbaar was. Bovendien zal zeker hebben meegeteld dat het zetten van lexicografisch werk arbeidsintensief was en dus kostbaar. Het zetten en corrigeren van lexicografisch werk was moeilijk, tijdrovend, en daardoor duurder dan van veel andersoortig drukwerk. Hoe duurder het zetten, hoe aantrekkelijker het was de oplage groot te maken.

Ook voor de Woorden-Schat moet deze economische overweging hebben meegeteld bij het bepalen van de grootte der verschillende oplages. Naarmate het werk omvangrijker werd, was de productie duurder, en was het voor de uitgever voordeliger om de oplage te vergroten.

Met betrekking tot de eerste druk van de Woorden-Schat, het kleine woordenboekje van bastaardwoorden, veronderstelden wij dat de oplage de 500 niet te boven is gegaan. Van de volgende drukken, steeds omvangrijker, met steeds meer tekst op de pagina's, tevens steeds

¹Meer hierover op p. 130 van deze studie.

²Helwig en Van Selm 1986: 31.

³Dongelmans 1982: 158, 345.

⁴Dongelmans 1982: 179, 372.

⁵Helwig en Van Selm 1986: 31, 32.

⁶Gaskell 1985: 161.

bekender en tenslotte met de naam van een gewaardeerd auteur in de titel, zal zonder twijfel de oplage groter zijn geweest en bij elke druk zijn toegenomen.

Als wij een schatting moeten maken van de grootte der oplages waarin de verschillende drukken van de Woorden-Schat tijdens Meijers leven zijn verschenen, dan veronderstellen wij dat de druk van **1654** wat groter is geweest dan die van 1650, en zo'n 750 exemplaren heeft geteld.

Daarna is het oplagecijfer zonder twijfel omhoog gegaan bij elke volgende druk, binnen de grenzen van het voorzichtig koopmanschap van de boekdrukker. Een oplage moet niet alleen worden gedrukt, maar moet ook worden gefinancierd, tot aan de verkoop toe.

Voor de druk van **1658** schatten wij de oplage op 1000 exemplaren en voor die van **1663** op 1250 exemplaren. De uitgave van **1669**, de laatste druk van Meijer zelf, zal naar onze schatting zijn verschenen in een oplage van zo'n 1500 exemplaren. Hoewel hier sprake is van veronderstellingen, lijken dit geen onredelijke cijfers¹.

3.2.1.11. Omvang

De omvang van de verschillende drukken die tijdens Meijers leven zijn verschenen is weergegeven in Tabel 1. Ter vergelijking is daarin tevens de omvang van Hofmans uitgave opgenomen. Ten aanzien van de manier waarop deze cijfers zijn verkregen, geldt hetgeen reeds gezegd is met betrekking tot de omvang van de eerste druk².

¹Ter vergelijking nog de volgende cijfers: In de jaren 1590-1600 zagen bij Plantijn-Moretus 254 verschillende titels het licht. De kleinste oplage bestond uit 100 exemplaren, de grootste uit 5000. Het merendeel der titels, 163 van de 254, werd gedrukt in een oplage van 1000 tot 1500 exemplaren. Een oplage van 800 werd vooral gekozen voor de uitgave van wetenschappelijk werk. Voet 1972: 170-172.

²Zie hiervoor p. 109 van deze studie.

Tabel 1 Omvang Woorden-Schat 1650 – 1669

<u>druk</u>	<u>1^e</u>	<u>2^e</u>	<u>3^e</u>	<u>4^e</u>	<u>5^e</u>
jaar	1650	1654	1658	1663	1669
pagina's	152	248	496	667	946
artikelen	3.729	5.962	8.435	10.975	17.208
woorden	10.447	19.462	34.550	47.489	75.440
woorden/art.	2,80	3,26	4,09	4,32	4,38
I p.			244	267	336
I art.			5.744	6.135	7.311
I w.			17.374	19.799	25.301
I w./art.			3,02	3,22	3,46
II p.			252	400	408
II art.			2.691	4.840	6.483
II w.			17.176	27.690	29.515
II w./art.			6,38	5,72	4,55
III p.					202
III art.					3.414
III w.					20.624
III w./art.					6,04

Tabel 1 Verklaring: I - Deel I, bastaardwoorden
 II - Deel II, kunstwoorden
 III - Deel III, verouderde en ongewone woorden
 pagina's / p. - bladzijden waarop artikelen zijn geplaatst
 art. - artikelen (Dit aantal is gelijk aan het aantal hoofdingangen.)
 w. - alle woorden in de artikelen, dus ook de trefwoorden
 w./art. - aantal woorden per artikel

De cijfers in Tabel 1 spreken voor zich. Ze behoeven niet nog eens onder woorden te worden gebracht. Wel zijn er enkele zaken die opvallend zijn, en die vermelding verdienen.

Om te beginnen is het opmerkelijk dat de cijfers die de *Bibliotheca Belgica*¹ geeft ten aanzien van het aantal trefwoorden per druk en per deel, soms verwonderlijk veel afwijken van de hier gegeven aantallen artikelen. Het feit dat één artikel meerdere trefwoorden kan bevatten, zodat er meer trefwoorden zijn dan artikelen, kan deze verschillen bij lange na niet verklaren.

Van de uitgave 1658 bijvoorbeeld vermeldt de *Bibliotheca Belgica*: ‘5748 mots bâtards’, dat wil zeggen bastaardwoorden, dus trefwoorden in deel I, in welk deel ook wij 5744 artikelen hebben geteld. Verder vermeldt dit werk ‘6583 termes techniques’, kunstwoorden, dus trefwoorden in deel II, waarin wij 2691 artikelen telden. Deze ongelijkheid is mogelijk voor een deel te verklaren met de veronderstelling dat in de *Bibliotheca Belgica* niet alleen varianten en synoniemen van de hoofdlemmata zijn meegeteld als trefwoorden, maar ook de sublemmata.

Een zelfde ongelijkheid treft ons in de cijfers betreffende de druk van 1663. De *Bibliotheca Belgica* telt in deel I 6181 trefwoorden, tegenover 6135 in onze telling, maar in deel II 10.545 trefwoorden, tegenover 4840 artikelen bij ons.

Aan de verkregen cijfers, afgedrukt in Tabel I, zijn interessante gegevens te ontleen. Het aantal pagina's dat door artikelen in beslag wordt genomen, blijkt van druk tot druk toe te nemen. Deze toename is het grootst in 1669, als 279 bladzijden worden toegevoegd. Ook in 1658 is de toename aanzienlijk, met 248 bladzijden.

Over de werkelijke uitbreiding van de verschillende drukken kan het aantal woorden ons echter meer vertellen. In **1654** worden door Meijer 9.015 woorden² toegevoegd. In **1658** zijn het er 15.088. In **1663** bedraagt de uitbreiding 12.939 woorden. In **1669** is de uitbreiding het grootst, met 27.951 woorden. Nogmaals willen we er hier op wijzen, dat aan de meeste drukken niet alleen is toegevoegd, maar dat er ook in is geschrapt. Deze cijfers geven dus het aantal toevoegingen minus het aantal weglatingen.

In 1658 zijn er 248 pagina's meer, en 15.088 woorden. In 1669 zijn er 279 pagina's meer, en 27.951 woorden. Hier is op overtuigende wijze te zien dat de toename van het aantal pagina's niet gelijk gesteld mag worden met de werkelijke uitbreiding van het werk.

Per artikel blijkt het aantal woorden het geringst te zijn in de Woorden-Schat van Hofman. In de volgende drukken neemt dit aantal langzaam toe. Deze toename wordt vooral veroorzaakt door de buitengewoon lange artikelen die in 1658 door Meijer zijn geplaatst in het tweede deel. In latere drukken beknot hij deze artikelen vaak, zodat het aantal woorden per artikel in deel II weer wat afneemt. Relatief groot blijkt ook het aantal woorden per artikel te zijn in het derde deel, dat in 1669 voor de eerste maal is opgenomen. Oorzaak hiervan zijn de uiteenzettingen die in dit deel regelmatig aan de artikelen zijn toegevoegd.

¹Op p. 369-371.

²Zoals steeds zijn deze cijfers verkregen door de nauwkeurige telling van tien procent van het eigenlijke woordenboek, regelmatig verspreid door het werk. Het zijn cijfers die de werkelijkheid bij benadering weergeven.

L. MEIJER
WOORDENSCH.

Verdeelt in

1. BASTAARDT-WOORDEN.
2. KONST-WOORDEN.
3. VEROUDERDE WOORDEN.

De achtste Druk

Alom veel vermeerderd en verbeterd.

AMSTELDAM,

By JAN BOOM, op de Cingel, by den Jan-
Roon-Poorts-Toorn, 1720.

9 Titelpagina van de achtste druk van L. Meijers Woordenschat, in 1720 uitgegeven door Jan Boom te Amsterdam. Zoals men kan zien, is de hier afgebeelde titelpagina beschadigd en gerepareerd. Het vroegere drukkersmerk van de familie Boom, dat in de zesde druk op de titelpagina stond, is in deze druk weer opgenomen. De voorstelling is dezelfde, maar het merk is wat groter geworden en de randversiering is veranderd. Onderaan staat: I B. Het zijn de beginletters van Jan Boom. (Persoonlijk eigendom, vergroot)

3.2.2. De bewerkingen van Meijer – Macrostructuur

3.2.2.1. Macrostructuur 1654

3.2.2.1.1. Bastaardwoorden en kunstwoorden 1654

1654. Als Meijer, vier jaar na het verschijnen van de eerste druk, anoniem een tweede druk verzorgt van de Woorden-Schat, doet hij dat met grote terughoudendheid ten aanzien van hetgeen reeds in het woordenboekje is opgenomen. Vrijwel niets uit de eerste druk wordt veranderd of weggelaten. De enige wijziging zo hier en daar betreft de spelling. In deze druk zijn betekenissen toegevoegd aan bestaande artikelen. Er zijn tevens ruim 2200 volledige artikelen voor de eerste keer opgenomen. In het kader van de Macrostructuur zijn het om te beginnen de trefwoorden van deze toegevoegde artikelen die we hier nader willen bezien.

In de praktijk van het onderzoek blijkt het vrijwel ondoenlijk om alle drukken door Meijer bezorgd, woord voor woord te vergelijken. Wij hebben ons beperkt tot drie volledige letters van deze uitgaven, namelijk de A, M en S. In de druk van 1654 vormen zij 23 procent van het eigenlijke woordenboek, hetgeen ons voldoende lijkt om onze bevindingen geldig te verklaren voor geheel het werk. Hierbij zullen we ons niet begeven op het pad der fijne onderverdelingen, hetgeen een percentage van 23 procent aanvechtbaar zou kunnen maken. Ook zullen we onszelf er niet van weerhouden zo af en toe het oog buiten de letters A, M en S te laten dwalen.

Reeds eerder hebben we vastgesteld dat Hofman nergens in zijn uitgave de term ‘bastaardwoorden’ gebruikt. Het is Meijer die, op de titelpagina van zijn bewerking, in 1654 als eerste over ‘Basterdt-Woorden’ spreekt:

Nederlandsche | Woorden-Schat, | Waar in meest alle de | Basterdt-Woorden, | Uyt | P.C.Hóófdt, H. de Ghróót, C. Huyghens, | I. v. Vondel, en andere voortreffelijke | Taalkundighe: | En | Konst-Woorden | Uyt | A.L. Kók, S. Stevin, de Kamer in Liefd' | bloeiende, en andere Duitsche Wijsghieren, | Verghadert, | Naauwkeurighlijk en met Kraft vertaalt worden. | De tweeden Druk, verbeterd en veel vermeerderd.

Meijer spreekt op deze titelpagina tevens over opgenomen ‘Konst-Woorden’. Wat hij hiermee bedoelt, blijkt uit het trefwoordenbestand. Regelmatig voegt Meijer woorden toe die geheel uitheems van vorm zijn. Zij vormen meer dan 82 procent van alle trefwoorden die hij in deze druk voor de eerste keer opneemt. Deze trefwoorden zijn dikwijls zo opvallend niet-Nederlands dat evenmin valt te verwachten dat ze op enigerlei wijze vernederlandst zijn geweest in hun uitspraak. Het zijn geen bastaardwoorden en het lijken niet eens leenwoorden te zijn¹:

Abamita -- oudt-over-groot-vaders suster
 Abavunculus -- out-over-groot-moeders broeder / oudt-over-groot-oom
 Acroamaticus -- toeluystrigh

¹Van der Sijs, 1990: 59, geeft het volgende overzicht over woordontlening:

Bij het ontlene van een woord zijn vier stadia te onderscheiden:

- (1) Een woord uit een andere taal wordt door een bepaalde groep mensen gebruikt in een bepaalde kontekst. Het woord is dan nog geen leenwoord, maar een vreemd woord.
- (2) Meer groepen mensen gaan het woord gebruiken, ook in andere konteksten en het kan door bijvoeglijke naamwoorden gespecificeerd worden. Nu is het een leenwoord.
- (3) Door veelvuldig gebruik wordt het woord onderdeel van het standaard Nederlands. Het kan aangepast worden aan het Nederlands in klank, spelling, morfologie. Het is een bastaardwoord geworden.
- (4) Tenslotte wordt het woord niet meer als leenwoord herkend.

Anakephalaiosis -- hertelling
 Antepenultimus -- voor de naast laaste
 Apis Indica -- Indische Bye
 Mechanica operatio -- tuchtwerckelijcke werckingh¹
 Melopoëia -- sangh-makingh
 Scala Milliarium -- mijl-maat / mijl-schaal
 Scema illuminationis Lunae -- de ghestalte der Maan-verlichtingh
 Synduasis -- samenkoppelingh

Deze woorden horen voor het grootste deel thuis in het Latijn, zoals we hieronder zullen zien. Voor het merendeel zijn het wetenschappelijke termen, afkomstig uit verschillende wetenschappen. De wetenschap werd immers in de zeventiende eeuw volgens de traditie in het Latijn beschreven en bedreven. Meijer, principieel voorstander van beoefening der wetenschappen in de moedertaal, geeft in de Woorden-Schat Nederlandse vertalingen voor allerlei uitheemse vakwoorden. Het zijn de ‘konst-woorden’ die hij op de titelpagina heeft aangekondigd.

Het gaat bij Meijers konstwoorden om vaktermen in de betekenis van het Duitse ‘Wissenschaftsprache’, het taalgebruik van de wetenschap². De vaktermen die behoren tot wat de Duitse taal ‘Handwerkerssprache’ noemt, zullen bij Meijer pas gevonden worden in 1669, in zijn derde deel, als termen uit de moedertaal. Meijers ‘konstwoorden’ zijn dus niet gelijk te stellen met hetgeen in onze tijd wordt verstaan onder ‘kunstwoorden’, nl. vaktermen³.

Het door elkaar opnemen van bastaardwoorden en uitheemse wetenschappelijke termen, leidt tot een wonderlijke collectie trefwoorden. Meijer zelf is de eerste geweest om dit bezwaar te onderkennen. Hij zal het onder woorden brengen in het voorwoord van de eerstvolgende druk, die van 1658⁴. Ook zal hij dan een oplossing zoeken voor het probleem, door in die druk bastaardwoorden en wetenschappelijke termen onder te brengen in twee afzonderlijke delen, één voor ‘basterdwoorden’ en één voor ‘konstwoorden’.⁵

3.2.2.1.2. Taal van herkomst

1654. Zoals wij hebben gezien⁶, waren de trefwoorden in Hofmans Woorden-Schat van 1650 voor ongeveer de helft afkomstig uit het Latijn en voor de andere helft uit het Frans. Trefwoorden uit andere talen dan deze twee vormden in de eerste druk een uitzondering.

De trefwoorden van de nieuwe artikelen die Meijer in 1654 toevoegt, zijn voor ongeveer 61% uit het Latijn afkomstig, voor 19% uit het Grieks, voor 12% uit het Frans, en van 6% is niet duidelijk of Frans dan wel Latijn taal van herkomst is geweest. Blijft over 2% uit andere talen, met name Italiaans en Arabisch.

Deze cijfers geven de herkomst slechts bij benadering aan. Reeds eerder is opgemerkt dat de grens tussen Franse en Latijnse herkomst nogal vaag is, doordat talloze Franse woorden uit het Latijn afkomstig zijn en doordat Latijnse woorden via het Frans ontleend kunnen zijn. Evenmin is de grens tussen Grieks en Latijn als brontaal scherp te trekken. Veel Latijnse woorden zijn immers van Griekse oorsprong.

Net zoals bij het gebruik van Latijnse termen, spelen bij het gebruik van Griekse woorden renaissance-invloeden een rol, maar ook de kennis der klassieken op de Latijnse

¹In 1658 verbeterd tot: tuighwerckelijke werking

²Woudstra en Steehouder.

³Meer hierover op p. 171 van deze studie.

⁴W-S 1658 voorwoord tot de ‘Taallievers’ p. [2].

⁵Aldus de titelpagina van 1658.

⁶Zie p. 111 van deze studie.

scholen en het onderwijs in het Grieks aldaar. Alleen in geval van duidelijk Griekse herkomst hebben wij die als zodanig geteld:

Amblyophia, Anakephalaiosis, Aposioposis, Apozeme,
Melopoëia, Merismos, Sorites, Stereometria.

Op deze plaats wijzen we nogmaals op hetgeen Nicoline van der Sijs heeft gezegd over de leenwoorden in het Nederlands¹: ‘naar aantallen ontleningen is de volgorde van de verschillende talen: 1. Frans, 2. Latijn, 3. Engels, 4. Duits, 5. Grieks.’² De volgorde voor Meijers nieuwe trefwoorden van 1654 blijkt anders te zijn: 1. Latijn, 2. Grieks, 3. Frans, 4. Latijn of Frans, 5. Andere taal. Deze volgorde toont nog eens aan dat het bij Meijers trefwoorden niet gaat om een normaal bestand van leenwoorden. Het ongewoon hoge percentage aan Latijnse en Griekse trefwoorden is het gevolg van het grote aantal wetenschappelijke termen dat hij opneemt.

Vermelding verdienen nog de lemmata die door Meijer gedeeltelijk in de Nederlandse taal zijn gesteld. Het gaat hem in dit geval om de verklaring van het niet-Nederlandse gedeelte. Veel zijn het er niet, maar opmerkenswaard zijn ze wel:

Abolitie-brieven, Artillery-meester, Memori-briefken, Salvo schieten.

3.2.2.1.3. Domeinen van herkomst

1654. De trefwoorden die Meijer heeft verzameld zijn afkomstig uit diverse domeinen. Terwijl er bij Hofman sprake is van een groot aantal bastaardwoorden dat algemeen in gebruik is en dat niet op het eerste gezicht thuishoort in een bepaald vakgebied, maakt bij Meijer in 1654 het merendeel der trefwoorden wel duidelijk van een of ander vakgebied deel uit. Ook dit is een gevolg van het feit dat hij zoveel termen opneemt uit de verschillende wetenschappen. De domeinen waartoe de trefwoorden van Meijer behoren zullen wij hieronder vermelden in volgorde van afnemende belangrijkheid.

Overvloedig aanwezig zijn termen uit de toenmalige wijsbegeerte. Juist in deze jaren houdt Meijer zich bezig met de vertaling van wijsgerig werk uit het Latijn. In 1655 verschijnt *De christlijke ghódt-ghe-leertheid* van Marcus Fridericus Wendelinus. Het is een vertaling, begonnen door A.L. Kók, en na diens dood in 1653 voltooid en uitgegeven door Meijer zelf. Een jaar later, in 1656, verschijnt nogmaals een vertaling uit het Latijn, nu geheel door Meijer vervaardigd, namelijk *W. Amezes Mergh der ghódtgheleerdtheid*. Het is dus niet zo vreemd dat Meijer in 1654 veel wijsgerige termen als trefwoord opneemt:

Aequiparantia -- evangelijckheydt
Aequipollentia -- gelijkmachtingheydt
Affirmatie -- bevesting / betuyging
Allegoria -- byspraack / byspreuck / gelijkspreuk³
Macrocosmus -- groote werlt
Magnanimitas -- grootmoedigheydt
Microcosmus -- kleyne werlt / mensch
Modalis -- wijsiigh
Sententie diffinitif -- eynd-oordeel
Signum -- teecken
Species -- gedaente / soorte / ghemeen-gedaente
Subsistentia -- onderstandigheydt / bestaanlijckheydt

¹Van der Sijs 1990: 100.

²Aan Engels en Duits wordt pas ontleend vanaf de negentiende eeuw, zodat we die hier buiten beschouwing kunnen laten.

³Inconsequenties in de spelling zijn steeds overgenomen.

Modus finitus -- bepaelde	}	
Indicativus -- toonende	}	
Inperativus -- gebiedende	}	
Optativus -- wenshende	}	wijs
Subjunctivus -- anvoegende	}	
Infinitus, vel Infinitivus -- onbepaelde	}	
Praepositio -- voorsetsel ¹		
Semivocalis -- halfklincker		
Syntaxis -- samenvoegingh		

Evenveel ruimte als voor de grammatica, is ingeruimd voor de godgeleerdheid. Hoewel wij dit terrein apart vermelden, is voor Meijer de godgeleerdheid ongetwijfeld nauw verweven geweest met de wijsbegeerte, overeenkomstig de traditie. Sinds de middeleeuwen hebben wijsbegeerte en godgeleerdheid één geheel gevormd als scholastiek. Dat dit voor Meijer tot op zekere hoogte nog zo is, wordt geïllustreerd door zijn keuze voor het vertalen van een wijsgerig geschrift over de godgeleerdheid van Amezius: *W. Amezes Mergh der ghódtgheleerdtheit*. Meer nog door een werk van Meijer zelf, dat in 1666 anoniem zal verschijnen als de *Philosophia S. Scripturae interpretes*. Het is door hemzelf vertaald en verschijnt in 1667 als *De philosophie d'uytleghster der H. Schrifte*. Wanneer, zoals de titel zegt, de wijsbegeerte wordt aangewend om de Heilige Schrift te verklaren, dan blijkt daaruit dat voor Meijer wijsbegeerte en godgeleerdheid geen gescheiden zaken zijn. Als termen uit de godgeleerdheid noemen we:

Admirationis Signum -- wonderteecken
Agnus Dei -- 't Lam Gods
Angelus -- Geest / Engel / Gods-bode
Apocalypsis -- openbaringe
Messias -- Salighmaker
Militia Christiana -- Christelijcke krijgh
Sanctimonia }
Sanctitas } -- heyligheyt
Sanctificator -- Heylighmaker

Het is niet uitgesloten dat sommige termen uit de godgeleerdheid Meijer zijn toegestuurd door Johan Hofman. In Hofmans *Woorden-Schat* is dit domein immers ook aanwezig. En wij weten uit het voorwoord van deze druk² dat Hofman 'Uitheemsche woorden' heeft ingezonden.

Dit geldt eveneens voor de termen uit de geneeskunde. Meijer is in later jaren geneesheer geworden. Hij vertrekt in 1654 naar Leiden, waar hij op 19 september is ingeschreven als student in de filosofie. Pas op 25 september 1658 wordt hij student in de medicijnen. In 1654 valt van hem dus nog niet zoveel kennis van medische zaken te verwachten. Toch wijst de aard van de medische trefwoorden - geen bastaardwoorden maar uitheemse vaktermen - eerder naar Meijer dan naar Hofman:

Adstrictoria Medicamenta -- stoppende geneesmiddelen
Aitiologia -- oorzaak-segging
Amblyophia -- oogen-schemering
Angina -- hals-gesweer
Membrum -- lidt
Merlone -- tandt

¹Dibbets (1995: 305n.) merkt op: 'Dat Meijer in de *Woordenschat* van 1654: 189 *voorstelling*, dat in de editie van Hofman uit 1650: 117 als vertaling werd gegeven van *praepositio*, verving door *voorsetsel*'...

Deze voorstelling van zaken is niet geheel juist. In 1650 luidt het trefwoord bij Hofman niet **praepositio**, maar **Prepositie**, verklaard als **voorstelling**. In 1654 wordt dit artikel volledig gehandhaafd: **Prepositie** -- **voorstelling**. Daarnaast is als nieuw artikel opgenomen **Praepositio** -- **voorsetsel**.

²Voorwoord p. [5].

Sectio -- koortsnee / rondsnee / snijding
 Vernalis sive Initium Arietis -- Lentsnee
 Supercilium -- winckbraauw

Twee domeinen, onder Meijers trefwoorden in gelijke mate tegenwoordig, en zowel bij hem als bij Hofman te vinden, zijn die van krijgsgeschiedenis en recht. Termen uit de krijgsgeschiedenis zijn in deze periode actueel door de Tachtigjarige Oorlog, die nog maar kort geleden is beëindigd. Eveneens door de *Nederlandsche historiën* van Hooft, waarvan de eerste twintig boeken zijn verschenen in 1642. Op de titelpagina van de *Woorden-Schat* van 1654 wordt 'P.C. Hóófdt' door Meijer ook genoemd als bron voor bastaardwoorden. Termen uit het krijgsbedrijf zijn bijvoorbeeld:

Alarm -- Wapen-roep
 Alferes -- Vaandrager
 Antemurale -- voor-veste / voorburgh
 Militeren -- tegen-strijden / strijden
 Salvo schieten -- goe-reys scheut doen
 Stationarii -- Schildwachten
 Statio -- Wacht-huys

Eerder al hebben we gewezen op de dringende behoefte die in de zeventiende eeuw bestaat aan een rechtspraak in begrijpelijke taal¹. In Hofmans *Woorden-Schat* is het domein van het recht het duidelijkst aanwezig, in Meijers uitgave ontbreekt het evenmin. Zeker kan Hofman in 1654 woorden uit het recht hebben ingezonden, vooral omdat er nogal wat bastaardwoorden bij zijn:

Acte Notariaal -- bescheit van een beamptschrijver
 Amortiseren -- 't goedt in dooder handt stellen
 Arrement -- dingh-grondt
 Separatio bonorum -- Boedel-scheydinghe
 Sponeren -- wech-leggen / ter zijden leggen
 Speciale Procuratie -- sonderlinge last
 Supplianten -- smeeckelingen / versoeckers

Meijer heeft ook een aantal termen opgenomen uit de muziek. Dat in de zeventiende eeuw menig ontwikkeld mens een instrument bespeelt is wel bekend. Dat er graag en dikwijls wordt gezongen bij allerlei gelegenheden, bewijzen nog de vele liedboeken uit deze periode. Muziek is onderdeel van het dagelijks leven:

Amusus -- zanglooze / ongeleert in 't singen
 Melopoëia -- sangh-makingh
 Monochorda -- Zangh-lijn
 Saltus vocis -- stem-sprongh
 Scala Musicae -- sang-trap / sang-ladder
 Superius -- boven-sangh

Tenslotte is er nog een aantal trefwoorden te herkennen uit het domein van de handel:

Affaire -- handel / koopmanschap / bekommring
 Anticopa -- teghen-kerf
 Mercature -- Koophandel
 Mercantie -- koopmanschap
 Mercantist, Mercateur -- Koopman
 Sporco -- onsuyver / onlouter
 Stanti datto -- den toekomende maant
 Stylo novo -- na nieuwe stijl

De laatste drie trefwoorden zijn van Italiaanse herkomst. Italië is in deze periode een belangrijke handelspartner. Simon Stevin bijvoorbeeld schrijft een *Vorstelicke bouckhouding op de Italiaensche wyse*. De handelsbetrekkingen tussen Italië en de

¹Zie p. 113 van deze studie.

Nederlanden zijn in de zestiende en zeventiende eeuw zeer intensief geweest. Zo intensief dat er een weerslag van te zien is binnen de Nederlandse woordenschat van die periode. Dit is aangetoond door De Bruijn-van der Helm¹. Zij noemt een dertigtal Italiaanse handelstermen die in de Woorden-Schat van 1654 te vinden zijn. Echter, hiervan komen er elf al in 1650 bij Hofman voor.

In deze tijd is sprake van een druk handels- en reizigersverkeer tussen Italië en Nederland en bestaat er een levendige belangstelling voor Italiaanse cultuur en wetenschap. De Italiaanse toneelkunst is hier in de zeventiende eeuw als voorbeeld gezien. Het toneel van de Amsterdamse Schouwburg zal in 1664 worden ingericht naar Italiaans voorbeeld. Italiaanse invloed is terug te vinden in de muziek en termen uit kunst en muziek worden uit het Italiaans overgenomen². Er bestaat veel interesse voor de Italiaanse taal. In 1668 wordt de *Gazette d'Amsterdam* zelfs uitgebracht in het Italiaans. Het is al met al niet zo vreemd dat allerlei Italiaanse woorden in onze taal zijn doorgedrongen.

Ook Meijer toont belangstelling voor het Italiaans. In 1672 verschijnt van zijn hand de *Italiaansche spraakkunst*, als leerboek van het Italiaans. Het werk bevat enkele uitvoerige Italiaans-Nederlandse woordenlijsten. Dat in Meijers bewerking van de Woorden-Schat Italiaanse woorden voorkomen, ligt daarom in de lijn der verwachting.

Soms lijken de trefwoorden van Meijer wel erg ongebruikelijk en vraagt men zich af of het opnemen in de Woorden-Schat enig nut heeft gehad:

Abamita -- oudt-over-groot-vaders suster
 Abavunculus -- out-over-groot-moeders broeder / oudt-over-groot-oom
 Ambubaja -- Dante / Dantine / hoere
 Archididascalus -- opper-meester

Een andere keer is er juist sprake van heel alledaagse Franse woorden. In de volgende druk zullen die over het algemeen worden weggelaten:

Allez }
 Allons } -- voort
 Amoy -- an mijn
 Avous -- 't ghelt u / an u
 Masseur -- Suster
 Monfreer -- mijn Broeder

Het bewandelen van de gulden middenweg tussen nog wel opnemen en niet meer opnemen zal voor Meijer, zoals voor elke lexicograaf, moeilijk zijn geweest. Bovendien vormt de Woorden-Schat van 1654 zijn eerste lexicografische product. Veel ervaring heeft hij nog niet.

3.2.2.1.4. Grammaticale categorieën

1654. In de Woorden-Schat van Hofman werden de trefwoorden voor ongeveer 50% gevormd door een zelfstandig naamwoord, voor 35% door een werkwoord en voor 15% door een bijvoeglijk naamwoord of bijwoord³.

De artikelen die Meijer in 1654 toevoegt, geven een ander beeld. Hiervan heeft 64% een substantief als trefwoord:

Abortif, Adulateur, Aenigma, Affaire, Magnanimitas, Manna, Scema, Scientia, Semitonium, Sepiment, Sermocinatio, Solidimetria.

Zo'n substantief kan in het meervoud staan:

Attributa, Axiomata, Meteora, Speceryen, Sphaeroidales, Supplianten.

Van Meijers artikelen heeft niet meer dan 7% als trefwoord een werkwoord:

Abmitteren, Acciperen, Aequeren, Afcirculen, Maniëren, Misereri, Saiseren, Salutereren.

¹De Bruijn-van der Helm 1992.

²Lo Cascio 1995, Nawoord p. 29.

³Zie p. 116 van deze studie.

18% heeft een bijvoeglijk naamwoord of bijwoord als trefwoord:

Abnormis, Acutangulus, Aequivoca, Aisement, Major, Meridionalis, Scalenum, Secretelijck, Sexagenarius, Sextilis.

Hierbij komt nog 6% aan artikelen die een meerwoordig lemma bevatten. In feite gaat het dan om een verbinding die als lemma fungeert, gewoonlijk een substantiefgroep:

Acte Notariaal, Advocaat Fiscaal, Apparentiae Caelestes, Mechanica operatio, Speciale Procuratie, Stylo novo, Syllogismus Hypotheticus.

Tenslotte is 5% der artikelen samengesteld¹. Over het algemeen is weer sprake van een substantiefgroep die als trefwoord dienst doet.

Aangezien het bij de lemmata in samengestelde artikelen en bij de meerwoordige lemmata bijna steeds gaat om substantiefgroepen, zou men van deze 11% nog zeker 10% kunnen optellen bij de 64% aan artikelen met een zelfstandig naamwoord als lemma. Van Meijers artikelen bevat zodoende 74% als trefwoord een substantief, of één of meer substantiefgroepen, 7% een werkwoord en 18% een bijvoeglijk naamwoord of bijwoord. Andere woordsoorten dan de hier genoemde komen zelden voor.

Meijer neemt meer substantieven en substantiefgroepen op dan Hofman, en minder werkwoorden. Onder de bastaardwoorden die Hofman verzamelt, worden kennelijk nogal wat werkwoorden gevonden. Bij de vaktermen die Meijer bijeenbrengt, komen klaarblijkelijk veel minder werkwoorden voor, of ze leveren minder problemen op bij de vertaling.

Van de artikelen die Meijer in 1654 toevoegt, bevat 89% een ingang van niet meer dan één woord. Bij Hofman was dit bijna 100%.

3.2.2.1.5. Sublemma's

1654. Het is Meijer die in zijn eerste bewerking het 'samengestelde artikel' invoert. 5% der toegevoegde artikelen bevat naast het hoofdlemma één of meer sublemma's. Het trefwoord wordt gecombineerd met verschillende andere woorden:

Accentus, Acutus	Materia in qua
Gravis	Ex qua
Circumflexus	Circa quam
	Prima
Ars Componendi	Secunda
Ponderaria	
Mechanica	Servitus praediorum
	Urbanorum
Scala altimetra	Rusticorum
Milliarium	
Musicae	

3.2.2.1.6. Ordening

1654. Rest ons te kijken hoe Meijer in de uitgave van 1654 de trefwoorden geordend heeft. Wel staan weer de lemmata in alfabetische volgorde, maar dit is niet altijd volgehouden tot in de laatste letter van elk trefwoord. Regelmatig komen kleine afwijkingen voor. Dit kan mede veroorzaakt worden doordat de letter V niet altijd volgt op de letter U, evenmin als de letter J altijd volgt op de letter I²:

¹Voorbeelden volgen hierna.

²In de volgende druk zal Meijer zich voorstander verklaren van het plaatsen van de J na de I, en de V na de U. Meer hierover op p. 147 van deze studie.

Affameren	Magnitude	Solliciteren
Affaire	Majesteyt	Solide
Affectaat	Majores	Soliditeyt
Afcirculen	Major	Solidimetria
Afconterfeyten	Mayus	Solidi quadratus
Affecteren	Mainteneren	

Als beginletter van de lemmata zijn zowel [i] als [j] weergegeven met de hoofdletter I¹ en door elkaar opgenomen. De [ü] in deze positie is weergegeven met U en de [v] met V, hoewel de trefwoorden beginnend met U en met V toch door elkaar zijn geplaatst, alsof het hier om dezelfde beginletter gaat.

Sommige trefwoorden die in de eerste druk onder de letter E waren ondergebracht, hebben in de tweede druk een plaats bij de A gekregen, doordat de beginletter E van het lemma nu als AE geschreven is:

1650 Equipage	1650 Equiperen
1654 Aequipage	1654 Aequiperen

Binnen een samengesteld artikel zijn de sublemma's niet in alfabetische volgorde gezet. Wel is regelmatig sprake van enige logische ordening. Meijer zet de antoniemen doorgaans bij elkaar. Ook woorden waarvan de betekenissen sterk samenhangen, plaatst hij niet zelden onder elkaar. Zo zal **Secunda**, tweede, volgen op **Prima**, eerste. **Univoca**, eennamige, volgt op **Aequivoca**, gelijknamige. **Heterogeneus**, ongelijkaertige, komt na **Homogeneus**, gelijkaertige. En **Curvilineus**, kromlijnige, volgt **Rectilineus**, rechte lijnige.

In de volgende druk, wanneer de samengestelde artikelen in omvang toenemen doordat het aantal sublemmata groter wordt, zal het ontbreken van een vaste ordening het zoeken binnen deze artikelen ernstig gaan bemoeilijken.

Niet heel dikwijls, maar toch met een zekere regelmaat, geeft Meijer in een artikel een synoniem van het trefwoord. Meestal is het er één, soms zijn het er meer. Menigmaal blijkt zo'n synoniem taalkundig verwant met het trefwoord. De synoniemen worden op verschillende manier van elkaar gescheiden. Vaak door een komma, soms door een Latijns voegwoord. Ook kunnen ze onder elkaar zijn geplaatst, verbonden door een accolade:

Abbrevatie	}
Abbrevature	} -- verkorting / verkort-teeken
Abnepotes, Abneptes	-- Na-after-kints-kinderen
Mappae, seu Chartae Geographicae	-- Aardklootkaarten / Wereld-kaarten
Mixture & mixtie	-- menghsel / menginge
Substratio, vel subductio	-- aftreckingh

Het gegeven synoniem is meestal niet nog eens als trefwoord opgenomen. Als het wel gebeurt, lijkt het min of meer per ongeluk te zijn, zoals blijkt uit verklaringen die niet geheel overeenkomen, of uit de verschillende vormen van het trefwoord:

Asterisma, Constellatio	-- gesternte / hemelsch-teecken
Constellatie	-- samenkomst van Sterren / ghesternte / samen-sterringh
Axis, Diameter Terrae	-- As / spil ²
Diameter	-- middel-lijn / mid-streep
Mane, vel Aurora	-- vroegh / vroeg-stondt / morgen-stondt
Auroor	-- dagheraat

¹Uitgezonderd het lemma **Jaceren**.

²**Terrae** is onvertaald gebleven. **Diameter Terrae** komt in het werk verder niet voor.

3.2.2.2. Macrostructuur 1658

3.2.2.2.1. Verdeling in twee delen

1658. De Woorden-Schat van 1654 bevatte als trefwoorden zowel bastaardwoorden als konstwoorden, die zonder enig onderscheid waren opgenomen. Het resultaat was nogal verwarrend. Meijer zelf brengt in 1658 dit bezwaar onder woorden in het voorwoord¹:

Het gheheele werk, waar in voorheen de Basterdt-, en Konstwoorden, ghelijc als een mengelmoes en verwarden bayerdt², onder en door elkanderen ghedommelt³ laghen ...

Hij lost in 1658 het probleem op door bastaardwoorden en konstwoorden in twee aparte delen onder te brengen:

Het gheheele werk (...) heb ik eerst in twe deelen gheschift, en ghescheiden, en in 't eerste alle de Basterdtwoorden, en in 't tweede alle de Konstwoorden gheschókkeert⁴, en op haar órde gheplaatst⁵...

Uit hetgeen Meijer hier zegt, krijgt men de indruk dat hij de aanwezige trefwoorden eenvoudigweg in twee groepen heeft verdeeld, een van bastaardwoorden en een van konstwoorden. Maar zo eenvoudig als het hier wordt voorgesteld is het in werkelijkheid niet gegaan.

In de praktijk van het woordenboek blijkt voor Meijer de vorm van het trefwoord het belangrijkste criterium te zijn geweest bij zijn verdeling. Alle trefwoorden afkomstig uit een vreemde taal waarvan de vorm is aangepast aan het Nederlands, benevens alle Franse trefwoorden, worden ingedeeld bij de bastaardwoorden. Alle Latijnse en Griekse trefwoorden zijn geplaatst bij de konstwoorden.

Het is over het algemeen de vorm die beslist of een trefwoord bij de bastaardwoorden dan wel bij de konstwoorden thuishoort. Wanneer echter de vorm niet overeenkomt met hetgeen Meijer bij zijn verdeling met het trefwoord van plan is, dan wordt deze vorm soms gewijzigd, zodat het trefwoord in het andere deel kan worden gezet. Of, hetgeen meer gebeurt, Meijer zoekt er nog een vorm bij, zodat hij het trefwoord in beide delen kan opnemen. In het onderstaande is dit duidelijk te zien.

Franse trefwoorden komen bij de bastaardwoorden terecht:

Ample, Appareil, Appel, Appuy, Aspect, Assises, Aubade, Malcontent, Malheureux,

Manie, Massacre, Salut, Saufconduit, Scabreux, Secours, Sentiment, Sombre, Souverain. Uitheemse trefwoorden waarvan de vorm is aangepast aan het Nederlands zet Meijer bij de bastaardwoorden:

Aberreren, Accumberen, Alimentatie, Alloy, Amputeren, Appreciëren, Apteker, Arbiter, Assequitie, Assurantie, Avontuuren, Magazijn, Masqueren, Meditatie, Meubelen, Monstering, Sacreren, Scepter, Scrupulositeit, Secretelijk, September.

Er zijn heel wat trefwoorden uit deze categorie die niet alleen zijn opgenomen bij de bastaardwoorden, maar waarvan tevens een Latijnse of Griekse vorm - die Meijer er dus bij heeft gezocht - is geplaatst bij de konstwoorden. In het gehele werk gebeurt dit zeker meer dan 325 keer. Dat deze handelwijze leidt tot veel dubbele vermeldingen behoeft geen betoog⁶:

2 Absurd → 3B Absurd, 3K Absurdum

2 Arterie → 3B Arterie, 3K Arteria

¹Voorwoord tot de 'Taallievers' p. [2].

²bayerdt: rommel

³onder en door elkanderen ghedommelt: dooreen gemengd

⁴gheschókkeert: bijeengebracht

⁵op haar órde gheplaatst: geordend

⁶In hetgeen hier volgt is deel I, bastaardwoorden, aangegeven met **B**, deel II, konstwoorden, met **K**.

3B betekent: het deel Bastaardwoorden in de derde druk en **3K**: het deel Konstwoorden in de derde druk.

2 Matrice → 3B Matrice, 3K Matrix
 2 Muscule → 3B Muscule, 3K Musculus
 2 Synode → 3B Synode, 3K Synodus

In een derde deel van deze gevallen krijgt het nieuwe trefwoord in het deel konstwoorden bovendien nog een aanvulling, in de vorm van een aantal sublemmata. Dit kan er één zijn, maar het kunnen er ook meer zijn. Zo wordt het trefwoord **Arteria** voorzien van 44 sublemmata, en is het trefwoord **Musculus** aangevuld met niet minder dan 113 sublemmata.

Latijnse en Griekse trefwoorden plaatst Meijer bij de konstwoorden:

Accusativus, Acroamaticus, Acronychus, AEquiparantia, Anacoinosis, Anakephalaiosis, Macrologia, Magisterium, Materiatus, Membrum, Scolium, Secans, Sensibile, Septenarius.

Uitzondering hierop vormen de Latijnse en Griekse trefwoorden waarvan de vorm wordt vernederlandst of verfranst, en die vervolgens naar de bastaardwoorden verhuizen:

2 Abductio → 3B Abductie 2 Meridionalis → 3B Meridionaal
 2 Adversarius → 3B Adversarie 2 Superfluitas → 3B Superfluiteit

Het gebeurt ook dat een trefwoord in zuiver Latijnse of Griekse vorm niet alleen wordt geplaatst bij de konstwoorden, maar dat tevens een vernederlandste of Franse vorm ervan - door Meijer erbij gezocht - wordt ondergebracht bij de bastaardwoorden. Ook in dit geval af en toe uitbreiding met sublemmata voor het konstwoord.

2 Alternus → 3K Alternus, 3B Altern
 2 Motor → 3K Motor, 3B Moteur
 2 Sanctitas → 3K Sanctitas, 3B Sanctiteit

Een enkele keer zet Meijer een zuiver Latijns trefwoord toch bij de bastaardwoorden, zoals **Arbiter**, **September**, **Summa**. Zou hij van mening zijn dat het in deze gevallen niet gaat om wetenschappelijke termen, omdat de woorden algemeen gebruikt worden? In 1669 zet hij **Arbiter** trouwens tevens bij de konstwoorden.

Op deze plaats dringt zich de vraag op welke betekenis de termen 'bastaardwoord' en 'konstwoord' voor Lodewijk Meijer hebben gehad.

Volgens *Verschuieren* 1991 is een bastaardwoord een 'vreemd woord, dat in uitspraak of spelling min of meer vernederlandst is'. In deze definitie vormen de vorm en de uitspraak het criterium. Deze moeten vernederlandst zijn. Meijer blijkt er in de *Woorden-Schat* net zo over te denken, maar door hem zijn daarenboven nog de zuiver Franse trefwoorden tot de bastaardwoorden gerekend.

Een konstwoord, of kunstwoord is, volgens *Verschuieren* 1991 een 'technisch woord, vakwoord, vakterm'. Het *WNT*¹ wijst erop dat de term 'kunstwoord' een vertaling is van het Latijnse 'terminus technicus'. Het geeft als definitie: 'Een woord dat bepaaldelijk in verband met een of ander vak gebruikt wordt; of wel: een algemeen gebruikt woord wanneer dit, veelal in een bijzondere beteekenis, in verband met eenig vak wordt gebezigd; kunstterm, vakwoord'.

Interessant is een citaat uit 1668, Koerbagh, *Bloemhof*², dat het *WNT* toevoegt: 'De geneesmeesters, heelmeesters, en kruidmengers, welkers konstwoorden mede altemaal Grieks zijn, of Latijn'. De vaktermen der medici worden door Koerbagh in 1668 'konstwoorden' genoemd, en volgens hem zijn het Griekse of Latijnse termen.

Het criterium voor een konstwoord, een vakterm, is in *Verschuieren* en *WNT* van inhoudelijke aard. De betekenis van het woord geeft de doorslag. Welke vorm het heeft, hoe de uitspraak is, aan welke taal het is ontleend, wordt niet ter sprake gebracht.

¹WNT VIII [1]: 595.

²Adr. Koerbagh, *Een Bloemhof van allerley lieflijkheyd sonder verdriet*, Amsterdam 1668.

Welke woorden Meijer samen wil brengen in het deel Konstwoorden van 1658 lezen we op de titelpagina van dat deel:

't Twede deel der Nederlandsche Woordenschat, waar in meest alle de konstwoorden, uit de wijsgheerte, wiskunde, ontleedkunde, gheneeskunde, rechtsgheleerdheid, en ghódtgheleerdheid (...) verghadert zijn.

Op deze plaats blijkt op overtuigende wijze dat Meijers konstwoorden wetenschappelijke termen zijn.

Men vraagt zich af of Meijers gebruik van de term 'konstwoord' niet afkomstig kan zijn uit het Middelnederlands. Samengesteld uit 'const' en 'wort', waarbij in het geval van de Woorden-Schat 'const' de betekenis zou hebben van 'een vak van wetenschap of studie'¹. De betekenis 'handwerk, ambacht', die het woord 'const' ook heeft, lijkt bij Meijers gebruik van de term 'konstwoord' niet mee te tellen. Wanneer hij vakwoorden opneemt uit ambacht of bedrijf, dan doet hij dat pas in 1669, bij de verouderde en ongewone woorden. De term 'konstwoord' blijft daarbij achterwege².

Voor Meijer blijkt in de Woorden-Schat van 1658 een konstwoord een woord te zijn in het Grieks of Latijn. Dat is te begrijpen, omdat de beoefening van de wetenschappen in zijn tijd over het algemeen plaatsvindt in het Latijn, terwijl het Grieks hierbij een belangrijke rol speelt. Soms is voor Meijer bij zijn indeling toch ook de betekenis van het woord van belang geweest. Vandaar de gevallen van vormverandering om een lemma in het gewenste deel te kunnen zetten.

Meijers verdeling in bastaardwoorden en konstwoorden, hinkt in 1658 dus op twee gedachten. Franse en vernederlandste uitheemse woorden zet hij in het deel Bastaardwoorden, wetenschappelijke termen in Grieks of Latijn in het deel Konstwoorden. Enerzijds spelen de vorm en de uitspraak een belangrijke rol: Frans en vernederlandst tegenover Grieks of Latijn. Anderzijds speelt de betekenis een rol: wetenschappelijke termen horen in het deel Konstwoorden thuis en voor het deel Bastaardwoorden blijven dus de niet-wetenschappelijke termen over.

Deze verdeling zou goed zijn door te voeren indien wetenschappelijke termen uitsluitend voor zouden komen in Grieks of Latijn. Echter, vooral bij de termen van rechtspraak en notariaat komt Meijer door zijn verdeling in moeilijkheden. Die termen hebben meestal een Franse vorm, al dan niet vernederlandst. Meijer moet ze, volgens zijn verdelingsnormen, in het deel bastaardwoorden plaatsen en dat doet hij ook. Maar op de titelpagina van het deel Konstwoorden noemt hij de 'rechtsgheleerdheid' als bron van kónstwoorden, en wanneer rechtstermen een Griekse of Latijnse vorm hebben, dan plaatst hij ze in dit deel.

Rechtstermen in Grieks of Latijn behoren zodoende tot de wetenschappelijke vaktermen, rechtstermen in het Frans, of in vernederlandst Frans of Latijn, niet. Ditzelfde bezwaar geldt ten aanzien van Meijers verdeling van termen uit de wijsbegeerte, uit geneeskunde en uit de godgeleerdheid³.

Talrijk zijn daarenboven de woorden die balanceren op de grens tussen bastaardwoord en konstwoord en die hij dan ook dikwijls maar in beide delen opneemt. De gebruiker van het woordenboek moet het gezochte in dat geval zowel onder de bastaardwoorden als onder de konstwoorden zoeken:

3B Affabilliteit – ghespraaksaamheid

3K Affabilitas – ghespraakzaamheid

3B Affirmatie -- bevestighing / betuighing

3K Affirmatio -- bevestighing

¹Mnl. Hwb.: 304 onder **Conste**. MWB III: 1810 onder **Conste** idem.

²Zie eveneens p. 162 van deze studie.

³Zie ook p. 175 van deze studie.

3B Materiaal -- stóffelijk
 3K Materialis – stóflijk

3B Simpliciteit -- eenvoudigheid / slechtigheid / eenvuldigheid
 3K Simplicitas -- eenvoudigheid / eenvuldigheid

3.2.2.2.2. Weglatingen

1658. In totaal blijken in deze uitgave bijna 300 artikelen verwijderd¹. Dat is tamelijk veel. Artikelen zijn dikwijls weggelaten omdat ze onjuist zijn. Af en toe lijken ze per ongeluk te zijn verdwenen, aangezien er niets aan mankeert. Het is niet ondenkbaar dat de zetter van deze omvangrijke stof soms de schuldige is en dat hij wel eens een regel, of meer, heeft overgeslagen. Meestal zal Meijer zelf een artikel hebben geschrapt omdat het hem niet beviel, of omdat het in zijn ogen gemist kon worden.

Hier volgt een aantal voorbeelden van artikelen uit 1654 die niet meer te vinden zijn in de uitgave van 1658²:

Abitus -- wegh-gang / scheydinge
 Solis -- avondt
 Maris -- ebbe

Absimilis -- ongelijk

Adagium -- spreekwoord / spreuck

Ador -- reyn kooren / afgoden-offer

(Indien de Duitse komma was vervangen door het voegwoord 'als' was het artikel juist geweest, maar het wordt geschrapt. In 1663 is het bij de konstwoorden weer opgenomen: Ador -- spelt. In 1777 wordt dit: Ador -- spelt / slecht koorn.)

Adversalia -- kladtboeck / kladde

(Het moet zijn Adversaria, maar het artikel is weggelaten. In 1745 keert het terug bij de konstwoorden: Adversaria -- kladboeken. In 1805 is dit verbeterd tot: Adversaria - aantekenboek.)

Affectaat -- naeukeurigh

(De verklaring lijkt onjuist. Het artikel vervalt.)

Scriptura -- Schrift

(In 1745 keert het artikel Scriptura -- geschrift, terug bij de konstwoorden, zelfs als samengesteld artikel met met vijf sublemmata.)

Scopus -- Wit / doel / ooghmerck

(In 1745 opnieuw en volledig opgenomen bij de bastaardwoorden.)

Scorpioen -- Slangh

(Het foutieve artikel wordt voorgoed weggelaten.)

Semblant -- schijn

(Keert terug in 1669 bij de bastaardwoorden als: Semblant -- ghelaat / schijn.

In 1805 wordt dit: Semblant -- schyn / voorkomen.)

¹Over de 540 weggelaten betekenissen zie in deze studie p. 237.

²In 1654 werd nog geen onderscheid gemaakt tussen bastaardwoorden en konstwoorden, zoals ook uit deze voorbeelden blijkt.

Eveneens weggelaten zijn de genus-uitgangen die in de vorige druk aan sommige Latijnse lemmata, namelijk bijvoeglijke naamwoorden, werden meegegeven:

2 Sacerdotalis, e -- Priesterlijck
3B Sacerdotaal -- priesterlijk

2 Mediatius, a, um -- middeligh
3K Mediatius -- middeligh

3.2.2.2.3. Bastaardwoorden 1658

1658. Naast de verdeling van het aanwezige materiaal, vindt in 1658 aanvulling plaats. De uitbreiding van het aantal bastaardwoorden is volgens het voorwoord afkomstig zowel van Meijer zelf als van Hofman:

Voorders, tót verghrooting van 't eerste Deel, heb ik de Basterdtwoorden, die my in 't leezen óft spreken ghemoeteden, óft van I. Hófman toegeschikt wierden, (ghelijk hy 'er my niet weinighe toegeschikt heeft) naghezócht, en die 'er niet inghevonden wierden, op haar behoorlijke stede tusschen de voorighe inghevlijdt...¹

In deel I van 1658 vormen de letters A, M en S 22% van het geheel. In deze drie letters hebben we 329 toegevoegde artikelen geteld. Dit betekent dat in het gehele eerste deel ongeveer 1520 nieuwe artikelen, en dus evenveel nieuwe hoofdingangen, zijn opgenomen.

Van de nieuw toegevoegde trefwoorden in deel I heeft 11% een geheel uitheemse, over het algemeen Franse, vorm:

Accomplissement, Accoutrement, Adherent, Administrateur, Ardeur, Armature, Aubade, Malcontentement, Massivete, Menace, Morose, Sacrificateur, Sejour, Serenade, Sortie,

Successif.

De overige 89% heeft een vorm die min of meer is aangepast aan het Nederlands:

Abaliëneren, Abjunctie, Abjungeren, Ablactatie, Abluëren, Abrumperen, Absolutelijk, Accijsener, Adherenten, Alleë, Ambassaadtschap, Attempereren, Manducatie, Margineel, Monstering, Sejourneren, Sejungeren, Selectie, Sinisterlijk, Sobereren.

3.2.2.2.3.1. Taal van herkomst

1658. Taal van herkomst van de nieuw toegevoegde bastaardwoorden is voor 21% Frans, voor 54% Latijn en voor 21% is op het eerste gezicht niet vast te stellen of het Frans dan wel Latijn is geweest. Blijft over 4% afkomstig uit een andere taal, over het algemeen Grieks. Ook nu weer worden deze cijfers met terughoudendheid gegeven, omdat de taal van herkomst lang niet altijd met zekerheid kan worden vastgesteld.

Duidelijk is wel dat van de nieuw toegevoegde bastaardwoorden 96% afkomstig is uit het Latijn of uit het Frans. Dit komt overeen met de herkomst van bastaardwoorden die in het Nederlands van de 17e eeuw gebruikt worden².

3.2.2.2.3.2. Domeinen van herkomst

1658. In de druk van 1654 maakte het merendeel van de trefwoorden die Meijer toevoegde, duidelijk deel uit van een of ander domein. Dit was een gevolg van het opnemen van talrijke wetenschappelijke vaktermen. In het deel bastaardwoorden van 1658 keren we terug naar de toestand zoals die was bij Hofman in 1650. Een groot aantal van de nieuwe bastaardwoorden is algemeen in gebruik en hoort niet duidelijk in een bepaald domein thuis.

¹W-S 1658 voorwoord p. [2] en [3].

²Van der Sijs 1990: 100.

Toch zijn er onder de nieuw toegevoegde bastaardwoorden van 1658 enkele domeinen te herkennen. In volgorde van afnemende belangrijkheid zijn het:

De wijsbegeerte: Allegorie -- byspraak / byspreuk / ghelijkspreuk
 Assimilatie -- vergelijking / ghelijkmaaking
 Metaphysica -- overnatuurkunde
 Metempsychose -- zielverhuizing
 Sophistery -- muggheziftery / haerkloovery / woordtittery
 Supponeren -- onderstellen / onderzetten / neêrstellen

Het recht: Aborsie -- anrantsing
 Abjudicatie -- afwijzing / ontwijzing
 Amortificatie -- doode handtstelling
 Satisfactie -- ghenoechghheeving / bórghtstelling
 Stranguleren -- worghen

Geneeskunde en godsdienst, die in gelijke mate vertegenwoordigd zijn:

Amputatie -- afsnijding
 Apteek -- drogbereidery / artsenijwinkel
 Auscultatie -- toeluistering
 Manducatie -- eeting / kaauwing

 Apostel -- Ghodts ghezant
 Manifesteren -- openbaaren
 Metropolitaaan -- hoofdstadts bisschop
 Sacrificateur -- ófferaar / ófferpriester / ófferman

Weer geldt hier het bezwaar dat een vakterm uit de wijsbegeerte wordt ondergebracht bij de kunstwoorden als hij tot het Grieks of Latijn behoort, en bij de bastaardwoorden als de vorm ervan Frans of vernederlandst uitheems is. Ditzelfde is van toepassing op termen uit de domeinen van recht, geneeskunde en godsdienst.

Slechts in bescheiden mate tenslotte, zijn aanwezig de domeinen van zeevaart en krijgsbedrijf:

Admiraliteit -- zeevooghdy
 Adnavigatie -- anvaaring
 Asserateur -- verzekerer ter zee

 Armaris -- wapenhuis
 Artillery-huis -- gheschuthuis
 Monstering -- wapenschouwing

Uit het voorwoord is bekend dat Hofman voor deze uitgave bastaardwoorden heeft ingezonden. We zien hier domeinen terug die in Hofmans Woorden-Schat al aanwezig waren. Er zullen zeker bijdragen van hem bij zijn.

3.2.2.2.3.3. Grammaticale categorieën

1658. Van de nieuw toegevoegde trefwoorden in het deel bastaardwoorden behoort 60% tot de substantieven:

Adherentie, Adhorteur, Adimpletie, Adjuratie, Admixtie, Sabbath, Sacratie, Secessie.

28% hoort bij de werkwoorden :

Ablacteren, Abomineren, Abraderen, Adsimuleren, Sejourneren, Sejungeren, Signeren.

12% wordt gevormd door adjectief of bijwoord:

Adequaat, Adherent, Scurril, Secuur, Seveer, Sinisterlijk, Stupide, Sublunair.

Andere woordsoorten dan deze drie worden niet gevonden. Het in meervoud opnemen van het substantief is grote uitzondering geworden.

Nieuw opgenomen artikelen in deel I zijn in deze druk nooit samengesteld. Artikelen met sublemmata komen alleen voor in deel II. Lemmata die Meijer opneemt bij de bastaardwoorden, zijn in principe éénwoordig. Hij houdt dit strikt vol, zoals ook aan de hierboven gegeven voorbeelden te zien is.

3.2.2.3.4. Ordening

1658. De ordening van de artikelen in het deel bastaardwoorden is in 1658 nauwkeuriger dan in de voorgaande druk. Over het algemeen zijn de trefwoorden redelijk alfabetisch geplaatst, een enkele afwijking in het wordeinde daargelaten:

Amice	Maculature	Secretelijk
Amye	Maculatie	Secretaris
Amissie	Maculeren	Secte
Amict		Sectaris

Soms gaat het toch mis en dan kan het gebeuren dat op één bladzijde de volgende drie artikelen zijn opgenomen, alle drie op de verkeerde plaats:

Saluatie -- beghroeting
Salutatie -- ghroetenis / ghroeting / beghroeting
Salutatie -- beghroeting / heilwensching

Hetgeen Meijer in zijn voorwoord aankondigt¹ voert hij uit, namelijk het onderscheiden van de beginletters I en J en evenzo van de U en V, waarbij de klinker I vóór de medeklinker J wordt geplaatst en de klinker U vóór de medeklinker V:

Ideen, Ignobel, Illaberen, Image, Inadvertentie, Iracundie, Item.
Jaceren, Javelijn, Joincture, Jubilee, Jurament.
Ulcereren, Uniform, Urgent, Usufruct, Uteren.
Vacant, Vehementie, Vicaris, Vocabel, Vulgair.

Het opnemen van een synoniem van het lemma binnen het artikel vindt in deze druk nauwelijks plaats. En als dit al voorkomt, dan is het in het begin van het woordenboek, en gaat het meestal om niet meer dan een variant:

Adfrigeren	Adunie	Alchymie, alkemeye
Affrigeren	Adunitie	

3.2.2.2.4. Konstwoorden 1658

1658. Zoals we hebben gezien zijn in 1658 in het deel Bastaardwoorden 1520 nieuwe artikelen opgenomen. Dit deel bevat in totaal 5744 artikelen². Er zijn er dus 4.224 overgenomen uit de voorgaande druk.

De druk van 1654 bevat in totaal 5962 artikelen. Hiervan blijken er 296 te zijn geschrapt, zodat er 5.666 artikelen zijn gehandhaafd. Daarvan zijn er 4.224 als bastaardwoord terechtgekomen in het eerste deel. In het tweede deel zijn de overige 1.442 geplaatst als konstwoord.

In deel II vormen in 1658 de letters A, M en S 29% van het geheel. In deze drie letters tellen we 378 toegevoegde artikelen. Dit houdt in dat het gehele tweede deel 1.303 nieuwe artikelen bevat, met even zovele nieuwe hoofdingangen. Tevens zijn in dit deel aan bestaande artikelen 2.360 nieuwe sublemmata toegevoegd, naast velerlei nieuwe betekenissen. Een en ander heeft tot gevolg dat het deel Konstwoorden in 1658 veel meer nieuwe stof bevat dan oude.

De 2.360 sublemmata waarmee de bestaande artikelen in deel II zijn aangevuld, zijn terechtgekomen in 286 artikelen, per artikel gemiddeld ruim 8 sublemmata. Deze artikelen

¹W-S 1658 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [3] en [4].

²Zie Tabel 1 op p. 158.

bevatten voor een deel reeds sublemmata, waar de toegevoegde sublemmata zich nog bijvoegen.

Ook de nieuwe artikelen in deel II bevatten soms sublemmata, namelijk in 16% van de voorkomende gevallen. In totaal gaat het hier om 1.034 sublemmata, verdeeld over 207 artikelen. Een nieuw artikel dat één of meer sublemmata telt, heeft er dus gemiddeld 5.

Het verschil tussen het gemiddeld aantal sublemmata in een nieuw artikel en dat, toegevoegd aan een oud artikel is niet gering, 5 tegenover 8. Wanneer Meijer beslist dat aan een bestaand artikel sublemmata toegevoegd moeten worden, dan doet hij dat met enigszins kwistige hand.

3.2.2.2.4.1. Taal van herkomst

1658. De toegevoegde konstwoorden zijn voor 70% uit het Latijn afkomstig en voor 30% uit het Grieks. Zelfs vinden we, tussen **Energia** en **Enneagonalis**, vijf artikelen met trefwoorden die in Griekse letter zijn afgedrukt. Pas in 1720 zijn deze artikelen in hun geheel geschrapt. Uit andere talen dan deze twee is vrijwel geen konstwoord overgenomen.

Van de nieuwe artikelen in deel II die geen sublemmata bevatten, heeft 65% een trefwoord uit de Latijnse taal en 35% uit de Griekse. Van de nieuwe artikelen in dit deel die wel sublemmata bevatten heeft 95% een hoofdlemma uit het Latijn en 5% uit het Grieks. Dit is een opvallend verschil. Kennelijk zijn het in hoofdzaak Latijnse trefwoorden die naar Meijers idee aangevuld moeten worden met sublemmata. Zijn dit misschien termen uit wetenschappelijke leerboeken, waarbij de sublemmata de stof-verdeling uit de bron overnemen? De sublemmata zelf in deze nieuwe artikelen behoren voor meer dan 97% tot het Latijn.

Van de reeds bestaande artikelen in deel II die worden aangevuld met sublemmata, heeft 77% een Latijns trefwoord en 23% een Grieks. De toegevoegde sublemmata in deze artikelen behoren voor 92% tot de Latijnse taal en voor 8% tot de Griekse.

Het is niet zo dat een Latijnse trefwoord wordt aangevuld met Latijnse sublemmata en een Grieks trefwoord met Griekse sublemmata. Aan een Grieks trefwoord worden rustig Latijnse sublemmata toegevoegd, en andersom, terwijl Meijer er ook geen bezwaar tegen heeft om Latijnse en Griekse sublemmata door elkaar te plaatsen.

3.2.2.2.4.2. Domeinen van herkomst

1658. De trefwoorden die Meijer in 1658 voor de eerste maal opneemt onder de konstwoorden behoren tot verschillende domeinen. Drie domeinen zijn van groot gewicht, namelijk die van wijsbegeerte, van geneeskunde en van wat men 'algemeen wetenschappelijke taal' zou kunnen noemen.

Zeer overvloedig vertegenwoordigd is het gebied van de wijsbegeerte, door Meijer op de titelpagina van deel II 'Wijsgeerte' genoemd. Dat Meijer veel termen uit de wijsbegeerte opneemt, is te begrijpen. In 1655 heeft hij voor Kók de vertaling voltooid van het Latijns wijsgerig geschrift van Wendelinus, dat verschijnt als *De christlijke ghódt-ghe-leertheid*. In 1656 is een tweede wijsgerig werk verschenen, nu geheel door Meijer uit het Latijn vertaald, *W. Amezes Mergh der ghódtgheleerdtheid*. Ook uit hoofde van zijn studie houdt Meijer zich in de jaren voorafgaand aan 1658 met de wijsbegeerte bezig.

Termen uit het gebied der wijsbegeerte, aangetroffen onder de konstwoorden van 1658, zijn bijvoorbeeld¹:

Actualis -- bedrijvelijk / daadlijk
 Actualitas -- bedrijvelijkheid / daadlijkheid
 Acture -- daadighen / in der daadt brengen
 Animalis -- zielijk / dierlijk
 Animatus -- ghezielt
 Metempsychosis -- zielverhuizing
 Modificare -- wijzighen / met een wijs andoen
 Modificatio -- wijzighing
 Sensorium -- ghevoeltuigh
 Sensualitas -- ghevoelendheid
 Simultaneitas -- teghelijkzijnheid
 Simultaneus -- teghelijk zijnde
 Simultas -- teghelijkheid
 Subalternari -- onderbeurtigt worden

Eveneens rijk vertegenwoordigd is het domein van de geneeskunde, door Meijer op de titelpagina van deel II omschreven als 'Ontleedkunde, Gheneeskunde'. Nadat Meijer zich in Leiden aanvankelijk vooral met de wijsbegeerte heeft beziggehouden, wordt hij in 1658 ingeschreven als student medicijnen. In 1659 ziet het licht zijn *Disputationum medicarum secunda, de chyli à foecibus alvinis secretionem*, in 1660 gevolgd door zijn inaugureel geschrift *Disputatio medica inauguralis, de calido nativo, ejusque morbis*. Het ligt daarom voor de hand dat Meijer in 1658 termen uit de geneeskunde opneemt. Uit de 'Ontleedkunde' zijn er trouwens meer termen bij dan uit de 'Gheneeskunde'. Waarschijnlijk had de Leidse student zich tot dan toe meer verdiept in de anatomie van het menselijk lichaam dan in de kwalen ervan:

Accretio -- anghroeying
 Acetabulum -- busje / kópje / panneken
 Allantoides -- worstghelijke vlies
 Arteriotomia -- slaghadernijding / slaghaderopening / slaghaderlaating
 Atrophia -- benaauddheid voor 't hart
 Maxilla -- 't kaakebeen
 Meditullium -- 't middel des bekkeneels
 Meninx -- 't breinvlies / herssenvlies / hernvlies
 Mesaraeon -- het dunne darmscheel
 Mesocolon -- het kronkeldarmscheel
 Metastoecheiosis -- verandering der hoofdstoffen
 Scrobiculus cordis -- het herteputje
 Sphenostatica -- kloofwighkunde / kloofkunde
 Styloglossum -- de priemghelijke tongespier

Het derde terrein waarvoor een grote plaats werd ingeruimd, is dat van wat men 'algemeen wetenschappelijke taal' zou kunnen noemen. Hiertoe behoren woorden die dikwijls niet aan één bepaalde wetenschap zijn gebonden, maar die dienst doen bij meerdere takken van de wetenschap, of die gebezigd worden bij het spreken of schrijven over de wetenschap in het algemeen. In het bijzonder bij dit soort termen is de grens tussen konstwoord enerzijds en normale Latijnse uitdrukking anderzijds lang niet altijd duidelijk²:

Ad extra -- na buiten
 Ad intra -- na binnen
 Adsignificans -- meêbetekenend

¹In de hier gegeven voorbeelden van artikelen die behoren tot bepaalde domeinen zijn meestal de sublemmata niet opgenomen. De voorbeelden zouden te omvangrijk worden. Ook is het zo dat niet altijd alle sublemmata tot hetzelfde domein behoren als het hoofdlemma.

²Vanwege de merkwaardigheid van deze niet onaanzienlijke groep trefwoorden, hier wat extra voorbeelden.

De rechtsgeleerdheid noemt Meijer op de titelpagina van deel II wel als bron. Op dit terrein is heel weinig te vinden en het gehalte ervan is niet bijzonder overtuigend. De meeste rechtstermen in de Woorden-Schat van 1658 hebben een Franse vorm, waardoor Meijer ze heeft opgenomen bij de bastaardwoorden. Alleen Latijnse of Griekse rechtstermen wil hij een plaats geven in deel II:

Anomia -- onwettelijkheid / overtreding der wet
 Antidicus -- teghenspreker / teghenparty
 Autocheiros -- eighemoorder / eighenzelfmoorder
 Mandatarius -- ghebódtuitvoerer / lastvolbrenger

Het laatste domein dat we hier willen noemen is de astronomie, die met een gering aantal termen aanwezig is. De astronomie is in de zeventiende eeuw een belangrijke tak van wetenschap. Zij heeft in Meijers ogen zeker behoord tot de moderne wetenschappen waarvan hij de beoefening nuttiger vindt dan het eindeloos aanleren van Grieks en Latijn.

Aspectus -- anschouw / anziening / sterghesicht
 Planetarium -- anschouw der zweefstarren
 Meteoroscopica -- verhevelingzichtkunde
 Semilunaris -- halfmaanigh / halfmaanswijs
 Sphaera -- kloot / ból / hemelkring
 Sphaeropoeia -- hemelkringmaaking
 Sphaeropoëtica -- hemelkringmaakkunde

Andere domeinen van herkomst dan hier zijn opgesomd, worden nog genoemd in de labels, waarover meer bij de Microstructuur¹.

Wanneer wij de hier gegeven voorbeelden van kunstwoorden overzien, dan lijkt het waarschijnlijk dat de wetenschappelijke termen die Meijer geeft, voor een deel ook buiten hun vakgebied bekend zijn geweest, terwijl daarentegen een ander deel alleen binnen het eigen vakgebied begrepen werd. In onze tijd spreekt men hier van vak-externe en vak-interne termen². Men kan zich afvragen of de vak-interne termen wel thuishoren in een woordenboek als de Woorden-Schat. Tegenwoordig brengt men immers het interne vakjargon onder in speciale vaktaalwoordenboeken³. Meijer zelf heeft zich hiermee niet beziggehouden. Het ging hem erom het gebruik van de moedertaal te propageren binnen de wetenschappen. Daarvoor heeft hij Nederlandse equivalenten gegeven voor Griekse en Latijnse wetenschappelijke termen, of ze nu alleen binnen hun vakgebied bekend waren, of ook daarbuiten. Aan zulk een onderscheid is hij nog niet toe.

3.2.2.2.4.3. Grammaticale categorieën

1658. Van de kunstwoorden die als trefwoord zijn toegevoegd, behoort 71% tot de substantieven en 4% tot de substantiefgroepen. In totaal is dit 75%:

Acedia, Acromion, Anthropophagia, Antinomia, Antitragus auris, Magistratus politicus, Magnificatio, Martyrium, Sacramenti significatio, Salvatella, Sanabilitas.

De substantieven kunnen in het meervoud staan:

Aethemata -- vereischingen
 Anthropomorphitae -- menschvórmers
 Masticatoria -- kaauwartsenijen
 Sphalmata graphica -- schrijfghebreken

Werkwoorden komen onder de nieuw opgenomen kunstwoorden nauwelijks voor en maken er nog geen 2% van uit:

Actuare, Aequiparare, Mediare, Modificare, Subinferre, Suppositare.

¹Zie p. 245 van deze studie.

²Van Sterkenburg 1980: 11, 12.

³Van Sterkenburg 1978: 89, 90.

Tot adjectief of bijwoord behoort 22%, in de vorm van een woordgroep bovendien nog 1%. In totaal 23%:

Activus, Actualis, Actuosus, Adventitius, Morose, Similaris, Simplex, Simpliciter, Simul.

Andere woordsoorten dan de hier genoemden komen nagenoeg niet voor.

3.2.2.2.4.4. Sublemma's

1658. In deel II zijn ongeveer 207 nieuwe artikelen opgenomen die sublemmata bevatten, gemiddeld 5 per artikel. Over het algemeen, in 97% van alle gevallen, vormt het sublemma een bijvoeglijke bepaling bij het hoofdlemma. Ter illustratie volgen hier enkele voorbeelden van samengestelde artikelen uit het deel Konstwoorden:

Accrementum -- ghroeytsel		
Verum -- waar	}	
Notum -- basterdt	}	ghroeytsel
Aeternitas -- eeuwigheid		
Positiva -- stellighe	}	
Negativa -- beneenighe	}	
Essentialis -- weezendlijke	}	eeuwigheid
Participata -- meêghedeelde	}	
Manducatio -- eeting		
Oralis -- mondelijk	}	
Spiritualis -- gheestelijk	}	eeten ¹
Metaphorica -- overdraghtigh	}	
Sanctio -- inzetting		
Ecclesiastica -- kerklijke inzetting		
Saphena -- de moederader		
Descendens -- de nederdaalende moederader		

Bij de overige 3% is sprake van een bijwoordelijke bepaling bij de hoofdingang:

Aequivocus -- ghelijknaamigh	
Casu -- ghelijknaamigh by gheval	
Consilio -- (ghelijknaamigh) ² by beraadt	
Simul -- te ghelijk	
Tempore -- te ghelijk in tijdt	
Natura -- (te ghelijk) in natuur	
Dispositione -- (te ghelijk) in schikking	
Dignitate -- (te ghelijk) in waerdigheid	
Cognitione -- (te ghelijk) in kennis	

Tot andere grammaticale categorieën dan deze twee behoort het sublemma zelden.

De hier gekozen voorbeelden zijn van bescheiden omvang. In werkelijkheid kan een artikel behoorlijk wat ruimte in beslag nemen. Neem nu bijvoorbeeld het lemma **Musculus**. In 1650 luidt het artikel:

Muscule -- spier

In 1654 is dit:

Muscule -- spier / muys / zeenuw-knuyst

¹Achter de sublemmata is 'eeting' weergegeven als 'eeten'.

²Hetgeen in het artikel door samentrekking is weggelaten, en slechts wordt aangeduid met koppeltekens, is hier om verwarring te voorkomen tussen haken volledig opgenomen.

In 1658 blijft dit in het deel Bastaardwoorden staan als:

Musculi -- spier / muis / zeenuwknijst

Hiernaast, in het deel Konstwoorden, wordt opgenomen:

Musculus -- een spier

Niet minder dan 113 sublemmata worden dan aan dit lemma toegevoegd, om 113 verschillende spieren en spiersoorten op te sommen. Zodat het artikel, dat zo bescheiden begon, in dit deel bijna 5 pagina's beslaat. Nu is het artikel **Musculus** wel het grootste in het deel Konstwoorden, maar omvangrijke artikelen komen meer voor.

Aandacht verdient eveneens de omvang van hoofdlemmata en sublemmata zelf. Meestal wordt het hoofdlemma gevormd door één woord. Toch komen regelmatig lemmata voor van twee woorden en soms zelfs van drie:

Socius, Specificativus, Splen, Sponsor, Statica, Statuaria, Stratagematographia.

Areola papillaris, Monticulus veneris, Sphalmata graphica.

Ascensio in coelum, Author latinae linguae.

Hetzelfde geldt voor de sublemmata. Het éénwoordige sublemma is regel:

Absolutum, Attributionis, Astronomicus, Benevolentiae, Civilis, Confusa, Dei,

Ecclesiastica, Geometrica, Immanens, Lenis, Materialis, Naturalis, Obliqua, Positiva,

Privativa, Rationalis, Scapularis, Theoretica, Univoca, Vulgaris.

Toch komt men met regelmaat een sublemma tegen van twee woorden, een hoogst enkele keer van drie of zelfs vier. Uiteraard moet steeds het sublemma gecombineerd worden met het hoofdlemma:

Auctio

Per juxta positionem

Per intus sumptionem

Sophisma

Figurae dictionis

A dicto simpliciter

Non causae pro causa

3.2.2.4.5. Ordening

1658. Net als in deel I is de alfabetische ordening van de trefwoorden in deel II tamelijk goed. En juist zoals bij de bastaardwoorden zijn in het deel Konstwoorden de beginletters I en J onderscheiden, evenals de U en de V, en is in beide gevallen de klinker voorop geplaatst. Afwijkingen van de alfabetische volgorde treden, ook in dit deel, over het algemeen slechts op in de latere letters van het trefwoord:

Adessentia

Meconium

Synodus

Adeps

Mecometria

Synodalis

Adhaesive

Synodicus

Adhaerentia

Bij de nieuw opgenomen lemmata komen weer synoniemen voor. Meestal staan ze nu onder elkaar, met een gezamenlijke verklaring erachter:

Accidentalis

Anthropographia

Mechanographia

Metacarpus

Accidentarius

Anthropologia

Mechanologia

Metacarpium

Het gebeurt al dat synoniemen apart worden opgenomen, op de plaats die hun volgens het alfabet toekomt, maar zonder onderlinge verwijzing:

Metapedium -- de achtervoet / navoet

Metatarsus -- de achtervoet / navoet

Onder de sublemmata kunnen eveneens synoniemen voorkomen. Duidelijk is dit te zien in het artikel **Musculus**, waar bij de 113 sublemmata in totaal negen keer twee of meer synoniemen zijn gegeven, onder elkaar geplaatst. Bijvoorbeeld:

Musculus		
Membraneus	}	
Membranosus	}	-- vliezighe spier

Musculus		
Masseter	}	
Mansorius	}	
Molitor	}	-- kaauw-spier
Mandibularis	}	

In de samengestelde artikelen zijn de sublemmata verder vrijwel in willekeurige volgorde opgenomen. Wel zijn antoniemen dikwijls bij elkaar gezet, en dat kan ook gebeuren met woorden waarvan de betekenis nauw verwant is. Desondanks, wie een bepaald sublemma op wil zoeken moet het gehele artikel doorploeteren, hetgeen nogal bezwaarlijk is wanneer het gaat om een artikel met een behoorlijk aantal sublemmata. Een enkel voorbeeld moge hier volstaan:

	Malitia --	quaadtheidt
Vera --	waare	}
Apparens --	schijnende	}
Absoluta --	volstrekke	}
Respectiva --	opzigtighe	}
Naturalis --	natuurlijke	}
Ethica --	zedekundighe	}
Moralis --	zedighe	}
Habituialis --	hebbijke	}
Actualis --	daadlijke	}
Artificialis --	konstighe	}

Hier komt nog bij de verwarde opbouw van sommige samengestelde artikelen, door samentrekkingen en weggelaten woorden. Bepaalde artikelen zijn er haast onbegrijpelijk door geworden. Maar daarover meer bij de Microstructuur.

3.2.2.3. Macrostructuur 1663

3.2.2.3.1. Inleiding

1663. De letters A, M en S, die ook in deze druk woord voor woord bekeken en vergeleken zijn, vormen in het deel Bastaardwoorden 25% van het totaal, in het deel Konstwoorden is dit 29%.

De Woorden-Schat van 1663 heeft een behoorlijke uitbreiding ondergaan, met een toename van ruim 2500 artikelen. Het aantal betekenissen toegevoegd aan reeds bestaande artikelen is niet bijzonder groot. Bijna geen enkel artikel uit de voorgaande druk is geschrapt. Het overgrote gedeelte van de nieuwe trefwoorden is bestemd voor het deel Konstwoorden. Bij de Bastaardwoorden zijn slechts een kleine 400 nieuwe trefwoorden terechtgekomen. Sublemmata zijn wel toegevoegd aan artikelen van het tweede, maar niet aan die van het eerste deel.

3.2.2.3.2. Bastaardwoorden 1663

3.2.2.3.2.1. Inleiding

1663. Net zoals in de voorgaande druk is de vorm van de bastaardwoorden aangepast aan het Nederlands of zijn ze geheel Frans van uiterlijk. Een vernederlandste vorm heeft ongeveer 79% van de nieuw opgenomen bastaardwoorden:

Aboucheren, Abrenuntieren, Accidenteel, Alimenteren, Argumentatie, Matureren, Mesuseren, Mineren, Suffoceren, Suppuratie, Subhastatie.

De overige 21% is zuiver uitheems, vrijwel altijd Frans, van vorm:

Accesneur, Appellant, Astrigent, Madame, Majestueux, Mariage, Menager, Monture, Mutin, Saccage, Successeur, Surface, Surplus.

3.2.2.3.2.2. Taal van herkomst

1663. Van de nieuw opgenomen bastaardwoorden is ongeveer 41% duidelijk uit het Frans afkomstig. In 1658 was dit 21%. Ongeveer 38% is afkomstig uit het Latijn, hetgeen in 1658 54% was. Van ruim 17% der nieuwe bastaardwoorden is moeilijk vast te stellen of ze zijn overgenomen uit het Frans dan wel uit het Latijn. Dit was in 1658 21%. Blijft over ruim 3% uit een andere taal dan Frans of Latijn, tegenover 4% in 1658. Concluderend kan men vaststellen dat in 1663 meer bastaardwoorden afkomstig zijn uit het Frans en minder uit het Latijn.

Voorbeelden van Franse herkomst zijn:

Arquebuseren, Assurateur, Mesusen, Mosquet, Mosquetier, Mumie, Sentinel.

Voorbeelden van Latijnse herkomst zijn:

Accomberen, Adstringent, Adstringeren, Astrict, Astrictie, Minueren, Misterie, Sileren, Sisteren, Subhastatie, Summarie.

Een andere herkomst dan Frans of Latijn komt slechts weinig voor. Zo is **Scholarch** uit het Grieks afkomstig en **Spanceren** uit het Duits (al ligt de oorsprong in het laatste geval in het Latijn.)

3.2.2.3.2.3. Domeinen van herkomst

1663. Onder het beperkt aantal nieuwe bastaardwoorden is het domein van het recht overvloedig aanwezig. Opmerkelijk, aangezien Meijer in de voorgaande druk de 'Rechtsghelendheid' ook schaat onder de bronnen van kunstwoorden. Bijna een kwart van de nieuw opgenomen bastaardwoorden is uit notariaat of rechtspraak afkomstig:

Accesneur -- bykomer in 't vonnissen / byrechter
Alimenteren -- voeden / opvoeden / onderhouden
Appellant -- beroeper
Arbitrale¹ uitspraak -- ghoemannen uitspraak
Arrestant -- handtopleggher / beslagher
Municipaal -- stederecht
Suffoceren -- verstikken
Subornatie -- besteecking
Subreptie -- ontrekking
Syndicaalen -- rechtsghezanen / raadsheeren

Ook uit het krijgsbedrijf zijn termen opgenomen:

Arquebuseren -- busschieten
Majoor -- opperhópman
Mandataris -- bevelhebber
Mineren -- mijnen / ondermijnen
Mutin -- oproermaaker / mouter / muiteemaaker
Saccage -- plondering
Sentinel -- schildtwacht

Het derde terrein is dat van de geneeskunde. Zeer talrijk en zeer overtuigend zijn deze termen niet:

Adstringent -- samentrekkend
Aromatiseren -- welriekend maaken
Mumie -- gebalsemt menschevleesch
Suppuratie -- verzwearing / verettering
Suppureren -- veretteren / verweeren

¹**Arbitrale** zal **Arbitrale** moeten zijn, evenals het eronder staande **Arbitrage** fout zal zijn voor **Arbitrage**.

De genoemde domeinen zijn alle drie ook al te signaleren in de Woorden-Schat van Hofman. Toch lijkt het niet waarschijnlijk dat deze termen nog door Hofman zijn ingezonden, aangezien hij in 1661 is gestorven.

3.2.2.3.2.4. Grammaticale categorieën

1663. De woordsoorten waartoe de nieuw opgenomen bastaardwoorden behoren, tonen in grote trekken hetzelfde beeld als in de vorige druk.

Van de nieuwe trefwoorden behoort 57% tot de substantieven. Dit was 60%.

Artykel, Assaijeur, Majoor, Monseur,
Monture, Saccage, Signet.

Soms is gekozen voor de meervoudsvorm:

Archiven, Strumaria, Syndicaalen.

Tot de werkwoorden behoort 35%. Dit was 28%.

Assaijeren, Assecureren, Minueren, Municiperen, Signaleren,
Sisteren, Stateren, Subvirguleren, Subhasteren.

En 8% behoort tot adjectief of bijwoord. Dit was in de vorige druk 12%.

Adstringent, Alternatif, Astrict, Astringent,
Majestueux, Servil, Subreptif.

Al met al is er weinig veranderd in het opname-beleid van Meijer met betrekking tot bastaardwoorden. Dat geldt ook voor de omvang der lemmata. Die zijn in principe éénwoordig.

3.2.2.3.2.5. Ordening

1663. Het aantal toegevoegde bastaardwoorden is in verhouding tot het reeds aanwezige gering. Het bestaande wordt opnieuw gezet, in dezelfde volgorde, en zo hier en daar is een nieuw trefwoord tussengevoegd. Eventuele afwijkingen van de alfabetische volgorde zijn gewoon gehandhaafd. Dit kan tot fouten leiden. In 3B bijvoorbeeld staat, met een kleine afwijking in de volgorde:

Asservatie -- bewaaring
Assurantie -- verzekering / verzekerdheid
Assurateur -- verzekerer
Asserveren -- behoeden / bewaaren
Assesseur -- byghevoeghde / byzitter
Asseveratie -- verzekering

In 4B worden drie artikelen tussengeschoven, waarvan één al aanwezig was:

Asservatie -- bewaaring
Assesseren -- byzitten (toegevoegd)
Assesseur -- byzitter (ten onrechte toegevoegd)
Assurantie -- verzekering / verzekerdheid
Assurateur -- verzekerer
Assereren -- verzekeren (toegevoegd)
Asserveren -- behoeden / bewaaren
Assesseur -- byghevoeghde / byzitter
Asseveratie -- verzekering

In 3B staat, op de correcte plaats, **Mediatie -- bemiddeling**. Dit artikel wordt, op dezelfde plaats, overgenomen in 4B. Echter, tussen **Medicineren** en **Mediëren** wordt dan nog eens opgenomen: **Mediatie -- bemiddeling**. Afwijkingen van de alfabetische volgorde kunnen, ook al zijn ze maar gering, leiden tot dubbele vermeldingen. In het volgende geval is evenmin een poging gedaan tot herordening.

In 3B komt voor:

- Scisme
- Scismatijcq
- Scholastijcq
- Scintillatie
- Scintilleren
- Scortatie

De volgorde klopt niet, doordat in de woorden **Scisme** en **Scismatijcq** de letter 'h' ontbreekt. Er wordt een artikel tussengevoegd, op een zo goed mogelijke plaats, maar de foutieve spelling en daarmee de afwijkende volgorde, is niet opgeheven:

- Scisme
- Scismatijcq
- Scholarch (toegevoegd)
- Scholastijcq
- Scintillatie
- Scintilleren
- Scortatie

Er is bij Meijer nog heel weinig idee van een strak alfabetische volgorde tot in de laatste letter van het trefwoord.

3.2.2.3.3. Konstwoorden 1663

3.2.2.3.3.1. Inleiding

1663. In het deel Konstwoorden heeft Meijer in 1663 ruim 2100 nieuwe artikelen opgenomen, en daarmee even zovele nieuwe trefwoorden. Meijers konstwoorden zijn ook nu weer geheel uitheems en niet-Frans. Zodra ze behoren tot de Franse taal, of in vorm zijn vernederlandst, worden ze ondergebracht bij de bastaardwoorden.

Van de 2100 nieuwe artikelen in het deel Konstwoorden bevatten er zo'n 143 één of meer sublemmata, dat wil zeggen bijna 7%. In de vorige druk was dit 16%, aanzienlijk meer. In totaal zijn in de nieuw toegevoegde artikelen 1277 sublemmata opgenomen, dat is gemiddeld 9 per artikel. In de vorige druk was dat gemiddeld 5, aanzienlijk minder. Van de artikelen die hij voor de eerste keer opneemt, voorziet Meijer er percentage gewijs dus minder van sublemmata dan in de voorgaande druk. Maar als hij sublemmata opneemt, dan zijn het er per artikel meer.

Ook aan bestaande artikelen zijn weer sublemmata toegevoegd. In totaal 543 sublemmata, die terecht zijn gekomen in 94 artikelen, gemiddeld nog geen 6 per artikel. Dat is minder dan in de vorige druk, toen het er ruim 8 waren. Ook nu was een deel van deze artikelen reeds van een aantal sublemmata voorzien.

Niet alle toegevoegde konstwoorden zijn helemaal 'nieuw' te noemen. Geregeld komen we een nieuwe vorm tegen van een reeds bestaand trefwoord, of een homoniem ervan:

3B Abstinentie	4B Abstinentie, 4K Abstinencia
3B Apoplexie	4B Apoplexie, 4K Apoplexia
3B Malevolentie	4B Malevolentie, 4K Malevolentia
3K Malum	4K Malum (Theolog.), 4K Malum (Botan.)
3K Sinus	4K Sinus (Mathemat.), 4K Sinus (Med.)
3K Sympathia	4K Sympathia (Philos.), 4K Sympathia (Med.)

3.2.2.3.3.2. Taal van herkomst

1663. Vrijwel zonder uitzondering zijn de nieuwe trefwoorden in het deel Konstwoorden afkomstig uit het Latijn of uit het Grieks. Uit het Latijn overgenomen is 71%:

Abigeus, Abscessus, Aequidistantia, Alchimilla, Mansuetarius, Manumissio, Salvia, Sanguinalis, Satisfactio, Scorbutus, Sempervivum, Serositas, Simila, Sisymbrium.

Uit het Grieks afkomstig is ongeveer 28%:

Adiapneustia, Agonia, Agonothesia, Agrypnia, Amnestia, Apyrexia, Asphyxia, Scelotyrbe, Scolioma, Selenographia, Staphyloma, Stenochoria, Syndrome.

Slechts bij uitzondering is andere afkomst te constateren. Zo is **Alcohol** uit het Arabisch afkomstig. **Majorana** is overgenomen uit het Italiaans, evenals **Soda** en **Agresta** (It. agresto).

Van de in totaal 1820 sublemmata die in 1663 aan het deel Konstwoorden zijn toegevoegd, behoort er zo'n 12% tot het Grieks en 88% tot het Latijn. Sublemmata zijn bij Meijer meestal uit het Latijn afkomstig. Dat is ook in de vorige druk gebleken¹.

3.2.2.3.3. Domeinen van herkomst

1663. In de voorgaande druk werd op de titelpagina van het tweede deel aangekondigd dat konstwoorden zouden worden opgenomen uit onder meer de 'ontleedkunde' en de 'geneeskunde'. Het bleek dat wel veel termen uit de ontleedkunde waren opgenomen, maar uit de geneeskunde minder. Weer worden in 1663 op de titelpagina van deel II de 'ontleedkunde' en de 'geneeskunde' genoemd als bronnen voor konstwoorden. Dit keer blijkt aan de ontleedkunde bijna geen enkele nieuwe term te zijn ontleend, maar aan de geneeskunde des te meer. Ongeveer 30% van alle nieuw opgenomen konstwoorden hoort in de geneeskunde thuis:

Adiabrochia -- bloedsonmaat
 Agrypnia -- slaapeloosheid
 Alalia -- spraakeloosheid / stomheid
 Anorexia -- hongereloosheid / walghing / eetens onlust
 Malacia -- vreemde eetzucht / wanhonger / mishonger
 Micrypnia -- dunnigheid van slaap / dunslaapendheid
 Myocephalum -- vlieghehoofdts ghroote uitschieting van 't druifbezievlies
 Sanies -- etter / vuil bloedt
 Silo -- kamuisneus
 Sphacelus -- breinontsteeking / breinzweering / 't koudt vuur
 Staphyloma -- rozijnkorrelsghroote uitschieting van 't druifbessevlies
 Stranguria -- de kouwde pis / dróppelpis / waterloozing by dróppels
 Struma -- krópzweer / kliergezwel
 Superincarnatio -- overvleissching
 Synchrony (Med.) -- vóchtigheids raauwheid

Nieuw op de titelpagina van deel II is de 'kruidkunde', die als bron van konstwoorden wordt genoemd². Inderdaad zijn termen uit de botanica in ruime mate opgenomen. Ze zijn zelfs even talrijk als de termen uit de geneeskunde, zodat vaktermen uit geneeskunde en kruidkunde samen 60% vormen van het totale bestand aan nieuwe konstwoorden. Dat zijn er niet minder dan 1260. De geneesheer die Meijer inmiddels geworden is - in 1660 studeerde hij af - neemt in 1663 dus talrijke konstwoorden op uit zijn eigen vakgebied. De termen uit de geneeskunde noemen allerlei kwalen en afwijkingen, de termen uit de kruidkunde veel van de toenmalige geneesmiddelen. Er bestaat in deze tijd haast geen plant, blad of bes, of er wordt wel een geneeskundige werking aan toegeschreven:

Acetosa -- zuuring / zurkel
 Achimilla -- Zynnauw / onzer vrouwen mantel
 Amantilla -- speerkruidt / St. Joriskruidt
 Arnoglossum -- lams tong / weeghbree
 Aspalathus -- wilde ghalighaan

¹Zie p. 177 van deze studie.

²In ditzelfde deel II vinden we als artikel **Botanica -- kruidkunde**. De woorden 'botanica' en 'kruidkunde' zijn voor Meijer identiek.

Asprella -- rouwkruidt / ghroote paardestaart
 Matrisilva -- gheitebladt / munnekenskruidt
 Melampodium -- zwart nieskruidt
 Menthastrum -- wilde munt
 Scabiosa -- schurftkruidt
 Scorzonera -- adderskruidt / slangekruidt
 Sempervivum -- donderbaert / huislook
 Sisarum -- suikerwortel
 Spondylium -- duitsche beerenklaauw
 Squilla -- zeeajuin / aardtajuin / muizenajuin

Blijven over ongeveer 840 nieuwe konstwoorden die niet aan geneeskunde of kruidkunde zijn gewijd. Zij vertegenwoordigen nog andere domeinen, zij het in bescheiden mate. Het belangrijkste zijn de termen uit de rechtspraak:

Abannatio -- jaarballingschap
 Abstentio -- erfghoedts onthouding
 Adpromissor -- bórg
 Analogistae -- vooghdten die geen rekening hoeven te doen
 Auctio (Iuridic.) -- verkooping by opslagh
 Menstruum (Iuridic.) -- maandtkóst
 Multaticium -- boetgheldt
 Scabinus -- scheepen
 Substitutio -- tweede erfghenaamstelling

Juist als in de vorige druk, is er het terrein van wat we ‘algemeen wetenschappelijke taal’ hebben genoemd. Hiertoe behoren termen die dienst kunnen doen in meerdere wetenschappen of bij het spreken over wetenschap in het algemeen:

Maculae -- vlekken
 Solares -- zonne- }
 Lunares -- maan- }
 Volaticae -- vlieghende }
 Hepaticae -- lever- } vlekken
 Maternae -- moeder- }
 Metallographia¹ -- metaalbeschrijving / metaalkunde
 Medietas -- helft / middel
 Subdifferentia -- onderscheidt
 Subscriptio -- onderteekening / onderschrijving
 Suitas -- zijnheidt
 Semissarius -- halve
 Superparticularis -- bovendeelegh
 Syssitos -- makker / medeghenoot

Uit de godsdienst zijn er konstwoorden. Zoals in eerdere drukken, niet enkel uit de hervormde leer maar tevens uit de rooms-katholieke:

Aedituus -- kerkmeester
 Apocrisiarius -- bisschops stedehouder
 Archicapellanus -- opperkapellaan
 Asyilia -- kerkvrydom / outervrydom
 Monazonta -- kluizenaar / eenzaam leever / eenwooner
 Sabbatharius -- rustdaghdrijver
 Synedrium -- gherechtbank / verghadering

Het zeventiende-eeuwse leven van alledag begint binnen te dringen onder de konstwoorden. Er zijn termen opgenomen uit de handel en uit de boekhouding die daarmee verbonden is:

Acceptilatio -- quijschelding by gheschenk
 Antigrahaeus -- teghenboekhouder

¹Dit zal **Metallographia** moeten zijn.

Mensarius, Mensularius -- wisselaar
 Metaxarius -- zijdehandelaars¹
 Sitostasius -- korenverkooper
 Societas -- maatschappij / maatschap

Sommige voedingsmiddelen uit die tijd worden vermeld:

Alica -- ghórt
 Alkekengi -- kriecken over zee
 Maltum -- mout
 Meleagris -- kievitseyeren²
 Melo -- meloen
 Semidalis -- fijn tarwenmeel
 Siligo -- wintertarw / tarwenbloem / donst
 Siliqua -- turksche / óf roomsche boontjes
 Spelta -- spelt

De scheikunde is in Meijers tijd van belang. Het zoeken naar goud trekt grote belanstelling.

Termen uit deze wetenschap ontbreken niet:

Alembicus -- afzyphelm / helm
 Amalgamatio -- doorbijting met quikzilver
 Anastoicheiosis -- verhoofdtstóffing / ontlóssing
 Menstruum (Chymic.) -- uittreksel / uittrekwater
 Spagyrica -- stófscheykunde
 Sublimatio -- verheffing
 Sublimatorium -- omhooghdrijftuigh

Handel, voeding en scheikunde, ze worden niet als bron vermeld, terwijl ze wel degelijk vertegenwoordigd zijn. Evenmin is genoemd de klassieke oudheid. Meijer ontleent er konstwoorden aan, mogelijk als gevolg van bepaalde bronnen die hij gebruikt. Talrijk zijn deze termen niet, maar wel overtuigend en hier het vermelden waard. Met de wetenschappen die op de titelpagina van deel II worden opgesomd, lijken ze niet veel te maken te hebben en in het dagelijkse leven van de zeventiende eeuw komt ook al niemand ze tegen:

Argentarius, Argurologus -- zilveropziener
 Monomachus -- kampvechter / eenvechter
 Septemviri -- zevenmannen
 Sycomorus -- eghiptische vygheboom

De kroon spant het artikel **Servus** -- slaaf / knecht, met 23 sublemmata, waardoor 23 verschillende soorten slaven worden aangeduid. Een kleine bloemlezing moge volstaan:

Servus	-- slaaf / knecht	
Atriarius	-- voorhóf-	}
Focarius	-- haert-	}
Mediastinus	-- huis-	}
Arcarius	-- kóffer-	}
Hercita	-- akker-	}
Capsarius	-- kasdraaghend	}
Saccularius	-- beursdraaghend	}
Orcinus	-- na 's heeren doot vrye	}
		slaaf

In de volgende druk zijn wat slaven geschrapt, maar zelfs in 1805 zijn nog 18 verschillende soorten genoemd.

¹De meervouds-s wordt in de volgende druk met recht geschrapt.

²Dit artikel is zelfs twee keer opgenomen.

3.2.2.3.3.4. Grammaticale categorieën

1663. Van de konstwoorden die aan deze uitgave zijn toegevoegd, behoort 95% tot de substantieven en 2% tot de substantiefgroepen. Samen 97%, tegenover 75% in de vorige druk. Enkele voorbeelden:

Abbatissa, Adiantum, Aditio, Aerugo aeris, Agalactia, Anachoreta, Analogistae.
 Mercurialis, Mesonauta, Metallographia, Miasma, Microphonia, Morbi tempus.
 Sabbatharius, Salix, Sampsuchum, Sementatio, Sigillum Salomonis, Splenitis, Stramonia.

Soms staan de substantieven in het meervoud:

Albergaria -- maaltijdschattingen
 Medogrammatei -- schrijfraadtsluiden
 Strumaria -- kleene klissen

In de voorgaande druk behoorde nog 2% tot de werkwoorden. In 1663 komen werkwoorden bijna niet meer voor. In de drie letters A, M en S hooguit twee. Wat nog wel, in veel mindere mate, voorkomt zijn bijvoeglijk naamwoord en bijwoord, niet als woordgroep maar uitsluitend als éénwoordig trefwoord. In totaal 3% van het geheel, tegenover 23% in de vorige druk:

Abusivè, Additionalis, Adjicialis, Adversa, Aequabilis, Aequivalens, Animasticè,
 Appetitivus, Asymptotus, Myops, Sensitivus, Spermaticus, Suppositalis, Sympatheticus

In deze druk neemt Meijer dus voor 97% substantieven en substantiefgroepen op, 75% in de voorgaande druk, en slechts 3% adjectief en adverbium, in de vorige druk 23%. Een opmerkelijk verschil. Het is interessant te zien hoe Meijer bij elke uitgave weer nieuwe lijnen volgt. Dat veranderen van koers is voor hem heel kenmerkend. Steeds opnieuw proberen het anders, en vooral beter te doen. 'Polissez, repolissez toujours', tot in het woordenboek toe.

We hebben gezien dat in deze druk 1820 sublemmata zijn toegevoegd, zowel aan bestaande als aan nieuwe artikelen. In de vorige druk vormde 97% der sublemma's een bijvoeglijke bepaling bij het hoofdlemma. In deze druk is dit 99%:

Absinthium -- alst / alssem			
Romanum	}	}	
Ponticum	} -- roomsche	}	
		}	
Marinum	}	}	alssem
Seriphium	} -- zee-	}	
Santonicum	-- santonjesche	}	
Angustifolium	-- smalblaadighe	}	
Morbus -- ziekte / krankheid			
Simplex	-- enkele	}	
Compositus	-- t'zaamghezette	}	
Comitatus	-- verzelschape	}	
Solitarius	-- alleenighe	}	ziekte
Frigidus	-- koude	}	
Calidus	-- warme	}	
Melancholicus	-- zwartgallighe	}	
Gallicus	-- de spaansche pòkken		
Scirrhus -- wen / hardigheid / hardt ghezwel			
Pituitosus	-- slijmachtighe	}	
Biliosus	-- gheelghallighe	}	
Melancholicus	-- zwartghallighe	}	hardigheid
Sanguineus	-- bloedachtighe	}	

Bij deze voorbeelden past enige toelichting. Het artikel **Morbus** is niet in z'n geheel weergegeven, aangezien het 137 sublemmata bevat voor 137 verschillende ziektes. Door de

hier wel genoemde sublemmata wordt aardig geïllustreerd hoe Meijer regelmatig sublemmata opneemt met tegengestelde betekenis, antoniemen.

Tevens zien we hoe het sublemma **Melancholicus** in twee verschillende artikelen dienst doet. Niet zo verwonderlijk voor een woord als ‘melancholicus’ dat in de geneeskunde van Meijers tijd belangrijk is. Er zijn meer sublemmata die we meer dan eens aantreffen.

De hoofdlemmata en sublemmata die Meijer in 1663 opneemt in het deel Konstwoorden zijn over het algemeen éénwoordig, zoals in bovenstaande voorbeelden te zien is. Toch zijn er uitzonderingen. 3% der lemmata wordt gevormd door een woordgroep, vrijwel altijd van twee woorden:

Angina lini, Aqua vitae, Morbi initium, Morsus diaboli, Siler montanum, Siliqua dulcis.

Van de sublemmata wordt minstens 4% gevormd door meer dan één woord, meestal door twee, slechts een hoogst enkele maal door drie:

Ex constituto, De aestimato, Juris jurandi, In rem, Pro socio, Ex sponso,
Immobilis & movens, Movens & motus.

Onder de lemmata neemt Meijer in 1663 weer allerlei synoniemen op, zelfs meer dan in de vorige druk. Soms zet hij ze ook in deze druk weer onder elkaar, met een gezamenlijke verklaring erachter:

Armarium	Melissa	Superfoetatio
Armamentarium	Melissophyllum	Superimpraegnatio

3.2.2.3.3.5. Ordening

1663. De ordening der konstwoorden is, net als die der bastaardwoorden, redelijk goed te noemen. In deze druk wordt de volgorde van de letters U en V, waarbij de V na de U wordt geplaatst, nog wat stringenter doorgevoerd. Nu ook bij woorden waarvan U of V niet de eerste letter is, maar een der volgende.

Afwijkingen van de alfabetische volgorde ziet men meestal slechts in het wordeinde. Ook in dit deel kunnen zulke geringe afwijkingen fouten veroorzaken bij aanvulling:

Melanagogus (toegevoegd)
Melanthium (toegevoegd)
Meleagris (toegevoegd)
Melancholicus
Melancholia
Melanthium (dubbel toegevoegd)
Meleagris (dubbel toegevoegd)

Herhaaldelijk gebeurt het dat Meijer synoniemen opneemt, onafhankelijk van elkaar, op hun eigen alfabetische plaats, zonder enige onderlinge verwijzing. Claes spreekt in zo'n geval van ‘dubbele trefwoorden’ en noemt als mogelijke verklaring ondermeer het ontlenen aan verschillende bronnen¹:

Asplenium -- steenvaaren / mildtkruidt
Scolopendrium -- steenvaaren / mildtkruidt
Splenum -- steenvaren / mildtkruidt

Siriasis -- breinontsteeking
Sphacelus -- breinontsteeking / breinzweering / 't koudt vuur
Syderatio -- breinontsteeking / breinzweering

Amantilla -- speerkruidt / St. Joriskruidt
Marinella -- speerkruidt / St. Joris kruidt

Synoniemen ook bij de sublemmata van grotere artikelen. In het artikel **Medicamentum** bijvoorbeeld, met zijn 88 sublemmata, komen 21 maal twee synoniemen voor, 3 maal drie

¹Thesaurus: 25, 26.

synoniemen en nog eens 3 maal vier synoniemen, steeds onder elkaar gezet, verbonden door een accolade. Enkele voorbeelden:

Abstergens	}	Conglutinans	}
Detergens	} -- afvaaghend	Colleticum	} -- samenhechtend
Rhypticum	}	Symphyticum	} heeland
		Traumaticum	}

Onder de sublemmata van één artikel zijn de antoniemen nogal eens in elkaars buurt geplaatst, evenals sublemmata waarvan de betekenis verwantschap vertoont. Alfabetische ordening ontbreekt, maar er valt toch enige logische ordening te bespeuren. Hinderlijk blijft desondanks het ontbreken van een vaste ordening onder de sublemmata binnen één artikel. Degene die **Medicamentum Alexiterium** wil naslaan zal alle 88 sublemmata van het artikel **Medicamentum** moeten bekijken, want **Alexiterium** staat op de allerlaatste plaats. Geen wonder dat het sublemma **Hypnoticum** in deze chaos twee maal voorkomt. Dat het de ene keer vertaald wordt met ‘slaapmaakend’ en de andere keer met ‘slaapprighmaakend’ is minder erg.

3.2.2.3.3.6. Fouten

1663. Bij de trefwoorden van de 2100 nieuwe artikelen in het deel Konstwoorden komen we af en toe een fout tegen. Hoe kan het anders in zo'n omvangrijke stof, in de tijd van ganzenveer en handzetterij. Dikwijls is er sprake van een zetfout en meestal wordt de fout in een van de volgende drukken verbeterd:

Abbatissa -- abdis / kloostermoeder

(Het bastaardwoord **abdis** is terechtgekomen bij de betekenissen. In de volgende druk:

5B Abdisse -- kloostermoeder / kloostervooghdes

5K Abbatissa -- kloostermoeder / kloostervooghdes)

Accessus, & Recessus maris -- eb en vloedt

(Een trefwoord **Recessus** is niet opgenomen, zodat men **Recessus maris** zou moeten opzoeken bij **Accessus** . Zelfs in 1805 is dit nog zo.)

Anodmia -- reukontbeering / reukeloosheid

(In 1688 terecht veranderd in **Anobmia** .)

Archignbernus -- vlootheer / vlootvooghd

(In de volgende druk wordt het lemma verbeterd tot **Archigubernus** .)

Aspergula, Asperula -- odorata / walmeester / leverkruidt

(Het sublemma is terechtgekomen bij de betekenissen. In de volgende druk:)

Aspergula, Asperula -- kleeftkruidt / klis

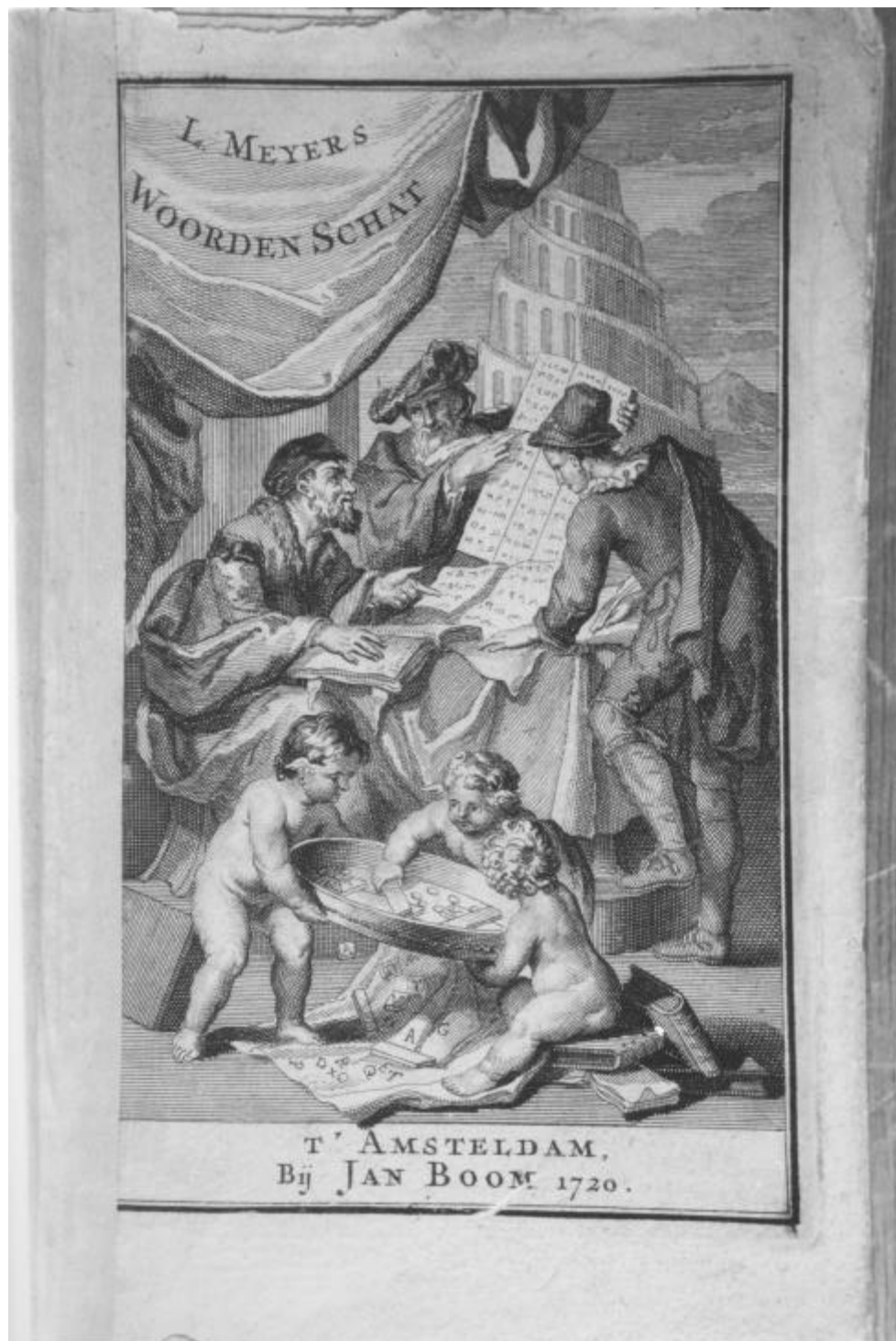
Odorata -- leeverkruidt / walmeester

Materia Infecta -- onghemaakte stóf

(**Infecta** behoort **Infacta** te zijn, maar is in de volgende druk weggelaten.)

Silerophthalmia -- harde ooghontsteeking / hardtooghgezweel

(In de volgende druk is het lemma verbeterd tot **Sclerophthalmia** .)

10 Frontispice dat in 1720 voor de eerste keer is opgenomen in L. Meijers Woordenschat. Drie mannen in verschillende kleding zijn bezig met overleggen, vergelijken en schrijven. Zij representeren waarschijnlijk degenen die de woorden gebruiken die in de drie delen van de Woorden-Schat als trefwoorden zijn bijeengebracht, en zij zoeken naar het juiste woord. Op de achtergrond de onvoltooide toren van Babel, teken van spraakverwarring. Vooraan drie inspirerende geniën die letters ziftten. (Persoonlijk eigendom, vergroot)

3.2.2.4. Macrostructuur 1669

3.2.2.4.1. Inleiding

1669. In de uitgave van 1669, de laatste tijdens Meijers leven, vormen de letters A, M en S in het deel Bastaardwoorden 31% van het geheel en in het deel Konstwoorden 29%. In de voorgaande druk was dit resp. 25% en 29%. De A, M en S nemen in 1669 gezamenlijk, maar ook apart, onder de bastaardwoorden een wat grotere plaats in.

De Woorden-Schat heeft in de laatste bewerking van Meijer de grootste uitbreiding ondergaan tot dan toe en bevat ruim 6200 nieuwe artikelen, naast allerlei losse betekenissen die aan bestaande artikelen zijn toegevoegd. Van de nieuwe artikelen zijn er ongeveer 1200 geplaatst bij de bastaardwoorden en ongeveer 1650 bij de konstwoorden. Het grootste aantal echter, meer dan 3300, is terechtgekomen in een geheel nieuw deel met verouderde en ongewone woorden. Hierin staan meer nieuwe artikelen dan in de delen Bastaardwoorden en Konstwoorden samen.

3.2.2.4.2. Bastaardwoorden 1669

3.2.2.4.2.1. Inleiding

1669. Van de bestaande artikelen blijken er in het deel Bastaardwoorden maar heel weinig te zijn geschrapt.

Van de toegevoegde bastaardwoorden heeft 77% een vorm die min of meer aangepast is aan het Nederlands. Meestal hebben ze een vernederlandste uitgang:

Abbregeren, Abortie, Abusivelijk, Accolladeren, Admiraalschap, Allongatie, Amiabiliteit.
Manumitteren, Matriculatie, Monsterheer¹.
Sacramenteel, Secourabel, Segregatie, Sensibiliteit, Sommierlijk, Spectabel.

Blijft over 33% waarvan de vorm zuiver uitheems is, hoewel natuurlijk de uitspraak bij de Nederlandse aangepast kan zijn. Op een enkele uitzondering na gaat het hier om Franse woorden:

Abord, Accusateur, Actrice, Adjuteur, Adorateur, Affectueux, Architrave, Avantageux.
Malplaisant, Maniement, Marchand, Mareschal, Merveille, Morion, Musculeux,
Saldo², Sanglant, Seurete de Corps³, Simulateur, Solliciteur, Solitude, Sujet.

In deze druk komen onder de bastaardwoorden enkele zuiver Latijnse woorden voor, die volgens Meijers indelingscriteria thuishoren bij de konstwoorden. Er kan natuurlijk sprake zijn van een abuis:

Arctè -- eng / naauw
Satira⁴ -- steekdicht

3.2.2.4.2.2. Taal van herkomst

1669. De nieuwe bastaardwoorden zijn voor ongeveer 42% uit het Frans afkomstig. In de voorgaande druk was dit bijna hetzelfde, namelijk 41%. Uit het Latijn komt ongeveer 47%, in de vorige druk 38%. Van 8% is onduidelijk of Frans dan wel Latijn taal van herkomst is.

¹In het geval van **Admiraalschap** en **Monsterheer** gaat de 'vernederlandsing' verder dan gewoonlijk.

²Dit woord behoort tot het Italiaans.

³Hier wordt het trefwoord gevormd door een woordgroep, hetgeen in dit deel een zeldzaamheid is.

⁴**Satira** is in 1720 gewijzigd in **Satire**.

We zien in deze druk voor de bastaardwoorden een verschuiving naar Latijn als taal van herkomst, hoewel de meeste van deze woorden wel uit het Latijn overgenomen kunnen zijn via het Frans:

Addictie, Ademptie, Aditie, Adjungeren, Adminicul, Adoptatie.
Moneren, Mundificatie, Munificentie, Munnik.
Sanctificeren, Segregeren, Septentrionaal, Sollicitant, Spectatie, Sugilleren.

Voorbeelden van ontlending aan het Frans zijn:

Accordabel, Acerbe, Acerberen, Advertentie, Affuit, Arrangeren, Attentif.
Maistre, Maistresse, Marchandise, Marmelade, Marque, Miraculeux, Mostache.
Seducteur, Sensibiliteit, Solvabel, Surpasseren.

Voor 3% der bastaardwoorden is sprake van een andere taal van herkomst:

Alchimistery (Arabisch)
Metamorphose, Metamorphoseren (Grieks)
Salderen, Saldo, Stilo novo (Italiaans)

Ook de uitgangen van de hier genoemde trefwoorden **Metamorphose**, **Metamorphoseren** en **Salderen**, wijzen op het Frans als tussenschakel.

3.2.2.4.2.3. Domeinen van herkomst

1669. Veel van de nieuwe bastaardwoorden zijn niet, of slechts met moeite, onder te brengen in een bepaald domein. Hoewel dit voor bastaardwoorden niet ongewoon is, hangt het ook samen met de manier waarop Meijer in 1669 het aantal trefwoorden in het eerste deel heeft vergroot. Heel dikwijls is uitgebreid vanuit het reeds aanwezige. Aan een werkwoord kan een substantief zijn toegevoegd met hetzelfde grondwoord, aan een werkwoord of substantief kan een bijvoeglijk naamwoord of bijwoord met hetzelfde grondwoord zijn toegevoegd. De mogelijkheden zijn legio. Salverda de Grave¹ merkt hierbij een streven op 'om de woordfamilies voltallig te maken'. En hij geeft als commentaar:

Ik geloof dus dat hij² wel degelijk Franse en Latijnse wordeboeken heeft gebruikt, en ons vertrouwen wordt daardoor wel enigszins geschokt. Immers, het wordt nu twijfelachtig of de woorden die hij opneemt werkelijk hier in gebruik zijn geweest.

Er is in zo'n geval geen bepaald domein waaraan het nieuwe bastaardwoord is ontleend. Wel kan het nieuwe trefwoord thuishoren in hetzelfde domein als het trefwoord waarvan is uitgegaan. Enkele voorbeelden van dit soort uitbreiding:

4B Absconderen	5B	Absconderen Absconsie
4B Accresceren	5B	Accrescentie Accresceren Accretie
4B Accusatie -- anklaght / beschuldighing	5B	Accusatie -- anklaght / beschuldighing Accusateur -- beschuldiger / anklaager ³
4B Adquireren -- verkrijghen	5B	Adquireren -- verkrijgen Adquisiteur -- verkrijger Adquisitie -- verkrijghing

In de laatste twee voorbeelden wordt de veronderstelling dat de nieuwe bastaardwoorden zijn afgeleid van de reeds aanwezige, ondersteund door de overeenkomst in betekenis.

Naast de vele bastaardwoorden met vrij algemene betekenis, zijn toch ook

¹Salverda de Grave 1906: 13.

²nl. Meijer

³In dit geval hoort het toegevoegde trefwoord in hetzelfde domein thuis als het reeds aanwezige trefwoord, nl. dat van het recht.

bastaardwoorden opgenomen die wel deel uitmaken van een bepaald domein. Het meest frequent blijken termen uit het recht. Dit is haast even opmerkelijk als in de vorige druk, toen bijna een kwart van de nieuwe bastaardwoorden bij notariaat of rechtspraak hoorde.

Voorbeelden van rechtstermen:

Ademptie -- beneeming / ontneming
 Adgresseur -- anvaller / angrijper / anvatter / antaster/ anrander
 Alienabel -- vervreemdtbaar
 Assassin -- moordenaar
 Assassinaat -- moordt / moordery
 Auctioneeren -- by opslag verkoopen
 Strangulatie -- worghing
 Suppliante -- verzoekster / smeekster

In mindere mate, maar wel duidelijk herkenbaar, zijn termen opgenomen uit de geneeskunde:

Abortie -- misbaaring / misval / miskraam
 Adstrictie -- t'zamentrekking
 Agonisatie -- strijdning / zieltooging
 Mitigatif -- verzaftende
 Mundatie -- reinighing
 Squinantie -- wurgh / wurgheuvel / wurgh in de keel / keelonsteeking /
 keelghezwel / keelziekte

Nog geringer in aantal zijn de termen uit de krijgsgeschiedenis:

Affuit -- rolpaardt
 Mareschal -- veldtoverste
 Morion -- helm / stórmhoedt
 Musqueton -- zijderoer / reisroer
 Standart -- veldtvlagh

Tenslotte zijn nog wat termen te onderscheiden uit de handel:

Marchandeeren -- koopen / koopmanschappen / dingen
 Salderen -- effenen / reekening sluiten
 Saldo -- slót / slót van afrekening

Uit

de wijsbegeerte:

Martyrie -- ghetuigenis / bloedtghetuighenis / mishandeling om 't gheloof
 Metamorphose -- ghestaltverwisseling / vervórming
 Misericordieux -- barmhartigh / meededooghzaam

Uit de muziek:

Modulatie -- op maat zinging
 Musicant, Musicijn -- zanger / zinger / zangkonstenaar
 Symphonie -- t'zamenluiding

3.2.2.4.2.4. Grammaticale categorieën

1669. Van de nieuwe bastaardwoorden behoort 62% tot de substantieven, tegenover 57% in de voorgaande druk. Meervoud is er nagenoeg niet meer bij:

Acquisiteur, Ademptie, Assay,
 Magistrature, Masquerade,
 Secretary, Seductie, Somma.

Slechts 18% hoort bij de werkwoorden. Dit was in 1663 35%, een opvallend verschil:

Accolladeren, Attristeren, Aviseren,
 Manumitteren, Moduleren,
 Secreteren, Sicaneren.

Tot adjectief of bijwoord behoort 20%. Dit was 12%, opnieuw een behoorlijk verschil:

Abusif, Abusivelijk, Apert, Avantageux,
 Magisterialiter, Malplaisant, Martiaal, Matuur,
 Sacramenteel, Secluis, Secourabel, Septentrionaal, Sommierlijk, Surprenant, Surrept.

Onder de toegevoegde trefwoorden in het deel Bastaardwoorden komen dus wat meer substantieven voor dan in de vorige druk, meer adjectieven en bijwoorden, en aanzienlijk minder werkwoorden.

De nieuwe lemma's in dit deel zijn in principe éénwoordig en dit is strikt doorgevoerd. Een lemma van meer dan één woord vormt een grote uitzondering.

3.2.2.4.2.5. Ordening

1669. Juist zoals in de vorige druk, is de ordening der bastaardwoorden niet slecht te noemen. De woorden beginnend met I, of U, worden opgenomen vóór de woorden die met J, of V, beginnen. Met wanorde onder de sublemmata hebben we in dit deel niet te maken. En verder is de alfabetische volgorde redelijk gehandhaafd. Nieuwe trefwoorden zijn op de alfabetisch juiste plaats tussen de bestaande trefwoorden geschoven. Over het algemeen gebeurt dat goed, een enkele keer minder goed:

4B	Avoceren Avontuuren	5B	Avoceren Avoyeren Avoueren Avoy Avoyement Avontuur Avontuuren
4B	Monarchie Monderen	5B	Monarchie Mundatie ¹ Monderen

Synoniemen treffen we regelmatig aan onder de trefwoorden. Soms zijn ze naast elkaar opgenomen, soms onder elkaar. Dikwijls staan ze op hun eigen alfabetische plaats, zonder onderlinge verwijzing. Het komt nu echter voor, in uitzonderlijke gevallen, dat bij het ene synoniem verwezen wordt naar het andere, zodat er sprake is van een verwijslemma. Enkele voorbeelden:

Abusif, Abusivelijk -- door misbruik / by misbruiking / tegen 't gebruik / oneigentlijk

Accrescentie -- angroeying

Accretie -- angroeying / anwassing

Adoptie -- anneeming tot kindschap

Adoptatie -- kinderanneming / zoonanneeming

Alchimistery -- ziet / alchimie

Mesnage -- ziet Menage

Mondificeren -- zuiveren

Mundificeren -- reinmaaken

Mostache -- kneevel

Mustache -- kneevel / kneevelbaardt

Seurete, en }

Seurete de Corps } vrygheleide / vrygheleibrief

¹ **Mundatie** zal hier wel **Mondatie** moeten zijn, aangezien al een trefwoord **Mundatie** aanwezig is.

3.2.2.4.2.6. Fouten

1669. Het aantal fouten dat is gemaakt in de nieuwe trefwoorden van het deel Bastaardwoorden blijkt niet groot. Soms zijn fouten uit de voorgaande druk, bijvoorbeeld in ordening of spelling, zelfs verbeterd.

3.2.2.4.3. Konstwoorden 1669

3.2.2.4.3.1. Weglatingen

1669. In het deel Konstwoorden heeft Meijer fors geschrapt. Het aantal sublemmata dat hij laat vallen is aanzienlijk. Het zijn er meer dan 2600. 88% daarvan is weggelaten uit artikelen die zijn gehandhaafd, de overige 12% is vervallen doordat het hele artikel verwijderd is.

Het aantal volledige artikelen dat Meijer weglaat is niet groot. Het zijn er hooguit 55 en herhaaldelijk lijkt hun verdwijning te berusten op nonchalance, mogelijk van de zetter, omdat er weinig aan mankeert.

Waarom een zo groot aantal sublemma's is geschrapt, wordt door Meijer toegelicht in het voorwoord van deze uitgave¹:

Wy willen wel niet ontkennen, dat die deeze laatste Druk met de voorgaande wil vergheleijken, in des zelfs Tweede Deel niet luttel zal verneemen, het welk hier uitghelaaten is. Dóch het is daarom niet van ghebrek te beschuldighen; also al het uitghelaatene elders volkoomendlijk ghevonden wordt (...) waar toe ons ghedrongen heeft de overghroote bykomst van woorden in deeze Druk, zo wel in het eerste, als tweede deel ...

Alles wat is geschrapt, is volgens de bewerker op een andere plaats in het werk nog te vinden. Dat 'al het uitghelaatene elders volkoomendlijk ghevonden wordt' is trouwens wat sterk uitgedrukt. De gebruiker heeft wel enige inventiviteit nodig om het 'uitghelaatene' op een andere plaats in het woordenboek op te sporen. Maar inderdaad is over het algemeen een weggelaten sublemma in een of andere vorm in eerste of tweede deel aanwezig. We volstaan met het geven van één voorbeeld. In 1663 staat in het deel Konstwoorden het volgende artikel:

Adjunctum -- byvoegh / byvoeghsel / ancleef / ancleefsel

Proprium -- eighen	}	
Commune -- ghemeen	}	
Absolutum -- volstrekt	}	
Limitatum -- bepaaldt	}	
Internum -- inwendigh	}	
Externum -- uitwendigh	}	byvoegh
Principale -- voorneem	}	
Minus principale -- minvoorneem	}	
Necessarium -- noodzaaklijk	}	
Contingens -- ghebeurlijk	}	
Separabile -- scheidlijk	}	
Inseparabile -- onscheidlijk	}	

In 1669 worden al deze sublemmata weggelaten. Alleen het hoofdlemma met de vier betekenissen erachter is gehandhaafd. De gebruiker zal de bijvoeglijke naamwoorden nu op een andere plaats in het werk onder de trefwoorden moeten zoeken, om ze vervolgens zelf te combineren met het hoofdlemma.

¹W-S 1669 voorrede p. [10].

Hetgeen in dit geval kan worden gevonden, laten we hieronder volgen in alfabetische volgorde, waarbij het bastaardwoord voorafgaat aan het konstwoord:

- 5B Absolut -- onbepaalt / platuit / voluit / volstrekt / ronduit / volkomen
- 5K Absolutus (Phil.) -- onbepaaldt / volstrekt
- 5B Commun -- ghemeen
- 5B Contingent -- ghebeurlijk
- 5K Contingens -- ghebeurlijk
- 5B Extern -- uitwendigh
- 5B Inseparabel -- onscheidelijk / onafscheidelijk
- 5K Inseparabilis -- onscheidelijk / onafscheydelijk
- Intern of Internum is niet aanwezig als hoofdlemma.
- 5K Limitatus -- bepaaldt
- 5K Minor -- minder
- 5B Necessaire -- noodigh / noodtwendigh / noodtzaakelijk
- 5K Necessarius -- noodigh / noodtwendigh / noodtzaakelijk
- 5B Principaal -- voorneemt / voornaamst / zaakweldighe / voornaamste
schuldenner / hoofdschuldenner
- 5K Proprium -- eighen / eighenschap
- 5B Separabel -- onderscheidelijk / scheibaar
- 5K Separabilis -- afscheidelijk / afscheidbaar

Wanneer wij hier zien welke trefwoorden door de gebruiker moeten worden opgezocht om de verdwenen sublemma's te kunnen vertalen, en uit welke betekenissen gekozen moet worden, dan blijkt het raadplegen van de Woorden-Schat in 1669 soms helemaal zo eenvoudig nog niet te zijn. En dat terwijl Hofman zijn Woorden-Schat oorspronkelijk juist had samengesteld voor mensen zonder talenkennis¹.

Onder Meijers handen is de Woorden-Schat uitgegroeid tot een werk dat ook op het gebied van wetenschappelijke taal geraadpleegd kan worden voor de vertaling in het Nederlands. En bij die raadpleging komt enige talenkennis wonderwel van pas.

Wat tevens door de boven opgesomde artikelen uit 1669 nog eens wordt getoond, is dat de gebruiker van de Woorden-Schat door het onderscheid tussen bastaardwoorden en konstwoorden, een gezocht woord maar het beste twee keer op kon zoeken, een keer bij de bastaardwoorden en een keer bij de konstwoorden.

Tenslotte is hier ook duidelijk waar te nemen hoe de indeling in bastaardwoorden en konstwoorden veel dubbele vermeldingen tot gevolg heeft gehad. Desondanks zal deze indeling worden gehandhaafd tot in de laatste druk van de Woorden-Schat.

Het is zeer opmerkelijk dat van alle geschrapte sublemmata zeker driekwart hoort bij een hoofdlemma uit het domein van de wijsbegeerte. Vooral op dit terrein bekort Meijer de lengte der artikelen. Dit is door hem zo doelbewust en consequent gedaan, dat men in dit geval zou kunnen spreken van een methodologische verkorting.

In het bijzonder op het gebied van de wijsbegeerte blijkt het Meijer te storen dat bepaalde sublemma's op een andere plaats van het woordenboek in enigerlei vorm reeds gegeven zijn. Als het een term uit de geneeskunde betreft, dan is hij zo kritisch niet. Dan worden zeer omvangrijke artikelen in volle omvang gehandhaafd, ondanks talrijke sublemmata waarvan de vertaling ook op een andere plaats in het woordenboek is gegeven².

3.2.2.4.3.2. Toevoegingen

1669. Het deel Konstwoorden is, ondanks alle weglatingen, door Meijer behoorlijk uitgebreid. Het bevat nu 6.483 artikelen, tegenover 4.840 in de vorige uitgave, een toename

¹W-S 1650 voorrede.

²Deze constatering zal worden ondersteund door de conclusies bij Tabel 4 op p. 221.

van ongeveer 1650 artikelen. Er zijn ook losse betekenissen toegevoegd, aan bestaande artikelen. Tevens zijn nieuwe sublemmata opgenomen, in totaal zo'n 640, heel wat minder dan er zijn verdwenen.

Van de nieuwe sublemmata is 56% terechtgekomen in reeds aanwezige artikelen. De overige 44% is onderdeel van nieuwe artikelen. Wanneer een nieuw artikel sublemmata bevat, zijn het er gemiddeld 2,75. In de voorgaande druk waren dat er 9, een groot verschil. Als aan een bestaand artikel sublemmata worden toegevoegd, zijn het er eveneens gemiddeld 2,75, tegenover bijna 6 in de vorige druk. Hierbij dient men niet te vergeten dat bestaande artikelen dikwijls reeds sublemmata meebrengen vanuit de vorige druk.

De herziening van Meijer kan ingrijpend zijn. Hij schroomt niet fors de ganzenveer te hanteren. Zo zijn in het artikel **Actio (Iuridic.)** 35 sublemma's geschrapt, en 44 nieuwe sublemma's opgenomen.

Net als in de vorige druk, zijn lang niet alle toegevoegde kunstwoorden werkelijk 'nieuw' te noemen. Ook nu weer is zeer regelmatig van een bestaand trefwoord een verwant woord opgenomen, of een synoniem, of een homoniem:

4K Abnepotes, Abneptes,

5K Abnepos, 5K Abnepotes, Abneptes, 5K Abneptis

4B Acteur,

5B Acteur, 5B Actrice, 5K Actrix

4K Adoptitius,

5K Adoptitius, Adoptatus, Adoptivus

4K Area,

5K Area (Vulgò), 5K Area (Mathem.), 5K Area (Medic.), 5K Area (Geom.),
5K Area (Jurid.)

4K Mechanicus,

5K Mechanicus (Substant.), 5K Mechanicus (Adject.)

4B Mysterie,

5B Mysterie, 5K Mysterium

4B Separabel,

5B Separabel, 5K Separabilis

3.2.2.4.3.3. Taal van herkomst

1669. De sublemmata die in deze druk voor het eerst zijn geplaatst in het deel Kunstwoorden zijn bijna zonder uitzondering afkomstig uit het Latijn.

De nieuw toegevoegde kunstwoorden zijn traditiegetrouw geheel uitheems van vorm en behoren niet tot de Franse taal. Ongeveer 80% is overgenomen uit het Latijn:

Abactor, Ab altera statione, Ambidexter, Arbitrarius, Mel aërium, Mentalis,
Mitigatorius, Sanctificans, Scapularis, Seminervosus, Sentis, Serratus.

De overige 20% is aan het Grieks ontleend:

Achores, Acmaticus, Acromphalon, Amphidæum, Anabrochismus, Malacticus, Masseter,
Mesentericus, Morphaea, Schesis, Scirrhotides, Scleroticus, Semeiotica, Sigmöides.

Een hoogst enkele keer ligt een andere afkomst meer voor de hand. Het Syrisch bijvoorbeeld voor het lemma **Abba**, het Arabisch voor **Algebräicus** en **Amalgama**.

In de vorige uitgave was 71% der kunstwoorden afkomstig uit het Latijn en 28% uit het Grieks. In 1669 zijn er dus percentage-gewijs meer Latijnse, en minder Griekse kunstwoorden toegevoegd.

3.2.2.4.3.4. Domeinen van herkomst

1669. Was in 1663 de geneeskunde een rijke bron van nieuwe konstwoorden, in deze druk nog meer. Bijna 40% van de nieuw opgenomen lemmata is afkomstig uit de geneeskunde. Er zijn veel termen bij van zaken waarmee een geneesheer in de dagelijkse praktijk te maken krijgt, zoals zalf, pleisters en stoppoeders. De geneeskundige termen zijn meer op de praktijk gericht dan voorheen:

Acopum -- verfrischzalf / zalf voor vermoeidtheit
 Alipasma -- zweetstóppulver
 Anacollega -- lijmsel / voor 't voorhoofd ghebonden gheenesmiddel
 Auditorium os -- hoorbeen
 Malagma -- verzaftpleister / weekmaakende pleister
 Mediastina vena -- middelschótader
 Mesaraicus -- dundarmscheeligh
 Sacrolumbus -- heilighlendenspier
 Semitertiana -- halfanderdaaghsche koorts
 Sideratus morbus -- de popelsy
 Sinuosus (Med.) -- etterhól
 Sphenopharingaeus -- wigghebeenkeeligh
 Sternutatorius -- sniezende / sniezingverwekkende
 Substillum -- koude pis / droppelpis
 Syntecticus -- die in een slyting is

Hiermee hangt samen dat ook de botanica weer ruim vertegenwoordigd is. Meer dan 20% van alle nieuwe lemmata behoort tot de kruidkunde, voor de geneeskunde van die tijd een onuitputtelijke bron van medicijnen. Precies zoals in de vorige druk is uit geneeskunde en kruidkunde samen zeker 60% afkomstig van alle toegevoegde lemmata. Trefwoorden uit de botanica zijn:

Acetabulum (Botanic) -- navelkruidt
 Anemone -- klapperroozen
 Angustifolius -- smalblaadigh
 Anthemis -- kamille / kamillebloemen
 Arbor Iudae -- Judasboom
 Marsupalis -- tasgheligh / tasachtigh
 Matris animula -- quendel / wilde tijm / onzer vrouwen bedstroo
 Myrrhis -- wilde kervel
 Sceptum morionis -- lischdodden / donsden / dullen / polsen
 Serratus -- zaaghachtigh / zaaghwijzigh
 Spica nardi -- spijk
 Spinatus (Botanic.) -- doornachtigh
 Symphonia (Botanic.) -- gheelesy / paapeghaayskruidt

Overduidelijk aanwezig is daarnaast het domein van rechtspraak en notariaat. De termen op dit gebied vormen zeker 15% van alle nieuw opgenomen konstwoorden:

Abstentus -- weederhoudene van een erffenis an te ghaan
 Actrix -- eidschersse / anlegghster / anklaaghster / daaghster
 Adessor (Iurid.) -- byghevoeghde raadtshoor
 Apparitura -- deurwaarderschap / steêbooschap
 Mobilia -- tilbaare ghoederen / roerende ghoederen
 Munimenta -- beweeringen / bewijsstukken
 Sequester -- bewaarder handt / scheidsman / krakeelghoedtbewaaror
 Stellionatus crimen -- misdadt zonder eyghe naam
 Subhastatio -- bystókverkoopng / bystókopveiling
 Subreptio, & obreptio -- waarheids verzwijghng / en onwaarheids voorstelling

De overige domeinen die men kan onderscheiden in Meijers toegevoegde konstwoorden zijn aanwezig in meer bescheiden mate. We vermelden ze hier in volgorde van afnemende belangrjkheid.

In de eerste plaats is er het gebied van de algemeen wetenschappelijke taal, dat ook in 1658 en 1663 al te vinden was. Hierbij rekenen we termen die gebruikt kunnen worden in meerdere wetenschappen, of bij het spreken over wetenschap in het algemeen. Er horen ook de kunstwoorden bij die Meijer in deze druk voor het eerst kenmerkt met het label (**Vulgò**). Het woord 'Vulgo' betekent zoveel als: gemeenlijk, gewoonlijk, in het algemene spraakgebruik, in het gewone leven¹.

Absolutus (Vulgò) -- Voleindighdt / volbraght / volkoomen
Acta (Vulgò) -- daaden / handelingen
Adessor (Vulgò) -- byzitter
Assimilatio -- ghelijkmaaking
Manipulus -- handtvol
Meristicus -- schiftende / verdeelende
Municipalis -- steedsch / stadts / burgesch
Sculptoria -- snykonst
Surdus (Vulgò) -- doof

Er zijn kunstwoorden opgenomen uit de wijsbegeerte. Deze bescheiden aanvulling weegt natuurlijk bij lange na niet op tegen de bijna 2000 sublemma's die in deze druk zijn geschraapt - soms samen met het hele artikel - uit dezelfde wijsbegeerte:

Absolutio -- ontslaaning / vrylaating / vryspreeking
Argumentativus -- bewijsreedenigh
Metaphoricus -- overdrachtigh / leenspreukigh
Modificans -- wyzighende / wyzighmaakende
Satisfactorius -- voldoenigh / voldoenende
Sophisticus -- neuswyzighlijk / bedrieghlijk

En termen uit de handel, waartoe wij ook die uit de boekhouding rekenen. Deze termen komen vooral voor in het eerste gedeelte van het deel Kunstwoorden:

Ab altera statione -- van een andere kant / van eene andere reekening
Anatocismus -- winpennings winpenningen / winstbeding van de winpenningen der hoofdsomme
Arrha -- welkoomgheldt / ghódtspenning
Assecurator -- verzeekeraar van koopmanschap
Assecutoriae literae -- verzeekerbrief
Monopolium -- alleenkoop / opkoop / voorkoop / inkoop
Sors -- hoofdschuld / hoofdtpenningen

Voor het overige zijn nog wat termen te onderscheiden op het gebied van godsdienst, klassieke oudheid, wiskunde en grammatica. Maar hun aantal is te gering om er hier voorbeelden van te geven.

3.2.2.4.3.5. Grammaticale categorieën

1669. Van de lemmata die voor de eerste keer in het deel Kunstwoorden zijn opgenomen behoort 56% tot de substantieven en 7% tot de substantiefgroepen. Samen is dit 63%, terwijl dit in de vorige druk 97% was:

Abies, Acanthium, Accipitrina, Acutella, Adrogatio.
Magma, Malagma, Muralium, Muschus, Myrrhis.
Saliunca, Scandulaca, Scarificatio, Sparadrapus, Syntaxis.

Nog altijd kunnen substantieven en substantiefgroepen in het meervoud staan:

Acta, Additamenta, Attentata, Mobilia, Moratoria rescripta, Sponsalia, Susceptores.

Tot adjectief of bijwoord behoort 35%. Dit was in de vorige druk slechts 3%. Meijer geeft in 1669 dus aanzienlijk minder substantieven en substantiefgroepen, en aanzienlijk meer adjectieven en bijwoorden. Ook in deze bewerking volgt hij nieuwe wegen.

De lemmata die tot adjectief of bijwoord behoren zijn bijna altijd éénwoordig:

¹Zie Zondervan: 1289. Meer over de betekenis der labels op p. 267.

Accumulativè, Adhaesivus, Adiposus, Adjudicialis, Aequinoctialis.
 Magicus, Maniacus, Marsupalis, Mesopleuria, Morbificus.
 Scutiformis, Semispinatus, Sesamoides, Signatus, Soporalis.

Het aantal lemmata dat behoort tot andere grammaticale categorieën dan de hier genoemde twee, valt te verwaarlozen.

In het deel konstwoorden zijn ongeveer 640 nieuwe sublemmata opgenomen. Hiervan vormt 90% een bijvoeglijke bepaling bij het hoofdtrefwoord. In de vorige druk was dit 99%:

Acer -- ahórn,¹ erleboom / halderboom / maashoudt / maashoutenboom
 Major -- luitenhout
 Minor -- booghhout

Matertera -- moeders suster / moeye²
 Magna -- oudtmoeye / ghrootmoeders zuster
 Major -- overoudtmoeye / overghrootmoeders zuster
 Maxima -- betoveroudtmoeye / oudtoverghrootmoeders³ zuster

Stipulatio -- verbintenis / ófte toezegghing door vraaghen / en antwoorden
 Pura -- zuivere toezegghing
 Ad diem -- toezegghing op dagh
 Sub conditione -- (toezegghing) onder voorwaarde

In de resterende gevallen is het sublemma meestal een substantief dat samen met het hoofdtrefwoord een substantiefgroep vormt.

Axillaris -- ókseligh
 Arteria -- ókselslaghader
 Vena -- ókselader
 Mammaria Vena -- mamader
 Arteria -- mamslaghader
 Suralis -- kuitigh
 Vena -- kuitader

Er zijn nog andere mogelijkheden, al komen ze zelden voor:

Secundum quid -- na yet⁴
 Dici -- na ghezeidt worden
 Esse -- na zijn
 Existendi consecutionem -- na ghevólgh van in weezen zijn

In deze druk zijn lemma's en sublemma's gewoonlijk éénwoordig. Toch heeft 3% der lemma's de vorm van een woordgroep, net zoals in de vorige druk. Zo'n woordgroep bevat twee woorden, een hoogst enkele maal drie:

Acetum mulsum, Allii caput, Auditorium os, Mancipi res, Mortuus ab intestato, Sertula campana, Sideratus morbus, Stellionatus crimen.

Van de sublemmata wordt 6% door een woordgroep gevormd, dat is 2% meer dan in de vorige uitgave. Meestal bevat de groep twee woorden, soms drie:

Mandatum	Mandatum
Cessionis bonorum	Deputati judicis
Decreti voluntarij	Restitutionis in integrum

¹De komma is hier per abuis niet weergegeven door een Duitse komma.

²Het hoofdtrefwoord met betekenis is in 1663 opgenomen, de sublemmata voegt Meijer in 1669 toe.

³Lees: oudtoverghrootmoeders

⁴Hoofdlemma met betekenis is al in 1654 opgenomen. De sublemmata voegt Meijer toe in 1669.

Met enige regelmaat neemt Meijer homoniemen op, waarbij soms homofonen. Steeds meer gebruikt hij labels om ze van elkaar te onderscheiden:

Area (Vulgò)	Mechanicus (Substant.)	Solutio (Philos.)
Area (Mathem.)	Mechanicus (Adject.)	Solutio (Jurid.)
Area (Medic.)		
Area (Geom.)		
Area (Jurid.)		

3.2.2.4.3.6. Ordening

1669. Net als van de bastaardwoorden is de alfabetische ordening van de kunstwoorden tamelijk goed. Soms treft men een afwijking aan ten gevolge van een fout:

Scabiosa
 Scoevola (In 1720 wordt dit **Scaevola**)
 Scoevus (In 1720 wordt dit **Scaevus**)
 Scala altimetra

 Synecticus
 Sydreuon (-- verzellende / bystaande; Gehele artikel vervalt in 1720)
 Synedrium

De woorden beginnend met de letter I zijn geplaatst vóór de woorden beginnend met de letter J, die met U vóór de woorden met V. Vanzelfsprekend is dit nog niet, hetgeen blijkt uit verwijzingen als:

J A. Ziet de vólghende Letter.
 I A. Ziet de voorgaande Letter.
 V E. V I. Ziet de vólghende Letter.
 U L. U M. U N. Ziet de voorgaande Letter.

Zoals in 1663 zijn regelmatig synoniemen opgenomen onder de toegevoegde kunstwoorden. Bij de sublemma's in mindere mate. Synonieme lemmata staan meestal onder elkaar, verbonden door een accolade, en gevolgd door een gemeenschappelijke verklaring:

Aquifolia	Morselli	Suffimentum
Aquilenta	Morsuli	Suffitus
		Suffumigium

Synoniemen met verschillend woordbegin zijn op hun eigen alfabetische plaats opgenomen, zonder onderlinge verwijzing:

Arquatus -- gheelzuchtigh
 Auriginosus -- gheelzuchtigh

Melligo -- honighdauw
 Saliva siderum -- honighdauw

Moschus -- muskeljaat
 Muschus -- muskeljaat

Bij het opnemen der sublemmata begint Meijer te neigen naar een alfabetische ordening. Indien hij nog meer drukken zou hebben bewerkt, dan had hij zeker tot volledige alfabetische ordening van sublemmata kunnen besluiten. Als illustratie volgen hier de beginletters van alle sublemmata die Meijer opneemt bij het trefwoord **Mandatum**, in de door hem gegeven volgorde:

C G S P S A A A A C C D D D D D A E E I I I P P R R R R R S

3.2.2.4.3.7. Fouten

1669. Fouten komen in het deel Kunstwoorden met regelmaat voor, vooral in de betekenissen, waarover meer bij de Microstructuur, maar toch ook in de trefwoorden. Een

artikel dat twee homoniemen lijkt te bevatten kan gewoon verkeerd zijn. Dikwijls is sprake van zetfouten, die niet zelden in latere drukken verbeterd worden:

Amaracus, majorein, maricleus -- moederkruid / mater
(**majorein** is de vernederlandste vorm van het Franse **majoraine**, en hoort niet thuis bij de kunstwoorden. In 1805 staat het er nog tussen.)

5B Arbiter -- scheidsman / zeghsman / bemiddeler / ghoêman / ghekooren rechter
5K Arbiter - ghekoozen rechter
(Uit 4B wordt **Arbiter** overgenomen in 5B. Het wordt tevens opgenomen in 5K. Hetzelfde woord is nu zowel bastaardwoord als kunstwoord. Dergelijke gevallen komen vaker voor. Nog in 1805.)

5K Mamumissor 5K Mamumissus
(In 1688 verbeterd tot **Manumissor** en **Manumissus**.)

Membrafinicus -- vliesmaakende
(In 1777 verbeterd tot **Membranificus**.)

Morisca -- aarspuist / blein an den endeldarm
(In de volgende druk verbeterd tot **Marisca**.)

Moretus -- bevruchtdrank / bezwangerings drank
(In 1720 verbeterd tot **Morerus**.)

Sriptoria -- schrijfkunst
(In de volgende druk verbeterd tot **Scriptoria**.)

Sief,
Sigillum Salomonis -- Salomons zeeghel
(Hier gaat het niet om twee synoniemen. Achter het trefwoord **Sief** ontbreekt de betekenis, **oogzalf**. In 1720 is dit trefwoord geschrapt.)

Syopsis -- kortbeghrijp
(In de volgende druk terecht **Synopsis**.)

3.2.2.4.4. Verouderde en ongewone woorden 1669

3.2.2.4.4.1. Inleiding

1669. Al in het voorwoord van de Woorden-Schat van 1658¹ spreekt Meijer de wens uit een derde deel toe te voegen aan zijn woordenboek, met oude Nederlandse woorden:

Ik had ghedacht an deze twe Deelen een derde te knopen, waarin alle de oude Duitsche woorden, by Hoofdt, Huighens, en andere voortreffelijke Schrijvers ghebruikelijk, verzamelt zouden zijn, tót behulp in 't verstaan van haar Schriften: maar de tijd en mijne andere beezigheden hebben 't niet willen ghehengen²...

Het lijkt er dus op dat het Meijer er aanvankelijk om te doen was de verouderde woorden die door 'voortreffelijke Schrijvers' gebruikt werden, te verzamelen. Het is opmerkelijk dat hij het gebruik van deze woorden niet afkeurenswaardig vindt. Hij wil alleen hulp bieden bij het begrijpen ervan.

¹W-S 1658 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [10].

²gehengen: toelaten

Pas twee drukken later, in 1669, voert Meijer zijn voornemen uit en voegt hij aan de Woorden-Schat een derde deel toe. In het voorwoord van deze uitgave lezen we¹:

By deeze meêrmaals ghemelde twee Deelen, is nu eindelijk een Derde, welk wy zo lange belooft hadden, ghekomen, behelzende Verouderde en Onghewoone woorden ...

Naast woorden die verouderd zijn, worden nu ook ongewone woorden genoemd en we zullen zien dat inderdaad sommige van de bijeengebrachte woorden wel ongewoon zijn, maar niet verouderd.

Op de titelpagina van deel III wordt nogmaals gesproken van ‘Verouderde en onghewoone Woorden’, evenals in de titel boven het begin van dit deel. Volgens de vóórste titelpagina van 1669 echter bevat het derde deel alleen ‘Verouderde woorden’. Misschien is de term ‘ongewone woorden’ op deze plaats weggelaten ter bevordering van de kernachtigheid.

Dat een scherpe begrenzing van de categorie ‘verouderde en ongewone woorden’ nogal moeilijk is, Meijer zelf is de eerste om het te erkennen²:

Wy willen gheensins verzeekeren, dat zy³ daar in⁴ alle opghesteldt staan, also 't niet onmooghelijk is, dat ik 'er eenighe over 't hoofdt ghezien hebbe, en veele andere my niet voorghekoomen⁵ zijn, ófte ook wel niet onghewoon ghescheenen hebben. Alzo zullen 'er in teeghendeele mooghelijk eenighe in zijn, die veelen niet onghewoon zullen schijnen, en my eevenwel zodaanigh ghescheenen hebben⁶: ghelijk by zommighen, en in zommighe plaatsen eenighe woorden ghemeen zijn, welke by anderen ófte in andere plaatsen by na nimmer, ófte immers⁷ zeer zelden ghebruikt worden.

In de laatste zin komt het denkbeeld naar voren dat het al dan niet gewoon zijn van een woord afhankelijk kan zijn van de plaats waar het gebruikt wordt, of van de persoon door wie het gebruikt wordt. Een woord kan normaal zijn in een bepaalde streek, en ter zelfder tijd in een andere streek ongewoon. Het kan gebruikt worden door een bepaald persoon en voor een ander ongebruikelijk zijn. Meijer zal hierbij gedacht hebben aan auteurs als Vondel, Hooft en Huygens, schrijvers met een geheel eigen taalgebruik en een soms ongewone woordkeus.

In deel III blijken de trefwoorden die Meijer opneemt in feite altijd ‘ongewoon’ te zijn. Ze kunnen ongewoon zijn omdat ze zijn verouderd, of omdat ze in een bepaalde streek thuishoren, of omdat ze vrijwel uitsluitend door één bepaalde schrijver worden gehanteerd. Bovendien is een combinatie van deze factoren mogelijk. Een verouderd woord kan tevens in het bijzonder door één bepaalde schrijver gebruikt worden, of een verouderd woord kan tegelijk streekgebonden zijn.

Men kan niet beweren dat Meijer met de keuze van trefwoorden voor zijn deel III geheel origineel is geweest. De verouderde woorden en het streekgebonden woordgebruik, beide zijn al ruimschoots aanwezig in het werk van Kiliaan, met name in diens *Etymologicum* van 1599⁸. Volgens De Vooy heeft Kiliaan hierin getracht:

een schifting te maken tussen de woorden die hij als inheems Brabants beschouwt of oudtijds daar gebruikelijk (‘vetus’), en de niet-Brabantse, die hij, schijnbaar, met grote

¹W-S 1669 p. [13] en [14].

²W-S 1669 voorwoord p. [14].

³zy: de verouderde en ongewone woorden.

⁴nl. in het nieuwe derde deel.

⁵voorghekoomen zijn: onder ogen zijn gekomen

⁶en my eevenwel zodaanigh ghescheenen hebben: en die mij evenzeer ongewoon hebben geleken

⁷immers: in elk geval

⁸Van het *Etymologicum* zijn in de 17e eeuw verscheidene ongewijzigde herdrukken verschenen. De enige echt nieuwe uitgave, de *Kilianus auctus*, waaraan een Franse vertaling werd toegevoegd, was een ingekorte versie die verscheen in 1642.

nauwkeurigheid, klassificeert als Vlaams, Zeeuws, Hollands, Fries, Saxisch, Sicambrisch, Duits ('germanicum')¹.

Het was de bedoeling van Kiliaan de taal van zijn tijd met deze woorden te verrijken. Ook bij Meijer vinden we over de verouderde en gewestelijke woorden die hij opneemt geen enkel afkeurend woord. Dit in tegenstelling tot zijn mening over het gebruik van bastaardwoorden en uitheemse wetenschappelijke termen.

Meijer heeft Kiliaans invloedrijke werk waarschijnlijk benut voor de uitbreiding van het aantal trefwoorden dat hij op het gebied van 'verouderd en ongewoon' verzameld had, en voor de verklaring van de trefwoorden in het derde deel. De overeenkomsten tussen het werk van Meijer en dat van Kiliaan zijn in elk geval frappant². Het lijkt wel zeer onwaarschijnlijk dat Meijer zijn trefwoordenbestand geheel heeft bijeengegaaard uit de 'Oude Neederduitsche Schriften' en de 'nieuwe voortreffelijke Schrijvers, en opbouwers onzer taale' die hij als bronnen noemt³, of hij zou hiermee ook woordenboeken en hun samenstellers moeten bedoelen.

3.2.2.4.4.2. Taal van herkomst

1669. Lodewijk Meijer was een erudiet en belezen man. Tijdens het doornemen van allerlei letterkundig werk, en het bestuderen van vakliteratuur op velerlei gebied, heeft hij woorden genoteerd waarvan hij vond dat er een verklaring voor gegeven moest worden. Samen met aanvullingen uit verschillende woordenboeken⁴, brengt hij deze woorden bij elkaar in de Woorden-Schat. Vóór 1669 waren dit leenwoorden en uitheemse wetenschappelijke termen⁵. De Franse en vernederlandste woorden plaatste Meijer in een eerste deel, met bastaardwoorden. De andere, wetenschappelijke termen in Latijn of Grieks, nam hij op in een tweede deel, met konstwoorden.

Bij deze werkwijze is Meijer regelmatig woorden tegengekomen die hij noch in het eerste, noch in het tweede deel heeft kunnen onderbrengen, omdat ze in zijn ogen behoorden tot de Nederlandse taalschat. Meijer zal van oordeel zijn geweest dat deze woorden toch een nadere verklaring behoefden, aangezien ze verouderd waren, of alleen maar ongewoon. Het zijn nu deze Nederlandse woorden die hij tenslotte in 1669 opneemt in een apart derde deel.

In het deel Verouderde en ongewone woorden vormen de letters A, M en S 23% van het totaal. In het deel Bastaardwoorden van deze druk was dit 31%, in het deel Konstwoorden 29%. Het verschil onderstreept het uiteenlopend karakter van de trefwoorden in de drie delen.

Bekijkt men de trefwoorden in deel III, dan blijken er, wat betreft de taal van herkomst, al is het dan ook de moedertaal, toch drie verschillende groepen te zijn. Een grote groep vormen de woorden die alleen verouderd zijn. Daarnaast zijn er gewestelijke woorden, al dan niet verouderd. Tenslotte zijn er woorden afkomstig uit persoonlijk taalgebruik. Ook deze persoonsgebonden woorden kunnen verouderd zijn, doordat de gebruiker ze heeft ontleend aan een oudere auteur, of aan een woordenboek.

Als bronnen voor zijn oude en ongewone woorden vermeldt Meijer boven het begin van het derde deel:

¹De Vooy 1946: 18.

²Meer hierover in deze studie onder 3.2.4.2.3.

³W-S 1669 voorwoord p. [14].

⁴Meer over dit onderwerp op p. 302.

⁵Zeker bevinden zich onder de zuiver Griekse en Latijnse vaktermen woorden die in bepaalde kringen zo dikwijls werden gebruikt dat men ze eveneens leenwoorden zou kunnen noemen.

Oude Neederduitsche Schriften (...) H.L. Spiegel, R. Visscher, D.V. Koornhart, P.C. Hoofdt, S. Kòster, J. Cats, C. Huighens, J.V. Vondel, J. de Dekker, en andere Taalkundighe Schrijvers.

De groep van werkelijk typerende, persoonsgebonden trefwoorden kan Meijer hebben overgenomen van de grote voorbeelden die hij op deze plaats noemt. Bij hen kan hij tevens verouderde, en in mindere mate streekgebonden woorden hebben gevonden, ofschoon woordenboeken hiervoor wel zijn belangrijkste bron zullen zijn geweest. De Vooys bijvoorbeeld noemt heel wat woorden van Duitse afkomst die zijn gebruikt door Hooft, Bredero, Huygens, en vooral door Vondel, die uit Keulen afkomstig is.¹

Dat door Meijers voorbeeldige schrijvers de ongewone woorden die zij gebruiken niet bedácht hoeven te zijn, maar gewoon uit oude bronnen kunnen zijn overgenomen, blijkt nog eens duidelijk uit het voorwoord van de *Inleiding tot de Hollandsche rechts-geleertheyd* van Hugo de Groot, verschenen in 1631:

Onse Duytsche moeders tale heeft hy² oock gesocht te vereeren, ende te toonen dat oock dese wetenschap inde selve tale wel kan verhandelt werden, waer toe hy hem beholpen heeft met veele nu wat ongebruyckelijcke, doch goede oude Duytsche woorden, die in de oude handvesten ende keuren bevonden werden...

Bij nader onderzoek blijkt in 1669, in het deel met verouderde en ongewone woorden, de groep van werkelijk persoonsgebonden trefwoorden maar klein, terwijl er toch zo heel veel meer fraaie ongewone woorden zijn die Meijer van de auteurs die hij opsomt, had kunnen overnemen.

De grootste groep van de persoonsgebonden trefwoorden wordt gevormd door woorden die kenmerkend zijn voor Vondel. Wie bekend is met zijn werk, herkent ze dikwijls al op het eerste gezicht. Het WNT bevestigt zulke bevindingen:

5V Boezemen -- intoomen / inbinden

(Het WNT³ geeft alleen drie vindplaatsen bij Vondel. Tevens merkt het op dat de betekenis die Meijer hier geeft 'tot dusverre door niets anders gestaafd is'.)

5V Kerkpleghtigh --kerkghewoontigh. By de Onduitschen, ceremonieel.

(Het WNT⁴ vermeldt: 'enkele malen bij Vondel, als bijw. voor: Met kerkelijke plechtigheid'.)

5V Kinderzucht -- liefde der ouderen tót de kinderen (...)

(Het WNT⁵ geeft één voorbeeld, van Vondel.)

5V Kruisghezent -- Apóstel

(Het WNT⁶ geeft één voorbeeld, van Vondel.)

5V Landtzaatinne -- inwoonster des landts

(Het WNT⁷ meldt: 'landzatin, ongewoon'. Het geeft één voorbeeld, van Vondel.)

5V Ontharrenassen -- ontwapenen

(Het WNT⁸ geeft van het woord in deze betekenis twee voorbeelden, van Vondel. Reeds in het *Etymologicum*⁹ staat: Ont-harnassen -- Exarmare.)

¹De Vooys 1946: 23-25.

²hy, nl. De Groot

³WNT III [1]: 240.

⁴WNT VII [1]: 2288.

⁵WNT VII [2]: 3070.

⁶WNT IV: 2167.

⁷WNT VIII [1]: 1036.

⁸WNT X: 1862.

⁹Op p. 365.

5V Peekelvar -- zeestier
(Het *WNT*¹ geeft één voorbeeld, van Vondel.)

5V Pylaaren -- vestighen / vastzetten
(Het *WNT*² geeft drie voorbeelden, alle van Vondel.)

5V Tweeboortigh -- tweemaal ghebooren (...)
(Het *WNT*³ geeft één voorbeeld, van Vondel.)

Een aantal trefwoorden is afkomstig uit het werk van Hooft:

5V Bewacht -- met wacht bezet
(Het *WNT*⁴ geeft van het woord in deze betekenis twee voorbeelden, van Hooft.)

5V Erbieden -- aanbieden
(Het *WNT*⁵ geeft twee voorbeelden, beide van Hooft.)

5V Onderwindalgeest -- een geest die alles zich onderwindt
(Het *WNT*⁶ noemt Hooft als de bedenker van dit woord.)

5V Ongherucht -- quaadt gherucht
(Het *WNT*⁷: 'Inzonderheid bij Hooft voorkomende in den zin van: kwaad gerucht, slechte naam'. Drie voorbeelden volgen, van Hooft.)

5V Overslób't -- overvult / bemorst
(Het *WNT*⁸ geeft één voorbeeld, van Hooft.)

5V Staatzaligh -- 't gheen den staat zaligh is
(Het *WNT*⁹ geeft één voorbeeld, van Hooft.)

5V Tóppaapinne --opperpriesteresse
(Het *WNT*¹⁰ verwijst ook hier naar Hooft en geeft één citaat, van hem.)

Sommige trefwoorden lijken overgenomen van Huygens:

5V Belippen -- versmaaden
(Het *WNT*¹¹: 'In de 17de eeuw voorkomende, inzonderheid bij Huygens'.)

5V Kitteldoof -- ongevoeligh in 't kittelen
(Het *WNT*¹² geeft één voorbeeld, van Huygens.)

5V Neederdaaligheyt -- neederghedaaldheid
(Het *WNT*¹³ geeft van het woord in deze betekenis één voorbeeld, van Huygens.)

¹*WNT* XII [1]: 988.

²*WNT* XII [1]: 1840.

³*WNT* XVII [2]: 4406.

⁴*WNT* II [1-2]: 2375.

⁵*WNT* III [2-3]: 4162.

⁶*WNT* X: 1520.

⁷*WNT* X: 1652.

⁸*WNT* XI: 2017.

⁹*WNT* XV: 268.

¹⁰*WNT* XVII [1]: 1424.

¹¹*WNT* II [1-2]: 1734.

¹²*WNT* VII [2]: 3189.

¹³*WNT* IX: 1713.

5V Struikelzucht -- vallende ziekte
(Het WNT¹ geeft één voorbeeld, van Huygens.)

Van de auteurs die hij noemt boven de aanvang van het derde deel, zal Meijer zeker meer woorden hebben overgenomen. Doordat veel van deze woorden tevens gevonden worden bij andere auteurs uit hun tijd, of in woordenboeken, valt dit verder niet meer na te gaan.

Naast de trefwoorden die ongewoon zijn omdat ze uitsluitend of bijna uitsluitend door één bepaalde persoon worden gebruikt, zijn er de trefwoorden die niet gewoon zijn omdat ze thuishoren in de taal van een bepaalde streek. Meijer noemt de gebruikers van zulke trefwoorden. Het kan gaan om Hollanders, Brabanders, Vriezen, Gelderschen, Vlamingen, Saxen, en Hoogduitschen.

Meijer geeft nogal wat oostelijke, zelfs Hoogduitse woorden. Wellicht valt deze voorkeur te verklaren uit het feit dat zijn vader, Willem Jansz Meijer, afkomstig was uit 'Mulheym', namelijk Mülheim, dat bij Essen aan de Ruhr ligt. Zijn moeder, Maria Lodewijcks, kwam uit Groningen. Beide ouders hebben hem bekend kunnen maken met niet-Hollandse, oostelijke woorden. De eerste man van Meijers moeder, de vader van Kók, kwam ook al uit het oosten, uit Stickhausen, gelegen bij Embden in Oost-Friesland.

Het is opmerkelijk dat Meijer in de Woorden-Schat heeft gestreden tegen het gebruik van Franse, Latijnse, Griekse woorden in de moedertaal, terwijl hij in het derde deel zonder gewetensbezwaar zeer oostelijk getinte woorden binnenhaalt. Stellig speelt hier mee wat Dibbets al heeft opgemerkt ten aanzien van de *Twe-spraack*²:

Konkreet richt de *Twe-spraack* zich tegen het gebruik van Romaanse woorden: Franse woorden die in het taalgebruik van elke dag zijn binnengedrongen, Latijnse termen die op het terrein van de wetenschap werden overgenomen. Het introduceren in onze taal van woorden uit andere Germaanse talen wordt daarentegen gestimuleerd...

Ook Van der Wal onderstreept dit³:

Het is belangrijk om te signaleren dat het bij het puristisch streven met name om afkeer van Romaanse leenwoorden ging. Slechts een enkeling verzette zich tegen ontlening aan het Duits (Duits hier gebruikt in de huidige betekenis).

In dit verband wijst De Vooy's erop⁴ dat nog in 1677 door Andries Pels wordt gedicht over de vorming van nieuwe woorden⁵:

Ja, 't nieuwgesmeede, komt het uit het Hoogduitsch voort,
Wordt, wat geboogen zijnde, een goed gebruiklijk woord.

Het aardige is dat dit werk van Pels geschreven is onder supervisie van Moesman Dop en van Lodewijk Meijer zelf, zoals blijkt uit de notulen van Nil volentibus arduum⁶.

Dat veel van de trefwoorden die Meijer in het derde deel opneemt, verouderd zijn, brengt hij onder woorden in de titel van dit deel. Daarenboven vermeldt hij regelmatig ook binnen een artikel dat een bepaald trefwoord verouderd is, maar lang niet altijd⁷.

In het nieuwe deel III gaat het bepaald niet altijd om veróuderde woorden. Sommige van de woorden die Meijer geeft, met één of meer van de betekenissen die hij eraan verbindt, gebruiken we tot op de dag van vandaag⁸:

¹WNT XVI: 225.

²*Twe-spraack* 1985: 513.

³Van der Wal 1992: 197.

⁴De Vooy's 1946: 23.

⁵Pels 1677 vers 75, 76.

⁶Dongelmans 1982: 143, 145, 146, 147, 155.

⁷Daarover meer op p. 281 in deze studie.

⁸In de voorbeelden is alleen de illustratieve betekenis overgenomen, zoals steeds.

Letterlijk -- met letteren
 Onkunde -- onkennis / onweetendheid
 Pellen -- schillen
 Schelf -- hoop / stapel / hooyopper
 Schets -- ontwerp / afteekening
 Schiften -- deelen / scheiden
 Schoof -- koorengharwe / koorenbondel
 Slib -- slik / modder
 Specht -- een zeekere voghel
 Spieghelghevecht -- verbeelding van een ghevecht / nabootsing van een strijd
 Stoet -- ghevólgh
 Stugh -- stijf
 Tólken -- vertaalen
 Tweespalt -- oneenigheid / tweedracht
 Uuitvaardt -- lijkstaatsie / beghraffenisse

Woorden kunnen ongewoon zijn doordat ze oud zijn, maar ook wel eens doordat ze zo nieuw zijn. Dat is twee jaar eerder door Meijer zelf onder woorden gebracht in de anonieme vertaling van eigen werk, *De philosophie d'uytleghster der H. Schrifture*¹:

Een *onghewoon*² en onbruyckbaer woordt of spreekwijze is, welck om d'ouderdom niet alleenlijck veroudert, maer oock afghesleten, en buyten ghebruyck is, of om d'al te varsche nieuwigheydt noch niet in't ghebruyck aenghenomen en ontfangen.

Hiermee is niet gezegd dat alle woorden die Meijer toen van 'al te varsche nieuwigheydt' oordeelde, in gebruik zijn gebleven. Dat bewijzen de voorbeelden van nieuwkomers, die hij laat volgen: Onder de nieuwe woorden vindt men *noodtwangh*, *bypassingh*, *ghebeurlijckheydt*, *Maetschappy*, *Slotvoocht*, *Wisselwoort*, *vooruytdeel* en anderen, *beaenghenamen*, *saligen*, en *vruchteloos*...

De woorden **noodtwangh**, **Maetschappy** en **Slotvoocht** zijn nog in gebruik, maar het is ons niet bekend of Meijer er dezelfde betekenis aan gaf als wij.

Anders dan men zou verwachten, is van de in 1666 gegeven voorbeelden in 1669 alleen het woord **beaenghenamen** als trefwoord opgenomen in het derde deel.

3.2.2.4.4.3. Domeinen van herkomst

1669. De woorden die Meijer als verouderd en ongewoon heeft verzameld, hebben over het algemeen te maken met het leven van alledag. Ze worden gebruikt voor algemeen bekende zaken en bezigheden. Veruit het grootste domein is dat van bedrijf en ambacht. Het zijn vaktermen in de betekenis van het Duitse 'Handwerkerssprache'. Dit in tegenstelling tot de 'Wissenschaftsprache', de vakwoorden der wetenschap, die Meijer opneemt in het deel met konstwoorden³:

Aakse -- timmerbijl
 Aarenen -- landbouwen / ploeghen
 Alsene -- schoenmakers els
 Maaleeren -- vuurschilderen / brandtschilderen ...
 Scheispoel, Scheisput -- plaats daar de steenen afghehouwen worden
 Schelf hilde -- hooyshuur / koorenschuur / hooybergh
 Schipreep, Schipzeel -- scheepstouw
 Slijp, Slijpsel, Slip -- yzerroest / het gheene van 't yzer afghesleepen wordt
 Slytevelesch -- die het vleesch slijt
 Smedt -- smidt ...
 Sok -- de streek van een schip in 't water

Speeten -- spitten
 Stoeldoek -- tapijt

¹Vertaling van de *Philosophia S. Scripturae interpres*, Eleutheropoli 1666. Citaat op p. 13.

²Cursivering van Meijer.

³Deze Duitse terminologie is te vinden bij Woudstra en Steehouder.

Wie krijgt, in het dagelijks leven, niet regelmatig te maken met de geneeskunde:

Akkerziek -- melaatsch / lazaris
 Arts, Arst -- gheneezer / gheneesmeester
 Spaanen -- speenen
 Sprietelooghen, Sprietooghen -- duisterlijk zien
 Stilpijn -- pijnstillende artseny
 Struikelzucht -- vallende ziekte

Of met de rechtspraak:

Afghefólterdt -- afghepijnighdt
 Amman -- Schout / rechter / overste ...
 Manslacht -- doodtslagh van een man
 Moederslaght -- moederdoodtslagh
 Staande dinge -- ghespannen vierschaar
 Stókdraager, Stókkeknecht -- gherichts dienaar

Familie en gezin spelen een belangrijke rol. Zoals in ieder deel toont Meijer een verwonderlijke belangstelling voor verre verwantschappen. Maar men komt dat in het lexicografisch werk van Meijers tijd meer tegen:

Aane, Aanheere -- overghrootvader
 Aanvrouwe -- overghrootmoeder
 Aate -- vader
 Aaterling -- bastaardt / onechte
 Adelbroeder -- broeder van moeders zijde
 Naghelmaaghe, Naghelvriendt -- bloedtvriendt in het zeevende lidt ...
 Spillehalven -- van moeders weeghen / van moeders zyde ...

Er zijn termen die samenhangen met het besturen van stad en land, en met de verdediging ervan. Er kunnen ook nog wel wat krijgstermen zijn opgenomen onder invloed van de *Nederlandsche historiën* van Hooft. Meijer heeft deze termen misschien bewaard van vorige drukken, toen woorden uit de moedertaal niet in het bestand pasten:

Schiltaal -- schatting van iemandts ghoederen / na welke hy betaalen moest
 Spinden -- hoofdt voor hoofdt den ghebrekkighen broodt / kaes / en andere noodtdruft
 omdeelen
 Stadtghenoot -- bórgher / poorter
 Steedeling -- borgher / steêman
 Stieren -- schatting gheeven
 Armborst -- oorlóghsboogh
 Mannen -- met mannen bezetten / bemannen / vermannen
 Schildtverghaâring -- heirverghaâring
 Stórmboek -- zeeker stórmghereedschap
 Straalen -- schieten met pylen ...
 Strijkweer, strijkweering -- borstweer / borstweeringe

Dan zijn er de woorden uit het huiselijk leven van alledag:

Aghetucht -- riool / vuilnisghoot
 Alf -- spook / nachtmerrie ...
 Marellen -- dammen / op het dambórdt speelen: neeghenstukken
 Stortmooze -- schijthuis

Daarbij horen ook flora: Ahórn -- een seekere boom
 Ast -- knoest / quast an den boom ...
 Mein -- stuifmeel

Fauna:	Adebaar -- Ooyevaar Maar -- paerdt / merrie ... Schafteling -- aal Sleiker -- vós
De maaltijd:	Aatschaare -- eetwaaren Afdienen -- de tafel opneemen Ammare, Ammaris -- schapraade ... Spaan -- leepel ...
En de tijdrekening:	Aatmaal -- etmaal Amer, Amering -- (...) Een ooghenblik / ófte, zeer luttel tijds Schrikkelmaandt -- sprókkelmanandt ... Smeermaandt -- slachtmaandt ... Sprinktijdt -- lente

3.2.2.4.4. Grammaticale categorieën

1669. De trefwoorden in het derde deel zijn gewoonlijk éénwoordig. Woordgroepen maken hoogstens 1% uit van het geheel.

Van de verouderde en ongewone woorden behoort 62% tot de substantieven:

Aakse, Aaloudheid, Aantaal, Afluiksel, Akeligheid, Alruine, Ammanschap, Maaghdtooghe, Maalgheldt, Manhaftigheyt, Mannin, Menschelken, Muilprang, Schadde, Schaeper, Schandtstraf, Schepseling, Schótschrift, Slótghezin.

Bij de werkwoorden hoort 22%:

Aanbaaren, Aantaalen, Aarenen, Afdeedighen, Aven, Avezaaghen, Maalen, Maaten, Mannen, Marellen, Marren, Mieten, Mislieven, Schaaren, Schabbeuwen, Schinden, Schrikkelen, Slaaken, Sóllebóllen.

Tot adjectief of bijwoord behoort 14%:

Aafschelijk, Armzaligh, Auwijs, Averhandts, Averwittigh, Awaerd, Mate, Meelight, Meenighertierlijk, Metghezindt, Mislemtigh, Muitwilligh, Saluw, Schongelvlootigh, Schreepel, Slaloos, Spillehalven, Stap hands.

Een kleine 2% hoort niet thuis bij de genoemde woordsoorten. Hierbij vindt men bijvoorbeeld het lidwoord en prefix **A**, de prefixen **Aal** en **Au**, en het onbepaald voornaamwoord **Malk**. Daar zijn dus taaleenheden bij die kleiner zijn dan het woord.

Er komen in de artikelen van het derde deel sublemma's voor, zij het in beperkte mate. In dit deel is een sublemma anders van aard en van typografische vorm dan tot nog toe het geval was in de delen met konstwoorden. Een sublemma is soms moeilijk te onderscheiden, door de zeer onregelmatige opbouw van de langere artikelen. Het staat niet meer steeds aan het begin van de regel. Het vormt evenmin nog een woordgroep samen met het hoofdlemma. Het is in dit deel, binnen de artikelen, een zelfstandig geheel.

Met betrekking tot deel III spreken wij van een sublemma als er sprake is van een woord of woordgroep binnen het artikel, afgedrukt in romein en vergezeld van een verklaring. Dikwijls is die verklaring gedrukt in een gotische letter. Herhalingen van het lemma zelf binnen het artikel worden niet meegeteld.

In totaal komen er in de letters A, M en S zo'n 63 sublemma's voor, wat betekent dat het hele derde deel ongeveer 270 sublemma's bevat. Van de artikelen met sublemmata, telt 56% er slechts één, de overige tellen er twee tot vier. Van de sublemmata zelf is 25% meerwoordig.

Tot substantief of substantiefgroep behoort 60% der sublemmata:

Bij Markt : beuzelmerkt ... loopmerkt ... drinkmerkt ... trouwmerkt ...

Bij Schalk : maarschalk ... Ghódschalk ... zeeneschalk ...

Bij Spaakerigh, spaakigh : Spaakigh, ófte spaakerigh weeder ... Spaakigh landt ..

Tot werkwoord of werkwoordelijke constructie hoort 16%:

- Bij Maaleeren : maalen ...
- Bij Meuge : Meughen eenighe spijs ... niet meughen ... hy eet zo meughelijk ...
- Bij Mutse : De mutse hebben ...

Adjectief, bijwoord, bijwoordelijke bepaling vormt 21%:

- Bij Au : auwaerd, en ouwaerd ... auwijs, en ouwijs ...
- Bij Meuge : Teeghen heugh en meugh ...
- Bij Schierlijk : schielijk ...

Interessant is het om vast te stellen hoe in dit deel de relatie is tussen hoofdtrefwoord en sublemma. In volgorde van afnemende frequentie zijn er de volgende mogelijkheden:

Het sublemma kan een deel zijn van het hoofdtrefwoord, soms in iets andere vorm:

- Bij Allermalk : malk
- Bij Amaght : A
- Bij Averwittigh : wittigh óft witzigh, aver, ave
- Bij Markghraaf : ghraaf, mark
- Bij Schildtbortigh, schildtbeurtigh : beuren
- Bij Spillehalven : spil

Het sublemma kan een samenstelling vormen met (een deel van) het hoofdtrefwoord:

- Bij Ambacht : Ambachtsheer
- Bij Ammen : Ammelaken
- Bij Au : auwaerd en ouwaerd, auwijs en ouwijs
- Bij Maal : eeghemaal
- Bij Schrikkelmaandt : schrikkeljaar, schrikkeldagh
- Bij Steen : steenwaarder, steenwachter

Het sublemma kan een andere vorm geven van het hoofdtrefwoord, maar is er, zoals blijkt uit de betekenis, geen synoniem van:

- Bij Alve : Alven (singularis - pluralis)
- Bij Aven : avent (infinitief - persoonsvorm)
- Bij Awyzigh : awyze (adjectief - substantief)
- Bij Maaleeren : maalen (lange vorm - korte vorm)
- Bij Schouden, schouwen : schoude, schouwe, óft schouw (werkwoord - substantief)
- Bij Steedigh : steegh (lange vorm - korte vorm)

Het sublemma kan een vaste verbinding geven van het hoofdtrefwoord:

- Bij Aver : Van aver t'aver
- Bij Meuge : Teeghen heugh en meugh
- Bij Schót : schót en lót
- Bij Stade : de stade hebben, te stade koomen, stade doen, in stade staan

Het sublemma geeft een illustratief voorbeeld van het gebruik van het hoofdtrefwoord:

- Bij Awyzigh : een awyzighe stemme
- Bij Staaven : Staaven, ófte voorstaaven den eedt, ghestaafde eedt
- Bij Stel : stelle pisse
- Bij Stók : Stók der Bijen

Het sublemma is een afleiding van het hoofdtrefwoord:

- Bij Schap : schappigh, schappelijk
- Bij Schep : schepper
- Bij Souw : Ansouwen

In de geschiedenis van de Woorden-Schat zijn alleen sublemmata gegeven bij de konstwoorden. In 1658 is 97% van deze sublemmata een bijvoeglijke bepaling bij het hoofdtrefwoord en 3% een bijwoordelijke bepaling hierbij¹. In 1663 is van de sublemmata 99% een bijvoeglijke bepaling bij het hoofdtrefwoord². In 1669 blijkt 90% der sublemmata

¹Zie p. 181 e.v. van deze studie.

²Zie p. 190 van deze studie.

Soms zijn het de onder elkaar geplaatste synoniemen die verhinderen dat de volgorde strikt alfabetisch is:

Maalerije	
Maalstadt	} (s.)
Maalsteede	} (s.)
Maalgheldt	] (s.)
Maaltote	] (s.)
Maalschat	

Het aantal synoniemen in het derde deel is legio. Vaak zijn het taalkundig verwante woorden. Het kan ook gaan om samenstellingen die, meestal, het eerste lid gemeen hebben. Een synoniemenpaar gevormd door taalkundig niet verwante woorden is een zeldzaamheid.

Een vaste manier waarop synoniemen zijn geplaatst is er niet. Het merendeel staat onder elkaar, verbonden door een accolade:

Aalweete	Maaghsibbe	Schiplandt
Aalwitte	Maaghtaale	Schipstadt
Almeyer	Maalgheldt	Stóckdraager
Almeyboom	Maaltote	Stóckkeknecht

Synoniemen kunnen naast elkaar zijn gezet, gescheiden door een komma:

Abólghigh, aubólghigh
 Meissenije, maysineede, maysnide
 Miete, miente, miede
 Schoudtheet, schoudtheidt, schoudtheescher, schoudtheis
 Söld, sóldaat
 Spórkelle, spórkkelmaandt

Staan ze niet bij elkaar, dan kan bij het ene synoniem worden verwezen naar het andere:

Amutse -- koorhoedt / koorkap; zoekt almutse
 Almutse } -- koorhoedt / koorkap ...
 Almuis } (Een verwijzing ontbreekt hier.)

Moghe -- maght / begheerte ; ziet meughe
 Meuge -- maght / begheerte ... (Een verwijzing ontbreekt hier.)

Spengel zoekt spange
 Spange, spengel -- plaaie / breedte spykerhoofd / haak ...

Vaker blijft onderlinge verwijzing geheel achterwege:

Almeyer }
 Almeyboom } -- sluitboom
 Ameide -- sluitboom

Aaterling -- baastardt / onechte
 Aftronk -- bastardt
 Avetronk -- aterling¹ / bastardt ...

Meene -- meenigh
 Meinkel -- veel/ meenigh

Sponne, spunne -- speene / bórst / mam	Steur, stuur -- tól / schatting
Spunne -- speene / borste / mamme	Stier, stuur -- tól / schatting

¹Elders lemma, hier betekenis.

Bij de laatste voorbeelden is te zien dat het gevaar van dubbele vermeldingen niet denkbeeldig is. Inderdaad is er in het nieuwe deel heel wat twee keer opgenomen. Herhaaldelijk wordt een lemma, sublemma, opnoemer, verklaring, meer dan éénmaal gegeven, zij het in iets gewijzigde vorm, of op een andere plaats, of achter een net iets andere variant van het lemma. Meijer lijkt soms zo ingenomen te zijn met bepaalde verklaringen, dat hij ze steeds maar weer herhaalt. Wanneer hij alle dubbele vermeldingen had geschrapt en een efficiënte manier had gevonden voor de behandeling van synoniemen, dan had het derde deel met aanzienlijk minder ruimte toegekund. Wij zullen hier volstaan met twee illustraties:

Maaren } -- marren¹ / beiden / toeven
 Maaren}
 Maren] -- toeven / beiden / wachten
 Marren]
 Merren -- zoekt Marren, toeven / beiden

Bij Auwijzigh : Zo Zeide men auwijzighe stemme, voor een quaade / en onbequaame
 stemme.

Bij Awyzigh : Zo zeidt men een awyzighe stemme, dat is, een quaade / en onbequaame
 stemme.

In het derde deel komen veel homoniemen voor, waaronder homofonen, meer dan tot dan toe in enig deel van de Woorden-Schat het geval is geweest. Voor het weergeven van homonieme trefwoorden, of van trefwoorden met sterk uiteenlopende betekenis-aspecten, heeft Meijer in dit deel evenmin een vaste vorm gevonden. Binnen het artikel kan het lemma herhaald worden vóór de verschillende groepen van betekenissen. Soms onderstreept de interpunctie dergelijke betekenis-verschillen. Dan is het trefwoord niet herhaald.

3.2.2.4.4.6. Fouten

1669. Voor zover men de drie delen kan vergelijken, moet men constateren dat Meijers derde deel op ander niveau staat dan de delen met bastaardwoorden en met kunstwoorden. Het derde deel is nieuw en vertoont alle onvolkomenheden die het kenmerk kunnen zijn van iets wat in ontwikkeling is. Dubbele vermeldingen, herhalingen, een omslachtige behandeling van synoniemen, het afwijken van de gekozen volgorde...

Wanneer Meijer langer was blijven leven, en er voor hem gelegenheid was geweest om het derde deel voor een tweede keer het licht te doen zien, om het te bewerken en aan te vullen, dan had dit het gehalte van deel III aanzienlijk kunnen verbeteren. Meijer is er immers nimmer voor teruggedeinsd een streep te zetten door eigen werk om iets beters te leveren.

Na Meijer zijn er nog verschillende bewerkers geweest van de Woorden-Schat. De kleine fouten in het derde deel, een lemma zonder betekenis, een trefwoord met zetfout, hebben zij over het algemeen wel opgemerkt. Maar minder dan in de andere twee delen, hebben zij de verdere inhoud van deel III verbeterd. Ook voor hen is de stof in dit deel kennelijk nieuw geweest, ongewoon en moeilijk.

Een typerend voorbeeld hiervan geeft het volgende artikel:

Schildtbortigh, schildtbeurtigh, schildtbeure, schildbore -- schildtknecht / schildtknaap /
 schildtdraagher / wapendraagher. Een t'zamenghezet woordt, (Vox composita) uit schildt
 en beuren, dat is, oplichten.

In dit artikel zijn de trefwoorden terechtgekomen van wat twee aparte artikelen behoorden te zijn, nl. het ene met **Schildtbortigh**, **schildtbeurtigh** en het andere met **schildtbeure**,

¹Op deze plaats is een lemma tevens als betekenis opgenomen.

schildbore als lemma's. Echter, zeven bewerkingen verder, in 1805, staat dit artikel, met deze zelfde vier trefwoorden, nog steeds in de Woorden-Schat. En dat terwijl de spelling in het artikel in de loop der jaren ingrijpend is gewijzigd. Dus bekeken is het wel, in elk geval door de zetter, maar waarschijnlijk evengoed door de bewerker.

Meijer heeft de stof voor deel III verzameld uit oude geschriften en uit de bekende auteurs van zijn tijd, naar hij op de titelpagina van dit deel meedeelt. Zeer waarschijnlijk heeft hij een veel groter gedeelte van het materiaal bijeengebracht uit woordenboeken. Het is echter de vraag of hij dit wel altijd op de juiste manier heeft gedaan.

Veel van de vermeldingen verouderd of streekgebonden bij bepaalde trefwoorden die men wel aantreft in de woordenboeken van Meijers tijd, zijn bij Meijer zelf afwezig. Voor een deel is hij verontschuldigd door het etiket 'verouderd en ongewoon' dat hij het derde deel in z'n geheel heeft opgeplakt. Anderzijds is deze manier van doen onnauwkeurig. Is een trefwoord dat hij geeft verouderd of niet? Is het streekgebonden of niet? Wat was trouwens het nut van het vermelden van een zeer oostelijke variant voor een Hollands woord? Hoe ver moest men met zulke vermeldingen gaan? Dergelijke vragen heeft hij meestal niet beantwoord.

Een andere kwestie is of alles wat Meijer uit woordenboeken heeft overgenomen - al waren ze nog zo gezaghebbend - wel juist is geweest. Wij weten dat ten aanzien van de betrouwbaarheid van de woordenboeken die als bron voor de Woorden-Schat gebruikt lijken te zijn, zoals het werk van Van den Werve en dat van Kiliaan, grote twijfels bestaan¹. Waren de verouderde woorden die Meijer hieruit overnam werkelijk verouderd? Of waren ze nog in gebruik? Hebben die verouderde woorden altijd werkelijk bestaan? En wat de streekgebonden woorden betreft, waren de vermeldingen van de streek van herkomst volkomen juist? Lodewijk Meijer is aan het beantwoorden van deze vragen nauwelijks toegekomen. De Woorden-Schat zal uiteindelijk, in de negentiende eeuw, juist op grond van de kwaliteit van het derde deel worden afgekeurd. Een onbetrouwbaar werk van weinig wetenschappelijk gehalte, luidt dan het oordeel. Ten aanzien van het derde deel is dit oordeel niet geheel onterecht geweest.

¹Zie bijvoorbeeld de mening van Jacobs over de verouderde en streekgebonden woorden bij Kiliaan (Jacobs 1899 Inleiding), en het oordeel van Claes over het lexicografisch werk van Van den Werve, Plantijn en Kiliaan (Claes 1975: 12).

Tabel 3 Overzicht van de grammaticale categorieën waartoe de trefwoorden behoren

Grammaticale categorieën	W-S 1650	W-S 1654	W-S 1658		W-S 1663		W-S 1669		
			I-B	II-K	I-B	II-K	I-B	II-K	III
Substantief	50%	74%	60%	75%	57%	97%	62%	63%	62%
Werkwoord	35%	7%	28%	2%	35%	----	18%	1%	22%
Bijv.nw./ Bijw.	15%	18%	12%	23%	8%	3%	20%	35%	14%
Overige	----	1%	----	----	----	----	----	1%	2%

Enkele conclusies:

- De trefwoorden in de eerste vijf drukken van de Woorden-Schat horen nagenoeg geheel thuis in drie grammaticale categorieën, nl. die van substantief, werkwoord, en bijv. naamwoord/bijwoord.
- De manier waarop de lemmata in de verschillende drukken en in de verschillende delen over deze drie categorieën zijn verdeeld, toont een verrassende ongelijkheid.
- De verschillen tussen de drukken van 1650 en 1654 zijn waarschijnlijk voor een deel te verklaren uit het feit dat Meijer percentage-gewijs meer konstwoorden opneemt dan Hofman heeft gedaan.
- Voor Meijer brengen konstwoorden een andere verdeling over de diverse grammaticale categorieën met zich mee dan bastaardwoorden.

Meijer blijkt onder zijn konstwoorden slechts zelden werkwoorden op te nemen. Wat betreft de konstwoorden ligt voor hem het zwaartepunt in de eerste plaats op het substantief, pas in de tweede plaats op adjectief/bijwoord. In 1663 is ook deze laatste categorie onder de konstwoorden nauwelijks aanwezig.

Tabel 4 Overzicht domeinen van herkomst trefwoorden

[illegible]

Toelichting bij Tabel 4

Verklaring der gebruikte tekens:

- # Domein is duidelijk vertegenwoordigd door de nieuw opgenomen trefwoorden.
- ## Domein is ruimschoots vertegenwoordigd door de nieuw opgenomen trefwoorden.
- ### Domein is zeer overvloedig vertegenwoordigd door de nieuw opgenomen trefwoorden.

Het aantal toegevoegde trefwoorden is in elke druk en in ieder deel verschillend.

Het teken # heeft dus geen bepaalde getalswaarde. Het laat zien naar welk betekenisveld de aandacht van de bewerker in het bijzonder is uitgegaan bij de uitbreiding van (een bepaald deel in) een bepaalde druk.

Enkele conclusies:

- In 1650 besteedt Hofman de grootste aandacht aan recht, geneeskunde en wijsbegeerte. De domeinen van boekhandel en letteren zijn alleen bij Hofman duidelijk aanwezig.
- In de uiterst rechtse kolom is te zien hoe Meijer, in de loop van zijn bewerkingen, bij zijn uitbreidingen de meeste aandacht heeft geschonken aan de geneeskunde, daarna aan het recht, vervolgens aan de wijsbegeerte, dan aan de kruidkunde. Hierbij mag men niet vergeten dat in de zeventiende eeuw voor een geneesheer geneeskunde en kruidkunde bij elkaar hebben gehoord. Aan de termen uit zijn eigen vakgebied besteedt Meijer dus buitengewoon veel aandacht.
- Aan ieder deel van elke uitgave die hij bezorgt, heeft Meijer rechtstermen toegevoegd. Voor termen uit geneeskunde geldt nagenoeg hetzelfde. De wijsbegeerte krijgt vooral aandacht in de uitbreiding van zijn eerste twee bewerkingen, evenals de theologie. Kruidkunde geeft Meijer pas een plaats in de uitgaven van 1663 en 1669.
- In deel II van 1669 vindt nog een kleine aanvulling plaats op het gebied van de wijsbegeerte. In ditzelfde deel echter zijn ongeveer 2000 sublemma's geschrappt uit artikelen, of samen met gehele artikelen, op ditzelfde gebied van de wijsbegeerte. Kennelijk was Meijer op dat moment van mening dat het woordenboek voldoende wijsgerige termen bevatte.
- Het nieuwe derde deel van 1669 brengt termen uit nieuwe domeinen, die van bedrijf en ambacht, van familie en gezin, en van het dagelijks leven.

L. MEIJERS
WOORDENSCHAT,

Verdeelt in

1. BASTAARDT-WOORDEN.
2. KONST-WOORDEN.
3. VEROUDERDE WOORDEN.

De negende Druk /

Alom veel vermeerderd en verbeterd.

AMSTELDAM,

By JAN BOOM, op de Cingel, by den Jan-
Roon-Poorts-Tooren, 1731.

11 Titelpagina van de negende druk van L. Meijers Woordenschat, in 1731 verschenen bij Jan Boom te Amsterdam. Hetzelfde drukkersmerk als in de vorige druk is opgenomen, opnieuw in een andere uitvoering. Dit is de laatste keer dat het woordenboek is uitgegeven door het boekverkopersgeslacht Boom. De uitgeverij is dan nog steeds gevestigd in het pand op de Singel, bij de Jan Rodenpoorts Toren. (Persoonlijk eigendom, vergroot)

3.2.3. De bewerkingen van Meijer - Microstructuur

3.2.3.1. Microstructuur 1654

3.2.3.1.1. Structuur der artikelen

1654. Meijer handhaaft in 1654 de structuur die de artikelen in de Woorden-Schat van Hofman vertonen. Ook in zijn bewerking bevat het ‘kopje’ niet meer dan het lemma. Dat lemma, afgedrukt in romeins lettertype, wordt gevolgd door een komma, met daarachter de zeer beknopte ‘betekenisafdeling’, die is gedrukt in een gotische letter.

De betekenissen binnen een artikel vertonen geen bepaalde ordening. Wanneer een betekenis wordt toegevoegd aan een bestaand artikel, dan wordt deze vrijwel altijd geplaatst ná de betekenissen van Hofman.

Het is Meijer die in zijn eerste bewerking het ‘samengestelde artikel’ invoert. 5% van de toegevoegde artikelen bevat naast het hoofdlemma één of meer sublemma's. Het hoofdlemma, in romein, opent in dat geval het artikel, met een verklaring in gotische letter erachter. Hieronder, in dezelfde romeinse letter, staat het sublemma, eveneens gevolgd door een verklaring in gotisch lettertype. Het sublemma wordt onveranderlijk benadrukt door een hoofdletter aan het begin.

Een sublemma springt in. Steeds moet het worden worden gelezen in combinatie met het hoofdlemma, of met het eerste woord daarvan. Niet zelden is in het samengestelde artikel tevens het laatste woord van de verklaringen samengetrokken. Andersoortige samentrekkingen zijn eveneens mogelijk¹:

Ars Componendi -- de konst van t'samen-stellen			
Ponderaria -- weegh-konst			
Mechanica -- ambacht / hant-werk-kunde			
Dissimilitudo -- ongelijckheydt			
Continua -- verknachte	}		
Disjuncta -- verdeelde	}	ongelijckheydt	
Malum Culpae	}		{ schuldt
Poenae	} -- quaadt der		{ straf
Status -- staat / hoofd-saack			
Conjecturalis -- ramende	}	staat	
Finitivus -- bepalende	}		
Qualitatis	}		{ hoedanigheyt
Quantitatis	} -- staat der		{ hoegrootheyt
Humiliationis	}		{ vernederingh

3.2.3.1.2. Betekenissen

3.2.3.1.2.1. Inleiding

1654. Aan de Woorden-Schat van 1654 heeft Meijer ongeveer 5300 betekenissen toegevoegd. Hiervan staat 70% in nieuwe artikelen. Een nieuw artikel bevat gemiddeld 1,6 betekenissen, tegen 1,7 in de vorige druk. Afgezien van de samengestelde artikelen, maakt Meijer het artikel dus niet omvangrijker dan Hofman deed. Van de nieuwe betekenissen is de overige 30% toegevoegd aan bestaande artikelen, gemiddeld ongeveer 1,5 per artikel.

¹Bij de gegeven voorbeelden kunnen lemmata voorkomen die nog stammen uit 1650. De betekenissen - waarover het hier gaat - zijn echter alle afkomstig uit 1654.

In het voorwoord blijkt Meijer een beetje te overdrijven over de omvang van zijn artikelen¹:

Hoop komt er nóch by, dat die ontaarde Duitschen (...) hier in, daar vaak een Uitheemsch² met vier, vijf eighen Duitsche woorden vertaalt wordt, de rijkdom van onze Taal speuren, en daar van voort an met meer eerbiedigheid spreken mooghen.

Een groot aantal betekenissen voor één trefwoord toont volgens Meijer de rijkdom van het Nederlands aan. Maar zoveel als hij het hier doet voorkomen, zijn het er niet geweest.

In 1650 had de Woorden-Schat in hoofdzaak duidelijk vernederlandste woorden, bastaardwoorden, als trefwoord. Zoals reeds eerder is opgemerkt³, bevindt zulk een bastaardwoordenboek zich in het grensgebied tussen meertaligheid en ééntaligheid.

In 1654 is van de trefwoorden die Meijer toevoegt 82% uitheems van vorm⁴. Van de 5300 betekenissen die hij voor het eerst opneemt, komt 30% terecht in bestaande artikelen, als verklaring van Hofmans bastaardwoorden. De overige 70% is geplaatst in nieuwe artikelen, ter verklaring van trefwoorden die voor 82% geheel uitheems van vorm zijn.

Van de 5300 betekenissen die Meijer in 1654 toevoegt, verklaart dus minstens⁵ 57% trefwoorden die volkomen uitheems van vorm zijn. Zij hebben in de eerste plaats de functie het trefwoord te vertálen. Het gedeelte dat Meijer in 1654 toevoegt, is daarom eerder meertalig dan ééntalig. Maar zijn bijdrage is vermengd met de stof van 1650, die meer ééntalig was dan meertalig.

Meijer geeft ter verklaring van het trefwoord bij voorkeur een betekenis van één woord. Dit komt voort uit het puristisch streven vreemde woorden te vervangen door zuiver Nederlandse. Soms bevat de betekenis meer woorden. Dat kan per ongeluk zijn, maar ook uit de nood geboren bij gebrek aan een bruikbare éénwoordige verklaring.

Het zal blijken dat in de loop van Meijers bewerkingen de minder gewenste betekenis van méér woorden ongemerkt en heel geleidelijk trekken gaat vertonen van een volwaardige lexicografische betekenisomschrijving.

Deelt men de betekenissen in volgens het aantal woorden waaruit ze bestaan, dan brengt ons dat van het ene woord ter vervanging in 1650, naar de meerwoordige verklaring met duidelijk moderne lexicografische trekken in 1669.

3.2.3.1.2.2. Betekenissen van één woord

1654. Om zijn trefwoorden te verklaren geeft Meijer over het algemeen een equivalent in de moedertaal, juist zoals Hofman deed. En ook bij hem zijn er verschillende mogelijkheden. Er kan als vertaling één betekenis zijn gegeven:

Adverbium -- bywoort
Alveus -- Kolck
Apodemica -- reys-kunde
Marjolijne -- Moeder-kruydt
Motor -- bewegher
Myrias -- tien-duysent
Semidiameter -- halfmiddel-lijn
Sextilis -- seskantigh
Suite -- stoet

¹W-S 1654 voorwoord p. [5].

²nl. een uitheems woord.

³Zie p. 118 van deze studie.

⁴Zie p. 161 van deze studie.

⁵Onder Hofmans bastaardwoorden bevindt zich ook een gering percentage volledig uitheemse trefwoorden.

Meijer kan enkele synoniemen geven, met nagenoeg dezelfde betekenis:

Abductio -- afleyding / afvoering
 Acrimonia -- scherpste / scherpigheyt
 Aphthe -- mondt-gesweer / sprouwe
 Astruëren -- aenbouwen / aentimmeren
 Mineur -- Mijn-meester / Mijner
 Munderen -- reynighen / suyveren
 Sequeren -- volghen / navolghen
 Sphaerica -- bolkunde / klookkunde

Of enkele partieel synoniemen, waarvan de betekenissen onderling slechts gedeeltelijk overeenkomen:

Abavi -- oudt-over-groot-vaders / Overanen
 Adi -- heden / van daagh
 Aisement -- gemacklijck / lichtdoenlijck
 Angelus -- Geest / Engel / Gods-bode
 Metamorphosis -- veranderingh / vervorming
 Motus -- bewegingh / loop-bewegingh
 Subborealis -- noordelijck / noordwaarts / noordachtigh
 Supplianten -- smeeckelingen / versoeckers

In één artikel kan Meijer betekenissen opnemen die nog sterker onderling verschillen doordat hij homoniemen heeft samengevoegd. Maar dikwijls is er in zo'n geval eerder sprake van weinig gelukkige verklaringen¹.

Bijna steeds gaat het bij de éénwoordige betekenis om de éénwoordige verklaring van een éénwoordig lemma. Echter, een meerwoordige ingang, een woordverbinding, die is verklaard door één woord, komt eveneens voor, al is het minder vaak. Hierbij betreft het nogal eens de woordverbinding van sublemma met hooflemma. Het vertalende woord, dat alle betekenis-elementen van het meerwoordige lemma recht doet wedervaren, is meestal gevormd met behulp van een koppelteken:

Archier Te Paerde -- Paerd-schutter
 Arma Defensionis -- bescherm-wapenen
 Offensionis -- hinder-wapenen
 Ars Mechanica -- hant-werk-kunde
 Media proportionalis -- middel-overreedening
 Second flancq -- strijck-plat
 Servitus praediorum -- erf-dienstbaerheden
 Urbanorum -- huys-dienstbaerheden
 Rusticorum -- veldt-dienstbaerheden
 Similiter situs -- gelijkstandigh

Bij Meijer bespeurt men, net bij Hofman, de neiging om een betekenis zoveel mogelijk weer te geven met één woord. Zelfs als dat woord daardoor nogal lang wordt, of ongewoon. Het vormen en gebruiken van lange en ongewone woorden, in de vorm van omvangrijke afleidingen en samenstellingen, was in de zeventiende eeuw trouwens niet ongebruikelijk of afkeurenswaardig². Integendeel, hieruit bleek juist de rijkheid van de moedertaal. Spieghel, Stevin, Montanus, Vondel, zij allen zijn Meijer hierin voorgegaan³.

Ook A.L. Kók toonde een voorkeur voor éénwoordige termen. Dibbets noemt dit 'een aristotelisch trekje bij Kók', dat we elders ook aantreffen, bijv. in Engeland bij Francis

¹Zie de bespreking der fouten, p. 230 van deze studie.

²Betreffende dit soort woordvorming in de 17de eeuw: Hermkens 1973: 88-91.

³Damsteegt 1981.

Bacon¹. Het creëren van nieuwe woorden was een eervolle bezigheid. Nog in 1677 dichtte Pels²:

Want het is van alle tijd geacht,
'k Laat staan geoorlófd, als men ongewoone zaaken
Benoemen moet, daar toe een' nieuwe naam te maaken.

Het smeden van woorden die ons vreemd in de oren klinken, doordat ze nooit gemeengoed zijn geworden, of die gezocht of opzettelijk geconstrueerd aandoen, is een verschijnsel dat men aantreft bij iedere purist en in elk puristisch woordenboek van die tijd³. Wordvorming door de toepassing van bepaalde prefixen en suffixen, het produceren van nieuwe substantieven en adjectieven, de Woorden-Schat is hierin beslist niet uitzonderlijk.

Indien men een bepaalde vertaling nodig had, en deze in de gangbare woordenschat niet kon vinden, dan bedacht men zelf een woord. Het was niet zo belangrijk of het gebruikelijk was of niet. Hierbij zal de invloed van het *Etymologicum* van belang zijn geweest. Als iemand op dit pad is voorgegaan, dan is het Kiliaan wel, hoewel ook hij een deel van zijn afleidingen aan anderen ontleende:

bij-standigheyd	af-troetelen	aen-karre
bij-vangh	af-villen	aen-sterven
bij-stier ⁴	af-wegh	aen-vrouwe
boerdigh		aen-ruckinghe
af-weghigh		aen-boordinghe
aen-ghelandigh		aen-eyndinghe

Zulke woordvormingen verliepen volgens een vast patroon. Van 'rucken' kon 'aen-rucken' worden gemaakt, en hiervan 'aen-ruckinghe'. Van 'boorden' werd 'aen-boorden' gevormd, en daarvan 'aen-boordinghe'. Het is een toevoegen van prefixen en suffixen tot de gewenste vertaling verkregen was. Men vraagt zich wel eens af of de raadplegers van de toenmalige woordenboeken altijd begrepen zullen hebben wat er met al die nieuwbakken woorden werd bedoeld.

Bij Kiliaan vindt men niet alleen veel afleidingen, maar ook talrijke samenstellingen. Het is in het bijzonder deze woordvorm die in Meijers bewerkingen van de Woorden-Schat zal leiden tot veel omvangrijke, en af en toe zelfs buitenissige betekenissen. Zijn streven naar het geven van éénwoordige betekenissen voert niet zelden tot ingewikkelde resultaten.

Bij de nieuwe trefwoorden van 1654 heeft Meijer weinig werkwoorden opgenomen⁵. Die vindt men dus ook onder de lange of ongewone betekenissen nauwelijks. Lange en weinig gebruikelijke adjectieven komen bij de betekenissen meer voor, in het bijzonder samenstellende afleidingen die eindigen op het suffix -igh:

Adiametri -- onmiddellijnige / ongelijkmiddellijnige
Aequimultiplex -- evenveelvoudigh
Aisement -- lichtdoenlijck
Allegorice -- byspreuckelijck
Archetypus -- opperbeeldigh / oppervoorbeeldigh
Semiminima -- halfkleynste
Soterologus -- Lichaemkundigh
Systematicus -- samensettigh / samenstelligh

¹Dibbets 1991 (b).

²Pels 1677, vers 84-86.

³Het verschijnsel is blijven bestaan. Nog in 1970 zal Kruyskamp het vormen van lange samenstellingen afkeuren als ...'de ernstigste ziekte (...) waaraan de Nederlandse taal thans lijdt, een kwaal die men verbale lintwormziekte zou kunnen noemen'... Van den Toorn reageert hierop met: 'Deze linguïstische preutsheid miskent een bestaande talige mogelijkheid'... Zie Van den Toorn 1985.

⁴bij-stier: bijster

⁵Zie Tabel 3 op p. 219.

Van de nieuw opgenomen trefwoorden behoort 74% tot de substantieven. Van de betekenissen zal dus eveneens het grootste aantal deel uitmaken van deze grammaticale categorie. Ook van de lange en ongewone betekenissen behoort het merendeel tot de substantieven. Het suffix -hey(d)t speelt bij hun vorming herhaaldelijk een rol:

Acrologia -- oneygenspraack / oneygenreden
 Advoyement -- gestantdoening / vasthouding
 Aequiparantia -- evengelijckheydt
 Anaphora -- selfswoordigheydt
 Antiphrasis -- tegenwoordig
 Magnificentie -- grootdadigheydt
 Mediocritas -- middelbaarheydt
 Subsistentia -- onderstandigheydt / bestaanlijckheydt
 Suspitie -- afterkousigheydt

Frequenter dan Hofman doet, vormt Meijer éénwoordige betekenissen met behulp van één of meer koppeltekens. Soms, maar niet zo vaak als Hofman, plaatst hij koppeltekens in woorden waarin ze ons niet noodzakelijk lijken. Er zijn in zijn tijd meer auteurs die het koppelteken gebruiken om de woordbouw aan te geven¹.

In het kwistig hanteren van koppeltekens binnen het woord, is Meijer voorgegaan door zijn halfbroer Kók. In zijn uitgave van *De christlijke ghódt-ghe-leertheid*, grotendeels door Kók uit het Latijn vertaald, spreekt Meijer in 1655 over de spelling van Kók²:

Voor eerst (...) de veelheid der Kóppel tekens, waar mede twe óft meêr woorden tót een t'zaâm-ghe-schakelt worden...

Meijer verdedigt dit spellinggebruik 'met eenighe uit zijn mondt ghe-hoórde redenen', dus met argumenten van Kók zelf:

Maar zy zijn om de Hoe-daanigheidt des woordts te ver-toónen, en de dubbel-zinnigheidt, en duisterheidt, die door der zelve na-laating vaak ont-spruiten, te weeren, en, by-zo-ver zom-, om de een-paarigheidt al-tijds noódigh.

Vrij vertaald, luidt deze zin: Maar deze koppeltekens dienen om de aard van het woord te laten zien, en om de dubbelzinnigheid en onbegrijpelijkheid die vaak ontstaan door het weglaten van deze koppeltekens, te voorkomen. En wat dit betreft zijn ze soms nodig, maar ter wille van de gelijkvormigheid der spelling zijn ze altijd nodig.

Volgens Meijer acht Kók het koppelteken dus soms nodig voor het aangeven van de woordbouw en voor het vergroten van de begripelijkheid van het woord, maar oordeelt Kók het steeds noodzakelijk voor de gelijkvormigheid van de spelling.

Meer nog dan Hofman gebruikt Meijer in de Woorden-Schat van 1654 het koppelteken om min of meer ongewone woorden begripelijk te maken. Hij hanteert dan het koppelteken als semantische indicator³. Hij zet het koppelteken overigens vaak niet zozeer tussen morfemen, als wel tussen de delen van een samenstelling. Dan zijn het niet de morfemen die hun eigen semantische waarde behouden, maar de delen van de samenstelling.

Soms is het koppelteken vooral gebruikt om de woordbouw aan te geven:

be-yveren, na-mercken, onder-staan, toe-passen
 af-sonderlijck, by-sonderlijck, langh-werpige, lief-zaam
 af-laet, af-nemer, by-spel, na-apingh, op-lossing

¹Meer hierover op p. 120 van deze studie.

²Voorwoord van Meijer p. [3].

³Hermkens en Van de Ketterij 1980: 53. De morfemen behouden hierbij hun eigen, letterlijke waarde.

Meestal heeft het koppelteken duidelijk de functie van semantische indicator en doet het de woorddelen hun eigen betekenis bewaren:

raadt-geven, tegen-strijden
 by-ghevoeght, eng-borstigh, gedaent-stellend, kleyn-lichtigh, middel-aarts, middel-lants,
 on-evenmatigh, on-konstige, ont-knoopigh, recht-leerigh, sestigh-jarigh, valsch-sinnigh,
 veel-hoeckigh, wan-schicklijck, zwart-galligh
 Aardkloot-kaarten, bescherm-wapenen, dranck-menger, dubbel-woort, Godt-verloochener,
 half-twijffeling, hals-gesweer, leden-kranckheydt, mis-plaatsing, oeffen-kamer, oogen-
 schemering, over-natuur-kunde, Paerd-Schutter, rant-tekening, sangh-gequeel, slach-ader,
 ster-loop-kunde, stof-scheyt-kunde, tegen-voetelingen, teghen-kerf, vast-houden, verkort-
 teeken, vrede-maker, wijs-bol, Zuyd-zuyd-west

Af en toe gaat het koppelteken meer in de richting van een soort woordvormer. Het maakt als het ware de bouw van het ene, omvangrijke woord mogelijk:

Bet-na-after-kindts-kinderen
 Na-after-kints-kinderen
 oorzaak-segging
 out-over-groot-moeders
 sonuurwijzers-kunde
 waan-geloovingh

Wanneer een koppelteken is gebruikt om de bouw van een woord duidelijker te maken, dan zou men het al of niet opnemen van dat teken kunnen zien als een onderdeel van de spelling. De keuze daarvoor hangt af van de persoonlijke voorkeur van de auteur, van het werk van de zetter, van de toevalligheden waaraan de spelling in de zeventiende eeuw onderworpen is.

Functioneert het koppelteken als semantische indicator, moet het de betekenis van de samenstellende woorddelen bewaren en benadrukken, dan is het meer dan alleen onderdeel van de spelling. In dat geval is het koppelteken een element in het woord dat de betekenis beïnvloedt volgens de wensen van de lexicograaf. Het biedt hem de mogelijkheid meerdere betekenis-elementen van het lemma samen te brengen in één verklarend woord.

Het is juist de vertaling met één woord waarvoor zowel Hofman als Meijer een voorkeur tonen. Dit is begrijpelijk. Beiden hebben immers als doel het gebruik van vreemde woorden terug te dringen, door gelijkwaardige woorden uit de moedertaal aan te bieden. Het moeten termen zijn die als vervangers kunnen dienen.

Meijer brengt dit onder woorden in het voorwoord van 1654¹:

Andere hebben alle de Uitheemsche woorden ghetracht te verzaamelen, in een beknópt bondel, haar beteeenis in duitsch daar an knoopen, op dat de Basterden uit, en de rechte² in het gebruik mochten ghevoert worden³. Dit hebben onderwonden⁴ in de voorgaande eeuw Ir. Ian van der Werve in zijn Schat der Duitsche Taal, en in deeze⁵ I. Hófman, een voortreflijk zaak- en spraak-kundighe, in zijn Nederlandtsche Woorden-Schat...

Het ene woord - met of zonder koppelteken - dat dienst doet als verklaring, kan nogal lang of ongewoon uitvallen. Dikwijls is een dergelijk woord in de geschreven taal van Meijers tijd aanwezig geweest en heeft hij het kunnen overnemen. Toch krijgt men de indruk dat Meijer, vaker dan Hofman, ook zelf dit soort woorden heeft gesmeed ter verklaring van trefwoorden, of dat hij de betekenis ervan zelf heeft genuanceerd door ze te voorzien van een koppelteken.

¹W-S 1654 voorwoord p. [4].

²de rechte: de goede (woorden)

³Onderstreping toegevoegd.

⁴onderwonden: ondernomen

⁵in deeze: in deze (eeuw)

3.2.3.1.2.3. Betekenissen van meer dan één woord

1654. De betekenissen die Hofman geeft, zijn voor 95% éénwoordig. Bij Meijer is dit 92%. Ongeveer 8% van zijn betekenissen telt meer dan één woord, namelijk gemiddeld 2,5. Dat is net zoveel als de meerwoordige betekenissen van Hofman.

Er is bij de meerwoordige betekenis af en toe sprake van één woord dat, al of niet per abuis, in twee stukken is afgedrukt. Werkwoorden die zonder noodzaak in meerdere delen zijn opgenomen, zoals bij Hofman, zijn er bij Meijer minder. Bij hem is ook een niet-werkwoord wel eens in twee delen geplaatst. Het kan een gevolg van het zetten zijn:

Adi -- van daagh
Adstrueren -- vast maken
Antiqueren -- wech doen
Monosyllaba -- een lettergrepigh

Een betekenis van meerdere woorden is soms niet meer dan een equivalent van het trefwoord waaraan een lidwoord voorafgaat:

Arcitenens -- de Schutter
Aries -- de Ram
Assumtie -- 't bygevoeghde
Mars -- d'Oorloghs-Godt

Er kan ook sprake zijn van een klein groepje woorden, dat in z'n geheel de functie vervult van een equivalent van het trefwoord:

Aequeren -- ghelijck maken
Affecteren -- dickwils doen
Menageren -- suynigh zijn
Saiseren -- vast houden
Salveren -- in veyligheyt brengen
Satisfactie -- ghemoedt hebbingh
Seponeren -- ter zijden leggen
Sustenteren -- staende houden

Duidelijker dan bij Hofman komen we bij Meijer de lexicografische definitie¹ tegen:

Abavunculus -- out-over-groot-moeders broeder
Absis -- 't rondt van een radt
Amusus -- ongeleert in 't singen
Apostolus -- Godts ghesant
Appast -- vetmakende spijs
Appensement -- dagh van beraedt
Avantgarde -- spits van 't leggher
Matrone -- eerlijcke Vrouw
Spatie -- leege plaats
Sphaeroidales -- langh-werpige bollen
Supplicatie -- ootmoedigh versoeck
Symbole -- geloofs begrip

Bij Hofman was het lemma bijna altijd éénwoordig². Bij Meijer heeft 6% van de artikelen een meerwoordig lemma³. In feite gaat het hier om verbindingen van woorden⁴, die zijn opgenomen als ingang. Dat een meerwoordig lemma meestal vertaald is met een

¹De lexicografische definitie bevat steeds een genuswoord en een of meer specificerende kenmerken. Zie Moerdijk 1994: 64, 65.

²Zie p. 116 van deze studie.

³Zie p. 168 van deze studie.

⁴Betreffende verbindingen van woorden: Moerdijk 1994: 154-157.

meerwoordige betekenis, valt te begrijpen. De woordverbinding die als ingang is opgenomen, wordt met een synonieme woordverbinding weergegeven in de moedertaal:

Ab intestato -- door versterf
 Acte Notariaal -- bescheit van een beamptschrijver
 Agnus Dei -- 't Lam Godts
 Apis Indica -- Indische Bye
 Apparentiae Caelestes -- Hemelsche verschijnzelen
 Malae fidei -- ter quader trouwe
 Materia in qua -- stof waar in
 Meliora menta -- gedane kosten
 Militia Christiana -- Christelijcke krijgh
 Scema illuminationis Lunae -- de ghestalte der Maan-verlichtingh
 Stanti datto -- den toekomende maant
 Stylo novo -- na nieuwe stijl

Overzien wij de Microstructuur in de Woorden-Schat van 1654, dan blijkt Meijer de trefwoorden te vertalen zoals Hofman dat deed. Er zijn wel verschillen, maar ze zijn gradueel, niet principieel.

Meijer geeft wat meer betekenissen van meer dan één woord, mogelijk doordat hij in deze druk ook meer lemma's van meer dan één woord heeft opgenomen. Evenzo geeft hij minder werkwoorden als betekenis, doordat onder zijn lemma's minder werkwoorden voorkomen.

Bij Meijer vindt men meer en duidelijker lexicografische definities. Ook gebruikt hij het koppelteken vaker als semantische indicator. Men krijgt de indruk dat hij een groter aantal lange en ongewone éénwoordige verklaringen zelf heeft bedacht dan Hofman deed.

3.2.3.1.3. Fouten

1654. Waren in Hofmans Woorden-Schat veel fouten aan te wijzen, in die van Meijer zijn het er nog meer. Meijers lexicografische eersteling vertoont heel wat tekortkomingen. Ze zijn van allerlei aard, juist zoals bij Hofman. Het kan gaan om onduidelijke of weinig handzame verklaringen, om uitgesproken verkeerde betekenissen, en natuurlijk om zetfouten.

Uit de betekenissen binnen een artikel kan men soms opmaken dat er in het artikel sprake is van twee homonieme trefwoorden. Herhaaldelijk blijkt men in zo'n geval met fouten van doen te hebben.

Als we nagaan hoe het de foutieve verklaringen vergaat tijdens de volgende uitgaven, dan blijkt Meijer ze voor een deel zelf al te verwijderen tijdens zijn eerstvolgende bewerking van 1658:

Accord -- een-stemming / overeeniging
 (Deze twee betekenissen zijn in 1658 verbeterd tot **overeenstemming** en **vereenighing**.)

Acte -- kennis-schrift / boete gelt / vonnis
 (In 1658 is de onjuiste betekenis **boete gelt** geschrapt.)

Adjacentia -- aanhangige / byleggige
 (De betekenissen zijn in 1658 verbeterd tot **byligghendheid** en **byligghing**.)

Amict -- Kleedt / hooft-decksel
 (De tweede, niet juiste betekenis wordt nog in 1805 gegeven. Mogelijk heeft Meijer deze gevonden in het *Tetraglotton*: Amictus (...) Kleet / Habijt / Decsel. Dit **Decsel** is echter een synoniem van **Kleet**.)

Amusus -- zanglooze / ongeleert in 't singen
(De laatste betekenis wordt in 1688 **ongheleerde in 't zingen** .)

Anagogicus -- verborghen / eenigh / beschouwig
(1658: verborghen / zinnigh / beschouwigh
1663: verborghenzinnigh / beschouwigh
Nog in 1805 is het spookwoord **verborgenzinnig** gehandhaafd.)

Angulus -- hoeck / winckel / ek
Obtusus -- bot / stomp / plumpe hoek
(In 1658 vervalt het Duitse **ek** . Achter **Obtusus** komt: botte / stompe / plumpe hoek.)

Apologus -- dier-spreuck / klucht / by-spel
(In de volgende druk is **dier-spreuck** weggelaten, hoewel het in de betekenis van 'fabel' niet fout hoeft te zijn. Pas in 1731 is **by-spel** veranderd in **blyspel** .)

Arsenaal -- schip-haven / ree / wapenhuys
(In de volgende druk vervallen de eerste twee betekenissen.)

Atomus -- on-deeligh / veeseltje
(De verklaring is pas in 1777 gewijzigd in **ondeelig vezeltje** .)

Avance -- winst / verlies
(De tweede, onjuiste betekenis is in 1658 vervangen door **ghewin** .)

Axis, Diameter Terrae -- As / spil
(De betekenissen vertalen alleen het eerste lemma. Meijer lost dit in 1658 op, door het tweede lemma te laten vervallen.)

Magie -- Geest-handel / Toover-kunde / kund opdelvingh
(De laatste, ongewone, betekenis is in 1658 geschrapt. Meijer neemt er niet helemaal afscheid van, want in 1669 zal hij toevoegen **wijsheid** .)

Mane, vel Aurora -- vroegh / vroeg-stondt / morgen-stondt
(Door het synoniem **Aurora** mag **Mane** niet met **vroeg** worden vertaald. In de volgende druk vervalt het hele artikel.)

Mayus -- Wonne-maant
(Deze ongebruikelijke betekenis vervalt in de volgende druk, maar wordt als lemma opgenomen bij de verouderde en ongewone woorden van 1669.)

Mechanica operatio -- tuchtwerckelijcke werckingsh
(Betekenis in de volgende druk verbeterd tot **tuighwerkelijke werking** .)

Militeren -- tegen-strijden / strijden
(Eerste, onhandige betekenis in 1658 vervangen door **bevechten / bestrijden** .)

Millioen -- hondert duysentigh
(In 1658 veranderd in **tien honderdt duizentigh** .)

Scema -- gestalte / sterspraack oft spreuck
(In de volgende druk is **sterspraack** verbeterd tot **sierspraak** .)

Scenographia, Sciagraphia -- verschaauwingh

(De onjuiste verklaring is in de volgende druk vervangen door **schaduwkunde** / **schaduwbeschrijving**.)

Segmenta -- Vervullingh / Rondtsdeel / Vulsel / Snijdsel

(Hoewel **Rondtsdeel** niet fout is, wordt het weggelaten in de volgende druk. Nog in 1805 vindt men de wonderlijke betekenissen **vervulling** en **vulsel** voor **Segmentum**.)

Semiditonus -- half-tweetoon / halftoon

Semitonium -- halve tweetoon / halftoon

(Terecht wordt in 1658 uit het eerste artikel **halftoon** weggelaten en uit het tweede artikel **halve tweetoon**.)

Solstitium aestivum -- noordsche Sonne-standt / noordsche Son-keer-kringh

Solstitium Hybernum -- zuydsche Sonne-standt / zuydsche Son-keerkring

(In de volgende druk: Solstitium Aestivum -- zomer zonnestandt

Hybernum -- winter zonnestandt)

3.2.3.1.4. Weglatingen

1654. Net zoals de lemmata neemt Meijer de betekenissen uit de eerste druk vrijwel altijd ongewijzigd over. Veranderingen zijn zeldzaam en het weglaten van lemma of betekenis treedt nauwelijks op.

3.2.3.1.5. Spelling

1654. Ten aanzien van Meijers spelling van 1654 geldt hetzelfde als voor die van Hofman in 1650. Alleen de toepassing van het koppelteken heeft bijzondere betekenis gehad voor zijn lexicografische arbeid. Verder ligt zijn spelling in de lijn van de toenmalige orthografie en wordt deze gekenmerkt door geringe consequentie.

Toch is Meijer, vergeleken met Hofman, minder inconsequent dan deze, in het bijzonder in de schrijfwijze van woorden die op één bladzijde voorkomen. Maar helemaal consequent is ook hij niet, zelfs niet op één en dezelfde pagina:

oudt-over-groot-moeders out-over-groot-moeders (p. 1)

't rond 't rondt (p. 3)

toe-zangh toe-zang (p. 4) sang-trap (p. 218)

gerechtigheyt onwetenheydt (p. 5)

tegen-krist teghen-kerf (p. 18)

rant-tekening byteekening (p. 20)

goe-man goede man (p. 21, 22)

groothertig edelmoedigh (p. 152)

zwamachtigh spons-achtigh p. 227)

Juist als bij Hofman, is regelmatig een betekenis voorzien van een hoofdletter. Het doet vreemd aan als de ene verklaring wel een hoofdletter krijgt, de andere niet. Hermkens en Van de Ketterij hebben uiteengezet dat in het hoofdlettergebruik van de zeventiende eeuw hooguit bepaalde tendenties zijn aan te wijzen. Het ligt niet vast. Het is ook niet ondenkbaar dat Meijer sommige verklaringen compleet met hoofdletter uit zijn bronnen heeft overgenomen. Het gebruik van een hoofdletter kon ondermeer afhankelijk zijn van de positie van het woord, van de semantische functie van het woord, en ook van de woordsoort. Het schrift van de zeventiende eeuw verschaftte bovendien weinig duidelijkheid inzake het verschil tussen majuskel en minuskel¹, hetgeen verwarrend werkte voor de zetter.

¹Hermkens en Van de Ketterij 1980: 54-58.

Bij het overnemen van artikelen uit de eerste druk, treden in de tweede druk veel veranderingen op in de spelling. Soms gebeurt dit incidenteel, soms meer consequent, maar nooit is een wijziging strikt doorgevoerd.

Veranderingen in de schrijfwijze van betekenissen komen heel veel voor, maar in die van de lemmata maar hoogst zelden. Wellicht omdat het lemma niet of nauwelijks werd ervaren als behorende tot het Nederlandse taaleigen, waarin spellingvarianten als normaal werden gevoeld. Het veranderen van de spelling van trefwoorden kon bovendien gevolgen hebben voor de ordening der artikelen. Reden temeer om daar terughoudend in te zijn¹.

3.2.3.2. Microstructuur 1658

3.2.3.2.1. Inleiding

1658. In de uitgave van 1658 verdeelt Meijer de Woorden-Schat in tweeën, in een eerste deel met bastaardwoorden en een tweede deel met konstwoorden. Om de Microstructuur van 1658 te bekijken, beginnen we bij die van de bastaardwoorden.

3.2.3.2.2. Bastaardwoorden 1658

3.2.3.2.2.1. Structuur der artikelen

1658. De bestaande artikelen die in deze druk in het deel met bastaardwoorden terechtkomen, neemt Meijer wat betreft de structuur zonder veel wijzigingen over. Soms is een betekenis weggelaten, soms veranderd, maar aan de structuur wijzigt hij niets van belang. Nieuwe artikelen zijn gebouwd zoals de reeds aanwezige.

Als hij aan een bestaand artikel een betekenis toevoegt, dan plaatst Meijer deze meestal achteraan. De volgorde waarin de betekenissen worden opgenomen, is nog steeds een toevallige. Het is niet zo dat Meijer zelf bedachte betekenissen, of betekenissen die hij de beste acht, voorop zet. Dit zegt hij ook in het voorwoord²:

Niemandt beelde zich ook in, dat de mijne³, óft die ik voor de beste oordeele, de voorste plaats bekleeden (...) Yder heeft de plaats, die 't bezit, zonder onderscheidt, en by gheval ghekreeghen.

Samengestelde artikelen, dat wil zeggen artikelen met één of meer sublemmata erin, komen in dit deel nagenoeg niet voor. Men vindt ze bij de konstwoorden.

3.2.3.2.2.2. Betekenissen

3.2.3.2.2.2.1. Inleiding

1658. In het deel Bastaardwoorden neemt Meijer ongeveer 3400 nieuwe betekenissen op. Hiervan is 67% geplaatst in nieuwe artikelen. Zo'n nieuw artikel bevat gemiddeld 1,5 betekenissen, tegenover 1,6 in de vorige uitgave. De overige 33% der betekenissen voegt Meijer toe aan bestaande artikelen, gemiddeld ongeveer 1,3 per artikel. In het deel Bastaardwoorden heeft Meijer alle Franse trefwoorden en alle vernederlandste trefwoorden ondergebracht. Van de nieuwe trefwoorden in dit deel heeft 89% een min of meer vernederlandste vorm⁴. De zuiver Franse trefwoorden zijn ver in de minderheid, net zoals bij Hofmans bastaardwoorden. De 3400 nieuwe betekenissen die Meijer in deze druk

¹Meer hierover op p. 285 van deze studie.

²W-S 1658 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [5].

³de mijne: nl. mijn betekenissen

⁴Zie p. 174 van deze studie.

opneemt, dienen dus in de eerste plaats voor het verklaren van woorden die hier min of meer zijn ingeburgerd. Het eerste deel lijkt zich daarmee weer gedeeltelijk te scharen onder de ééntalige woordenboeken.

3.2.3.2.2.2. Betekenissen van één woord

1658. In het deel Bastaardwoorden zet Meijer zijn manier van definiëren uit de voorgaande druk voort. Over het algemeen geeft hij, om een trefwoord te verklaren, een equivalent in de moedertaal. In een nieuw artikel kan volstaan zijn met één synoniem ter verklaring:

Aberratie -- afdwaaling
 Accijs -- tól
 Admoniteur -- vermaaner
 Ardeur -- vuurigheidt
 Maculatie -- bekladding
 Monsterring -- wapenschouwing
 Scintilleren -- tintelen
 Sobereren -- spaaren

Er kunnen ook enkele synoniemen worden gegeven, waarvan de betekenissen nagenoeg gelijk zijn:

Ablacteren -- speenen / spaanen
 Abolitie -- vernietighing / verdelghing
 Acceleratie -- haasting / spoeding
 Adherentie -- anhangig / anhangendheidt
 Angust -- naauw / eng
 Aptitude -- bequaamheidt / bequaamlijkheidt
 Attent -- andachtigh / opmerkend / oplettend
 Secuur -- zórgheeloos / onbekommerdt
 Signeren -- teikenen / onderteikenen

Met regelmaat is sprake van partieel synoniemen. Hun betekenissen komen slechts gedeeltelijk overeen:

Abluëren -- afwasschen / reinighen
 Abraderen -- afschrabben / afknaaghen / afschaaven
 Abscinderen -- afsnijden / afhouden
 Affunderen -- begieten / bestorten / bespatten
 Amplificatie -- uitbreiding / breedmaaking
 Sejourneren -- verblijven / wonen

In de volgende gevallen kan men zeggen dat de tweede betekenis een hyponiem - een woord met een engere betekenis - van de eerste betekenis is:

Adoptie -- kinderaanneeming / zoonanneeming
 Manducatie -- eeting / kaauwing

De verklaringen van het ene trefwoord kunnen onderling nog verder uiteenlopen:

Adgrediëren -- toetreden / antreden / anvatten
 Alchymie -- stofscheydkunde / aardkookery
 Apoteek -- artsenywinkel / drógbereidery
 Apoteeker -- artsenymaaker / kruidmenger
 Appuyeren -- leunen / steunen / stutten
 Stupide -- plomp / bot / dom

Meijer handhaaft in dit deel onverkort het streven om voor een trefwoord een verklaring te geven van niet meer dan één woord. 95% van zijn betekenissen is éénwoordig. In de vorige druk was dit 92%.

Het koppelteken, dat zowel voor Hofman in 1650, als voor Meijer zelf in 1654, zo'n belangrijke rol speelde bij het vormen van lange of ongewone woorden, is in 1658, in de

Ook zonder het koppelteken te gebruiken geeft Meijer als verklaring nog overvloedig lange en minder gebruikelijke woorden. Soms vindt men ze onder de werkwoorden:

Soms is er sprake van adjectief of bijwoord, eindigend op het suffix -ig(h) of -lijk:

Beslist talrijk zijn de lange en ongewone woorden onder de substantieven¹. Dikwijls eindigen ze op -ing of op -heid:

De meeste van deze woorden zullen in Meijers tijd wel in enig geschrift, of in een of ander woordenboek, te vinden zijn geweest. Mogelijk heeft hij er ook zelf gemaakt. Hierop wijzen althans de talrijke uitbreidingen van aanwezige stof, die steeds op vrijwel dezelfde manier hebben plaatsgevonden:

1654 Annecteren -- anknoopen
1658 B Annectie -- anknooping

1654 Antecesseur -- voorganger
1658 B Antecessie -- voorghaaning

1654 Appropinqueren -- genaken
1658 B Appropinquatie -- ghenaaiking

¹Van de trefwoorden in dit deel behoort 60% tot de substantieven, 28% tot de werkwoorden en 12% tot de bijvoeglijke naamwoorden en bijwoorden. Zie Tabel 3 op p. 219.

1654 Associëren -- verselschappen
 1658 B Associatie -- verzelschapping

1654 Maculeren -- bekladden
 1658 B Maculatie -- bekladding

1654 Manciperen -- vereygenen
 1658 B Mancipatie -- vereighening

1654 Sacreren -- heyligen / wyen
 1658 B Sacratie -- heilighing / wying

1654 Sophist -- muggesifter / hayr-kloover / woordvitter
 1658 B Sophistery -- muggheziftery / haerkloovery / woordtvittery

3.2.3.2.2.3. Betekenissen van meer dan één woord

1658. Nieuwe betekenissen in het deel Bastaaardwoorden zijn gewoonlijk éénwoordig. Hooguit 5% bevat meer dan één woord, in de voorgaande druk was dit 8%. De meerwoordige verklaring telt gemiddeld niet meer dan 2,5 woorden, net zoals in de vorige druk. Omdat de trefwoorden in het eerste deel bijna nooit meerwoordig zijn, geven de meerwoordige betekenissen hier de verklaring van éénwoordige trefwoorden.

Verklaringen van meer woorden zijn verschillende van aard. Er zijn, heel af en toe, nog betekenissen die waarschijnlijk per abuis in meer delen zijn gezet:

Arresten -- vast stellen / vast zetten
 Attempereren -- na richten

Het wederkerend werkwoord doet z'n intrede onder de betekenissen en zorgt eveneens voor meerwoordigheid:

Acquiësceren -- zich gherust stellen
 Altereren -- zich ontzetten

Veel vaker is sprake van een klein woordgroepje dat in z'n geheel als equivalent van het trefwoord fungeert:

Abortiëren -- miskraam hebben
 Accommoderen -- behulpzaam zijn
 Adulteren -- overspel bedrijven
 Adviseren -- laten weten
 Appeteren -- ghraagh zijn
 Assaisonneren -- smaak gheeven
 Averseren -- een afkeer hebben
 Menageren -- te raade houden
 Secoureren -- te hulp komen
 Succurrentie -- te hulp koming

Soms krijgt de verklaring het karakter van een lexicografische definitie:

Afcirculen -- met kringen aftekenen
 Asserateur -- verzekerer ter zee
 Manuscript -- met de handt gheschreeven
 Margineel -- an de kant staande
 Metropolitaaan -- hoofdstadts bisschop
 Stratageme -- looze trek
 Subalterneren -- onder elkanderen stellen

Zelfs zijn er enkele relationele definities¹ te signaleren, zij het in primitieve vorm:

Miscontent -- t' onvreden
Sinisterlijk -- met bedrógh
Suspens -- in twijffel

3.2.3.2.2.3. Fouten

1658. Onder de nieuwe artikelen en betekenissen die Meijer in 1658 opneemt in het deel Bastaardwoorden komen nog wel wat fouten voor, maar het zijn er veel minder dan in de drukken van 1654 en 1650. Bovendien zijn ze meestal minder ernstig van aard. Enkele voorbeelden:

Advers -- teghenstrijdigh / teghenparty
(De tweede betekenis is onjuist. Geschrapt in 1805.)

Affecteren -- benaerstighen / opvlammen
(De wonderlijke betekenis **opvlammen** verdwijnt pas in 1805.)

Alligeren -- anbinden / anverbinden
(De tweede betekenis zou beter zijn zonder het prefix **-an** . Pas in 1805 **te saam verbinden** .)

Amortificatie -- doode handtstelling
(Het op deze manier in twee stukken breken van de betekenis is onjuist. De scheiding ligt tussen **doode handt** enderzijds en **stelling** anderzijds. In 1805 wordt de betekenis verbeterd tot **doodehandstelling** .)

Apparent -- ooghschijnlijk / schijnbaarlijk / schijnend
(De laatste betekenis is in deze druk toegevoegd en lijkt weinig gelukkig. Zij komt aan haar eind doordat er in 1720 ten onrechte het woord **schijn** voor in de plaats wordt gezet. Dit vervalt in 1777.)

Assistent -- medehulper
(Het tweede lid van de samenstelling zou voldoende zijn. Nog in 1805.)

Moineau -- afghescheiden / bólwerk
(De Duitse komma is ten onrechte geplaatst. Het hele artikel vervalt in de volgende druk.)

3.2.3.2.2.4. Weglatingen

1658. Over de artikelen die in 1658 in hun geheel zijn vervallen, is reeds gesproken bij de Macrostructuur. Op deze plaats moet worden gewezen op de ruim 500 betekenissen die zijn geschrapt uit artikelen die worden gehandhaafd. Veelal is er sprake van een foute of minder geslaagde betekenis en is er per artikel niet meer dan één verwijderd:

1654 Abandon -- verlatinge / af-laet
(In 1658 vervalt **af-laet** .)

1654 Abundantie -- overvloedigheydt / krieling
(In 1658 vervalt **krieling** .)

1654 Avijs -- Zin-spreuck / goetduncken
(In 1658 vervalt **Zin-spreuck** .)

¹De relationele definitie is een type definitie waarbij het kernelement de betrekking specificeert tussen het definiendum en de woorden waarmee het gecombineerd optreedt. Meer over dit begrip bij Moerdijk, 1994: 69, 70.

1654 Manuaal -- hant-boeck / hant-doeck / hantsaam
(In 1658 vervalt **hantsaam**.)

1654 Metaal -- Bergh-werck / gout-menghsel
(In 1658 vervalt **gout-menghsel**.)

1654 Sexe -- soorte / geslacht / kunne / hy oft sy
(In 1658 vervallen **soorte** en **hy oft sy**.)

1654 Superius -- boven-sangh / opper / hooger
(In 1658 vervallen **opper** en **hooger**.)

Herhaaldelijk is een betekenis weggelaten om door een andere vervangen te worden:

1654 Accableren -- verdrucken / stolpen
1658 B Accableren -- verdrukken / overstolpen

1654 Animadverteren -- waarschouwen / behertigen / bevroeden / na-mercken
1658 B Animadverteren -- waarschouwen / behartighen / bevroeden / anmerken

1654 Approbatie -- goetkenninge / bestemming
1658 B Approbatie -- ghoedtkenning / toestemming

1654 Autentiseren -- vermeerderen / gheloofwaardigen
1658 B Autentiseren -- gheloofwaardighen / achtbaar maaken

3.2.3.2.2.5. Spelling

1658. De spelling van het nieuw toegevoegde in 1658 toont een verrassende consequentie. In hetgeen uit de voorgaande druk is overgenomen treden talrijke veranderingen op, zodat ook daarvan de spelling veel consequenter wordt, hoewel onregelmatigheden blijven voorkomen. Daarnaast zijn allerlei incidentele veranderingen te signaleren. Het aantal spellingwijzigingen is buitengewoon groot.

Wijziging in de schrijfwijze der lemmata is evenmin ongewoon, doordat enerzijds lemmata zijn vernederlandst om ze bij de bastaardwoorden te kunnen plaatsen, anderzijds lemmata een zuiver Latijnse vorm hebben gekregen om ze bij de konstwoorden onder te brengen.

De belangrijkste en meest consequent doorgevoerde spellingveranderingen in de betekenissen volgen hier:

Aan het wordeinde wordt –inge verkort tot –ing:

1654 Sauvegarde -- bescherminge / beschuttinge
1658 B Sauvegarde -- bescherming / beschutting

In auslaut wordt –ngh verkort tot –ng:

1654 Ministerie -- bedieningh
1658 B Ministerie -- bediening

1654 Minute -- minderlingh

1658 B Minute -- minderling

Tussen twee klinkers gaat –ck- over in –kk-:

1654 Machineren -- berockenen
1658 B Machineren -- berókkenen

Aan het einde van woord of lettergreep wordt –ck veranderd in –k:

1654 Magazijn -- packhuys
1658 B Magazijn -- pakhuis

1654 Magnificq -- heerlijk

1658 B Magnificq -- heerlijk

Aan het einde van een lettergreep verandert –t in –dt:

1654 Secours -- bystant
1658 B Secours -- bystandt

De tweeklank ey wordt als ei geschreven:

1654 Magneet -- Zeyl-steen
1658 B Magneet -- zeilsteen

De tweeklank uy wordt als ui geschreven:

1654 Scabreux -- ruygh
1658 B Scabreux -- ruigh

In de open lettergreep worden -o-, -a-, -e-, geschreven als -oo-, -aa- en -ee-:

1654 Mainteneren -- handthaven 1654 Marcheren -- aantreden
1658 B Mainteneren -- handthaaven 1658 B Marcheren -- antreeden

Het prefix -aan wordt -an:

1654 Scandaal -- aanstoot
1658 B Scandaal -- anstoot

Betekenenissen hebben in deze druk geen hoofdletter meer:

1654 Academia -- Opper-school / Landschool / Hooge-school / Schouwburgh
1658 B Academie -- opperschool / landschool / hoogheschool / hoofdschool /
schouwburgh

De meest ingrijpende verandering in de spelling is dat samenstellingen met een koppelteken hun koppelteken kwijtraken:

1654 Accent -- woord-klank / toe-zangh / by-klank / by-galm
1658 B Accent -- woordtklank / toezang / byklank / byghalm

De enige niet consequent doorgevoerde wijziging die we hier vermelden, is het accent dat dikwijls wordt geplaatst om 'de heldere ó en de doffe o' van elkaar te onderscheiden¹:

1658 B Accijs -- tól Accijsener -- tóllener

Wij weten dat A.L.Kók een voorstander was van het gebruik van dit accent (zoals men ook aan de schrijfwijze van zijn naam kan zien). En dat in later jaren Nil volentibus arduum beschimpt zal worden juist vanwege het gebruik van dergelijke accenttekens.

Samenvattend kan men zeggen dat in de spelling van 1658 heel veel is veranderd. Er is gestreefd naar eenheid en consequentie. Soms is deze consequentie inderdaad bijna bereikt.

3.2.3.2.3. Konstwoorden 1658

3.2.3.2.3.1. Structuur der artikelen

1658. Voor het deel Konstwoorden geldt hetzelfde als voor het deel Bastaardwoorden. Aan de structuur der artikelen verandert Meijer niets van belang. Nieuwe artikelen zijn net zo gebouwd als de reeds aanwezige. De volgorde waarin betekenissen zijn gerangschikt, is een toevallige en toegevoegde betekenissen zijn meestal achteraan het artikel geplaatst.

In het deel Konstwoorden van 1658 zijn in nieuwe en in bestaande artikelen meer dan 2000 sublemmata opgenomen. De samengestelde artikelen die hierdoor ontstaan of worden uitgebreid, kunnen omvangrijk zijn. Regelmatig zijn ze weinig doorzichtig van bouw, doordat woorden die in zo'n artikel meerdere malen voorkomen, dikwijls worden weggelaten in een samentrekking.

Dat de gebruiker van het woordenboek geacht wordt bepaalde weggelaten woorden in te vullen, kan binnen het samengestelde artikel op drie manieren zijn aangegeven:

- Door de toepassing van wit. Uit de plaats van een woord kan men opmaken dat ervóór iets herhaald moet worden.
- Door het gebruik van koppelteken als een soort weglatingstekens. Zij laten zien dat op een bepaalde plaats woorden zijn weggelaten. Echter, het aantal koppelteken komt niet overeen met het aantal weggelaten woorden, zodat niet steeds duidelijk is welke woorden ontbreken.

¹Citaat op p. 2 van *Verhandelingen van der letteren affinitas of verwantschap: Van het gebruik der accentus of toonen in de Nederduitsche vaerzen: En van de metaplasmus of woordvervorming*. Amsterdam 1728.

- Door accolades. Zij dienen om het steeds weer herhalen van één of meer woorden overbodig te maken. Accolades zijn zeer verschillend van grootte, en soms ook van toepassing.

Deze drie manieren om samentrekkingen aan te geven worden in combinatie met elkaar gebruikt. Het resultaat is rommelig en niet zelden onduidelijk.

Wanneer binnen een artikel de ruimte ontoereikend is, zijn af en toe woorden in kleiner lettertype afgedrukt, of zelfs verticaal achter de accolade geplaatst. Dit verhoogt de overzichtelijkheid voor de gebruiker evenmin.

De vormgeving van de samengestelde artikelen kan geïnspireerd zijn door die van de 'Tafels' in sommige wetenschappelijke werken uit Meijers tijd. Tafels zijn schematische overzichten van geboden stof, met meestal zeer ingewikkelde opbouw. De accolades van uiteenlopend formaat, de verschillende kastlijntjes, het verticaal geplaatste woord, het komt er allemaal in voor.

3.2.3.2.3.2. Betekenissen

3.2.3.2.3.2.1. Inleiding

1658. In het nieuwe deel II van 1658, waarin Meijer konstwoorden met hun verklaring heeft bijeengebracht, zijn bijna 6000 nieuwe betekenissen opgenomen. Hiervan is 48% terechtgekomen in nieuwe artikelen; 32% om een hoofdlemma te verklaren, en 16% om een sublemma te verklaren. Gemiddeld neemt Meijer per nieuw hoofdlemma 1,4 betekenissen op - in de vorige druk was dit 1,6 - en per nieuw sublemma niet meer dan één betekenis.

Van de nieuwe betekenissen is de overige 52% terechtgekomen in bestaande artikelen. En wel 7% als aanvulling van de betekenissen die een hoofdlemma verklaren, gemiddeld 1,3 per hoofdlemma. En 45% als verklaring van de nieuwe sublemma's waarmee bestaande artikelen zijn uitgebreid, gemiddeld per sublemma niet meer dan één betekenis.

In deel II wordt dus 39% van de bijna 6000 nieuwe betekenissen gebruikt om een hoofdlemma te verklaren, en 61% om een sublemma te verklaren. Dit vormt een groot contrast met de druk van 1654, toen hooguit 5% der toegevoegde artikelen één of meer sublemma's bevatte.

De trefwoorden in deel II zijn volledig uitheems van vorm en van Latijnse of Griekse herkomst. Het deel Konstwoorden lijkt zich hierdoor te scharen onder de meertalige woordenboeken. Betekenissen die Meijer in deze uitgave toevoegt, dienen in de allereerste plaats ter vertaling en veel van deze vertalingen zijn door hemzelf bedacht¹:

... de vertaaling (...) veeler Konstwoorden, die 'er nu op nieuws byghekomen zijn, (is) van my verdacht en ghesmeedt ...

Niet alle betekenissen die Meijer bij anderen heeft gevonden, acht hij even geslaagd, hoewel hij ze toch maar heeft opgenomen²:

En schoon 'er niet luttel onderloopen, die my vry wat onbehouwen en onbequaam³ scheenen, heb ikze evenwel haar plaats niet willen weigheren:

Trouwens, minder fraaie betekenissen vallen nog wel eens mee, op den duur⁴:

Dikwijls ook zal de betekening, die wy den woorden schijnen opghedicht te hebben, schoon zy in 't eerste aanzien vry wat dwars in de ooren klinkt, met der tijdt, en door de ervaarenheid, niet onwettigh⁵ te zijn, bevonden worden ...

¹W-S 1658 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [4].

²W-S 1658 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [5]. Meer hierover op p. 148 van deze studie.

³onbequaam: ongeschikt

⁴W-S 1658 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [6].

⁵onwettigh: in strijd met de regels

3.2.3.2.3.2.2. Betekenissen van één woord

1658. Betekenissen van één woord dienen doorgaans ter vertaling van hoofdlemma's. Een sublemma immers vormt met het hoofdlemma een woordverbinding, die meestal met een woordverbinding wordt vertaald en een dergelijke verbinding is per definitie meerwoordig. Toch gebeurt het af en toe in samengestelde artikelen dat Meijer weer gebruik gaat maken van het koppelteken, nu om samenstellingen te vormen ter vertaling van de verbinding hoofdlemma+sublemma. Het koppelteken verbindt in dat geval het eerste deel van de betekenis vóór de accolade met het tweede deel van de betekenis áchter de accolade. Een voorbeeld kan dit illustreren:

Musculus -- een spier	
Abdominis -- buik-	}
Pectoralis -- borst-	}
Serratus -- zaaghwijze / zaagh-	}
Intercostalis -- tussenribbighe	}
Sacrolumbus -- heilighlenden-	}
Flexor -- buigh-	}
Obturator -- stóppende / stóp-	}
	spier

De bedoeling is duidelijk. Samenstelling met koppelteken zijn hier: buik-spier, borst-spier, zaagh-spier, heilighlenden-spier, buigh-spier, stóp-spier.

In plaats van de gebruikelijke vertaling bestaande uit adjectief met substantief, geeft Meijer hier een samenstelling met koppelteken, waarvan het eerste lid een bepaling vormt bij het tweede lid.

Net zoals in de betekenissen van eerste en tweede druk, vervult het koppelteken hier de functie van semantische indicator. De delen van de samenstellingen behouden er hun eigen betekenis door. Soms is het koppelteken gebruikt als een soort woordvormer, wanneer zonder dat teken het nieuwe woord moeilijk gevormd had kunnen worden. Het is heel opvallend dat Meijer in 1658 het koppelteken uit de betekenissen van hoofdlemma's schrapt, om het een nieuwe functie te geven bij de vertaling van sublemma's.

Van de vertalingen der hoofdlemma's blijkt 86% éénwoordig te zijn. In het deel Bastaardwoorden is dit 95% en in de ongedeelde vorige druk was het 92%.

Juist als bij de bastaardwoorden, vertaalt Meijer de hoofdtrefwoorden bij voorkeur met een equivalent in de moedertaal. Dikwijls geeft hij er maar één:

Abbas -- abt
Acedia -- walghing
Agraphus -- onschriftmaatigh
Arrhabo -- onderpand
Metempsychosis -- zielverhuizing
Modaliter -- wijziglijk
Soloecophanes -- schijnwanspraak
Suffragium -- keurstemming
Synchysis -- woordenwantsel

Hij kan enkele synoniemen geven, met nauw verwante betekenis:

Analogatus -- ghelijkghevórmdt / ghelijkghevórmighdt
Antipathia -- afkeer / weêrzin / teghenzin
Automaton -- zelfbeweeghsel / zelfroersel
Mandatarius -- ghebódtuitvoerer / lastvolbrenger
Mutatio -- wisseling / verwisseling
Sophisma -- dróghreden / bedriegreden
Spatium -- wijde / ruimte
Synecdochicus -- vervangigh / vervangelijk

Geregeld zijn partieel synoniemen opgenomen:

Amitini -- zusterlingen / broederlingen
 Angina -- keelziekte / keelghezwel / keelzwellen
 Antidicus -- teghenspreker / teghenparty
 Arteriotomia -- slaghadernijding / slaghaderopening / slaghaderlaating
 Mechanologia -- handwerksbeschrijving / handwerkskunde
 Methodus -- leerwijs / leerwegh
 Septum -- afscheidtsel / schót
 Sphygmologia -- polskunde / aderslaghkunde
 Symbiotica -- leefkonst / verkeerkonst

Betekenenissen van een hoofdtrefwoord kunnen nog meer verschillen. Er kan sprake zijn van homoniemen, waaronder homofonen. Toch zijn de betekenissen geplaatst achter één en hetzelfde trefwoord:

Acoluthus -- tootsdraagher / navólgher
 Actor -- anklaagher / eisscher / daagher
 Animalis -- zielijk / dierlijk
 Apologistica -- kluchtvertelkunde / verweerschriftkunde
 Schema (Geom.) -- afbeeldtsel / voorbeeldtsel
 Systole -- t'zamentrekking / vernaauwing / toesluiting

Nog altijd streeft Meijer ernaar het trefwoord te verklaren door middel van één woord. 86% van de vertalingen der hoofdlemma's is éénwoordig. Hierbij speelt het koppelteken geen rol meer. Mede daardoor zijn er in dit deel lange en weinig gebruikelijke woorden in overvloed. Werkwoorden zijn het maar zelden, doordat onder Meijers konstwoorden bijna geen werkwoorden voorkomen¹. Adjectief en bijwoord zijn er wel bij:

Aequilibris -- evenzwaarwightigh
 Analogatus -- ghelijkghevórmighdt
 Anthropopathoos -- menschghelijkvórmighlijk
 Aristocratie -- besterheerschighlijk
 Atheologus -- onghódtgheleerd
 Authenticus -- eighengheloofwaerdigh
 Axiomaticus -- gheloofspreukigh
 Medicophysicus -- gheneesnatuurkundigh
 Monarchie -- eenheerschendlijk
 Substrative -- onderspreidighlijk / onderworpijghlijk

Lange en ongewone substantieven zijn talrijk, doordat onder de konstwoorden de substantieven ver in de meerderheid zijn²:

Adiasia -- onafstandigheit / onafstaening
 Aequilatio -- evenveruittrekking
 Aequilibrium -- evenzwaarwightigheit
 Analogistica -- ghelijkvórmigheidskunde
 Astrologia -- starrevoorzeggkunde
 Automatopoëtica -- zelfbeweeghselmaakkunde
 Melopoëtica -- zoetluidigheidsmaaking
 Monolemma -- eenanneeming
 Simultaneitas -- teghelijksijnheid
 Sphaeropoëtica -- hemelkringmaakkunde
 Steganographia -- verborghenheidsbeschrijving
 Synecphonesis -- ghelijkluitspreeking

¹Zie Tabel 3 op p. 219.

²Zie Tabel 3 op p. 219.

Soms is zelfs een meerwoordig lemma vertaald met één woord:

Arcus complementi -- verschilboogh
 Areola papillaris -- tepelkring
 Articuli fidei -- gheloofsstukken
 Ascensio in coelum -- heemelvaart
 Mendacij exprobatio -- looghenverwijt
 Monticulus veneris -- venusberghje
 Speculum ustorium -- brandtspieghel

3.2.3.2.3.2.3. Betekenissen van meer dan één woord

1658. Van de vertalingen der hoofdtrefwoorden telt 14% meer dan één woord, gemiddeld 2,5 woorden per betekenis. Meestal gaat het hierbij om twee woorden, een enkele maal om drie of vier. Een betekenis van vijf woorden vormt al een grote uitzondering.

Meerwoordige betekenissen zijn van uiteenlopende aard. De meerwoordigheid kan veroorzaakt worden doordat de ingang bestaat uit een woordverbinding, die met een woordverbinding vertaald is:

Ab intestato -- zonder maaking
 Ad intra -- na binnen
 Arca foederis -- kist des verbondts
 Assa faetida -- duivels drek
 Author latinae linguae -- een schrijver der latijnsche taal
 Magistratus politicus -- borgherlijke overheid
 Secularis sacerdos -- weerdltijk priester
 Species subalterna -- onderbeurtighe ghedaante

Een groot deel van de tweewordigheid is een gevolg van het feit dat Meijer een lidwoord voor het gegeven equivalent heeft geplaatst:

Aggregatum -- 't verzaamde
 Auditus -- 't ghehoor
 Malleolus (Anat.) -- de enkel
 Mamma -- een mam
 Maxilla -- 't kaakebeen
 Salvatella -- de mildtader
 Sceleton -- een gheraamte
 Splen -- de mildt

Herhaaldelijk is meerwoordigheid veroorzaakt doordat de vertaling van het éénwoordige hoofdlemma het karakter krijgt van een lexicografische definitie. Meijer zelf is zich ervan bewust dat hij het trefwoord niet altijd letterlijk heeft vertaald. In het voorwoord schrijft hij¹: 'en te veeler stede is onze vertólking niet zo zeer na de letter, als wel na de kraft en bedieding des woordts':

Amnios -- des vruchts binnenvlies
 Angina -- ontsteeking in de keel
 Antimeria -- deel voor deel stelling
 Apotelesma -- ghódtmenschlijk werk
 Atrophia -- benaaudheid voor 't hart
 Mathematophilus -- liefhebber der wiskunde
 Meteora -- hooghvlieghende dampen
 Mola -- valsche bevruchting
 Styloglossum -- de priemghelijke tongespier
 Syneuresis -- bandighe t'zamenvoeghing / zenuwighe t'zamenghroeying

In het deel Konstwoorden van 1658 verklaart 61% van de nieuwe betekenissen een sublemma. Een sublemma krijgt gemiddeld niet meer dan één betekenis.

¹W-S 1658 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [6].

Aangezien een sublemma een woordverbinding vormt met het hoofdlemma, doorgaans van twee woorden, substantief met bijbehorend adjectief, is de vertaling gewoonlijk ook een woordverbinding van twee woorden. Substantief met adjectief is meestal vertaald als substantief met adjectief¹:

Meteora Ignea -- vuurighe verhevelingen
 Meteora Aërea -- lóchtighe verhevelingen
 Meteora Aquea -- waterighe verhevelingen
 Meteora Composita -- t'zaamghezette verhevelingen
 Meteora Vera -- waare verhevelingen
 Meteora Apparentia -- schijnende verhevelingen
 Spatium Reale -- zaaklijke ruimte
 Spatium Imaginarium -- inghebeelde ruimte
 Spatium Finitum -- bepaalde ruimte
 Spatium Infinitum -- onbepaalde ruimte
 Spatium Successivum -- aftervólghende ruimte
 Spatium Extensivum -- uitspanninghe ruimte

Indien in de vertaling de bijvoeglijke bepaling is weergegeven door een lidwoord met substantief, of door een voorzetsel met lidwoord en substantief, dan wordt daardoor de vertaling driewoordig of vierwoordig:

Alietas Disparationis -- anderheidt der verschilligheidt
 Alietas Indeterminationis -- anderheidt der onbepaaling
 Alietas Determinabilis -- anderheidt van het bepaalbare
 Alietas Determinativi -- anderheidt van het bepalende
 Ambiguitas Vocis -- dubbelzinnigheidt in 't woordt
 Ambiguitas Orationis -- dubbelzinnigheidt in de reden
 Ambiguitas Rerum -- dubbelzinnigheidt in de zaaken

Is een lidwoord vóór de vertaling toegevoegd, dan vergroot dat de meerwoordigheid:

Actus Examinis -- de daadt der beproeving
 Actus Cosecrationis² -- de daadt der inwyng
 Actus Ordinationis -- de daadt der órdening
 Motus Tonicus -- een rechte uitstrekkung

Vormt het sublemma met het hoofdlemma een woordverbinding die omvangrijker is dan twee woorden, dan valt te verwachten dat ook de vertaling meer dan twee woorden telt:

Abstractus Per existentiam -- afghetrokken door de weezendlijkheidt
 Acceptio Non praecisa -- niet juiste betekenis
 Accidens Ultimae actualitatis -- toeval der laatste werkelijkheidt
 Magister Liberalium artium -- meester in de vrije konsten
 Modus Sic se habendi -- wijs van zo zich te hebben
 Motor Immobilis & movens -- onbeweeghlijke en beweeghende beweegher
 Musculus Rotundus major -- ghroote ronde spier
 Sensibile Per accidens -- door toeval ghevoeljik
 Sophisma Non causae pro causa -- dróghreden van gheen oorzaak als oorzaak

Steeds blijft het grondpatroon kern met bepaling. Van een lexicografische definitie kan men ten aanzien van deze betekenissen niet spreken. Het gaat hier immers om de getrouwe vertaling van een woordverbinding uit een vreemde taal.

Soms kan het vreemde adjectief in de moedertaal niet met één woord worden weergegeven, maar zijn er meer nodig. Dat gebeurt wel eens als het om ingewikkelde medische begrippen gaat:

Arteria Subclavia -- onder 't sleutelbeen gheleeghen slagader
 Arteria Gastrepiptica -- des maaghs en nets slagader

¹In de hier volgende voorbeelden zijn de samentrekkingen in samengestelde artikelen stilzwijgend opgelost. Het hoofdlemma waar het sublemma bij aansluit, is dus ook iedere keer voor het sublemma herhaald.

²In 1663 verbeterd tot: Actus Consecrationis.

Meatus Capteolarus -- op en nederghaande doorghang
 Medicina Hygieine -- gezondheidt bewaarende artsenykonst
 Musculus Cricoarythenoides -- ring- en trechterghelijke kraakbeens spier
 Musculus Styloceratomyoides -- des tongbeens priemghelijke hoorn-spier

3.2.3.2.3.3. Labels

1658. In het deel Konstwoorden van 1658 begint Meijer op bescheiden schaal labels op te nemen om homoniemen van elkaar te onderscheiden. Het gaat hier om domeinlabels, die aangeven dat het gebruik van een woord beperkt blijft tot een bepaalde taalkring of tot een bepaald vakgebied¹. Meijer heeft dit in zijn voorwoord al aangekondigd²:

Daarenboven, overmits zommighe Konstwoorden in verscheide Onderwijzingen en Weetenschappen van de Wijsghieren³ ghebeezicht worden, en dat in de eene met een andere betekenis als in de andere, zijn die tót beter verstandt des Leezers onderscheidelijk⁴ ghedrukt, met byghevoeghde anwijzing⁵, tót welke onderwijzingen zy behooren, en wat zy in elke zegghen willen⁶.

De gebruikte labels volgen hieronder. In vette letter zijn gedrukt de vormen waarin het label voorkomt. Erachter staat het artikel dat Meijer in het deel Konstwoorden geeft met het label als lemma. Zo ziet men de betekenis die hij zelf aan het woord toekent:

Anat. / Anato. / Anatom. Anatomia -- ontleding / opsnijding / ontleedkunde
Astron. Astronomia -- sterloopkunde
Ethic. Ethica -- zedekunde / zedevórming
Geom. / Geomet. Geometria -- meetkunst / meetkunde
Gram. / Gramm. Grammatica -- letterkonst / spraakkonst / taalkonst
Lo. / Log. / Logic. Logica -- redenkonst / bewijskonst
Mathem. Mathematica, Mathema -- wiskunde / wiskonst
Mechan. Mechanica -- werkdaadt / ambacht / handtwerk
Med. / Medic. Medicina -- gheneeskunde / gheneeskonst / artsenykonst
Metaph. Metaphysica -- overnatuurkunde / overnatuurweet
Mus. Musica -- zangkonst / zangkunde
Opt. Optica -- schouwkonst / zichtkunde
Phil. / Philos. Philosophia -- wijsgheerigheid / wijsheid / wijsghierigheid / wijsheidzucht / wijsgheerte
Physic. Physica -- natuurkunde / natuurweet / aart- / óft natuurkennis
Poëtic. Poëtica -- dichtkunde / dichtkonst
Rhetor. Rhetorica -- redenrijkkonst
Theol. Theologia -- Ghódtgheleerdtheid / schriftgheleerdtheid / Ghótdtsdienstkunde

Wij tellen hier 17 verschillende domeinen waaruit lemmata genomen zijn. Bij de Macrostructuur van dit deel hebben wij als meest duidelijk aanwezige domeinen van herkomst gevonden: wijsbegeerte, geneeskunde samen met de ontleedkunde, algemeen wetenschappelijke taal, godgeleerdheid, wiskunde, grammatica, rechtsgeleerdheid, astronomie⁷. Hiervan zijn algemeen wetenschappelijke taal en rechtsgeleerdheid niet in de labels terug te vinden.

Op de titelpagina van dit deel Konstwoorden zijn als domeinen van herkomst opgesomd: ‘Wijsgheerte, Wiskunde, Ontleedkunde, Gheneeskunde, Rechtsgeleerdheid, en Ghódtgheleerdheid’. Hiervan is nog eens de rechtsgeleerdheid bij de labels niet aanwezig.

¹Moerdijk 1994: 61.

²W-S 1658 voorwoord tot de ‘Taallievers’ p. [3].

³Wijsghieren: geleerden

⁴onderscheidelijk: apart

⁵nl. het label

⁶en wat zy in elke zegghen willen: en wat zij in elk vak te betekenen hebben

⁷Zie Tabel 4 op p. 220.

3.2.3.2.3.4. Fouten

1658. Als men de gebreken van de Microstructuur bekijkt, dan storen het meest de talrijke herhalingen in de samengestelde artikelen. Keer op keer worden de verschillende hoofdlemma's gecombineerd met dezelfde sublemma's, die vervolgens op precies dezelfde wijze zijn vertaald. De vertaling ervan levert zodoende weinig nieuws op:

Abstractio Negativa -- beneenighe Aftrekking
 Accidens Negativum -- beneenigh toeval
 Actus Negativus -- beneenigh Bedrijf
 Aequalitas Negativa -- beneenighe evenghrootheid
 Aeternitas Negativa -- beneenighe eeuwigheid
 Modus Negativus -- beneenighe wijs
 Simultas Negativa -- beneenighe teghelijkheid
 Acceptio Accidentalialis -- toevallighe betekenis
 Actio Accidentalialis -- toevallighe Doening
 Actus Accidentalialis -- toevalligh bedrijf
 Materia Accidentalialis -- toevallighe stóf
 Modus Accidentalialis -- toevallighe wijs
 Mutatio Accidentalialis -- toevallighe verwisseling
 Signum Accidentale -- toevalligh teken
 Species Accidentalialis -- toevallighe ghedaante
 Suppositio Accidentalialis -- toevallighe onderstelling

Bovenstaande sublemma's, gevormd met **Negativus** en **Accidentalialis**, zijn gevonden in de letters A, M en S. Rekenen we hun aantallen om naar het hele deel II, dan staan er in dit deel 24 sublemma's gevormd met het adjectief **Negativus** en 31 sublemma's gevormd met het adjectief **Accidentalialis**. En dit zijn maar twee willekeurige voorbeelden.

Reeksen zoals deze geven sterk de indruk dat Meijer tal van sublemma's niet aan bronnen heeft ontleend, maar dat hij ze zelf heeft gemaakt door veel voorkomende adjectieven op te nemen. Zo heeft hij samengestelde artikelen gevormd van soms grote omvang. In de volgende druk zal hij de series sublemma's nog verder uitbreiden, om ze tenslotte in de uitgave van 1669 drastisch te besnoeien.

Overzien wij de samengestelde artikelen, dan treffen steeds weer de weinig begrijpelijke of minder fraaie betekenissen die voor allerlei sublemmata zijn gegeven. Echter, voor een deel behoren deze tekortkomingen gezien te worden als gebreken van de Macrostructuur. Voor een vergezochte of zonderlinge combinatie van hoofdlemma+sublemma is het wel erg moeilijk een acceptabele vertaling te geven. Meestal zijn dergelijke combinaties in 1669 weggelaten. Van de hier volgende voorbeelden is er in 1669 geen enkele gehandhaafd:

Abstractio Privativa -- beroovighe Aftrekking
 Abstractio Rationis -- aftrekking der reden
 Abstractio Negationis -- aftrekking der beneening
 Actio Reflexa -- weêromghebooghe Doening
 Actio Uniformiter difformis -- eenvórmighlijk / onghelijklvórmighe Doening
 Actio Acta -- ghedaane Doening
 Actus Entitativus -- weezighend Bedrijf
 Actus Positivus -- stelligh Bedrijf
 Actus Informans -- bevórmend bedrijf
 Appetitus Concupiscibilis -- begheerende begheerte
 Apprehensio Intellectiva -- verstaanende bevatting
 Argumentum A primo ortum -- afkomstighe bewijsreden

In 1805 zijn nog wel te vinden:

Musculus Superbus -- hovaardighe spier
 Musculus Indignatorius -- verontwaardighende spier
 Musculus Scalenus -- onghelijklvórmighe spier

Maar dat zijn dan ook medische termen.

Naast de soms weinig gelukkige vertaling van sublemma's, zijn in de Microstructuur andersoortige tekortkomingen te constateren. Dat kunnen gewoon zetfouten zijn, maar ook minder fraaie of verkeerde betekenissen:

Affirmativus -- bevestighigh

(De betekenis wordt in 1731 **bevestiging** , in 1777 **bevestigende** .)

Ametria -- wanghemengdheid

(De betekenis wordt in 1688 **wanghemeendheid** en in 1720 **wangemetenheit** .)

Aneurisma -- ghezwel

(In 1663 verbeterd in **slaghaderghezwel** .)

Antimeria -- deel voor deel stelling¹

(De verklaring is zo onduidelijk dat latere bewerkers ten onrechte aan het verbeteren slaan.

In 1777 wordt de betekenis **deel door deel stelling** en in 1805 **deel door deelstelling** .)

Antiptosis -- val voor val stelling²

(Ook deze verklaring is zo onduidelijk dat latere bewerkers ten onrechte gaan wijzigen.

In 1688 wordt de betekenis: **val / voor val / stelling** , in 1720 **val / voorval / stelling** .)

Appendicula Vermiformis -- worghelijk anhanksel

(Hier is een zetfout gemaakt. In 1663: **wormghelijk anhanksel** .)

Arteria Hypogastrica -- onderzijdbuik-slaghader

(In 1663 verbeterd tot **onderbuiks slaghader** .)

Arteria Poplitea -- kniebuighs slaghader

(Deze weinig gelukkige betekenis in 1663 foutief: **knieschijfs slaghader** . Tot in 1805.)

Arteria Spermatice -- zaadtslaghader

(Betekenis in 1663 **zaad-slaghader** .)

Morosophus -- boertghek

(Betekenis lijkt niet juist. Nog in 1805 gehandhaafd.)

Scholastici -- schoolgheleerde

(In 1688 verandert het lemma in **Scholastice** . Dit is in 1720 verklaard als

schoolgeleerdelijk .)

Scribae -- schriftgheleerde

(In 1805 verbeterd in **schriftgeleerden** .)

Socer } -- schoonvader / óft schoonmoeder

Socrus } behoudvader / óft behoudmoeder

(In 1663: **Socer -- schoonvader / behoudtvader**

Socrus -- schoonmoeder / behoudtmoeder .)

Spatula -- des schouderbladsbeen

(Ten onrechte zijn **schouderblads** en **been** samengevoegd. In 1805 wordt dit opgelost door het lidwoord weg te laten.)

¹Antimeria: (Log.) Verwisseling van het ene rededeel met het andere. Zondervan.

²Antiptosis: (Gram.) Verwisseling van de ene naamval met de andere. Zondervan.

3.2.3.2.3.5. Spelling

1658. De spelling in het deel Konstwoorden is niet anders dan die in het deel Bastaardwoorden. De veranderingen in de spelling zijn talrijk. Deze is veel consequenter, hoewel onregelmatigheden blijven voorkomen. Verdere bijzonderheden zijn te vinden bij de Microstructuur der bastaardwoorden².

Het koppelteken, in voorgaande drukken zo belangrijk, speelt in 1658 geen rol meer bij de vorming van woorden ter verklaring hoofdlemma's. Af en toe is het koppelteken gebruikt in de samenstellingen die hoofdlemma+sublemmata moeten verklaren.

3.2.3.3. Microstructuur 1663

3.2.3.3.1. Bastaardwoorden 1663

3.2.3.3.1.1. Structuur der artikelen

1663. Over de structuur van de artikelen in het deel Bastaardwoorden valt weinig op te merken. Samengestelde artikelen met sublemmata komen in dit deel niet voor. De artikelen bestaan uit een trefwoord met één of meer betekenissen. Wanneer aan een bestaand artikel een betekenis is toegevoegd, dan is die meestal achter de oude betekenissen gezet.

3.2.3.3.1.2. Betekenissen

3.2.3.3.1.2.1. Inleiding

1663. De uitbreiding van het deel Bastaardwoorden is in 1663 maar bescheiden. Ongeveer 1200 nieuwe betekenissen zijn toegevoegd. Hiervan is 49% terechtgekomen in nieuwe artikelen. Een nieuw artikel bevat gemiddeld 1,5 betekenissen, net zoals in de voorgaande druk. De overige 51% is toegevoegd aan bestaande artikelen, met gemiddeld 1,3 betekenissen per artikel.

De nieuwe bastaardwoorden hebben weer voor het overgrote deel - 79% - een vernederlandste vorm. De overige zijn wat betreft hun vorm wel zuiver Frans, maar kunnen vernederlandst zijn geweest in hun uitspraak³. Deze trefwoorden zijn hier dus min of meer ingeburgerd en de nieuwe artikelen in het deel Bastaardwoorden bevinden zich daarom ook in deze druk in het grensgebied tussen meertaligheid en ééntaligheid.

3.2.3.3.1.2.2. Betekenissen van één woord

1663. 92% van de toegevoegde betekenissen in het deel Bastaardwoorden bevat niet meer dan één woord. In de vorige druk koos Meijer bij 95% voor éénwoordigheid. Het trefwoord is meestal verklaard met een equivalent in de moedertaal.

Geregeld is sprake van niet meer dan één equivalent:

Adstringent -- samentrekkend
Aggressie -- anval
Audi -- hoort
Madame -- mevrouw
Mandataris -- bevelhebber

¹nl. geheimschrift

²Zie p.238 van deze studie.

³Zie p. 183 van deze studie.

Saccage -- plondering
 Supersolutie -- overbetaaling
 Suscitatie -- opwekking

Er kunnen enkele synoniemen zijn gegeven, met nagenoeg gelijke betekenissen:

Acceptant -- anvaarder / aanemer
 Activiteit -- ghaawigheid / vlugheid
 Menager -- huishouder / huisbezórgher
 Miserie -- deerlijkheid / jammerlijkheid / ellendigheid
 Servil -- slaafsch / slaafachtigh
 Suppuratie -- verzwering / verettering
 Surplus -- overschót / overblijsel¹

Of enkele partieel synoniemen, waarvan de betekenissen slechts gedeeltelijk overeenkomen:

Alimenteren -- voeden / opvoeden / onderhouden
 Allusie -- schuilzin / schuilreden / zinspeeling
 Majestueux -- heerlijk / hoogachtbaar / hooghdraavend
 Mesusen -- misslagen / misbruiken
 Misterie -- verborghenheid / gheheim
 Mosquetier -- busschietier / busdraagher
 Stipuleren -- eischen / bedingen

Soms verschillen de betekenissen van het trefwoord onderling nog sterker:

Accorderen -- vereenighen / toestaan
 Adstringeren -- toevoeghen / verbinden / samentrekken / toebrengen
 Adversatie -- wederstreeving / teghendeel / wederdeel
 Alchymist -- stófscheyder / metaalbrander
 Successeur -- navólgher / nazaat / erfghenaam

Bij zulke uiteenlopende betekenissen blijkt nogal eens sprake te zijn van fouten².

Van de nieuwe betekenissen is 92% éénwoordig. Net zomin als in de voorgaande druk is bij de vorming van betekenissen in dit deel nog gebruik gemaakt van het koppelteken. Men krijgt de indruk dat het opnemen van lange en ongebruikelijke woorden ter verklaring van bastaardwoorden af begint te nemen.

Ze zijn er nog wel onder de betekenissen, de lange en de vreemd aandoende woorden, maar ze lijken over het algemeen toch minder lang en minder vreemd. Het gaat hierbij in het bijzonder om substantieven, in mindere mate om werkwoorden. Adjectieven en bijwoorden zijn als nieuwe trefwoorden maar spaarzaam opgenomen³, zodat ze ook onder de betekenissen nauwelijks voorkomen:

Adsoneren -- toeghalmen	
Assigneren -- schuldtoewijzen	
Matureren -- rijpworden / rijpmaaken	
Subhasteren -- opveilen	
Surannueren -- overjaaren	
Surrogeren -- plaatsvullen	
Abortif -- stortgheboort	
Ambiguiteyt -- twijffelnigheit	
Approche -- ghehaakschans	
Arrementen -- pleitvernieuwingen / pleitverdaadingen / pleithervattingen	
Memoriaal -- onthoudtboek	
Mutin -- mitemaaker	
Sacrament -- heilduitsel / heilvertooning	Superstitie -- keurheilichheid
Sequestratie -- verschilgoedtbewaring	Sursaut -- opspringing
Subhastatie -- stókverkoop / stókveyling	

¹De spelling is ongewijzigd overgenomen, ook bij kennelijke fouten.

²Voorbeelden hiervan op p. 250 van deze studie.

³Zie Tabel 3 op p. 219.

3.2.3.3.1.2.3. Betekenissen van meer dan één woord

1663. Van de nieuwe betekenissen in het deel Bastaardwoorden is 8% meerwoordig. Zo'n betekenis kan zonder noodzaak, mogelijk per abuis, in meerdere delen zijn gezet:

Monseur -- mijn heer
Summa -- te zamen

Dikwijls gaat het om een woordgroepje dat de functie heeft van een equivalent van het trefwoord:

Abandonneren -- laten vaaren
Aboleren -- te niet doen¹
Advoyeren -- van waarden houden
Aromatiseren -- welriekend maaken
Municiperen -- bórgherrecht gheeven
Signaleren -- bekend maaken
Spanceren -- ghaan wandelen
Stateren -- doen staan blijven / houden staan
Subvenieren -- te hulp komen

Verklaringen met het karakter van een lexicografische defintie komen eveneens voor:

Accesneur -- bykomer in 't vonnissen
Appelleren -- voor recht roepen
Medicineren -- gheneesmiddelen ghebruiken
Mumie -- gebalsemt menschevleesch
Subhasteren -- by stók veilen
Summarie -- kort inhoudt

3.2.3.3.1.3. Fouten

1663. Al is het nieuwe onder de bastaardwoorden van deze uitgave ook weinig omvangrijk, fouten zijn toch gemaakt. Het is opmerkelijk dat juist betekenissen die aan bestaande artikelen zijn toegevoegd, nogal eens van twijfelachtig gehalte zijn. Meijer heeft zo'n ongewone betekenis misschien ontleend aan een context waarin het trefwoord een afwijkende betekenis had²:

Accommodabiliteit -- behulpsaamheyt
(Van de betekenis zijn de laatste twee letters verwisseld. In de volgende druk verbeterd.)

Alternatif -- bybeurten
(Betekenis per abuis als één geheel gezet. In de volgende druk gecorrigeerd.)

Amabel -- (minbaar / minwaardigh) / liefwaardigh
(De betekenis **liefwaardigh** is toegevoegd en lijkt een germanisme. Nog in 1805.)

Apart -- (byzonderlijk / afzonderlijk / ter zijden) / verdeelt / byzonder
(De betekenis **verdeelt** lijkt niet juist. Nog in 1805.)

Appelleren -- weder ghehoor / voor recht roepen
(In de volgende druk **weder ghehoor verzoeken** en in 1805 **voor 't recht roepen**.)

Arrementen -- pleitvernieuwingen / pleitverdaadingen / pleithervattingen
(WNT³ onder Arrementen: 'Staat waarin een proces, dat is afgebroken, verbleven is'.
Nog in 1805 zijn voor **Arrement** de betekenissen **pleitverdediging** en **pleithervatting** gehandhaafd.)

¹ **te niet doen** in plaats van **vernietighen** komt herhaaldelijk voor. In feite is 'vernietigen' een oude betekenis van 'te niete doen'.

² In de hier volgende voorbeelden zijn de reeds aanwezige betekenissen tussen haken gezet.

³ WNT Supplement I: 1689.

Arrogeren -- toe-eigenen / anmaatighen
Eerste, onjuiste, betekenis nog in 1805 gehandhaafd.)

Musijcq -- (maat-zang / zang-konst / zang-kunde) / noot-zang
(In 1805 wordt **nootzang** geschrapt.)

Sisteren -- instaan / instellen / stuiten
(De eerste twee betekenissen zijn niet juist. In 1805 vervallen de betekenissen alle drie.)

Spanceren -- ghaan wandelen
(**ghaan** is overbodig, maar is nog in 1805 gehandhaafd.)

Stateren -- doen staan blijven / houden staan
(De verklaringen doen nogal onbeholpen aan. In 1777 wordt de tweede **staan houden**.)

Stipulatie -- eischmaaning
(In de volgende druk **eisch** / **maaning**.)

Superstitie -- (overstalligheid / bygheloof / afgheloof / wangheloof / waanghelooving /
overgheloof) / keurheiligheid
(Nog in 1805 treffen we de laatste, merkwaardige, betekenis aan.)

3.2.3.3.1.4. Spelling

1663. De spelling toont in dit deel wel wat verandering in de overgenomen lemmata, maar vooral in de betekenissen uit de voorgaande druk. Toch is deze op geen stukken na zo ingrijpend als in de vorige druk het geval was. De wijzigingen die zijn aanbracht, lijken meestal meer onopzettelijk te zijn dan doelgericht. De meeste veranderingen treden slechts incidenteel op en een bepaalde lijn valt er niet in te ontdekken.

3.2.3.3.2. Konstwoorden 1663

3.2.3.3.2.1. Structuur der artikelen

1663. In het deel Konstwoorden van 1663 blijft de structuur van de artikelen ongewijzigd. Nieuwe artikelen zijn gebouwd zoals de reeds aanwezige.

In nieuwe en in bestaande artikelen zijn ruim 1800 sublemmata voor de eerste keer opgenomen. De samengestelde artikelen die hierdoor ontstaan, of die hierdoor worden uitgebreid, zijn net als in de vorige druk, tamelijk ondoorzichtig van bouw. Opnieuw is dat een gevolg van de uiteenlopende manieren waarop is aangegeven dat onderdelen van een artikel zijn samengetrokken en dat daarvoor woorden zijn weggelaten. Niet altijd blijkt duidelijk welke woorden men moet herhalen.

Een samentrekking kan weer zijn aangegeven door de toepassing van wit, door het gebruik van accolades, door het plaatsen van horizontale lijntjes, of door een combinatie hiervan. De horizontale lijntjes, kastlijntjes van uiteenlopende lengte, vervangen in 1663 een deel van de koppeltekens die eerder in deze functie werden gebruikt.

3.2.3.3.2.2. Betekenissen

3.2.3.3.2.2.1. Inleiding

1663. Aan het deel Konstwoorden zijn ongeveer 5400 betekenissen toegevoegd. Hiervan is 82% opgenomen in nieuwe artikelen, 55% ter verklaring van een hoofdlemma en 27% ter

verklaring van een sublemma. In het deel Konstwoorden van 1658 kwam van de toegevoegde betekenissen slechts 48% in een nieuw artikel terecht.

Van de toegevoegde betekenissen is de overige 18% opgenomen in bestaande artikelen, 6% als aanvulling van de betekenissen die een hoofdlemma verklaren, en 12% ter verklaring van een sublemma, waarbij het bijna altijd gaat om een nieuw sublemma. In het deel Konstwoorden van 1658 kwam van de toegevoegde betekenissen niet minder dan 52% terecht in bestaande artikelen. Een groot verschil met de 18% van deze druk.

Van de nieuwe betekenissen in het deel Konstwoorden is dus in totaal 61% gebruikt om een hoofdlemma te verklaren, en 39% om een sublemma te verklaren. In de voorgaande druk was dit precies omgekeerd. De verklaring van sublemma's begint minder belangrijk te worden.

De lemma's in het deel Konstwoorden zijn zuiver uitheems van vorm en behoren meestal tot het Latijn, minder vaak tot het Grieks¹. De betekenissen dienen dus in de allereerste plaats ter vertaling, daarnaast natuurlijk als mogelijke vervanger van het trefwoord.

3.2.3.3.2.2. Betekenissen van één woord

1663. Vaker dan in de vorige druk gebruikt Meijer in het deel Konstwoorden het koppelteken om hoofdlemma+sublemma te vertalen met een samenstelling. Doorgaans is het koppelteken hierbij consequent toegepast, maar dat is ook wel eens anders:

Actus (Iuridic.) -- handeling / daadt		
Publicus -- openbaare	}	handeling
Privatus -- byzondere	}	
Forensis -- gherechts / ding-	}	
Maculae -- vlekken		
Solares -- zonne-	}	vlekken
Lunares -- maan-	}	
Volaticae -- vlieghende	}	
Hepaticae -- lever-	}	
Maternae -- moeder-	}	

In plaats van de gebruikelijke vertaling bestaande uit adjectief met substantief, kiest Meijer hier voor een samenstelling met een koppelteken erin, waarvan het eerste lid een bepaling vormt bij het tweede lid.

Verder blijft van kracht hetgeen wij reeds eerder hebben opgemerkt. Een sublemma vormt een woordverbinding met het hoofdlemma, en deze combinatie wordt over het algemeen ook met een woordverbinding vertaald.

Betekenenissen van één woord - zonder koppelteken - dienen uitsluitend ter vertaling van hoofdlemma's. Van de vertalingen der hoofdtrefwoorden blijkt 85% éénwoordig te zijn. In de vorige druk was dit bijna hetzelfde, 86%. In het deel Bastaardwoorden van deze druk van 1663 is het 92%.

Zoals steeds vertaalt Meijer de trefwoorden bij voorkeur door een equivalent te geven in de moedertaal. Vaak niet meer dan één:

Agrifolium -- hulst	
Anachoreta -- kluizenaar	
Ascarides -- wurmpjes	
Melo -- meloen	Screatio -- roccheling
Mesonauta -- scheepsjongen	Secale -- róg
Mucus -- snót	Spinachia -- spinazie

¹Zie p. 186 van deze studie.

Hij kan enkele synoniemen geven, waarvan de betekenissen nagenoeg gelijk zijn:

Abigeatus -- veediefstal / veedievery
 Adipsia -- dorsteloosheid / onorstigheid
 Adscriptitius -- angeschreevene / anschrijving
 Metachoresis -- overvoering / overbrenging
 Monomachus -- kampvechter / eenvechter
 Myops -- stikziende / byzienigh
 Sanguinatio -- bloeding / bloedtloozing
 Scelotyrbe -- scheurbuik / blaauwschuit
 Singultus -- hik / nók
 Succinum -- barnsteen / emmer / amber

Partieel synoniemen komen wat minder frequent voor:

Adjutorium -- behulpschrift / behulpmiddel
 Agma -- breuk / bryzeling
 Anasarca -- waterzucht / slijmzucht
 Metallarius -- berghknaap / berghwerker
 Miniculator -- hoofdtletterschilder / hoofdletterschrijver
 Satyra -- schempschrift / schempdicht
 Sinus (Med.) -- hólte / etterhólte¹
 Siro -- zweetpuist / zweetblaartje
 Stenochoria -- vernaauwing / toeghroeying

Nog sterker kunnen de betekenissen uiteenlopen. Meestal brengen zij de verschillende betekenis-aspecten van het trefwoord tot uitdrukking. Zulke betekenissen worden zonder nader onderscheid achter elkaar geplaatst:

Anagoge -- verbórghenheid / diepzinnigheid
 Anemia -- bloedtswindigheid / winderigheid
 Anorexia -- hongereloosheid / walghing
 Anthrax -- neghenooch / pestkool
 Asyllepsia -- onontfanging / onvruchtbaarheid
 Siligo -- wintertarw / tarwenbloem
 Strabismus -- sceelheid / ooghenkramp
 Synedrium -- gherechtbank / verghadering

Meijer blijft bij zijn streven het hoofdtrefwoord te vertalen met slechts één woord. 85% van de betekenissen is éénwoordig. Hierbij speelt het koppelteken geen rol meer, terwijl er vrij veel lange en ongebruikelijke woorden zijn.

In 1663 heeft Meijer bij zijn konstwoorden geen werkwoorden opgenomen, en vrijwel geen adjectief of bijwoord. Onder de lange en weinig gebruikelijke woorden die hij als betekenis geeft, treft men daarom bijna alleen substantieven aan:

Adiapneustia -- onuitwaaseming
 Aequidistantia -- evenverheid
 Agonotheta -- strijdtinsteller
 Amblyopia -- quaadzienigheid / bótzienigheid / zwakghezicht
 Anastoiceiosis -- verhoofdstóffing
 Anchyloblepharum -- ooghscheelsamenghroeying
 Antiferna -- teghenhuwlijksghoedt
 Archidiaconus -- opperarmverzórgher
 Arcium -- ghrootklissenkruid
 Madarosis -- winkbraauwenuitvalling
 Melanagogus -- zwartegalafdrijvend
 Metoposcopia -- voorhoofdtkijkery / voorhoofdtwaarzegghery
 Satisaccéptio -- ghenoeeghanneeming
 Simitas -- bochelneuzigheid
 Subdifferentia -- onderonderscheid Subintransia -- onderinghaaning

¹ etterhólte lijkt een hyponiem van hólte .

Woorden als *evenverheid* , *opperarmverzórgher* , *ghenoeghanneeming* , *onderonderscheidt* en *onderinghaaning* , zijn duidelijk het resultaat van vertaling, en daarmee is het ongewone van deze woorden verklaard. Vaak speelt getrouwe vertaling hier de hoofdrol.

Juist konstwoorden kunnen weinig bekende of moeilijk te begrijpen zaken weergeven. Bij vertaling in de moedertaal moeten alle onderdelen van hun betekenis behouden blijven. Als Meijer zo'n konstwoord wil vertalen met één woord, dan zal al gauw een ongewoon, of ingewikkeld woord het resultaat zijn¹. Het zijn in hoofdzaak samenstellingen waarmee hij vertaalt. De verschillende elementen van de betekenis worden in de vertaling aan elkaar geplakt. In hoeverre Meijer deze woorden elders heeft gevonden en in hoeverre hij ze zelf heeft bedacht, is moeilijk vast te stellen.

Meer nog dan in de vorige druk, worden in dit deel de twee woorden van een meerwoordig lemma, en ook wel van de verbinding hoofdlemma+sublemma, vertaald met één enkel woord zonder koppelteken. Dit gebeurt vooral op het gebied van de botanica. Erg ongewoon zijn de botanische termen in deze éénwoordige vertalingen gewoonlijk niet. De moedertaal blijkt begrijpelijke, ingeburgerde benamingen te bezitten van één woord, voor planten en kruiden die in het Latijn een naam van meer woorden dragen:

Anagallis Aquatica -- waterpungen / beekpungen
 Aster atticus -- sterrekruidd
 Malum Armeniacum -- apprikoos
 Malva Osiriaca -- keeskenskruidd
 Millefolium Aquatile -- waterduizendtbladt
 Morsus diaboli -- duivelsbeete
 Satyrium basilicum -- hondekenskruidd
 Solanum Tetraphyllum -- wolfsbezie / spinnekóppen
 Stratiotes Aquatilis -- waterruiterskruidd / krabbenklaauw

3.2.3.3.2.3. Betekenissen van meer dan één woord

1663. In het deel Konstwoorden is 15% van de toegevoegde vertalingen van hoofdtrefwoorden meerwoordig, met een gemiddelde van 2,6 woorden. De meerwoordige betekenissen zijn verschillend van karakter. Er zijn er die de indruk geven dat de zetter ze toevalligerwijze in meer delen heeft gezet:

Apopsychia -- van zich zelf valling
 Apospasma -- van een scheuring
 Apotychia -- te loor stelling
 Arnoglossum -- lams tong
 Arum -- kalfs voet
 Meleagris -- kievits eyeren
 Salusandria -- nardus zaadt
 Sphacelus -- 't koudt vuur

Soms zijn betekenissen meerwoordig doordat Meijer ze heeft voorzien van een lidwoord:

Abdomen -- de buik
 Acrochordon -- een wrat
 Additamentum -- 't bykoomende
 Malum (Botan.) -- een appel
 Soda -- de zode
 Somnambulus -- een slaapwandelaar
 Syagonagra -- de kaakjicht

Meestal is bij de meerwoordige betekenis sprake van een vertaling die het karakter heeft van een lexicografische definitie. Dit soort definitie wordt voor Meijers verklaring van konstwoorden steeds belangrijker. Dat is niet vreemd, want het is doorgaans eenvoudiger

¹Vergelijk p. 225 van deze studie.

om een moeilijk begrip weer te geven met een lexicografische definitie, dan met een vertaling van slechts één enkel woord. Het resultaat is ook heel wat begrijpelijker:

Amalgamatio -- doorbijting met quikzilver
 Anakephalaiosis -- herhaaling der hoofdpunten
 Analogistae -- vooghdn die geen rekening hoeven te doen
 Apositia -- afkeer van eeten
 Aracus -- kleene platte erwten
 Autographum -- schrift van eighener handt
 Marasmus -- sleepende óft taaye ziekte
 Melum -- appelghroote uitschieting van 't druifbessevlies
 Monomachia -- ghevecht van een teghen een
 Sinapismus -- blaarmaakende zalf
 Sisymbrium -- roode wilde munte
 Stranguria -- waterloozing by dróppels
 Subinvestitus -- leenmans leenman
 Summarium -- korte optelling
 Synochus -- anhoudende koorts

In het deel Konstwoorden van 1663 vertaalt 39% van de toegevoegde betekenissen een sublemma. Het sublemma vormt met het hoofdlemma meestal een woordverbinding van adjectief en substantief en ook in deze druk is de vertaling over het algemeen een woordverbinding van twee woorden, adjectief en substantief¹:

Actio Ambulatoria -- wandelend recht
 Actio Arbitraria -- ghoedtdunkigh recht
 Actio Centumviralis -- honderdtmannigh recht
 Actio Chirographaria -- handschriftigh recht
 Actio Civilis -- bórgherlijk recht
 Actio Confessoria -- belijdend recht
 Actio Contraria -- rechtstrijdigh recht

Af en toe is het adjectief vertaald door een lidwoord in de genitief met een substantief, hetgeen de vertaling omvangrijker maakt:

Angulus Decussationis -- hoek der kruissing
 Arcus Incidentiae -- boogh der invalling
 Magistratus Major -- des landts overheidt
 Morbi Incrementum -- toeneeming der ziekte
 Morbus Intemperiei -- ziekte der onghemaahtghdheidt

Het adjectief kan met nog meer woorden zijn weergegeven:

Ars Componendi -- de konst van t'zamenstellen
 Medicamentum Nasale -- in de neus ghestookten gheneesmiddel
 Medicamentum Emplasticum -- an een lijmend gheneesmiddel
 Medicamentum Epulaticum -- lijktekens maakend gheneesmiddel
 Morbus Scheticus -- licht te verdrijvene ziekte
 Servus Orcinus -- na 's heeren doot vrye slaaf

Vormen sublemma en hoofdlemma een woordverbinding van meer dan twee woorden, dan zal ook de vertaling meer woorden tellen:

Actio In rem -- recht op de zaak
 Actio Pro socio -- recht voor een metghezel
 Actio Juris jurandi -- recht van 't eedtzweeren
 Morbus Totius Substantiae -- ziekte der gansche zelfstandigheyt
 Morbus Acutus simpliciter -- een voudighlijk scherpe ziekte
 Morbus Acutus Ex decidentia -- door vervalling scherpe ziekte
 Morbus Non venenatus -- niet verghiftighe ziekte
 Motus Ad quantitatem -- beweeghing tot hoeghroothed

¹In de hier volgende voorbeelden zijn samentrekkingen stilzwijgend opgelost.

3.2.3.3.2.3. Labels

1663. In 1658 begon Meijer op bescheiden wijze labels op te nemen om homoniemen van elkaar te onderscheiden. Het waren domeinlabels, die aangaven dat het gebruik van een woord beperkt bleef tot een bepaald vakgebied.

In deze druk blijft Meijer terughoudend met de toepassing van labels. Wel neemt hij nog een paar nieuwe op. We vermelden ze hieronder, samen met de betekenis die Meijer ze als kunstwoord in deze druk geeft:

Arithmet. Arithmetica -- telkonst / rekenkonst / tal- óft telkunde

Botanic. Botanica -- kruidtkunde

Chronolog. Chronologia -- tijdtrekening / tijdtrekenkunde

Chymic. Chymicus -- metaalkooker / stófscheider

Chymia -- metaalkookkunde / stófscheidtkunde / scheikonst

Juridic. Juridicus -- rechtspreker / rechtgheever

Jurisprudentia -- rechtkunde / rechtswijsheid / rechtsgheleerdtheit

Voor de laatste twee labels gebruikt Meijer afkortingen van woorden die, met de bedoelde betekenis, niet bij de kunstwoorden gevonden worden.

Van de hier genoemde vakgebieden bleken bij de Macrostructuur van dit deel recht, kruidkunde en scheikunde inderdaad te behoren tot de duidelijk aanwezige domeinen van herkomst¹. Op de titelpagina van dit tweede deel is als domein van herkomst alleen de 'Kruidtkunde' toegevoegd.

3.2.3.3.2.4. Fouten

1663. In de uitbreiding van het deel Kunstwoorden zijn in 1663 weer allerlei onvolkomenheden te constateren. Er is sprake van kleine en grote zetfouten, en van foutieve, of op z'n minst onhandig gekozen, betekenissen. Hieronder volgt een bloemlezing:

Agonia -- zaadeloosheid

(Pas in 1805 verbeterd tot **raadeloosheid**.)

Agriocastanum -- wilde kastanjen / aardnooten / aardtakers

(In 1805 alle betekenissen in het enkelvoud: **wilde kastanje** / **aardnoot** / **aardaker**.)

Alleluia -- koekkoeksbroodt / zuure klaveren

(Deze wonderlijke vertaling zelfs in 1805 nog gehandhaafd.)

Amaranthus -- fluweelbloemen

(In 1720 enkelvoud **fluweelbloem**.)

Amphoteroplon -- heen-en weerreisverzekering

(In 1669 **heen-en weêrreis verzekering**, in 1688 **heen- en weêrreis verzekering**.)

Anathymiasis -- uitwaaseming / waas=

(Na twee andere artikelen volgt bovenaan de volgende bladzijde: **sem** / **drooghe damp**.)

In de volgende druk wordt het artikel aangevuld tot **uitwaaseming** / **waaseming**. De **drooghe damp** is verdwenen.)

Arcarius -- 's landtsgheldtbewaarer

(Nog in 1805 als één woord opgenomen.)

Aux -- inrondts verste punt

(Een raadselachtig artikel. Nog in 1805.)

¹Zie Tabel 4 op p. 220.

Marasmodes -- ineetende koorts / uitteerende
(In 1805 duidelijke samentrekking: **ineetende of uitteerende koorts** .)

Matertera -- moeders zusters moeye
(In 1669 verbeterd tot **moeders suster / moeye** .)

Medicamentarius -- quaaedrankgheever / drankmaaker
(In 1688 **quaadedrankgheever** , in 1720 is **quaade** terecht weggelaten.)

Melancholia -- droefzinneloos gheid
(In 1669 **droefzinneloosheid** . Pas in 1805 is deze niet bestaande betekenis geschrapt.)

Metaxarius -- zijdehandelaars
(In 1669 verbeterd tot **zijdehandelaar** .)

Scotinus -- verwloof
(Eerst in 1777 **verwloos** .)

Smilax -- winde / wrange / klókjes winde / ibenboom
(De betekenis **ibenboom** , oude benaming van de taxus, lijkt niet juist. Meijer kan de betekenis hebben aangetroffen in het *Tetraglotton*: **Smilax (...)** **Eenen Yberboom** .)

Sororius -- zusterling / zustersman
(Betekenis zal eerder moeten zijn 'zusterlijk' of 'van een zuster'. In 1805 is **zusterling** geschrapt.)

Superincarnatio -- overvleissching
(Betekenis in 1805 gewijzigd in het evenmin fraaie **overbevleesching** .)

Syngrapha -- samenondertekening / samenhandtschrift
(De betekenis is 'schuldbekentenis'. De leenvertalingen zijn nog in 1805 gehandhaafd.)

De adjectieven die als sublemma zijn toegevoegd, lijken minder algemeen bekend dan in de vorige druk. Toch worden heel wat nieuwe adjectieven opgenomen en weet de bewerker ook in deze druk niet steeds maat te houden.

Een goed voorbeeld biedt het nieuwe artikel **Morbus** , dat 150 sublemma's telt. Alle mogelijke en onmogelijke adjectieven worden hierin met het hoofdtrefwoord gecombineerd. Ze zijn lang niet altijd even elegant vertaald en dat leidt soms tot wonderlijke ziektes:

Morbus Solitarius -- alleenighe ziekte
Morbus Instrumentalis -- werktuighighe ziekte
Morbus Occultarum Qualitatum -- ziekte der verborghene hoedaanigheden
Morbus Cavitatum -- ziekte der hólligheden
Morbus Per essentiam -- door de weezenheid ziekte
Morbus Per consensum -- door 't zamenstemming ziekte
Morbus Intermittens -- tusschenophoudende ziekte
Morbus Periodicus -- streekhoudende ziekte
Morbus Repentinus -- schichtighe ziekte
Morbus Divinus -- ghóddelijke ziekte

3.2.3.3.2.5. Spelling

1663. Hier geldt wat is opgemerkt met betrekking tot het deel Bastaardwoorden. De spelling toont, vergeleken met die van de voorgaande druk, wel wat veranderingen, maar ze zijn niet talrijk. Wijzigingen lijken meestal onopzettelijk. De meeste veranderingen treden slechts incidenteel op. Over het algemeen is de spelling tamelijk consequent.

3.2.3.4. Microstructuur 1669

3.2.3.4.1. Bastaardwoorden 1669

3.2.3.4.1.1. Structuur der artikelen

1669. De structuur van de artikelen in het deel Bastaardwoorden is gelijk aan die in voorgaande druk. De artikelen bestaan uit een trefwoord, gevolgd door één of meer betekenissen. Als aan een bestaand artikel een nieuwe betekenis is toegevoegd, dan staat deze bijna steeds achteraan.

Nieuw is dat Meijer af en toe, wanneer hij betekenissen opneemt die geheel afwijken van de betekenissen die er al staan, vóór de afwijkende betekenissen geen Duitse komma meer plaatst, maar dat hij er een dubbele punt neerzet, of een puntkomma, of soms gewoon een punt. Hij doet dat kennelijk voor een meer nadrukkelijke scheiding. Het lijkt het allereerste begin te zijn van ordening onder de betekenissen:

1663 Specieux -- zonderlijk / zonderling

1669 Specieux -- zonderlijk / zonderling : schoon

1663 Suspenderen -- opschorten / afstellen

1669 Suspenderen -- opschorten / afstellen / uitstellen : hangen / ophangen

3.2.3.4.1.2. Betekenissen

1669. Het deel Bastaardwoorden is aangevuld met bijna 2500 nieuwe betekenissen. Hiervan maakt 58% deel uit van nieuwe artikelen, terwijl dit in de vorige druk 49% was. Een nieuw artikel telt gemiddeld 1,8 betekenissen, tegenover 1,5 in de vorige druk. Er zijn dus, percentagegewijs, iets meer betekenissen terechtgekomen in nieuwe artikelen, en deze artikelen zijn wat omvangrijker.

De overige 42% van de toegevoegde betekenissen is opgenomen in reeds aanwezige artikelen, met gemiddeld 1,5 betekenissen per artikel. In de vorige druk kwam 51% van de nieuwe betekenissen in bestaande artikelen terecht, gemiddeld 1,3 betekenissen per artikel.

3.2.3.4.1.2.1. Betekenissen van één woord

1669. Ruim 90% van de nieuwe betekenissen in het deel Bastaardwoorden is éénwoordig. Heel regelmatig geeft Meijer voor een nieuw trefwoord niet meer dan één equivalent in de moedertaal:

Accolladeren -- omhelsen

Affuit -- rolpaardt

Avontuurier -- waaghals

Machine -- kunstwerk

Masquerade -- mommendans

Mitigatif -- verzaftende

Satira -- steekdicht

Sicaneren -- moorden

Spectabel -- aanzienlijk

Hij kan ook enkele synoniemen geven, met nauw verwante betekenis. Herhaaldelijk voegt hij ze samen toe aan een bestaand artikel¹:

Absconsie -- verberging / verschuiling

Adjouteren -- byvoeghen / bydoen

Apozeme -- kooksel / ziedsel

¹In de gegeven voorbeelden zijn alleen de nieuwe betekenissen vermeld.

Malplaisant -- onvermaakelijk / wanvermaakelijk
 Merveilleux -- wonderlijk / wonderbaar
 Morion -- helm / stórmhoedt
 Secourabel -- behulpigh / behulpzaam
 Sepiment -- heining / schutting
 Solstitie -- zonnekeer / zonnewending

Betekenenissen die onderling partieel synoniem zijn, komen even vaak voor. Ze maken onderdeel uit van een nieuw artikel, of zijn samen toegevoegd aan een bestaand:

Acerberen -- zuurmaaken / scherpen
 Adgresseur -- anvaller / angrijper / anvatter / antaster / anrander
 Almanak -- maandtwijzer / tijdtwijzer¹
 Manumissie -- vrylaating / vrymaaking
 Martyrie -- ghetuigenis / bloedghetuighenis²
 Musicant -- zanger / zinger / zangkonstenaar
 Secretary -- gheheimschrijfkamer / stadtschrijfkamer
 Sermoen -- vermaaning / reeden / spraak
 Statuiten -- inzettingen / landtwetten / steedewetten³
 Suppoost -- onderghestelde / onderhoorighe

Af en toe lopen de gegeven betekenissen onderling nog verder uiteen. Er is daarbij nog wel eens sprake van twijfelachtige verklaringen, maar dat is lang niet altijd meer het geval:

Abord -- aanspraak / anrading / anboordtlegging / ankomst
 Aditie -- toegang / toegaaning / erfanvaerding
 Assentatie -- pluymstryking / vleying / toestemming
 Matinée -- ughtendteerghezing / lauweit
 Sugilleren -- lasteren / eerrooven
 Sujet -- onderdaan / onderwerp / inhoudt
 Surprenant -- verrassende / schichtigh

In het deel Bastaardwoorden is 90% van de nieuwe betekenissen éénwoordig. Het koppelteken speelt net zo min als in de voorgaande druk nog een rol bij de vorming van betekenissen voor het hoofdlemma. Ook staan in dit deel minder lange en vreemd aandoende woorden dan in eerdere bewerkingen van Meijer. Als ze nog voorkomen gaat het vaak om substantieven⁴:

Abord -- anboordtlegging
 Actrice -- dingtaalvoerster
 Administratie -- bewinthebbing
 Annone -- jaarnootdrift
 Authoriseren -- maghtighmaaken
 Machinatie -- quadt brouwing
 Malplaisant -- wanvermaakelijk
 Marchandeeren -- koopmanschappen
 Martiaal -- krijgsmannelijk
 Matutin -- ughtendtstondigh
 Metamorphose -- ghestaltverwisseling
 Sabbatharis -- rustdagsonderhouder
 Scholasticq -- leerjongenachtigh
 Sequestratie -- inbewaarderhandtstelling
 Sergeant -- ghelidtsluiter
 Specificatie -- ghedaantgheevening
 Superscript -- bovenopgheschreeven
 Synode -- kerkemaandraadt

¹ **tijdtwijzer** is een hyperoniem van **maandtwijzer**.

² **bloedghetuighenis** is een hyponiemiem van **ghetuighenis**.

³ **steedewetten** is een hyponiemiem van **landtwetten**.

⁴ Van de trefwoorden in dit deel behoort 62% tot de substantieven. Zie Tabel 3 op p. 219 van deze studie.

3.2.3.4.1.2.2. Betekenissen van meer dan één woord

1669. Bijna 10% van de nieuwe betekenissen in het deel Bastaardwoorden is meerwoordig, met gemiddeld 2,7 woorden. Soms lijkt de meerwoordigheid te berusten op nonchalance van de zetter:

Apostel -- Ghóds bode
Standart -- veldt vlagh
Superficieel -- boven op
Surrept -- ter sluip

Regelmatig bestaat de betekenis uit een woordgroepje dat in z'n geheel de functie heeft van equivalent van het trefwoord:

Absenteren -- zich t'zoek maaken
Approberen -- van waerde houden
Attesteren -- ghetuyghenis gheeven
Monsteren -- heirschouwing doen
Sisteren -- stil doen staan
Subjugeren -- onderdaanigh maaken
Succumberen -- de neederlaagh hebben
Supereren -- te boven ghaan
Surabonderen -- overvloedigh zijn

Meestal is bij de meerwoordige betekenis sprake van een lexicografische definitie. Dikwijls niet zo fraai en uitvoerig, soms nog primitief, maar toch al duidelijk een lexicografische definitie. Hoe verder Meijer komt met zijn bewerkingen van de Woorden-Schat, hoe meer hij voor deze vorm van definiëren kiest:

Accepteren -- t'zijnen voordeele anvaerden
Antidateren -- den dagh vervroeghen
Auctie -- verkooping by opslag
Marmelade -- doorzuikerde queepeeren
Martyrie -- mishandeling om 't gheloof
Moduleren -- op de maat zingen
Mulcteren -- met gheldt boete straffen
Saldo -- slót van afrekening
Squinantie -- wurgh in de keel
Suppliceren -- ootmoedigh verzoeken
Subhastatie -- verkooping by uitroep

3.2.3.4.1.3. Fouten

1669. In de Microstructuur van het deel Bastaardwoorden van 1669 zijn fouten geslopen van velerlei aard. Het lijkt haast onvermijdelijk bij de uitbreiding van de Woorden-Schat, met zijn duizenden lemma's en tienduizenden betekenissen. Wanneer we denken aan het schrijfgereedschap van inkt en ganzenveer, en aan de werkwijze in de toenmalige handzetterij, dan zou het eerder verbazing wekken als in het toegevoegde géén fouten voorkwamen. Wel is er natuurlijk verschil tussen enerzijds fouten die het gevolg zijn van de toenmalige manier van schrijven en van zetten, en anderzijds fouten die voortkomen uit de zienswijze van de bewerker. Een kleine bloemlezing uit beide soorten ter illustratie:

Abstersif -- afvaagheyt / afwisschend
(Eerste betekenis in 1720 verbeterd in **afvaaghbaar** .)

Additie -- toekennen / toeseegghing
(In de volgende druk is **toekennen** veranderd in **toekenning** .)

Aditie -- toetreding / der hereditieit
(De Duitse komma is geschrapt in de volgende uitgave: **toetreding der hereditieit** .)

Adminicul -- onderstunsel
(In de volgende druk **ondersteunsel** .)

Adminiculeren -- ondersteuning / helping
(In 1720 is het trefwoord gewijzigd in **Adminiculatie** , zodat de betekenissen goed zijn.)

Allegueren -- bybrenging
(In de volgende druk **bybrengen** .)

Antidateren -- teeghenteekenen / den dagh vervroeghen
(De eerste verklaring is onjuist, de tweede onvolledig. In 1777 zijn ze samen vervangen door **de dagtekening vervroegen** .)

Asseurateur -- zee verzeekerer
(Waarschijnlijk is bedoeld ‘verzekeraar van zeeschepen met hun vracht’. Het gehele artikel vervalt in 1777.)

Atome -- ondeelbaar / stófken
(Pas in 1777 **ondeelbaar stofken** .)

1663: Avanceren -- voorderen / voortzetten Avantagie -- voordeel
1669: Avanceren -- voorderen / voortzetten / voordeel Avantagie -- voordeel doen
(Pas in 1731 wordt de betekenis van **Avantagie** weer **voordeel**. En niet eerder dan in 1805 is achter **Avanceren** de betekenis **voordeel** weggelaten.)

Magie -- wijsheid
(Onvolledige verklaring. Bedoeld zal zijn ‘geheimzinnige wijsheid’. Nog gehandhaafd in 1805.)

Mandement -- daaghbrief : verlóf
(De tweede betekenis lijkt niet juist. Nog in 1805.)

Matrimoniaal -- moederlijk
(Betekenis moet zijn ‘behorend tot het huwelijk’. Nog in 1805.)

Mine -- ghelaat / ghelaerde
(Laatste betekenis in de volgende druk verbeterd tot **ghebaerde** .)

Scholasticque Doctoren -- schoolgheleerde
(In 1720 **schoolgeleerden** .)

Sententie Provisioneel -- middelerwijs / ghewijsde
(**middelerwijs** zal ‘middelerwyl’ moeten zijn, en de Duitse komma is overbodig. Pas in 1805 beide betekenissen samen veranderd in **voorlopig gewysde** .)

Simonie -- gheestelijke amptkooping
(De beknoptheid is hier al te groot. In 1805: **koopng van een geestlyk ampt** .)

Subreptif -- steelsche wijze
(In 1720 verbeterd tot **steelscher wijze** en in 1805 tot **steelswys** .)

Superficieel -- boven op
(Het hele artikel is geschrapt in 1720. In 1777 keert het terug:
Superficiel -- **oppervlakkig / uitwendig / gemeen** .)

3.2.3.4.1.4. Spelling

1669. De spelling heeft in het deel Bastaardwoorden geen wijziging van belang ondergaan. Zo hier en daar valt enige verandering waar te nemen, die met geringe consequentie is doorgevoerd¹.

3.2.3.4.2. Konstwoorden 1669

3.2.3.4.2.1. Structuur der artikelen

1669. Net zoals bij de bastaardwoorden, is in het deel Konstwoorden de structuur van de artikelen nagenoeg dezelfde als in de vorige druk.

Ook in dit deel plaatst Meijer af en toe tussen twee betekenissen een dubbele punt of puntkomma die de Duitse komma vervangt om sterk uiteenlopende betekenissen duidelijker te scheiden:

Area (Vulgò) -- plaats ; dórschvloer
 Manceps --koopster / huurster : tóllenaar
 Spleneticus -- miltigh : mildtversterkende : miltzuchtigh

Soms is in de verklaring van een artikel het voegwoord **ófte** gebruikt. Het wordt achter de Duitse komma gezet, hetgeen ons wat dubbel voorkomt. Het nevenschikkend voegwoord **ófte** kan daarbij onderdeel uitmaken van een samentrekking van betekenissen, zonder dat dit nader is aangegeven. De gebruiker moet in zo'n geval kennis genoeg bezitten om vast te stellen of er wél of géén sprake is van samentrekking:

Accusatio Internecini -- aanklagging van ombrenging / ófte doodtslag om erffenis te bekoomen.
 Agnatus -- maaght / ófte bloedtviendt van vaders zijde
 Stipulatio -- verbintenis / ófte toezegghing door vraaghen / en antwoorden

In het laatste voorbeeld is te zien dat de Duitse komma een enkele maal niet de functie heeft betekenissen te scheiden, maar fungeert als pauzeteken in een langere verklaring. Hiervan zijn meer voorbeelden te vinden:

Actio (Juridic.) Ad trebellianicam -- recht van den erfghenaam uit de handt / op den erfghenaam over de handt / tót het vierde deel der erffenis
 Antichresis -- teeghenghebruik / vruchttrekking van veronderpandht ghoedt / in plaatse der winpenningen van 't geldt / daar 't ghoedt voor verpandht is

3.2.3.4.2.2. Betekenissen

1669. In het deel Konstwoorden van 1669 heeft Meijer ongeveer 4400 nieuwe betekenissen opgenomen. 72% maakt deel uit van nieuwe artikelen, 65% als vertaling van een hoofdlemma en 7% als vertaling van een sublemma. De overige 28% is geplaatst in bestaande artikelen, 16% ter vertaling van een hoofdlemma en 12% ter vertaling van een, vrijwel altijd nieuw, sublemma. In de uitgave van 1663 kwam bij de konstwoorden 82% van de toegevoegde betekenissen terecht in nieuwe artikelen en 18% in bestaande.

We zien dus dat van de nieuwe betekenissen in dit deel ongeveer 81% dient ter vertaling van een hoofdlemma en 19% ter vertaling van een sublemma. In 1663 was dit resp. 61% en 39%, een opvallend verschil. De vertaling van sublemma's is in deze druk minder belangrijk dan in 1663.

¹Meer over de spelling van 1669 op p. 284 van deze studie.

3.2.3.4.2.1. Betekenissen van één woord

1669. Het gebruik van het koppelteken om de woordverbinging van hoofdlemma met sublemma te vertalen door middel van een samenstelling-met-koppelteken, komt in deze druk onder de nieuwe betekenissen van het deel Konstwoorden weinig meer voor:

Actus Extraneus -- buiten-handeling
 Arteria Pulmonalis -- long-slaghader
 Morbus Pestilens -- pest-ziekte
 Servus Arcarius -- gheldtkas-slaaf

28% van de vertalingen van hoofdlemma+sublemma bestaat uit één enkel woord, zonder koppelteken:

Aedilis Curulis -- ghebouwmeester / wijkmeester / buurtmester¹ / brandtmeester
 Affectio Hysterica -- opstyghing
 Anethum Tortuosum -- beerwortel
 Appetitus Caninus -- hondtshonger
 Auricula Muris -- muizenoor
 Mammaria Arteria -- mamslaghader
 Matertera Maxima -- betoveroudtmoeye
 Mel Roscidum -- honighdauw / dauwhonigh
 Mesaraica Vena -- dundarmscheelader
 Salvia Romana -- scharley
 Sententia Interlocutoria -- byoordeel / tusschenvonnis
 Serpentaria Minor -- paapenkullekens / kalfsvoet
 Societas Classis navalis -- scheepsmaatschappy
 Supercilium Veneris -- gherwe / duizendtbladt

Voor het overige blijft van kracht dat een sublemma een woordverbinding vormt met het hoofdlemma, en dat deze ook met een woordverbinding wordt vertaald.

Betekenenissen van één woord - zonder koppelteken - dienen nog steeds in hoofdzaak om hoofdlemma's te vertalen. Nog altijd is 87% van de vertalingen van hoofdlemma's éénwoordig. In de vorige druk was dit 85%.

Meestal vertaalt Meijer het hoofdlemma door een equivalent te geven in de moedertaal. Hij kan daarbij volstaan met één equivalent:

Accipitrina -- havikskruidt
 Acromphalon -- midnavel
 Attingentia -- anraakendheid
 Mecometria -- lengtmeetkunde
 Mitra -- klóshuiskens
 Muralium -- ghlaskruidt
 Semeioticè -- teekenkundighlijk
 Soleus -- plaatghelijk
 Stomaticus -- mondsterkende

Hij kan enkele synoniemen opnemen, met nagenoeg gelijke betekenis:

Aedificatoria -- bouwkonst / bouwkunde
 Aenobarbus -- roodtbaerdt / róssebaerdt
 Anodynus -- pijnstillende / smertverdrijvende
 Mandibula -- kaakenbeen / kinnebakken
 Marsupalis -- tasghelijk / tasachtigh
 Municipalis -- steedsch / stadts / burgsch
 Scaphöides -- schuitachtigh / schuitwijzigh
 Scleroticus -- hardtmaakende / verhardende
 Symphonia (Music.) -- samenklank / samengheluidt

¹Dit moet zijn: buurtmeester.

Minder dikwijls zijn de betekenissen onderling partieel synoniem:

Alopecia -- haeruitvalling / haereloosheid
 Anaticus -- eevenghelijk / evenzwaar
 Anthemis -- kamille / kamillebloemen
 Astronomicus -- sterrekundigh / sterrelooptkundigh
 Mento -- ghrootkin / langkin
 Miurus -- verminderende / allenksverminderend
 Sydreuon -- verzellende / bystaande
 Symphyticus -- heelende / samenhechtende

Nog sterker kunnen betekenissen verschillen. Ze geven dan de uiteenlopende betekenisaspecten van het trefwoord weer. Soms zijn het homoniemen:

Acme -- stilstandt / tóp / 't hoogst
 Androgynus -- manwif / wifman
 Argentarius -- wisselaar / zilversmidt
 Medicamentarius -- artsenymenger / artsenyverkooper
 Monopolium -- alleenkoop / opkoop / voorkoop / inkoop
 Solutio (Jurid.) -- betaaling / voldoening ; voldoeningschrift
 Sternutatorius -- sniezende / sniezingverwekkende

Meijer blijft ernaar streven het hoofdtrefwoord te vertalen met één woord. Net als in de vorige druk, levert deze handelwijze in het deel Konstwoorden nogal eens een tamelijk ongebruikelijk, ingewikkeld en/of lang woord op:

Anacatharsis (Theolog.) -- byspreukuitlegghing
 Anthera -- bloemmiddelspitsen
 Antipherna -- bruideghomsschat
 Argumentativus -- bewijsreedenigh
 Atnepos -- betnaächterkindtszoon
 Auctorisatio -- maghtighmaking
 Modificans -- wyzighmaakende
 Mutuum -- verbruikgheleendt
 Sphenopharingaeus -- wigghebeenkeeligh
 Spontaneus -- zelfwilligh
 Stratificatio -- dekselmaking
 Subclavius -- ondersleutelbeenigh
 Supertranscendens -- bovenoverklimmende
 Suprascapularis -- bovenschouderbladigh

Van de sublemma's, in woordverbindingen van meestal twee woorden, bleek 28% vertaald met één woord. Maar het hoofdlemma dat bestaat uit twee woorden is bijna altijd met één woord vertaald. Daar zijn nogal wat botanische termen onder:

Acetum mulsum -- hoonighazijn
 Aedilis cerealis -- lijftóghtbezórgher
 Arresta bovis -- prangwortel / stalkruidt
 Assecutoriae literae -- verzeekerbrief
 Auditorius nervus -- hoorzenuw
 Mel aërium -- luchthonigh / heemelhonigh
 Mesaraica arteria -- dundarmscheelslaghader
 Mutui datio -- verbruikleening
 Salix equina -- paerdestaert / kattaertaert
 Sceptum morionis -- lischdodden / donsen / dullen / polsen

3.2.3.4.2.2. Betekenissen van meer dan één woord

1669. Van de vertalingen der hoofdlemma's in het deel Konstwoorden telt 13% meer dan één woord, namelijk gemiddeld 3,1. De meerwoordige betekenissen zijn verschillend van karakter. Er zijn er weer die toevalligerwijze in meerdere delen zijn gezet:

Abnepos -- náafterkindts zoon	Masseter -- kaauw spier
Atnepis -- betnaächterkindts dóchter	Moretus -- bezwangerings drank

Deze uitvoerigheid treft men vooral aan - zij het nog niet frequent - onder de betekenissen van sublemmata. Maar hier gaat het om de vertaling van een woordverbinding:

- Actio (Juridic.) Decreti -- recht teeghen de voorgheeveren van aantal op eenigh ghoedt te hebben
- Actio (Juridic.) De in rem verso -- aanspraak om weêr te hebben / 't gheen ten nutte an iemandts ghoedt besteedt is.
- Actio (Juridic.) De paraphernis -- recht van een vrouw op de ghoederen / die zy vry heeft
- Actio (Juridic.) Ad falcidiam -- recht van den erfghenaam op de maakingbeurders / tót het vierde deel der erffenis

Meerwoordigheid bij de vertaling van sublemma's verdient nog wat meer aandacht. Van de nieuwe betekenissen in het tweede deel dient slechts 19% als vertaling van een sublemma, met gemiddeld ruim 1,2 betekenissen per sublemma.

Het sublemma is voor 28% vertaald met één woord, zoals we reeds hebben gezien. Hierbij voegen zich nog de samenstellingen met koppelteken die soms als betekenis zijn gegeven. De overige sublemma's zijn samen met het hoofdlemma waar ze bij horen door een woordverbinding vertaald. De omvang van de woordverbinding vertoont een onregelmatig beeld. 44% bevat meer dan twee woorden, namelijk gemiddeld 4,6.

Uit deze cijfers wordt duidelijk dat het tot nog toe normale patroon, van het sublemma dat samen met het hoofdlemma een woordverbinding vormt van twee woorden, die wordt vertaald met een woordverbinding van eveneens twee woorden, in deze druk het geijkte patroon niet meer is. Het komt nog wel voor, maar bij nog geen kwart der sublemma's:

- Alvi Criticus -- afscheidighe buikloop
- Axis Opticus -- zichtkundighe as
- Mandatum Simplex -- bloote daghbrief
- Mandatum Speciale -- byzondere lastgheeving
- Salvia Agrestis -- wilde salie
- Stipulatio Pura -- zuivere toezegghing

Als het adjectief is weergegeven door lidwoord of voorzetsel met substantief, wordt de vertaling omvangrijker:

- Absolutio Instantiae -- ontslaaning van rechtsvervólgh
- Accusatio Internecini -- anklaagging van ombrenging
- Advocatus Fiscus -- 's landts voorspraak
- Mandatum Curiae -- daaghbrief van 't hof
- Mandatum Poenale -- daaghbrief met boetdwang
- Motus Distantiae -- beweeging der afstandt

Er kunnen nog meer woorden gebruikt zijn om het adjectief te vertalen:

- Alvi Coeliacus -- afghank der onvolkookte ghijl
- Alvi Lientericus -- afghank der ongheteerde spijs en drank
- Mandatum Interruptionis -- daaghbrief van afbreuk des ghedings
- Mandatum Petitorium -- daaghbrief van rauwe eisch
- Mandatum Subhastationis -- daaghbrief van openbaare verkooping

Vormt sublemma met hoofdlemma een woordverbinding van meer dan twee woorden, dan zullen meestal voor de vertaling ook meer dan twee woorden nodig zijn:

- Actio Ex stipulatu -- recht uit beding
- Actio De communi dividundo -- recht om de ghemeenschap te deelen
- Mandatum Deputati judicis -- daghbrief van een ghemaghtighdt rechter
- Mandatum Restitutionis in integrum -- daghbrief van herstelling in zijn gheheel
- Secundum Existendi consecutionem -- na ghevólgh van in weezen zijn

3.2.3.4.2.3. Labels

1669. Meijer blijft labels toevoegen om trefwoorden te klasseren, zij het in beperkte mate. In 1658 en 1663 nam hij uitsluitend domeinlabels op. In deze druk treffen we twee nieuwe aan. Het zijn, samen met de betekenissen die ze hebben gekregen als trefwoord in het deel *Konstwoorden*:

Chir. Chirurgia, Chirurgica -- wondtheelkonst / handtmeestery

Pharm. Pharmaceutice, Pharmacopoëtica -- dróghbereykonst / artsenymaakkonst
Pharmacopaeia -- artsenybereykonst

Nog een label dat in dit deel voor de eerste maal voorkomt is (**Vulgò**) . Het Latijnse woord ‘vulgo’ betekent zoveel als: gemeenlijk, gewoonlijk, in het algemene spraakgebruik, in het gewone leven¹. Men zou hier kunnen spreken van een stilistisch label. Stilistische labels geven aan ‘dat het gebruik van het woord gebonden is aan een bepaald stijlregister boven of onder het neutrale niveau van de algemene taal’².

In het geval van de *Woorden-Schat* beduidt dit label dat een trefwoord niet behoort tot een bepaalde vaktaal, maar tot het meer algemene spraakgebruik. Dit ter onderscheiding van het homoniem dat, voorzien van een ander label, juist wel deel uitmaakt van een bepaalde vaktaal. Meijer plaatst het label bij trefwoorden die thuishoren in de algemeen wetenschappelijke taal. Het gaat om woorden die gebruikt worden in meerdere wetenschappen, of bij het spreken over wetenschap in het algemeen. Enkele voorbeelden:

Acetabulum (Vulgò) -- busje / kópje / panneken

Acetabulum (Botanic) -- navelkruidt

Indulgentia (Vulgò) -- ghedooghing / toelaating / verwillighing

Indulgentia (Theol.) -- aflaat

Indulgentia (Iurid.) -- strafsverghiffenis / strafvrygheeving

Orbicularis (Botanic.) -- verkenbroodt

Orbicularis (Vulg.) -- rondt / kringrondt

Surdus (Vulgò) -- doof

Surdus (Arithm.) -- onreedenigh

Temporalis (Vulgò) -- tijdelijk

Temporalis (Anatom.) -- hoofdtlaapigh

Vitalis (Botan.) -- huislook / groote donderbaerd

Vitalis (Vulgò) -- leevendigh

‘Vulgo’ is in de lexicografie van Meijers tijd een bekende term. Het woord wordt bijvoorbeeld door Kiliaan in zijn *Etymologicum* veelvuldig als label gebruikt. Bij Kiliaan echter geeft ‘vulgo’ aan dat een woord geen klassiek, maar ‘vulgair’ Latijn is, dat is middeleeuws Latijn, gevormd van een woord uit de moderne taal. Bijv. bij **bla(e)uw** vulgo **blaius**, bij **galeye** vulgo **galea**, bij **spie(d)en** vulgo **spiare**, en bij **karmezijn** vulgo **carmesinum**³.

Het woord ‘Vulgo’ is door Meijer niet als trefwoord opgenomen bij de *konstwoorden* en hij heeft het in de *Woorden-Schat* niet nader verklaard. Misschien heeft hij de term bekend verondersteld. Het *Tetraglotton* geeft ‘vulgo’ wel als trefwoord en verklaart het met **Ghemeynelick / Oueral**.

¹Zie Zondervan: 1289.

²Moerdijk 1994: 60.

³Bron: Claes.

Eveneens voor de eerste keer neemt Meijer twee grammaticale labels op. Dat zijn labels die de aanduiding van woordsoort, syntactische functies of morfologische kenmerken bevatten¹. Van de labels, hier vet weergegeven, vinden we de betekenis in deel II:

Adject.	Adjectivus -- byvoeghlyk / bywerpigh
Substant.	Substantia -- zelfstandigheyt / onderstandigheyt / onderstaandheyt
	Substantivus -- zelfstandigh

De overige labels die Meijer gebruikt, zijn reeds aanwezig in de druk van 1658, of in die van 1663.

3.2.3.4.2.4. Fouten

1669. De bewerking van 1669 heeft zeker geen foutloos resultaat opgeleverd. Vooral in de eerste letter van het alfabet, als het ware het begin van de bewerking, zijn veel fouten gemaakt. De letters M en S tonen minder feilen. Het begin van de bewerking is misschien door een onervaren zetter gezet. We volstaan hier met een aantal voorbeelden:

Abstentus -- weederhoudene van een erffenis an te ghaan
(In 1720 verbeterd tot: **wederhouden van een erffenis an te gaan**.)

Absurdum -- ongherijmdt / ongherijmdheyt
(Niet enkel de foute tweede betekenis, maar het gehele artikel geschrapt in 1720.)

Acmaisticus -- stildstaande
(In 1720 **stilstaande**.)

Actrix -- eidschersse
(In 1720 **eisschersse** en in 1805 **eisscheresse**.)

Adoptatitius -- anghenomen kindtzoen
(In 1745 wordt toegevoegd: **de zoon van een aangenomen kind** .
In 1805 is de onduidelijke betekenis van 1669 weggelaten.)

Adoptitius, Adoptatus, Adoptivus -- aanneemeling / tót kindt anghenomen
(In 1805 wordt de betekenis **aangenomen kind** . Ook de tweede en juiste betekenis is dan geschrapt.)

Adrogator -- kindtanneeming
(Al in 1688 verbeterd tot **kindtanneemer**.)

Amphidaeum -- 't hoofdt van de mondt des lijfmoeders
(Welk deel van de baarmoeder is bedoeld, maakt de betekenis niet duidelijk. Nog in 1805.)

Ancylosis -- tongriem
(De juiste betekenis is: 'verstijving, eventueel met verkromming, van een gewricht'.
Nog in 1805.)

Antiphrasis -- teeghenwoordigh
(Gecorrigeerd in 1720 tot **tegenwoordig**.)

Arrogatio -- kindtanneemer
Adrogator -- kindtanneeming
(In 1720 verbeterd door de beide betekenissen te verwisselen.)

¹Moerdijk 1994: 123.

Arthriticus -- leedensterkende / leedenzuchtighe / jichtighe
(Eerste, foutieve, betekenis pas weggelaten in 1805.)

Atta -- die de schroomt te raaken
(In de volgende druk: **die de aarde schroomt te raaken** . De betekenis blijft duister.)

Marmorarium -- zwarte andooren, zwarte malrove
(Pas in 1777 blijkt het trefwoord een sublemma dat aansluit bij **Marrubium** .)

Mater, in Astrolabio,
(Eerst in 1720 is het onvolledige artikel geschrapt.)

Minores -- minderjaarghe
(In 1745 meervoud: **minderjarigen** .)

Sensibile -- 't ghevoelijke / 't ghevoelbaar
(Gehele artikel vervallen in 1720.)

Successio Ab intestato -- navólghing / by versterf
(In 1731 vervalt de Duitse komma. In 1805 veranderd in **erfenis by versterf** .)

3.2.3.4.2.5. Weglatingen

1669. Meer dan 2600 sublemma's zijn uit het deel Konstwoorden geschrapt. Het gaat om vrij algemene adjectieven die meestal meerdere keren in deel II voorkwamen, en die steeds maar weer op dezelfde wijze vertaald werden. Dat samen met de sublemma's ook de vertalingen zijn vervallen spreekt vanzelf. Er zijn dus ook ongeveer 2600 vertalingen van sublemma's uit het deel Konstwoorden verdwenen. Meestal zijn de geschrapte adjectieven samen met hun betekenis in een of andere vorm nog wel te vinden op een andere plaats in het woordenboek¹. Er is weinig mee verloren gegaan, terwijl Meijer veel ruimte heeft gewonnen.

3.2.3.4.2.6. Spelling

1669. Evenmin als in het deel Bastaardwoorden is de spelling in het deel Konstwoorden ingrijpend gewijzigd. De veranderingen die optreden zijn weinig consequent.

3.2.3.4.3. Verouderde en ongewone woorden 1669

3.2.3.4.3.1. Structuur der artikelen

1669. Het nieuwe derde deel met verouderde en ongewone woorden dat Meijer in 1669 aan de Woorden-Schat toevoegt, bevat twee verschillende soorten artikelen.

In de eerste plaats zijn er artikelen die gebouwd zijn zoals alle artikelen in het eerste deel en de meeste artikelen in het tweede deel. Een trefwoord in romeins lettertype wordt gevolgd door één of meer betekenissen in een tamelijk vette, gotische letter. De betekenissen zijn bijna altijd gescheiden door een Duitse komma.

In de tweede plaats zijn er artikelen die naast het trefwoord in romein en de betekenissen in gotisch lettertype, een toelichting bevatten in een kleine cursieve letter. De bouw van dit soort artikelen is bijzonder onregelmatig. Hun lengte varieert van enkele woorden tot een hele pagina. De toelichting in cursief kan worden onderbroken door homoniemen van het hoofdtrefwoord of door sublemma's, beide in romeinse letter afgedrukt en gevolgd door

¹Voorbeelden op p. 198 van deze studie.

betekenenissen in gotisch lettertype. Zelfs betekenissen van het hoofdtrefwoord kunnen nog in de toelichting zijn opgenomen. Opnoemers en woorden die bijzondere nadruk behoeven, zijn eveneens in romein afgedrukt. De toepassing van de verschillende lettertypes is niet altijd consequent volgehouden, hetgeen deze artikelen extra onoverzichtelijk maakt.

Zo nu en dan zijn in een artikel betekenissen samengetrokken:

Ameer -- boordt van de zee *ófte* een meer
 Schosse -- schille van boonen / *ófte* peulen
 Sloopen -- van elkanderen houwen / *ófte* hakken
 Snorre -- snaar / broeders / *ófte* zoons wijf
 Sóllebóllen -- over hals over hoofd neederwerpen / *ófte* neederkoomen
 Sóppen -- de tóppen weghneemen / *ófte* afkappen

Binnen een artikel heeft de Duitse komma meestal als functie het scheiden van de verschillende betekenissen. Af en toe fungeert zij echter als pauzeteken. Twee functies in één artikel is enigszins verwarrend:

Achte -- keizerlijk vonnis / overwooghen ghewijsde ; opteekening van een schuldighe / om hem te voorschijn te doen koomen
 Maalstadt, Maalsteede -- een buurt / die de zelfde moolen ghebruikt / banmoolen / moolenban / karspel / ban / rechtbank
 Spiegelghevecht, spiegelstrijdt -- verbeelding van een ghevecht / nabootsing van een strijdt / gheveinsdt ghevecht / daar een waar door afghebeeldt wordt
 Spillemaaghe -- maaghe van moeders zyde / verwant / daar men van moeders weeghen aan vermaaghschap is

Puntkomma en dubbele punt kunnen zijn gebruikt om sterk uiteenlopende betekenissen binnen een artikel te scheiden.

Alven -- spookten ; spóttten / boerten
 Aweet, Aweit -- Nachtwacht : oorloghszetting / ghevecht / schermutseling : laaghe
 Mark -- landtpaal / landscheyteeken / rijksuiteinden : ban / rechtsban : ghroot landschap
 Strange -- arm der zee / *ófte* van een stroom : het strandt / de oever¹

Homoniemen zijn soms stilzwijgend in het hoofdtrefwoord opgenomen. Puntkomma of dubbele punt kunnen dan de verschillende betekenisgroepen markeren. Dikwijls zijn homonieme lemmata binnen het artikel apart afgedrukt, met de bijbehorende betekenissen erachter:

Maal -- maat / ruimte ...
 Maal, ghemaal -- makker / maat / ghezel ...
 Maal -- reis / beurt ...
 Maal -- *beteekende ook by de Oude Saxen*, paal / bestek / einde: *als ook wet / recht / oordeel: en een t'zamenkomst om recht te spreken ...*

In dit deel komen verwijlslemma's voor, hoewel het herhaaldelijk gebeurt dat toch de betekenissen van het hoofdlemma nog even vermeld worden:

Aamaghtigh -- onmaghtigh ; *zoekt* amaghtigh
 Aanhórn -- *zoekt* Ahórn
 Amutse -- koorhoedt / koorkap ; *zoekt* almutse
 Auwaerdt -- onwaerdt ; *ziet* au
 Merren -- *zoekt* Marren, toeven / beiden
 Moghe -- maght / begheerte ; *ziet* meughe
 Schuldtheis -- *zoekt* schoudtheet
 Sóld, sóldaat -- *zoekt* zoud, zoudaat

¹Het is opmerkelijk dat **Strange** in de eerste twee betekenissen volgens het WNT Gelders is, in de laatste twee betekenissen zuidwestelijk. WNT XV: 2134.

3.2.3.4.3.2. Betekenissen

3.2.3.4.3.2.1. Inleiding

1669. De trefwoorden van het derde deel behoren tot de Nederlandse taalschat, al zijn ze dan ook meestal verouderd of ongewoon. Het deel met verouderde en ongewone woorden hoort daardoor meer thuis bij de ééntalige woordenboeken dan alle delen uit alle drukken van de Woorden-Schat die we tot nu toe hebben besproken.

In het deel Verouderde en ongewone woorden, dat in 1669 in z'n geheel nieuw is, staan in totaal ongeveer 5750 betekenissen. Hiervan dient 93% ter verklaring van een hoofdlemma en 7% ter verklaring van een sublemma. Een hoofdlemma wordt gemiddeld verklaard door 2 betekenissen, een sublemma door 1,3 betekenissen. Omdat de artikelen zeer onregelmatig van bouw kunnen zijn en de verschillende lettertypes niet steeds consequent zijn toegepast, geven deze cijfers de werkelijkheid slechts bij benadering weer.

In dit deel zijn de sublemma's niet steeds gevormd door trefwoorden die een woordverbinding vormen met het hoofdtrefwoord, en die dan meestal ook met een woordverbinding zijn verklaard¹. Het sublemma is dikwijls een onafhankelijk woord en de verklaring ervan verschilt in principe niet van de verklaring van een hoofdlemma. Het is om deze reden dat bij de bespreking der betekenissen geen onderscheid is gemaakt tussen betekenissen van een hoofdlemma en die van een sublemma.

3.2.3.4.3.2.2. Betekenissen van één woord

1669. Van alle betekenissen die in deel III zijn gegeven, is 81% éénwoordig. Als verklaring van het lemma kan met één synoniem in de moedertaal zijn volstaan:

Aanbergh -- heuvel
 Aftronk -- bastaardt
 Aven -- wegghaan
 Maaghdttóght -- tuchtmeesterschap
 Minnekijn -- minneghoodtje
 Morre -- zogh
 Schrillen -- ghrillen
 Sluimervalligh -- slaaperigh
 Spennekoets -- slaapbank

Voor het trefwoord kunnen meerdere synoniemen, met sterk overeenkomende betekenis, zijn gegeven:

Aardisse -- heghdisse / haaghedisce
 Amme -- voedster / min
 Auwijs -- onwijs / zót / dwaas
 Maalschat -- huwelijksghoedt / bruidtschat
 Mannen -- bemannen / vermennen²
 Moze -- moerasch / broeklandt
 Spilden -- spillen / verspillen / verquisten
 Staads -- steeds / ghestaâgh / gheduurighlijk
 Sterhalzigh -- stijfhalzigh / hardtnekkigh

Of enkele partieel synoniemen, waarvan de betekenissen slechts gedeeltelijk gelijk zijn:

Abólge -- ghramschap / toorn / verstoordheid
 Auwijzigh -- quaalijkluidende / buitenwijzigh
 Miezelen -- misten / uitdampen
 Moetse -- verminkt / gheknót

¹Aard en hoedanigheid van de sublemma's in deel III zijn uitvoerig besproken op p. 213 e.v. in deze studie.

²Volgens het *WNT* XX [1]: 1216, is **vermennen** in de betekenis **bemannen** slechts één keer aangetroffen, nl. in een geschrift van Bor uit 1630. Het lijkt erop dat het woord ook hier met deze betekenis voorkomt.

Schoof -- bondel / koorengharwe / koorenbondel¹
 Slegghe -- neevel / vochtigheid
 Smoel -- zwoel / warm
 Spenne -- bank / zitplaats
 Steenpoeler -- steenhouwer / steenghraaver

De betekenissen kunnen onderling nog sterker uiteenlopen en homoniemen komen regelmatig voor:

Alvinne -- spookster / tovenaarderster / duiveljaagster
 Auwe, ouwe -- weide / veldt / akker
 Misse -- hooghtijdt / jaarmarkt
 Moghe -- maght / begheerte
 Spade -- deeghen / zwaerd
 Sprekbaarigh -- spraakzaam / minzaam
 Schierloos, schieloos -- onghereedt / onvoorzien: ghezwindt / haastigh
 Stouwen -- voortdryven / voortstooten: *Het beteekende ook*, tassen / stapelen
 Schabbe, schobbe -- deksel
 Schabbe -- môtte
 Schabbe -- schurft / schurftigheid
 Schabbe -- laster / schemp / smaadt

Meijer wil in het derde deel een verklaring geven voor verouderde en ongewone woorden. De begrippen die door deze woorden worden aangeduid, zijn over het algemeen te vinden in het leven van alledag². Ze zijn niet bijzonder ingewikkeld, zoals dat bij de bastaardwoorden en vooral bij de kunstwoorden vaak wel het geval was. Deze betrekkelijke eenvoud vindt zijn weerslag in de woorden die als betekenis gegeven zijn. Daar zijn veel minder lange en ingewikkelde woorden bij dan in de delen met bastaardwoorden of kunstwoorden. Langere woorden komen nog wel voor, maar vormen eerder uitzondering dan regel:

Aanblik -- anschouwing / aanziening
 Aterlingsch -- bastaartigh
 Auwaardigheid -- belghzucht / aalweerigheid
 Avergheloovigh -- overgheloovigh
 Aweeghigh -- afweeghigh / buitenweeghigh / buitenbaansch
 Mark -- landtscheyteeken
 Moederslaght -- moederdoodtslagh
 Moordtghevaert -- moordtghebouw
 Schongelvlootigh -- schommelvlootigh
 Smalt -- doorvlamsel
 Staatzoachte -- staatghierigheid
 Sterrighlijk / starrighlijk -- styvelijk / onbuighzaamlijk / hardtnekkighlijk

3.2.3.4.3.2.3. Betekenissen van meer dan één woord

1669. In het derde deel bevat 19% van alle betekenissen meer dan één woord, namelijk gemiddeld 3,4. Zoals in elk deel heeft de meerwoordigheid van betekenissen uiteenlopende oorzaken. Soms bestaat het lemma uit een woordverbinding, die met een woordverbinding wordt verklaard:

auwizighe stemme -- een quaade/ en onbequaame stemme
 Van aver t'aver -- van voorouders tót voorouders
 Teeghen heugh en meugh -- teeghen lust en begheeren
 hól over ból vallen -- de zoolen over 't hoofd vallen
 Met een souw -- met der haast
 Spaakigh weeder -- heet weeder / naar weeder

¹ **koorenbondel** is een hyponiem van **bondel**.

² Zie Domeinen van herkomst, p. 211 e.v. in deze studie.

Staande dinge -- ghespannen vierschaar
 ghestaafde eedt -- voorghezeide eedt
 te stade koomen -- te nutte koomen
 stade doen -- baat doen

Af en toe is de betekenis afgedrukt in meer woorden, terwijl de zetter ze als één geheel had kunnen zetten. In de zeventiende eeuw werden dergelijke samenstellingen wel meer in losse delen geschreven. Uitzonderlijk was het niet, maar wel in strijd met Meijers streven naar éénwoordigheid:

Allermalk -- yder een
 Malk -- ieder een
 Samt -- te ghelijk / als ook
 Schoolen -- by een komen
 Stadtghrypen -- plaats ghrypen
 Steeden -- vast stellen
 Stimmen -- vast maaken

Meerwoordigheid kan ook ontstaan doordat vóór het verklarend synoniem een lidwoord is geplaatst:

Ampt -- een bediening
 Schaft -- een naalde
 Snaak -- een slang
 Stade -- een Ree / een steun
 Stapel -- een kreekel / een steel
 Sterne, stirne -- 't voorhoofd
 Straale -- een pijl
 Strange -- het strandt / de oever

Herhaaldelijk wordt een groepje woorden gegeven dat in z'n geheel fungeert als synoniem van het trefwoord:

Afreedenen -- nareeden doen
 Maalen, mellen -- een huwelijk inghaan
 Mannen -- met mannen bezetten
 Mishappen -- quaalijk uitvallen
 Moeden -- moedt gheeven
 Schouwen -- te kennen gheeven
 Schroopen -- van een scheuren / in stukken ryten
 Sneuvelen -- om hals raaken
 Splinteren -- aan splinters stuiven
 Staerten -- de vlucht kiezen
 Streemen -- streepen trekken

Ook wanneer alleen één der leden van een samenstelling door een begrijpelijker woord is vervangen, zou men nog kunnen spreken van een woordgroepje dat een synoniem vormt van het trefwoord. Hier echter naderen we de morfo-semantiche definitie¹:

Aalduitsch -- ghanschelijk duitsch
 Aaleinde -- uiterste einde
 Aaloudt -- zeer oudt / ghansch oudt
 Matelieden -- arme lieden
 Mateman -- arm man
 Misraadt -- quaade raadt
 Mistaamen -- niet betaamen
 Misverwen -- quaalijk verwen / laelijk verwen
 Schandtstraf -- schandighe straf
 Sneevelval -- onghelukkighe val
 Steenoudt -- zeer oudt / heel oudt
 stelbier -- oudt bier

¹Voorbeelden in de volgende alinea.

Nieuw voor de Woorden-Schat is de morfo-semantiche definitie, die we in dit deel herhaaldelijk als verklaring tegenkomen. Bij deze definiërvorm laat men een morfologisch verwant woord, het grondwoord van een afleiding, een van de leden of beide leden van een samenstelling in de definitie terugkeren¹:

Maalboom -- een boom die tót een paalteeken strekt
 Manboete -- boete over een manslaght
 Manslacht -- doodtslagh van een man
 Middelmeester -- meester / die onder een ander meester staat
 Muitwilligh -- gheneeghen tót muiery
 Myverachter -- een die my veracht
 Schatzucht -- zucht tót schatten
 Slingerstaert -- staert bequaam om meede te slingeren
 Spieghelghevecht -- verbeelding van een ghevecht
 Spindbroodt -- broodt welk den armen uitghedeeldt wordt
 sprongrijk -- rijk van springaderen

Onder de verklaringen komen behoorlijk wat lexicografische definities voor. Er zijn uitgesproken duidelijke onder. Deze definitievorm is in de geschiedenis van de Woorden-Schat langzamerhand volwassen geworden:

Aanmaal -- vlek an 't lichaam
 Ast -- quast an den boom
 Avezaaghe -- oude wijfs sprookjen
 Avezaaghen -- ongherijmde / en zótte ghróllen vertellen
 Maalsteede -- een buurt / die de zelfde moolen ghebruikt
 Marellen -- op het dambórdt spelen
 Morre -- mondt met uitsteekende lippen
 Schiltaal -- schatting van iemandts ghoedederen² / na welke hy betaalen moest
 Schooven -- in bondelen het kooren verzamelen
 Slaghel -- houten hamer
 Smets -- zeer zoet
 Sprietelooghen -- duisterlijk zien
 Steeve -- het handtvatsel der ploegh
 Stelle -- een ghraft met veel kromme draayingen

3.2.3.4.3.3. Fouten

1669. In de definities die Meijer in het derde deel geeft ter verklaring van verouderde en ongewone woorden, vallen velerlei tekortkomingen te signaleren. Naast de normale, lexicografische tekortkomingen, die ook in de andere delen voorkomen, treffen we in dit deel met regelmaat verklaringen aan die volgens *WNT* of *MNW* onjuist zijn, maar die als zodanig zijn gegeven door Kiliaan in zijn *Etymologicum*, zij het voor een deel in het Latijn.

Het werk van Kiliaan is in de tijd van Meijer gezaghebbend geweest en werd zonder twijfel betrouwbaar geacht. Meijer heeft zich bij zijn bewerking van de Woorden-Schat steeds op het standpunt gesteld dat hij trefwoorden bijeenbracht die hij had aangetroffen - dikwijls samen met de betekenis - bij voorbeeldige beoefenaars van de moedertaal. Dat onder die beoefenaren ook Kiliaan is geweest met zijn *Etymologicum* lijdt geen twijfel. En dat Meijer hetgeen Kiliaan vermeldt zonder achterdocht of kritiek in zijn Woorden-Schat heeft overgenomen, in het bijzonder bij het samenstellen van het deel met verouderde en ongewone woorden, is eveneens zeker.

Nog in de achttiende, en tot ver in de negentiende eeuw, stond het werk van Kiliaan in hoog aanzien. Dit wordt fraai geïllustreerd door het volgende citaat van Kruyskamp:

¹Zie Moerdijk 1994: 70-74.

²De schrijfwijze wordt steeds ongewijzigd overgenomen.

Toen men kort na de oprichting van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde (1766) plannen begon te maken voor een nieuw woordenboek der Nederlandse taal, dacht men eerst aan een vermeerderde herdruk van Kiliaan, en vele amateur-filologen (...) begonnen materiaal te verzamelen in doorschoten exemplaren van een der oude drukken van zijn woordenboek. Een aantal van deze doorschoten Kiliaans maakt nog thans deel uit van het apparaat van het “Woordenboek der Nederlandsche taal”, in 1864 door M. de Vries gegrondvest’...¹

Dat de gegevens van Kiliaan lang niet altijd onaanvechtbaar zijn, is herhaaldelijk aangetoond². Men denke slechts aan de namen van Kluyver, Jacobs, De Vooy en Claes, welke laatste over het *Etymologicum* het meest genuanceerde oordeel heeft gegeven.

Op deze plaats kunnen we helaas niet meer geven dan een kleine bloemlezing van de uiteenlopende tekortkomingen in de definities van het derde deel, hoe interessant de stof ook is:

Aanhórn -- zoekt Ahórn

Ahórn -- een zeekere boom / by de Latijnen Platanus

(Als men de **Platanus** niet kent, komt men met deze definitie niet ver. De verklaring is te vinden in het *Etymologicum* : ‘Ahorn / aen-horn. ger. sax. sic. Platanus’.

Nog gehandhaafd in 1805.)

Asterling -- huisbakkenbroodt

(*Etymologicum*: ‘asterlinck. holl. j. huys-brood’ en ‘huys-backen brood / huys-brood’...

De zetter heeft de betekenis als één geheel opgevat. Nog in 1805.)

Avespraak -- ongherijmde reeden / onspraak

(De betekenis **onspraak** is onduidelijk. Hierdoor in 1805 ten onrechte veranderd in **opspraak**.)

Mandragora -- alruin / alruine

Alruine, Alrune -- een kruidt, welke ghewoonlijk by ons met een Grieksche naam

Mandragora ghenoomd wordt.

(Een cirkel-redenering. *Etymologicum* : ‘Alruyne / alrune. ger. sax. sic. ma(n)dragora’.

Nog in 1805.)

Mangeneel -- slag van oorlóghsghereedschap

(Onvolledige definitie. De toelichting die Kiliaan hierbij wel geeft, is niet overgenomen.

In 1805 even onvolledig: **soort van oorlogsgereedschap**.)

Minnewalmte -- minnewaassem / minnedamp

(De betekenissen zijn onbegrijpelijk. Waarschijnlijk zal **-walmte** hier ‘gloed’ betekenen en moet de verklaring luiden: ‘minnegloed’. Nog in 1805 zijn beide betekenissen gehandhaafd.

In 1777 is **minnevuur** toegevoegd.)

Moederslachtigh -- die zijn moeder vermoordt heeft

(Betekenis behoort tot een andere grammaticale categorie. Nog in 1805.)

Muilprang -- by de Onduitschen, capuchon

(Een onverklaarbare betekenis, en dan nog in het Frans. Zelfs in 1805 gehandhaafd.)

Scheissen -- steenghraaven / steenwerken

(De tweede betekenis lijkt een niet-bestaand werkwoord. Meijer heeft waarschijnlijk het Latijn van Kiliaan willen vertalen: ‘Exidere saxa, effodere lapides’, rotsen uit- of weghouwen, stenen uit- of opgraven. Nog in 1805.)

¹Kruyskamp 1972: p. [1].

²Zie: Kluyver 1884. Jacobs 1899: 8-13. De Vooy 1946: 18-21. *Etymologicum* Inl. Claes.

Schersmschrift -- by de Onduitschen, Apologie
(Een bastaardwoord in plaats van een betekenis in de moedertaal. Nog in 1805.)

Slegghering -- neeveligh / vóchtigh
Sleggherigh -- neeveling / mótreeghen
(De betekenissen van beide trefwoorden zijn verwisseld. Pas gecorrigeerd in 1731.)

Slommeren -- vermengen / verwarren / beletten
Slommering -- verwarring / beletsel
(De betekenissen **beletten** en **beletsel** worden niet genoemd door *MNW* en *WNT*.
Mogelijk een vertaling van de betekenissen **impedire** en **impedimenta** uit het *Etymologicum*. Nog in 1805.)

Smeekschrift -- by de Onduitschen, request
(Een Frans woord als betekenis. Nog in 1805.)

Smeeksmaakende -- dat na ghesmeek smaakt / liefelijk vleyende
(Eerste betekenis andere grammaticale categorie dan het trefwoord. Nog in 1805.)

Sweeuw
(Een trefwoord zonder betekenis. Pas in 1720 weggelaten.)

3.2.3.4.3.4. Cursieve toelichtingen

1669. Een noviteit in de geschiedenis van de Woorden-Schat zijn in 1669 de toelichtingen in kleine, cursieve letter in sommige artikelen van het derde deel. Meijer zelf kenschetst ze in zijn voorreden¹ als ‘taalkundighe aanmerkingen’ en ‘wijdloopige verklaaringen’:

Wy hebben eevenwel de onghewoone woorden niet overal alleen met verstaanbaarer en bekender vertaaldt, en uitgheleghdt: Maar zelfs, hier en daar, ook eenighe taalkundighe aanmerkingen en wijdloopige verklaaringen in ghelascht, tót een proef, óf die den Leezer ook monden moghten²...

Uit dit citaat blijkt bovendien dat Meijer de toelichtingen eerder geeft als een probeersel dan als een stuk doorwrochte wetenschap.

Het derde deel bevat ongeveer 700 toelichtingen in cursieve letter. Dat betekent dat ongeveer 20% van alle artikelen zulk een toelichting bevat. Ze variëren in lengte van een kort zinnetje van enkele woorden, tot een uitvoerige uiteenzetting van bijna 200 woorden, hoewel deze laatste omvang uitzonderlijk is. Gemiddeld telt een cursieve toelichting zo’n 20 woorden.

Cursieve toelichtingen zijn dikwijls geplaatst áchter de betekenissen van het trefwoord. Ze worden vaak onderbroken, of aangevuld, door woorden in een ander lettertype dan het cursieve. Het kan hierbij gaan om nog meer betekenissen, of geheel afwijkende betekenissen, van het trefwoord. Het kunnen ook homoniemen van het trefwoord zijn, met de betekenis erachter, of sublemma's met hun betekenis. De bouw van de toelichtingen is door dit alles bijzonder onregelmatig.

De verschillende manieren waarop Meijer lemma's en sublemma's van betekenissen heeft voorzien, is hierboven al besproken. Wat ons op deze plaats in het bijzonder interesseert, is de inhoud van de cursieve toelichtingen zelf. Waar gaan ze eigenlijk over? Welke elementen behandelt Meijer erin?

¹W-S 1669 voorwoord p. [15].

²monden moghten: zouden bevallen

Het onderwerp dat Meijer in zijn toelichtingen het meest frequent blijkt te bespreken, is de weg waarlangs een woord, meestal het hoofdtrefwoord, is ontstaan. Voor meer dan 60% gaat het in hoofdzaak over de woordvormen, maar ook vanuit de woordbetekenissen kan het ontstaan benaderd zijn.

De etymologische verklaringen die Meijer geeft, behoren voor ons thuis bij de etymologie in ruime zin. Deze is gelijk aan de woordgeschiedenis, die nagaat waar de woorden vandaan komen, maar meer nog hoe ze zich ontwikkeld hebben in vorm en betekenis¹. Het is de etymologie van Meijers tijd, zoals deze ook door Kiliaan al beoefend werd.

‘Etymologie heeft bij Kiliaan nog de betekenis van leer van de woordvorming en van de samenhang der woorden naar hun betekenis’, meent Kruyskamp². Toch heeft etymologie bij Kiliaan in de allereerste plaats taalvergelijking betekend³, waarvoor hij equivalenten uit verschillende talen naast elkaar plaatste. Dit laatste zal men af en toe eveneens bij Meijer aantreffen.

Het ontstaan van een woord kan door Meijer zijn verklaard voornamelijk vanuit de woordvorm⁴:

Angier -- benaaudheid / ghevaar (...) Angier *nu schijnt zijnen oorsprong te trekken van Ang, benaauwdt.*

Arnmaandt -- Oegstmaandt / Augustus. *Dit woordt is te zamen ghesteldt van maandt, en arne, welk by de Vriezen oegst beteekende*⁵.

Auwaerdigheid (...) *Een afspruiteling (derivativum) van auwaerdigh.*

Avespraak (...) *Een t'zaamghezet woordt uit ave, en spraak.*

Malk (...) *Mooghelijk t'zaamghesmolten uit met, en elk.*

Malkander (...) *Een t'zaamghezet woordt (compositum) van malk, en ander, ófte van met, elk, en ander.*

Steeghen (...) *Hier van daan spruit ghesteeghen enz.*

Maar ook vanuit de betekenis kan het ontstaan van een woord zijn benaderd:

Aarzelmaandt -- wijnmaandt / braakmandt⁶ / October. (...) *Deeze maandt schijnt alzo ghenoomdt gheweest te zijn, om dat het jaar in de zelve merkelijk aarzelt.*

Akkerziekte -- melaatsheid / lazaruszeer. *Deeze ziekte schijnt alzo ghenoomdt te zijn, om dat de gheene, die daar mēe ghequeldt waaren, buiten de steeden, op de akkers, van de andere menschen afghescheiden, moesten wonen.*

Alve -- spook / nachtmerrie. Alven, worden ook witvrouwen *ghenoomdt, als zijnde spookten, hebbende de ghedaante van Vrouwen, met witte kleederen behangen.*

¹Philippa 1996.

²Kruyskamp 1972: p. [3].

³*Etymologicum* Inl. Claes: 28, 30.

⁴In deze studie is de cursieve letter steeds gebruikt om titels te benadrukken. Bij de bespreking van de cursieve toelichtingen van het derde deel wordt deze letter tevens benut om de cursieve woorden uit de toelichtingen tekstgetrouw weer te geven en ze zo te onderscheiden van hun context.

⁵Bij Kiliaan komt **arn-maendt** voor. Hij noemt ‘arne/erne’ ‘ger.sax.fris.’

⁶Spelling overgenomen uit de W-S.

Smeermaandt -- slachtmaandt (...) *Om dat men in deeze maandt lustigh plaght te smeeren, en teeren.*

Speltmaandt -- herfstmaandt (...) *Deeze maandt heeft deezen naam, omdat in de zelve de spelte ghemaaydt wordt.*

Dat de verklaringen ons nogal eens wat ongeloofwaardig voorkomen, valt te verwachten:

Aven -- weghghaan¹. *Hier van daan komt mooghelijk avendt, om dat de zon ofte dagh op die tijt avent, dat is weghghaat: het welk indien het waar is, zoude men avendt, en niet avondt moeten schrijven.*

(Ook Meijer schijnt hier enige twijfel te voelen.)

Spórkelle, spórkkelmaandt -- sprókkkelmaandt (...) *Een maandt in welke het spoor van de kelle ofte koude nóch overigh is.*

(De verklaring is dus: 'spoor-kelle'.)

Steenoudt -- stókoudt / zeer oudt / heel oudt. *Men zeght steenoudt, om de zelfde reeden, als by de Latynen Silicernium, quòd pronò in terram capite silices cernat, om dat hy na de aarde ghebooghen de steenen aanziet.*

(Het *Etymologicum* onder het trefwoord **steen-oud**: 'dicitur steen oud eadem ratione qua silicernium: quod pronò in terram capite silices spectet'. We zien hoe Meijers citaat vrijwel woordelijk overeenkomt met hetgeen het *Etymologicum* geeft. Meijer doet niet geheimzinnig over het feit dat de verklaring ontleend is, hoewel hij de bron niet vermeldt.)

Stief -- stijf / hardt. *Hier van daan komt stiefmoeder, stiefvader, om dat zy den voorkinderen hardt vallen.*

(Echter, op een andere plaats in dit deel: Stiefbroeder -- halve broeder.)

Zeventiende-eeuwse verklaringen voor het ontstaan van woorden te gaan meten met een meetlint uit de twintigste eeuw, lijkt ons niet juist. Etymologie toen en etymologie nu, het zijn twee verschillende zaken. Hoogstens kan men zich afvragen of Meijer het beter heeft gedaan dan zijn tijdgenoten, of slechter.

Een samenvatting van de vroege Nederlandse etymologie, een overzicht waarbinnen wij Meijer kunnen plaatsen, is gegeven door Pijnenburg. Deze schrijft over de beoefening van de etymologie in ons land vóór de negentiende eeuw, ondermeer het volgende²:

Enerzijds was men zich van de verwantschap der verschillende talen wel bewust, maar enige systematiek in het bijeenplaatsen van de verschillende verwant geachte woorden is anderzijds niet te ontdekken. Berucht is in dit verband de Zuidnederlandse geneesheer (...) Johannes Goropius Becanus met zijn *Origines Antwerpianae* (...) Antwerpen 1569. (...) Veel positiever is het oordeel over Kiliaan (...) en met name over zijn *Etymologicum* (...) Antwerpen 1599. (...) Hoewel etymologie voor Kiliaan op de eerste plaats taalvergelijking betekend schijnt te hebben (...) zijn toch ook wel gevallen van woordaflleiding aan te wijzen. (...)

Op het gebied van de Nederlandse etymologie is het na Kiliaan een tijd lang stil. Weliswaar zijn door verschillende Nederlanders (...) een aantal belangrijke onderzoeken verricht, maar deze betroffen in eerste aanleg het Latijn en het Grieks. (...)

Een ereplaats (...) verdient iemand die weer wel werkzaam was op het gebied van het Nederlands, n.l. de Amsterdamse graanhandelaar Lambert ten Kate (...) In 1723 werd gedrukt zijn *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*.

Hoewel er na Kiliaan minder aandacht bestond voor de Nederlandse etymologie, komt men in deze tijd toch wel etymologische verklaringen tegen, zij het meer incidenteel, als

¹MWB Aven: afgaan, afnemen. Deze betekenis is dus niet onjuist.

²Pijnenburg 1980: 11-14.

onderdeel van ander werk. We zien dit in de Woorden-Schat van Meijer, maar bijvoorbeeld ook bij Adriaan Koerbagh, die in *Een bloemhof* herhaaldelijk aandacht heeft gegeven aan de etymologie van zijn trefwoorden. Hij wijst regelmatig op afleidingen van het Grieks, maar komt ook met andersoortige verklaringen.

Het feit dat Meijer in 1669 etymologische verklaringen opnam in het derde deel van zijn Woorden-Schat, doet hem kennen als een man van zijn tijd, meer vooruitstrevend dan behoudend. Dat hij geen voorstander was van de ideeën van Becanus¹ strekt hem tot eer. Evenals het feit dat hij Kiliaan als voorbeeld zag en als bron heeft geraadpleegd, want Kiliaan was geenszins de minste onder de etymologen.

Afgezien hiervan behoren Meijers etymologische verklaringen, net zoals bijna al het etymologisch werk tot de 19de eeuw, tot de niet-wetenschappelijke etymologie. Dat is de etymologie van de tijd waarin men de nu bekende taalverwantschappen nog niet ontdekt had². Pas in de negentiende eeuw zal de etymologie een reële basis krijgen, doordat men gaat werken met de zogenaamde klankwetten³.

Na het ontstaan van het woord, is het de ouderdom van het woord waarmee Meijer zich het meest bezighoudt in zijn cursieve toelichtingen. De manier waarop hij meedeelt dat een woord, meestal een trefwoord, ook wel een bepaalde betekenis ervan, verouderd is, kan verschillen. Soms moet de gebruiker van het woordenboek dat zelf maar opmaken uit hetgeen de cursieve toelichting terloops opmerkt, zoals in de volgende tekstfragmenten:

*Het beteekende ook ...
... oudt ...
... oude Duitschen ...
Veele Oude hebben ...
... deeze zeer oude woorden ...
... eertijds ...
Zoo zeide men ook in oude tyden ...
Nu zeght men ...
... en van oudts ...*

In feite valt hier een duidelijk begin te bespeuren van temporele labeling. Temporele labels geven een beperking aan op het voorkomen van een woord in de tijd⁴.

Herhaaldelijk geeft Meijer meer onomwonden aan dat een woord, in elk geval in een bepaalde betekenis, verouderd is:

Onderdaan -- *beteekendt by de Ouden*, verscheiden / en ghemengdt ...
(*Etymologicum*: onder-daen. vetus. j.⁵ ver-scheyden (...) Mixtus, intermixtus.)

Rein -- *beteekende by de Ouden*, scheipaal / landtpaal
(*Etymologicum*: Reyn. vetus. (...) Terminus.)

Reizigher -- *beteekende by de Oude*, een ruiter
(*Etymologicum*: reysiger (...) vet. Eques ...)

Reppen -- *beteekende by de Ouden* rooven
(*Etymologicum*: Reppen. vetus. Rapere ...)

¹Zie het lofgedicht van Anslo, W-S 1654.

²Philippa 1990: 352.

³Philippa 1993.

⁴Moerdijk 1994: 59.

⁵De afkorting **j.** of **i.** staat voor **id est** (dat is). *Etymologicum* Inl. Claes: 14n.

Met **j. ver-scheyden** wordt hier in feite bedoeld: zie het trefwoord **ver-scheyden**.

Ról -- *beteekende by de Ouden*, een radt
(*Etymologicum*: rol. vetus. Rota.)

Schoppen -- *beteekendt by de Oude*, vervullen
(*Etymologicum*: schoppen. vetus. Replere.)

Slaan -- *beteekende by de Ouden*, doodtslaan
(*Etymologicum*: slaen. vetus. j. dood-slaen ...)

Straale -- *beteekende by de Ouden*, een pijl
(*Etymologicum*: straele. vetus. Iaculum, sagitta ...)

Vleeschhouwer -- *beteekende by de Ouden*, een beul / doodtslaagher
(*Etymologicum*: vleesch-houwer. vetus. Carnifex: & Homicida.)

Hier is te zien hoe van al deze negen trefwoorden, die we volkomen willekeurig hebben gekozen, ook in het *Etymologicum* is meegedeeld dat ze in een bepaalde betekenis 'vetus' zijn¹. Bovendien is bij elk van de voorbeelden in dit woordenboek de betekenis gegeven die de Woorden-Schat vermeldt, al is het meestal in het Latijn. Hoewel Meijer zeker wel eens een verouderd trefwoord, of een verouderde betekenis, zal hebben overgenomen van een door hem bewonderd auteur, lijkt het toch niet onwaarschijnlijk dat hij zijn verouderde woorden meestal in oude woordenboeken heeft gevonden, in het bijzonder in het *Etymologicum*.

Meijer kan van oordeel zijn dat het trefwoord verouderd is:

Citteren -- beeven / huiveren: *waar voor nu in ghebruik is sidderen*

Paaschmaandt (...) *Deeze maandt hadde deezen naam, om dat ...*

Roozemaandt -- zomermaandt (...) *De Oude noemden deeze maandt aldus, om dat in de zelve de roozen voor den dagh koomen, en zich ontsluiten.*

Schep -- schip (...) *Zoo zeide men ook in oude tyden schepper voor schipper.*

Wieren, *beteekende ook omdraayen / omloopen. Waar voor men nu zwieren zeght.*

Het kan ook gebeuren dat hij vooral de vroegere betekenis van het trefwoord wil vermelden:

Handtveste -- handtteen / handschrift. *Teeghenwoordigh beteekent het, een voorrecht / willekeur / ofte toeghestaane vrijgheyt.*

Hólm -- heuvel / bergsken: *Het plaght ook te beteekenen een eilandt, in een riviere*
(In dit geval zijn ook de eerste twee betekenissen verouderd.) *gheleeghen.*

Staaken *beteekende in voor tyden ook stóppen.*

Taalen -- spreken / zegghen
Taalen, *beteekende ook, tellen.*

Witvrouwe, *beteekende ook een weeduwe: Omdat de vrouwen over haare mannen rouw draaghende, zo wel by ons, als den Romeinen witte kleederen droeghen.*

Zonder, *beteekende voortijds, byzonder.*

¹Het woord 'vetus' betekende voor Kiliaan: behorend tot de oude grondtaal, van waaruit hij de etymologie en de verwantschap van de huidige 'lingua Teutonica' duidelijk wilde maken. Hij wilde met 'vetus' vooral wijzen op de oude oorsprong van woorden die hij in zijn eigen taalgebruik niet kende. Zie Claes 1976: 93, 107.

Herhaaldelijk laat Meijer na te vermelden dat een woord verouderd is. Enerzijds is dit te begrijpen, aangezien de titel al zegt dat deel III verouderde woorden bevat. Anderzijds is deze handelwijze verwarrend, omdat van een verouderd woord in dit deel dus wel of niet meegedeeld kan worden dat het verouderd is. In de volgende gevallen staat het er bijvoorbeeld niet bij, terwijl het *Etymologicum* ook nu het trefwoord ‘vetus’ noemt:

Kalwaal -- klappaart / snapaart
(*Etymologicum*: Kal-wael. vet. Fabulator, gerro.)
Ooddwongel -- zachtzinnigh / vreedzaam
(*Etymologicum*: Ood-dwonghel. vetus. Mansuetus, lenis, placidus.)
Pyptouwen -- órgghelen
(*Etymologicum*: pijp-touwen. vetus. j. orghelen.)
Redselligh -- welspreekende
(*Etymologicum*: red-selligh. vetus. Eloquens.)
Rommen -- draayen
(*Etymologicum*: rommen. vetus. Versare.)
Unte -- zo ver / tót dat
(*Etymologicum*: unte. vetus. Usque, eò usque-)

Het element dat Meijer, na het ontstaan van het woord, en na de ouderdom van het woord, in de cursieve toelichtingen het meest geeft, is een equivalent van het trefwoord in een vreemde taal. Het kan de vorm hebben van een zuiver uitheems woord, maar ook van een bastaardwoord.

Als oorspronkelijke gebruikers van de vreemde variant worden in hoofdzaak aangemerkt de **Franschen**, **Latijnen**, **Ghrieken**, **Italiaanen**. Maar meestal is er sprake van de **Onduitschen**, en deze laatste, nogal vage aanduiding wekt enige verbazing. Of het moest zijn dat Meijer in dergelijke gevallen geen keuze heeft weten te maken tussen de verschillende mogelijkheden.

De uitheemse equivalenten vinden we voor het merendeel als trefwoord elders in de Woorden-Schat terug. Bijna altijd als vernederlandst of Frans woord in het deel Bastaardwoorden, een enkele maal als zuiver Latijns woord in het deel Kunstwoorden.

Het vermelden van een equivalent uit een vreemde taal, meestal gegeven naast de verklaring in de moedertaal, is merkwaardig. Het laatste dat Meijer wilde zal toch zijn dat men in plaats van het verouderde woord de uitheemse versie ging gebruiken. Een verklaring toelichten met een niet-Nederlands woord is, in dat licht bezien, in strijd met zijn doelstellingen.

Wel is het zo dat Meijer in bronnen als het *Etymologicum* achter de Nederlandse trefwoorden steevast equivalenten heeft aangetroffen uit verschillende vreemde talen. Mogelijk heeft dit hem ertoe gebracht bij de verouderde en ongewone woorden uit de moedertaal herhaaldelijk hetzelfde te doen:

Aarkel -- (...) *by de Franschen*, balcon
 Auweit -- (...) *by de Onduitschen* aubade, matinade
 Avergheloovigh -- (...) *by de Onduitschen*, superstiteux
 Maaghdtooghe -- (...) *By de Onduitschen* Pedagoog
 Maarschalk -- (...) *En met deeze twee laatste beteeckenissen stemt*
 over een de Fransche van Mareschal, en Italiaansche van Mareschalco
 Minnyver -- *by de Onduitschen* jalouzy
 Schótschrift -- (...) *by de Onduitschen*, pasquil
 Specht -- (...) *by de Latynen*, Merops
 Staffier -- (...) *by de Franschen* estaffier
 Stoelghantapken -- (...) *By de Latynen*, balanus, glans, suppositorium

Af en toe vermeldt Meijer van een trefwoord, ook wel eens van een sublemma, dat het streekgebonden is. Hierbij wordt verwezen naar de gebruikers van het gegeven woord. Dat zijn in hoofdzaak **Hollanders, Brabanders, Vriezen, Gelderschen, Vlamingen, Saxen, Zeelanders, Hoogduitschen**. Hij noemt dus de streektaalsprekers, maar soms, in plaats daarvan, het gebied van herkomst:

Aarzelmaandt -- wijnmaandt / braakmandt / October. *Een oudt Vlaamsch woordt.*
(Het *Etymologicum* vermeldt: 'aerssel-maend. vet. fland. October'...)¹

Ammen -- voeden. *Een woordt by de Vriezen en Gelderschen ghebruikelijk. Hier van daan heeft zijnen oorsprong het woordt, Ammelaken, dat by de Brabanders zeer in zwang is: De Hollanders zegghen daar voor Tafellaken.*

(Het *Etymologicum*: 'ammen. ger sax fris. sic. Pascere, nutrire, alere. Amme-laecken.

Mappa. vox Brabantis vstitutissima, pro qua alij tafel-laecken'.²

Het trefwoord **Ammen** vindt men noch in *MNW*, noch in *WNT*. Beide geven voor **Ammelaken** een andere herkomst.)

Bald -- haastigh / inder yl / in 't kort / met der haast. *Een Hooghduitsch woordt.*
(*Etymologicum*: 'Bald. ger. sic'...)

Maan -- *beteekende by de Oude Saxen*, heul, slaapkruidt ...
(*Etymologicum*: Maen. sax. Papauer.)³

Stallicht, stalkerse -- dwaaslicht / dwaallicht. *De Brabanders noemen dusdaanigh licht stallicht, en de Vlamingen stalkerse...*
(*Etymologicum*: 'stal-licht (...) Brabantis stal-licht / Flandris stal-keersse'...)

Er bestaat geen eenheid in de manier waarop Meijer aangeeft dat het gebruik van een trefwoord aan een bepaalde streek is gebonden. Toch kan men in dit geval weer spreken van het begin van een bepaald soort labeling. Meijer begint hier 'regionale labels' op te nemen, waarmee hij te kennen geeft dat het voorkomen van een woord tot een of meer dialecten beperkt blijft⁴.

Naast deze 'gelabelde' woorden, is regelmatig een streekgebonden trefwoord opgenomen, al dan niet met een toelichting in cursief, waarvan Meijer heeft nagelaten te vermelden dat het gebruik aan een bepaalde streek gebonden is. Soms vindt men in het *Etymologicum* vermeld⁵ dat zo'n woord gewestelijk is, terwijl Meijer alleen woord met betekenis geeft. Dit zou een gevolg kunnen zijn van de bronnen die Meijer heeft gebruikt en waarin de aanduiding kan hebben ontbroken. Het kan ook zo zijn dat voor Meijer bepaalde gewestelijke woorden, in het bijzonder die uit het oosten, al waren ze ongewoon, toch hoorden bij de moedertaal, zodat het vermelden van een streek van herkomst niet per se noodzakelijk was.

Niet altijd vermeldt Meijer dat het gebruik van een bepaald trefwoord streekgebonden is:

Ghezelnede -- bedtghenoote
(*Etymologicum*: 'ghe-sellinne / ghesel-nede fland. vetus. Socia thalami'...
*WNT*⁶: 'Alleen in Zuid-Nederland'.)

¹ **fland.**: Vlaams. Claes 1979.

² **ger. sax. fris. sicamb.** betekende bij Kiliaan in deze combinatie dat het woord ook in Saksische, Friese, Sicambrische (Kleefse, Gulikse en Gelderse) gewesten voorkwam. Zie Claes 1975: 313, 314. Meijer beperkt de gebruikers hier tot 'Vriezen en Gelderschen'.

³ **sax.** : Saksisch. Claes 1979.

⁴ Moerdijk 1994: 60.

⁵ Voor bijzondere aanduidingen in het *Etymologicum* betreffende streek of tijd van herkomst, zie Claes 1972 (b): 22-28.

⁶ *WNT* IV: 2180.

Herne, hirne -- herssenen ...
 (Etymologicum: 'Herne / hirne -- ger.sax.fris.sicamb. j. hersene'...
 Volgens het *Mnl. Hwb.* is het oostelijk.)

Icht -- iet
 (Het *Mnl. Hwb.* noemt het oostelijk.)

Ichtwat -- ietwes / iet wat
 (Volgens het *Mnl. Hwb.* is het woord **Ichteswat** oostelijk.)

Irdom, Irredom -- dooling / dwaaling
 (Een onbekend woord, mogelijk een vertaling van het Duitse **Irrtum**. Alleen het *MNW* noemt **Erdom** en **Erredom** als Middelnederduits.)

Koiffe -- bekkeneel ...
 (Etymologicum: 'Koyffe / koyffie. vetus. flan. j. beckeneel'...)

Nu en dan gebruikt Meijer de cursieve toelichting om een afwijkende opvatting te laten horen. Het kan zijn eigen mening zijn, maar vaak gaat het om een idee van anderen. Die anderen duidt hij meestal aan met 'zommighe'. Het kan een vorm betreffen, een betekenis, of de manier waarop een woord is ontstaan:

Ampt -- *beteekendt ghewoonlijk, een bediening: Dóch by zommigen beduidt het eenighe dorpen, die onder het zelfde rechtsgh gebiedt behooren, ghelijk by ons ambacht*

Averwijs -- (...) *Uit aver, en wijs (...) óft liever avewijs (...) uit wijs en ave*

Awijs -- (...) *Zommighe meenen, dat dit woordt t'zamenghetrokken is uit averwijs.*

Markghraaf -- (...) *meen en zommighe, een overste der paerden te beteekenen, alzo mark by hen een paerd te zegghen is.*

Saluw -- (...) *zommighe schynen dit woordt voor valuw te ghebruiken..*

Schappen -- (...) *Hier van daan meenen zommighe te koomen koopmanschappen, brandtschappen, enz.*

Uiteenlopende meningen kunnen naast elkaar zijn gesteld. Van wie die meningen zijn, wordt niet medegedeeld. Bronnen worden vrijwel nooit genoemd:

Heraut, herout -- *landsboode / krijgsboode / vredeboode. zommighe achten dit woordt t'zamenghezet te zijn van her, dat is, ghemeen / en aut, alt, oudt, óldt, dat is bejaardt.*

Andere meenen heróldt, ófte heroudt, zo veel te zijn als, ernholdt, ófte ernhoudt, dat is, deughdt en eer zoekende en bewaarende. Jemandt zeght Heroudt als oudt in 't heir.

Laat -- *boer / huisman. Dit woordt komt van laten, omdat, ghelijk zommighe meenen, als de Oude Saxen eenigh ghewest inghenomen hadden, daar ghelaaten wierden, die 't landt zouden bouwen. Andere meenen, omdat die een stuk landt ghehuurt heeft, hem toeghelaaten wordt dat te bouwen.*

Afwijkende ideeën kunnen niet altijd Meijers goedkeuring wegdragen. Dan komt hij tot normatieve uitspraken:

Ambacht -- (...) *En hier op staat naerstigh te letten, opdat men niet en waane, dat onder dit woordt een handwerkskonst verstaan werde, ghelijk als zommighe, in haare moedertaal al te onbedreeven, meenen...*

Arre moedt -- euvele moedt / ghramme moedt. *Deeze twee woorden moeten wel onderscheiden worden van arremoedt, ofte armoedt, een woordt, het welk behoefteghheid / beteekent. Door dusdaanigh een misverstandt, en onkunde, zoude een naauwkeurigh schrijver zeer quaalijk verstaan worden.*

Aubóligh -- (...) *Men moet onderscheidt maaken tusschen aubóligh, en aubólghigh, ofte abólghigh; dewijle deeze laatste woorden een heel andere beteekenis hebben, ghelijk hier voor te zien is.*

Laaije -- vlam / licht der vlam. *Lichter laaije, in lichte vlamme / waar voor van veele, dóch quaalijk, gheschreeven wordt, lichter laage.*

Sterrigh -- (...) *Hier van daan komt halssterrigh, daar zommighe dóch quaalijk, halssterk voor schryven.*

Soms krijgt de cursieve toelichting bijna het karakter van wat wij nu encyclopaedische informatie noemen:

Almutse, Almuis -- koorhoedt / koorkap. *Een mantelken van vellen ghemaakt, daar de ófferpriester het hoofdt en de schouwderen meê bedekt.*

Stallicht, stalkaerse -- dwaaslicht / dwaallicht. (...) *van stal: omdat het voornamelijk by en in de stallen zich vertoont: hoewel het ook by ghalghen, kerkhoven, kokens, en dierghelijke plaatsen, met dikke en smeerighe dampen bezet, ghezien wordt.*

Uitvaardt -- *beteekende by de Ouden, uitghang. Nu beteekent het lijkstaatsie / beghraffenisse: afspruitende van uitvaaren / als óf men zeide uit der stadt vaaren: also by de Ouden de lyken buiten de steeden beghraaven wierden, op eenen vergheleeghen akker, die by hun diesweeghen Ghódsakker ghenoomdt wierdt. 't Beghraaven der lyken buiten de steeden is nóch in veel plaatsen van Duitslandt ghebruikelijk..*

In de cursieve toelichtingen is dikwijls sprake van herhalingen. Veel trefwoorden worden herhaald, waardoor heel wat verklaringen steeds maar weer terugkomen. Ook bij onderlinge verwijzing zijn meestal toch nog de betekenissen gegeven, als is het maar voor een deel. Bij strakke redigering had Meijer behoorlijk wat ruimte kunnen besparen.

Vermeldenswaard tenslotte zijn de vele grammaticale termen die Meijer in de toelichtingen gebruikt. Het gaat om termen in de moedertaal, in de regel gevolgd door een Latijns equivalent tussen haken:

werkwoordigh byvoeghlijk (adjectivum verbale)
 zelfstandighe naamwoorden (Nomina substantiva)
 door woordtuitlaating (per Ellipsin)
 om de zoetluidendheid (Euphoniae causâ)
 in de t'zamenstelling (in compositione)
 t'zamenzetteling (compositum)
 t'zamenghezet woordt (Vox composita)

3.2.3.4.3.5. Spelling

1669. In de cursieve toelichtingen van deel III is het principe van de éénwoordigheid niet streng meer gevolgd. Misschien omdat Meijer de meeste woorden van zijn toelichtingen niet zag als betekenissen, zodat er voor éénwoordigheid geen noodzaak was:

Hier van daan	om dat zy
waar van daan	Hier van is
waar voor	daar na
als óf men zeide	oudts her
alleen staande	zo dat

Afgezien van de cursieve toelichtingen, kan ten aanzien van de spelling van 1669 voor alle drie de delen hetzelfde worden opgemerkt. De spelling heeft geen ingrijpende wijzigingen ondergaan en de geringe veranderingen die optreden, zijn weinig consequent doorgevoerd.

Dat dit gebrek aan consequentie niet de bedoeling is geweest van Meijer, blijkt uit hetgeen hij opmerkt in het voorwoord. In het voorwoord van 1663¹ schreef hij:

... om de verwardheid der Spelling, waarop het² voor dezen ghedrukt was, tót eenpaarigheid³ te brengen, alles na de mijne⁴ schrijvende en verbeterende.

Zes jaar later luidt deze zin⁵:

... om de verwardheid der spellinge, waar op het voor deezen ghedrukt was, tót eenpaarigheid te brengen, alles na een eenighe⁶, die wy voor de voeghlijkste⁷ houden, schryvende.

In beide drukken wil Meijer de spelling tot 'eenpaarigheid' brengen. Maar de eigen spelling als norm in 1663, maakt in 1669 plaats voor de norm van de ene spelling die Meijer als de meest geschikte ziet, een spelling die wat meer buiten hemzelf gelegen lijkt te zijn, en die hij mogelijk ook bij anderen heeft aangetroffen.

Ondanks het streven naar deze ene, meest geschikte spelling, is in 1669 evenmin 'eenparigheid' bereikt. Vergelijkt men echter de Woorden-Schat van 1669 met de vroegste uitgaven van het woordenboek, dan blijkt toch dat de spelling in de loop der jaren steeds meer een eenheid is gaan vormen en steeds consequenter is geworden.

In hoeverre in de veranderingen der spelling, of in het ontbreken daarvan, de bewerker van de Woorden-Schat de hand heeft gehad, en in hoeverre de zetter, eventueel de corrector, valt achteraf niet meer na te gaan. Ongetwijfeld zal Meijer bepaalde spelling-voorkeuren hebben gehad. Maar uit de meestal weinig consequente spelling en spellingwijzigingen wordt duidelijk dat zetter en corrector eigen wegen hebben bewandeld.

Over de rol die een zetter kan spelen bij veranderingen in de spelling zijn behartenswaardige opmerkingen gemaakt door McKerrow⁸. Wat hij zegt heeft betrekking op de zestiende eeuw, maar lijkt nog geheel van toepassing op de Woorden-Schat.

De spelling van een woord kon tijdens het zetten beïnvloed worden door de lengte van de regel. Soms wilde de zetter nog juist een woord of lettergreep op een bepaalde regel plaatsen en koos hij een afwijkende spelling om ruimte te besparen. In de Woorden-Schat kon dat trouwens ook een afwijkend lettertype zijn.

In een tijd zonder eenheid van spelling, aldus McKerrow, bestond er geen strenge noodzaak om de spelling van een handschrift - in ons geval van het handmatig bewerkte en aangevulde origineel van de Woorden-Schat - nauwkeurig te handhaven. Nauwgezette, letterlijke overname werkte alleen maar kostenverhogend.

McKerrow is van mening dat de zetter bij een niet-gewoon, of bij een niet-begrepen woord juist wél zal trachten de gegeven spelling zo getrouw mogelijk te volgen. De zetter zal aan zulk een woord tijdens het zetten namelijk bijzondere aandacht schenken én hij zal bovendien voor zo'n woord geen andere spelling in gedachten hebben.

¹W-S 1663 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [2].

²nl. het werk, de Woorden-Schat

³eenpaarigheid: gelijkvormigheid

⁴na de mijne: nl. naar de spelling van Meijer zelf

⁵W-S 1669 voorwoord p. [9].

⁶na een eenighe: volgens één enkele spelling

⁷de voeghlijkste: de beste, de meest geschikte

⁸McKerrow 1927: 239-247.

Met betrekking tot de Woorden-Schat zou dit betekenen dat in de trefwoorden die van de ene druk in de andere druk zijn overgenomen, minder veranderingen in de spelling zullen optreden, dan in de betekenissen die zijn overgenomen. De meeste betekenissen zijn immers voor de zetter minder vreemd en ongewoon dan de trefwoorden. In de praktijk van het woordenboek blijkt dit inderdaad zo te zijn. In de loop der bewerkingen zijn de bastaardwoorden en kunstwoorden van de Woorden-Schat meestal ongewijzigd overgenomen, terwijl bij overname van betekenissen velerlei wijzigingen werden aangebracht.

Dat in de cursieve toelichtingen van deel III de zetter zich waarschijnlijk nog minder gehouden heeft aan de spellinginzichten van de bewerker, valt vanuit dit gezichtspunt beter te begrijpen. De cursieve toelichtingen bestonden vooral uit doodgewone gebruikswaarden en wat maakte het voor de zetter dan uit hoe hij ze precies spelde. Het waren immers de meest alledaagse woorden uit de geschiedenis van de Woorden-Schat tot dan toe.

L. MEIJERS
WOORDENSCHAT

Verdeelt in

1. BASTAARDT-WOORDEN.
2. KONST-WOORDEN.
3. VEROUDERDE WOORDEN.

De Tiende Druk /

Alom veel vermeerdert en verbeterd.

EERSTE DEEL.

AMSTELDAM,

By JERONIMUS RATELBAND, op de Ag-
terburgwal, by de Tooren-Steeg, over de
Brouwery van de Hooyberg, 1745.

12 Titelpagina van de tiende druk van L. Meijers Woordenschat, in 1745 uitgegeven door Jeronimus Ratelband te Amsterdam. Het vignet is samengesteld uit heraldische figuren: twee meermannen torsen een soort juk, waarop het borstbeeld van een vrouw en twee gevleugelde zeeleeuwen. Ratelband blijkt gevestigd op de Achterburgwal, bij de Torensteeg, tegenover de brouwerij van de Hooyberg. In een tijd zonder huisnummers was dat een duidelijk adres. (Persoonlijk eigendom, vergroot)

3.2.4. Iets over de herkomst

3.2.4.1. Genoemde bronnen

Indien men iets wil opmerken over de herkomst van Meijers materiaal, dan is het noodzakelijk eerst op een rij te zetten hetgeen Meijer zelf, in de loop van zijn bewerkingen, over eventuele bronnen zegt, in voorwoorden en opdrachten, in titels en in ondertitels. In hetgeen hieraan voorafgaat, is herhaaldelijk geschreven over de bronnen die Meijer noemt. We kunnen op deze plaats dus samenvattend te werk gaan en daarbij verwijzen naar uitvoeriger bespreking elders in deze studie.

3.2.4.1.1. Plaats van vermelding

1654. In de eerste bewerking van Meijer noemt de ondertitel als bronnen van bastaardwoorden: P.C. Hooft, H. de Groot, C. Huygens, J. van den Vondel, en andere voortreffelijke ‘Taalkundighe’.¹ De konstwoorden zijn afkomstig van A.L. Kók, S. Stevin, de Kamer In liefde bloeyende, en andere Nederlandse geleerden:

Nederlandsche | Woorden-Schat, | Waar in meest alle de | Basterdt-Woorden, | Uyt |
P.C. Hóófdt, H. de Ghróót, C. Huyghens, | I.v. Vondel, en andere voortreffelijke |
Taalkundighe: | En | Konst-Woorden | Uyt | A.L. Kók, S. Stevin, de Kamer in Liefde' |
bloeiende, en andere Duitsche Wijsghieren, | Verghadert, | Naauwkeurighlijk en met Kraft vertaalt
worden.

Dat Meijer aan de hier genoemde auteurs niet enkel bastaardwoorden of konstwoorden heeft ontleend, maar juist de vertaling ervan in goed Nederlands, hebben we reeds eerder uiteengezet².

De voorrede van 1654 vermeldt verscheidene navolgenswaardige voorbeelden. Velen hebben, aldus Meijer, getracht in zuiver Nederlands te schrijven, zonder bastaardwoorden te gebruiken, zoals H.L. Spieghel, D.V. Coornhert, P.C. Hooft, H. de Groot, C. Huygens, J. van den Vondel, en ‘anderen’:

Veele hebben óf in dicht óf Rijmloos ghetracht in louter Nederlandtsch, buiten hulp van
Basterdtwoorden haar beghrippen heerlijk op 't Papier te schilderen, als H.L. Spieghel,
D.V. Koornhert, P.C. Hóófdt, H. de Ghróót, C. Huyghens, I. v. Vondel, en andere.³

Sommigen hebben Nederlandse vertalingen bedacht voor wetenschappelijke termen, zoals de Kamer In liefde bloeyende, S. Stevin, A.L. Kók en de vertalers van B. Keckerman, van P. la Ramée en van P. du Moulin:

Zommighe hebben de Konsten en Weetenschappen ditsch leren spreken, als de Kamer
in Liefde bloeyende, S. Stevin, de Vertaalers van Keckerman, Ramus en Molinaeus, en
A.L. Kók ...⁴

Anderen hebben getracht alle vreemde woorden te verzamelen en voegden er de betekenis in het Nederlands aan toe, met name Van den Werve in *Den schat der Duytsscher talen* en J. Hofman in zijn *Nederlandtsche woorden-schat*:

Andere hebben alle de Uitheemsche woorden ghetracht te verzaamelen, in een beknópt
bondel, haar betekenis in ditsch daar an knoopende (...) in de voorgaande eeuw Ir. Ian van
der Werve in zijn Schat der Duitsche Taal, en in deeze I. Hófman (...) in zijn
Nederlandtsche Woorden-Schat ...⁵

¹Taalkundighe: zij die kundig zijn in één of meer talen. *WNT* XVI: 669.

²Zie hiervoor p. 134 van deze studie.

³W-S 1654 voorwoord p. [4]. Meer over Spieghel en Coornhert p. 136 n.

⁴W-S 1654 voorwoord p. [4]. Meer over Keckerman, La Ramée en Du Moulin p. 136 e.v. in deze studie.

⁵W-S 1654 voorwoord p. [4]. Van den Werve zie p. 107n van deze studie.

In de voorrede van 1654 noemt Meijer bovendien twee duidelijke bronnen. Voor de kunstwoorden is dat A.L. Kók. En ‘andere uitheemsche woorden’ - dat zullen bastaardwoorden zijn - werden hem voor een deel toegezonden door Hofman:

Deeze¹ ons ter handt gheraakt zijnde, hebben wy (...) met meest alle de Kunst-woorden, van A.L. Kók ghesmeedt, óft uit andere by een gheraapt, en met veel andere Uitheemsche woorden, eensdeels van I. Hófman ons toeghezonden, eensdeels van ons ghevonden, verrijkt.²

Wanneer wij nu alle bronnen en navolgenswaardige voorbeelden bij elkaar zetten die Meijer in de Woorden-Schat van 1654 noemt, dan komen we tot de volgende verzameling.

Bronnen voor vertaalde bastaardwoorden zijn: Hooft, De Groot, Huygens en Vondel. Hofman heeft materiaal ingezonden. Uitsluitend als voorbeelden zijn vermeld: Spieghel, Coornhert, Van den Werve .

Bronnen voor vertaalde kunstwoorden zijn: Stevin en de Kamer In liefd’ bloeyende. Van Kók zijn in elk geval kunstwoorden gebruikt. Alleen als voorbeelden zijn genoemd: de vertalers van Keckerman, van La Ramée en van Du Moulin.

Het is helemaal niet zeker, en eerder onwaarschijnlijk, dat Meijer alle auteurs die hij opsomt werkelijk als bron heeft gebruikt. Zeer waarschijnlijk zijn er bij die hij bewondert om hun zuiver taalgebruik, maar aan wie hij niet of nauwelijks stof heeft ontleend.

Even onwaarschijnlijk is het dat alle goede voorbeelden die Meijer in de voorrede noemt uitsluitend als voorbeeld hebben gefungeerd en dat er geen een als bron is gebruikt. Neem het bastaardwoordenboek van Van den Werve. Hoeveel aantrekkelijke bastaardwoorden met een Nederlandse betekenis erachter waren daarin niet voorhanden!

Bovendien, de auteurs die in deze druk alleen als voorbeeld zijn vermeld, worden in de volgende druk als bron in de ondertitels opgenomen, met uitzondering van Van den Werve en zijn bastaardwoordenboek. Dit laatste is trouwens typerend voor Meijer, omdat hij zonder terughoudendheid bronnen pleegt te vermelden, maar nooit een lexicograaf aan wie hij schatplichtig is.

1658. In de tweede bewerking van Meijer geven de ondertitels voorafgaande aan eerste en tweede deel opnieuw een rij auteurs van wie stof zou zijn overgenomen.

Spieghel en Coornhert zijn nu opgenomen onder de bronnen van vertaalde bastaardwoorden en toegevoegd blijken G. A. Brederode en S. Coster³:

’t Eerste Deel | der Nederlandsche | Woordenschat, | Waar in meest alle de | Basterdwoorden, | Van | H.L. Spieghel, D.V. Koornhart, | P.C. Hoofdt, H. de Ghroot, C. Huighens, | G.A. Brederode, S. Kóster, J. v. Von- | del, en andere voortreffelijke | Taalkundighe, | Naauwkeurighlijk, en met kraft vertaalt, | verghadert zijn⁴.

Bij de bronnen van vertaalde kunstwoorden is H. de Groot geplaatst, waarmee deze nu zowel als leverancier van vertaalde bastaardwoorden als van vertaalde kunstwoorden wordt aangemerkt. Nieuw zijn hier J.A. Ban⁵, V.F. Plemp⁶ en T. Staffard⁷:

’t Twede Deel | der | Nederlandsche | Woordenschat, | Waar in meest alle de | Kunstwoorden, | uit de | Wijsgheerte, Wiskunde, Ontleed- | kunde, Gheneeskunde, Rechtsgheleerdheid, en | Ghódtgheleerdheid; | van | S. Stevijn, de Kamer in Liefd bloey-

¹nl. de eerste druk van de Woorden-Schat.

²W-S 1654 voorwoord p. [5].

³Samuel Coster zie p. 136n van deze studie.

⁴...waarin bijna alle bastaardwoorden, die door (...) nauwgezet en trefzeker zijn vertaald, zijn bijeengebracht.

⁵Jan Albert Ban zie p. 136 van deze studie.

⁶Vopiscus Fortunatus Plemp zie p. 136 van deze studie.

⁷Meer over Thomas Staffard op p. 138 van deze studie.

| ende, H. de Ghroot, I.A. Ban, V.F. Plemp, | de Vertaalers van Kekkerman, Ramus, | en Molijn, A.L. Kók, T. Staf- | fard, en andere Duitsche | Wijsghieren. | Naauwkeurighlijk, en met Kraft vertaalt, | verghadert zijn¹.

In de opdracht aan Johan Hofman worden ook in deze druk loffelijke voorbeelden naar voren geschoven, maar zij allen zijn terug te vinden als bronnen in de ondertitels.

Verder deelt Meijer in 1658 nog iets over bronnen mee in de voorrede tot de ‘Nederduitsche Taallievers’². Voor deze derde druk heeft Hofman opnieuw bastaardwoorden geleverd:

Voorders, tót verghrooting van 't eerste Deel, heb ik de Basterdtwoorden, die my in 't leezen óft spreken ghemoeteden, óft van I. Hófman toegheschikt³ wierden, (ghelijk hy 'er my niet weinighe toegheschikt heeft) naghezócht, en die 'er niet inghevonden wierden, op haar behoorlijke stede tusschen de voorighe inghevljdt

De vertaling der trefwoorden is niet altijd ontleend aan anderen. Voor de bastaardwoorden heeft Hofman veel vertalingen bedacht en voor de konstwoorden deed Meijer dat zelf:

Eindelijk, de vertaaling der Basterdtwoorden is ten ghrooten deele van I. Hófman, en veeler Konstwoorden, die 'er nu op nieuws byghekomen zijn, van my verdacht en ghesmeedt ...⁴

En nog eens:

... tót vermeerdering van (...) de Konstwoorden, van overal uit de Weetenschappen, en Onderwijzingen te hoop gheraapt en gheschraapt, voor de vuist vertaalende, die onvertaaldt voorquamen ...⁵

Samenvattend kan men zeggen dat in 1658 aan de bronnen van vertaalde bastaardwoorden de vroegere voorbeelden Spieghel en Coornhert zijn toegevoegd, en daarnaast Brederode en Coster. Nieuwe bronnen van vertaalde konstwoorden zijn Ban, Plemp en Staffard.

In deze druk zijn alle bronnen en voorbeelden uit 1654 als bron overgenomen in de ondertitels. Het is echter niet aannemelijk dat het werk van alle genoemde auteurs, geen enkele uitgezonderd, als bron heeft gediend zowel voor de druk van 1654 als voor die van 1658. Het lijkt er eerder op dat Meijer niet alleen bronnen heeft willen noemen, maar dat hij ook een lijst heeft willen geven van klinkende namen om zijn werk cachet te verlenen en het meer gezaghebbend te maken⁶. Hoe langer de lijst was, hoe indrukwekkender.

1663. In de derde druk noemt Meijer geen nieuwe bronnen of voorbeelden. Hij laat er evenmin een weg.

1669. In de vierde en laatste bewerking van Meijer noemen de ondertitels van eerste en tweede deel geen nieuwe bronnen. Wel de inleidende ondertitel van het nieuwe derde deel, boven het begin van de letter A:

't Derde Deel | der | Woordenschat, | Waar in meest alle de | Verouderde, en onghewoo- | ne Woorden, | Zo in Oude Neederduitsche Schriften/ | Als by | H.L. Spieghel, R. Visscher, D.V. | Koornhart, P.C. Hoofdt, S. Kòster, J. Cats, | C. Huighens, J.V. Vondel, J. de Dekker, | en andere Taalkundighe Schrijvers | ghebruikelijk/ | Verghaderdt zijn, en met bekender woor- | den, als meede somtijds met kor- | te uitleggghingen verklaardt | worden.

¹...waarin bijna alle konstwoorden (...) die door (...) nauwgezet en trefzeker zijn vertaald, zijn bijeengebracht.

²W-S 1658 voorwoord tot de ‘Taallievers’ p. [2] en [3].

³toegheschikt: toegezonden of overhandigd

⁴W-S 1658 voorwoord tot de ‘Taallievers’ p. [4].

⁵W-S 1658 voorwoord tot de ‘Taallievers’ p. [3].

vertaalende: terwijl ik (nl. Meijer) vertaalde. De zin loopt niet.

⁶Zie ook p. 138 van deze studie.

Op deze plaats worden Spieghel, Coornhert, Hooft, Coster, Huygens en Vondel genoemd in een nieuwe hoedanigheid, namelijk die van gebruikers van verouderde en ongewone woorden, die in het derde deel van de Woorden-Schat zijn verzameld. In dit derde deel zijn van hen dus geen betekenissen overgenomen, alleen trefwoorden.

Tevens zijn hier voor de eerste maal genoemd R. Visscher, J. Cats en J. de Dekker, alledrie in Meijers tijd zeer bekend. J. de Dekker is in de nieuwe voorrede daarenboven toegevoegd aan degenen die hebben geschreven in zuiver Nederlands, zonder bastaardwoorden te gebruiken. Aan hen die hebben

... ghetracht in louter Neederlandsch, buiten hulp van bastaardwoorden, hunne ghedachten heerlijk op het pampier te schilderen ...¹

3.2.4.1.2. Overzicht

De bronnen die Meijer in zijn vier bewerkingen noemt, zijn hier samengebracht in een beknopt overzicht. Auteurs die hij uitsluitend als voorbeeld vermeldt, staan tussen haken.

1654 Bastaardwoorden²

Hofman. De Groot, Hooft, Huygens, Vondel
(Coornhert, Spieghel, Van den Werve).

1658, 1663, 1669 Bastaardwoorden

Hofman. Bredero, Coornhert, Coster, De Groot, Hooft, Huygens, Spieghel, Vondel
(Van den Werve) (1669 De Dekker)

1654 Konstwoorden

Kók. Kamer In liefd' bloeyende, Stevin
(Vertalers van Keckerman, van Du Moulin, en van La Ramée)

1658, 1663, 1669 Konstwoorden

Kók. Ban, De Groot, Kamer In liefd' bloeyende. Plemp, Staffard, Stevin. Vertalers van Keckerman, van Du Moulin, en van La Ramée.

1669 Verouderde en ongewone woorden

Cats, Coornhert, Coster, De Dekker, Hooft, Huygens, Spieghel, Visscher, Vondel

3.2.4.1.3. Genoemde bronnen nader bekeken

De bronnen die Meijer noemt zullen we hieronder stuk voor stuk nader bekijken, te beginnen bij Hofman, eindigend met Van den Werve als enige lexicografische bron, de overige in alfabetische volgorde. Zeker zijn er bronnen bij waarvan werkelijk gebruik is gemaakt. Maar Meijer somt ook navolgenswaardige voorbeelden op, en namen waarvan alleen al het vermelden de Woorden-Schat een aureool van wetenschappelijkheid verleende.

J. Hofman (... - 1666)³

Dat Hofman een bron is geweest voor Meijers bewerkingen van de Woorden-Schat staat vast. Na de verhuizing van uitgever Fonteyn van Haarlem naar Amsterdam in 1653, heeft Hofman de bewerking van de Woorden-Schat overgedragen aan Lodewijk Meijer. Hij blijft

¹W-S 1669 voorwoord p. [6].

²Bastaardwoorden en konstwoorden staan in de ongesplitste uitgave van 1654 niet in een apart deel.

³Gegevens over leven en werk van Hofman: Van Hardeveld 1997 (a).

wel bij het werk betrokken en zendt voor de bewerking van 1654 bastaardwoorden in, zoals Meijer in het voorwoord meedeelt¹. In 1658 draagt Meijer de Woorden-Schat aan Hofman op en schrijft opnieuw dat deze hem bastaardwoorden heeft geleverd². De uitgave van 1663 bevat dezelfde opdracht aan Hofman, met dezelfde mededeling³.

Hofman sterft in 1666 en Meijer draagt de Woorden-Schat in 1669 niet langer aan hem op. Hoewel Hofman voor zijn dood Meijer nog wel materiaal kan hebben toegestuurd voor deze druk, is dit toch lang niet zeker. Ook de mededeling van Meijer hieromtrent is niet eenduidig:

Eindelijk, de vertaaling der Bastaardwoorden is ten ghroote deele van J. Hófman, en veeler Konstwoorden, die 'er na de tweede Druk byghekomen zijn, van my verdacht en ghesmeedt ...⁴

Gaat het in dit citaat over reeds aanwezige bastaardwoorden of gaat het over de nieuw toegevoegde bastaardwoorden van 1669? Dat is niet duidelijk onder woorden gebracht.

J.A. Ban (±1597 - 1644)⁵

Jan Albert Ban was een katholiek geestelijke te Haarlem. Hij was een veelzijdig geleerde en genoot vooral bekendheid doordat hij zich als geleerd musicus bezighield met het vernieuwen van de muziektheorie. Op het gebied van de muziek heeft Ban verscheidene werkjes gepubliceerd, maar hiervan is helaas weinig meer te vinden.

In 1642 verscheen van Ban de muziekbundel *Zangh-bloemzel*⁶. Er werd aan toegevoegd een *Kort sangh-bericht van Ioan Albert Ban Haerlemmer, op zyne ziel-roerende zangen*. Achterin bevindt zich een lijst van vaktermen, in hoofdzaak op het gebied van de muziek, met vertalingen in goed Nederlands erbij. Het lijkt erop dat deze lijst al vóór de derde druk van de Woorden-Schat, waarin Ban wordt genoemd als bron voor kunstwoorden, door Meijer is geraadpleegd.

In de Woorden-Schat van 1658 vindt men ondermeer de volgende muziektermen terug⁷:

Musurgus -- zangh-maecker
Saltus vocis -- stem-sprongh
Semiditonus -- half-twetoon
Semitonium -- halve tweetoon
Systema -- sang-leder

G.A. Bredero (1585 - 1618)

Ook Bredero behoorde tot degenen die de taalzuiverheid voorstonden. Zijn niet in de volkstaal geschreven stukken, tragikomedies en enig ander werk, vertonen een zeer zuiver, van vreemde smetten vrij Nederlands⁸. De blijspelen en kluchten, in een min of meer natuurgetrouwe volkstaal geschreven, bevatten wel allerlei vreemde woorden, vooral Franse. In de *Spaanse Brabander* is dit nog sterker, omdat dit stuk mede is bedoeld 'als satirische afrekening met de Franse-taalmode'⁹.

Bredero wordt in de Woorden-Schat vanaf 1658 genoemd onder de bronnen van vertaalde bastaardwoorden. Bredero gebruikt in zijn toneelwerk soms bastaardwoorden,

¹W-S 1654 voorwoord p. [5].

²W-S 1658 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [3].

³W-S 1663 voorwoord tot de 'Taallievers' p. [3].

⁴W-S 1669 voorwoord p. [11].

⁵Meer gegevens NNBWb VIII: 44-46.

⁶Te Amsterdam bij Paulus Matthijsz.

⁷Meer voorbeelden bij Van der Wal 1995, in Bijlage 3. Commentaar hierop in de Waarderingsgeschiedenis van deze studie, onder: 1995.

⁸Aldus Boshouwers 1963 (op p. 191.)

⁹Boshouwers 1963.

maar niet met een vertaling. Als Meijer bastaardwoorden van hem heeft overgenomen, dan zal hij zelf voor vertaling hebben moeten zorgdragen.

Verder is het mogelijk dat Meijer in Bredero's werk ongewone woorden heeft gevonden voor zijn deel III. Bijzondere woorden, afkomstig uit de volkstaal, vaak dialectisch gekleurd, vindt men wel bij Bredero.

J. Cats (1577 - 1660)

Jacob Cats, raadpensionaris van Holland, was een zeer geliefd volksdichter van moraliserend werk. Wat moest Meijer, ondanks zijn vermelding, met Cats als bron voor verouderde en ongewone woorden? Cats schreef niet moeilijk of ongewoon. Het is in feite niet aannemelijk dat Meijer bij hem veel verouderde of ongewone woorden heeft aangetroffen. Eerder zal zijn naam hebben gediend ter verfraaiing en ter verheffing van het nieuwe derde deel.

S. Coster (1579 - 1665)¹

Samuel Coster was geneesheer te Amsterdam, en schrijver van toneelwerken. In 1617 was hij een der stichters van de eerste Nederduytsche Academie, waar men de hogere wetenschap wilde beoefenen in Nederlandse geest.

Het lijkt niet zeer waarschijnlijk dat Coster werkelijk een bron van vertaalde bastaardwoorden is geweest. Dat Meijer ongewone of verouderde woorden heeft gevonden in zijn toneelwerk en er wat van heeft overgenomen in het derde deel is wel mogelijk.

D.V. Coornhert (1522 - 1590)²

Een vriend van H.L. Spieghel was Coornhert, die het voorwoord schreef voor diens *Twe-spraak*. Coornhert heeft tijdens zijn strijdbaar leven buitengewoon veel geschreven. Ook heeft hij tal van werken vertaald uit Latijn en Frans. Hij schreef in zuiver Nederlands en gebruikte geen uitheemse termen. Alleen in zijn vroegste werk treft men nog wat bastaardwoorden aan. Voor het overige geldt hetgeen Van den Branden zegt: 'Waar hij in vertalingen op zijn hoede was voor bastaardwoorden, daar kan het ons niet verwonderen dat hij ze even gewetensvol vermeed in zijn oorspronkelijke scheppingen'³.

Dat Coornhert voor de Woorden-Schat een bron is geweest voor bastaardwoorden met hun vertaling lijkt dus weinig waarschijnlijk. Hoogstens heeft Meijer bij hem Nederlandse equivalenten aangetroffen voor bastaardwoorden die hij zelf wilde vertalen. Coornhert was wel een voorbeeld voor degenen die zich bezighielden met puristisch taalgebruik. Het is niet uitgesloten dat Meijer in zijn talrijke geschriften woorden heeft aangetroffen die hij in 1669 heeft kunnen opnemen bij de verouderde en ongewone woorden.

J. de Dekker (1609 - 1666)⁴

Pas in de uitgave van 1669 is Jeremias de Dekker voor de eerste keer genoemd. In de voorrede als één van hen die hun taal voorbeeldig, in zuiver Nederlands zonder bastaardwoorden weten te gebruiken⁵. Aan het begin van het derde deel als één van degenen van wie verouderde en ongewone woorden zijn overgenomen. De Dekker was in Meijers tijd een algemeen bekend en gewaardeerd dichter. Ook zijn naam verleende de

¹NNBw VI: 351-356.

²Gegevens over Coornhert zie in deze studie p. 136n.

³Van den Branden 1956: 90 en 73.

⁴NNBw I: 691-693.

⁵W-S 1669 Voorwoord p. [6].

Woorden-Schat aanzien. En dat Meijer aan zijn dichtwerk een aantal ongewone woorden ontleend heeft, behoort zeker tot de mogelijkheden.

H. de Groot (1583 - 1645)¹

De Woorden-Schat van 1654 noemt De Groot als bron voor vertaalde bastaardwoorden en de Woorden-Schat van 1658 noemt hem tevens als bron voor kunstwoorden met vertaling. Het voorwoord van de tweede druk schildert hem bovendien af als een prijzenswaardig voorbeeld²:

Veele hebben óf in dicht óf Rijmloos ghetracht in louter³ Nederlandtsch, buiten hulp van Basterdwoorden haar beghrippen heerlijk op 't Papier te schilderen, als (...) H. de Ghróót ...

Bij nadere beschouwing blijkt zeker niet al het werk van De Groot geschreven in 'louter Nederlandtsch'. Het werd zelfs voor het overgrote deel geschreven in het Latijn. En wanneer het uit het Latijn in het Nederlands werd vertaald, blijkt het nog lang niet altijd erg 'louter' te zijn. De vertaling *Verantwoordingh van de wettelijke regering van Hollant ende West-Vrieslant*, Parijs 1622, wemelt bijvoorbeeld van de niet-Nederlandse termen. Maar de *Drie boecken nopende het recht des oorloghs ende des vredes*, uit het Latijn door H.V., Haarlem 1635, zijn wel in zuiver Nederlands geschreven, hetgeen een verdienste is van de vertaler.

In sommige werken van De Groot, geschreven in het Nederlands, of vertaald uit het Latijn, is zo hier en daar het uitheemse equivalent vermeld van de gebruikte Nederlandse vakterm. Het enige werk waarin deze handelwijze tot een principe is geworden, is de *Inleiding tot de Hollandsche rechts-geleertheyd*⁴, door De Groot zelf in het Nederlands geschreven. Dit werk bevat dus uitheemse rechtstermen, samen met hun vertaling in de moedertaal, en kan zeker door Meijer als bron zijn gebruikt.

In het voorwoord, dat niet is opgesteld door de auteur zelf, staat te lezen:

... Onse Duytsche moeders tale heeft hy⁵ oock gesocht te vereeren, ende te toonen dat oock dese wetenschap inde selve tale wel kan verhandelt werden, waer toe hy hem beholpen heeft met veele nu wat ongebruyckelijcke, doch goede oude Duytsche woorden, die in de oude handvesten ende keuren⁶ bevonden werden, oock eenighe woorden door t'samenvouginge⁷ gemaect, doch soo dat den sin daer van seer licht is te vatten, ende tot nader gerief van de ghene die aende Latijnsche of Bastaert-duytsche woorden zijn gewent, zijn op de kant de Duytsche woorden vertaelt met het eene ende met het andere⁸, het eene met L het andere met B beteyckent.⁹

Op deze plaats wordt meegedeeld dat de zuiver Nederlandse termen door De Groot meestal niet zijn bedacht, maar dat hij ze heeft gevonden in oude privileges en verordeningen¹⁰. Verder zijn hier twee verschillende soorten niet-Nederlandse termen onderscheiden, enerzijds Latijnse woorden, anderzijds bastaardwoorden. Deze onderscheiding vinden we bij Meijer in 1658 in grote lijnen terug als de verdeling tussen kunstwoorden en bastaardwoorden¹¹.

¹Betreffende H. de Groot: *NNBwb* II: 523-528.

²W-S 1654 voorwoord p. [4].

³louter: zuiver

⁴s Gravenhage 1631, herhaaldelijk herdrukt.

⁵hy nl. De Groot

⁶handvesten ende keuren: privileges en verordeningen

⁷t'samenvouginge: samenstelling

⁸met het eene ende met het andere: met het Latijnse woord en met het bastaardwoord

⁹met ... beteyckent: gemerkt met...

¹⁰Zie ook Axters 1937: 97*, 98*.

¹¹Zie in deze studie p. 170 e.v.

Bezieet men de *Inleiding tot de Hollandsche rechts-geleertheyd* zelf, dan blijkt De Groot zeker niet altijd een duidelijke vertaling te geven voor de gebruikte Nederlandse termen. Het kan ook gaan om een gedeeltelijke, een samenvattende, of een niet geheel sluitende vertaling. Als Meijer dergelijke termen met hun vertaling wilde overnemen voor de *Woorden-Schat*, dan heeft hij ze eerst moeten fatsoeneren.

Er zijn niet veel betekenissen in de *Woorden-Schat* die samen met hun lemma uitsluitend bij De Groot terug te vinden zijn. Dit komt doordat De Groot zijn Nederlandse termen dikwijls zelf heeft ontleend en tevens doordat anderen op hun beurt De Groot als bron hebben gebruikt. Meijer kan zodoende bepaalde termen uit werk van De Groot zelf hebben overgenomen, maar evengoed van latere ontleners, en zelfs uit bronnen die De Groot al gebruikte.

Enkele trefwoorden met betekenis die voorkomen bij De Groot, en die zijn terug te vinden in de *Woorden-Schat* van 1654 zijn bijvoorbeeld:

Mandament van relief -- brieven daar toe dienende
Mandament van cessie -- daagh-cedel
Servitus praediorum -- erf-dienstbaerheden
Servitus urbanorum -- huys-dienstbaerheden
Servitus rusticorum -- veldt-dienstbaerheden
Senatus consulta -- raads-besluiten
Speciale procuratie -- sonderlinge last

P.C. Hooft (1581 - 1647)

Het zou vreemd zijn wanneer er geen band bestond tussen de zo puristische *Woorden-Schat* en de man die als purist in de zeventiende eeuw een belangrijke plaats heeft ingenomen, de in die tijd zeer bekende en hóóg geschatte P.C. Hooft. Het purisme van Hooft is het duidelijkst tot uiting gekomen in zijn *Nederlandsche historiën*, waarvan de eerste twintig boeken verschenen in 1642, en waarvan de laatste zeven boeken na zijn dood zijn uitgegeven in 1654.

Deze omvangrijke geschiedschrijving van Hooft is principieel zuiver Nederlands in het woordgebruik. Niet in de zinsbouw, want die is geschoeid op Latijnse leest. Het niet-Nederlandse equivalent van sommige woorden - meestal een bastaardwoord - is zo nodig in de marge afgedrukt. Dit laatste maakt het werk bijzonder geschikt om dienst te doen als bron voor de *Woorden-Schat*. Veel van deze bastaardwoorden vinden we hierin terug, met Hoofts zuiver Nederlandse equivalent. Bastaardwoorden die Meijer in 1654 samen met hun betekenis uit de *Historiën* kan hebben overgenomen zijn bijvoorbeeld:

Advocaat Fiscaal -- voorspraak van 's Heeren geldt-kist
Appellatie -- hooger betreck
Attestatie -- tuygh-schrift
Authoriteyt -- overstaen
Specificatie -- uytdrucking

Ten onrechte heeft men dikwijls alle puristische vertalingen die Hooft voor leenwoorden gaf, gezien als vindingen van hemzelf. Een vertaling bijvoorbeeld als **voorspraak** voor het woord **Advocaat**, vinden we reeds eerder bij de *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst* uit 1584, in het *Tetraglotton*, in het *Etymologicum*, in de *Thesaurus*, bij Stevin, bij De Groot en bij Mellema. De vertaling **beroep** voor **Appel**, heeft De Groot al. De vertaling **beroeping** voor **Appellatie** geeft Van den Werve. **Seghsman** voor **Arbiter**, staat reeds in het *Etymologicum*, dat voor Hooft een belangrijke bron is geweest. **Bekommeringh** voor **Arrest** komt ook voor bij De Groot.

Hooft heeft zonder twijfel veel originele vertalingen bedacht voor leenwoorden¹, maar een groot deel van zijn vertalingen heeft hij elders gevonden en overgenomen, kennelijk omdat ze aan zijn eisen voldeden. Wanneer dus de Woorden-Schat een leenwoord met Nederlands equivalent bevat, in een combinatie die ook bij Hooft gevonden wordt, dan is daarmee niet bewezen dat Hooft de bron is geweest.

Ook op andere wijze is Hooft volgens Meijer bron geweest van de Woorden-Schat, namelijk voor de trefwoorden van het derde deel van 1669². Bij het doornemen van Hoofts werk zal Meijer woorden zijn tegengekomen die hij ongewoon vond, hoewel ze niet uitheems waren. Dergelijke woorden heeft hij verzameld en uiteindelijk in 1669 in een apart deel toegevoegd.

C. Huygens (1596 - 1687)

Reeds de uitgave van 1654 noemt Huygens als bron van vertaalde bastaardwoorden. Deze vermelding blijft gehandhaafd in Meijers volgende drukken. In 1669 vinden we Huygens' naam tevens bij hen aan wie verouderde en ongewone woorden zijn ontleend voor het derde deel.

Huygens had niet de gewoonte bastaardwoorden met een vertaling in zijn werk op te nemen. Zelfs bastaardwoorden zonder vertaling vallen bij hem nauwelijks te bespeuren. Wat we wel in het werk van Huygens aantreffen zijn fraaie ongewone woorden, die hij zo nodig zelf samenstelde om kernachtig te kunnen verwoorden wat hij te zeggen had.

Huygens was een auteur die er plezier in had de dingen enigszins versluierd, en niet zelden ingewikkeld, onder woorden te brengen. Van zulke typische Huygens-woorden vindt men er wel een aantal als trefwoord in het derde deel van de Woorden-Schat van 1669³.

Voor het overige lijkt het niet waarschijnlijk dat Meijer bastaardwoorden met een Nederlands equivalent heeft overgenomen van Huygens. Eerder zal hij diens naam hebben genoemd om de Woorden-Schat meer aanzien te verlenen.

A.L. Kók (1616 - 1653)

Voor Meijer is A.L. Kók, zijn dertien jaar oudere halfbroer, een bron van inspiratie geweest en een uitermate belangrijk voorbeeld met betrekking tot taalzuivering en purisme. Kók vertaalde verscheidene werken op het gebied van de wijsbegeerte uit het Latijn, vooral van de filosoof Frank Burghersdijk, maar ook van Vossius.

Kók had de bedoeling om alle 'artes liberales' door middel van een vertaling in het Nederlands toegankelijk te maken. Zijn puristische werkwijze is door Dibbets als volgt gekenschetst:

In al zijn werk blijkt Kók purist: in de tekst van zijn vertalingen (...) komen slechts Nederlandse woorden voor, waarvan de keuze soms nadrukkelijk wordt geargumenteed; een enkel maal doet hij een concessie, en mag ter eventuele verduidelijking de Latijnse technische term in de marge worden opgenomen (...) En aan het einde van verscheidene van zijn vertalingen voegt Kók een lijst toe met Nederlandse technische termen en hun Latijnse equivalent...⁴

Het vertalen van de Latijnse vaktermen zoals Kók dat deed, wekte bij Meijer grote bewondering. Het overgrote deel van deze vertalingen vindt men samen met de bijbehorende uitheemse vaktermen terug in de Woorden-Schat. Vrijwel zeker heeft in 1654

¹Voorbeelden bij Van der Sijs 1990: 99. Ook zij meldt ten onrechte dat Hooft **voorspraak** heeft bedacht voor **advocaat**.

²Voorbeelden zie p. 209 van deze studie.

³Enkele voorbeelden op p. 209 in deze studie.

⁴Dibbets 1981: Inleiding.

het werk van Kók de meest omvangrijke bijdrage geleverd voor de uitbreiding van de Woorden-Schat. Het is opmerkelijk dat dit een niet-lexicografische bron was¹.

Veel kunstwoorden met een vertaling in de moedertaal lijkt Meijer te hebben overgenomen uit de *Elementa rhetorica, dat is be-ghinselen der reden-rijk-konst* van Vossius, door Kók uit het Latijn vertaald². Belangrijke bron was ook *De christlijke ghódt-ghe-leertheid*, uit het Latijn van Marcus Fridericus Wendelinus³, waarvan Meijer de vertaling na Kóks dood zelf voltooide. Talrijke uitheemse termen die in de marge stonden afgedrukt, zijn in de tekst van dit werk in zuiver Nederlands weergegeven. Eveneens van belang was de *Institutio logica, dat is, reden-konstigh onder-wys*⁴, evenals de *Institutio metaphysica dat is, onder-wijs der over-natuur-weet*⁵, beide door Kók vertaald uit het Latijn van Frank Burghersdijk.

De vertaling van kunstwoorden in een werk dat Kók zelf heeft geschreven, het *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst*⁶, is voor de Woorden-Schat van even grote importantie geweest. Ook Frank Burghersdijks *Kort be-ghrijp van 't reden-konstigh onder-wijs*⁷, door Kók uit het Latijn overgezet in de moedertaal, kan als bron zijn gebruikt. In dit laatste werk werd bovendien zijdelings verwezen naar verschillende werken, die later mogelijk als bron hebben gediend voor de Woorden-Schat. Kók verwees in dit werk naar Keckermans *Dialectica*, en naar het *Ruygh-bewerp van de redenkaveling* van de Kamer In liefd' bloeyende. Hij noemde ook de *Dialectike ofte Bewysconst* van Simon Stevin, en de *Spraakkonst* van Christiaen van Huelen⁸. Veel bronnen van de Woorden-Schat zijn werken geweest die in puristische kringen algemeen bekend waren.

V.F. Plemp (1601 - 1671)⁹

Vopiscus Fortunatus Plemp was een bekend geneesheer. Van 1624 tot 1633 is hij werkzaam geweest in Amsterdam, daarna werd hij hoogleraar te Leuven. Van zijn hand verschenen verschillende medische werken, onder andere de *Verhandeling over de spieren*, welk werk in zuiver Nederlands, zonder gebruik van uitheemse termen, is geschreven.

Plemp vertaalde werk van de Arabier Avicenna in het Latijn, en een werk van Bartholomaeus Cabrolus uit het Latijn in de moedertaal. De vertaling is in 1633 verschenen¹⁰ als *Ontleeding des menschelycken lichaems*. Het is dit laatste werk dat voor Meijer als bron kan hebben gediend. Het is een anatomieboek, geschreven in zuiver Nederlands. Cursief in de tekst en verder ook in de marge, is een aantal vreemde termen opgenomen naast de Nederlands equivalenten. Voor de Woorden-Schat zou Plemp een bron geweest kunnen zijn van medische termen. Meijer noemt hem voor de eerste maal in 1658.

H.L. Spieghel¹¹ (1549 - 1612) en de Kamer In liefd' bloeyende

Een der belangrijkste taalijveraars uit de zestiende eeuw is Spieghel, een Amsterdams koopman. Hij was lid en gedurende enige jaren leider van de Amsterdamse Kamer In liefd'

¹Deze en volgende gegevens ontleend aan Van Hardeveld 1981.

²Amsterdam 1648.

³Amsterdam 1655.

⁴Amsterdam 1646.

⁵Amsterdam 1649.

⁶Amsterdam 1649.

⁷Amsterdam 1646.

⁸Deze verwijzingen vindt men resp. op p. 3, 9, 18, 93.

⁹NNBw VI: 1136-1137.

¹⁰Te Amsterdam bij Cornelis van Breugel.

¹¹Gegevens over Spieghel zie in deze studie p. 136n.

bloeyende. Voor Spieghel was het Nederlands een oude en rijke taal. Wat in andere talen was bereikt, wenste hij ook voor zijn moedertaal. De grammatica, de dialectica en de rhetorica, die als basis golden voor de toenmalige algemene ontwikkeling, wilde hij beschreven zien in de volkstaal¹.

In 1584 verscheen de *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst / ófte vant spellen ende eyghenschap des Nederduitschen taals*, in 1585 het *Ruygh-bewerp vande redenkaveling / ófte Nederduytsche dialectike*, dat één geheel vormde met het *Kort begrip des redenkavelings: in slechten rym vervat*, in 1587 verscheen de *Rederijck-kunst / in rijm opt kortst vervat*. Alle vier werden ze uitgegeven door 'de kamer In liefd bloeyende, t'Amstelredam'. Hoewel Spieghel niet als auteur is vermeld, wordt hij toch algemeen gezien als de belangrijkste schrijver². Meijer zal bij het noemen van zijn bronnen wel geen strenge scheiding hebben gemaakt tussen de Kamer als uitgever van deze werken enerzijds, en Spieghel, de niet-genoomde auteur ervan, anderzijds.

De drie werken van de Amsterdamse Kamer beschrijven de grammatica, de dialectica en de rhetorica in de moedertaal. Alle nadruk wordt gelegd op de zuiverheid van deze taal. Latijnse vakwoorden zijn vervangen door termen in het Nederlands. In het *Kort begrip des redenkavelings* is een lijst gegeven van Latijnse termen met de Nederlandse vertaling erbij. Ook de *Rederijck-kunst* wordt afgesloten met een lijst van 'Rederijxe kunst-woorden verduytscht', die meer dan 200 Latijnse termen bevat met de vertaling. Er zijn in de Woorden-Schat nogal wat konstwoorden te signaleren die kunnen zijn overgenomen uit de hier genoemde geschriften, in het bijzonder uit de *Rederijck-kunst*.

Omstreeks 1600 zag van Spieghel zelf een ethica in de volkstaal het licht, de *Hertspiegel*. Hierin heeft Meijer geen uitheemse vaktermen met de vertaling in het Nederlands aangetroffen. Hoewel Meijer Spieghel noemt onder de bronnen van vertaalde bastaardwoorden - net als Vondel en Huygens - zal ook deze eerder hebben behoord tot degenen die de Woorden-Schat gezag konden verlenen. Spieghel is door Meijer tevens genoemd als bron van verouderde en ongewone woorden. Het is niet onmogelijk dat Meijer een aantal van dergelijke woorden in zijn werk heeft gevonden.

T. Staffard³

Van Thomas Staffard is nauwelijks iets bekend. Hij was een tijdgenoot van Lodewijk Meijer. Zijn beroep was chirurgijn. Hij vertaalde de *Anatomia* van Bartholinus, samen met twee brieven van diens vriend Walaeus. In 1656 verscheen dit werk te Dordrecht als *Anatomia ofte Ontleding des menschelicken lichaems door Dr. Thomas Bartholijn, Casp. soon (...) Hier zijn bijgevoeght twee brieven van Joh. Walaeus raeckende de beweginge des gijls ende bloets*. Als Meijer termen van hem heeft overgenomen, dan zouden het medische termen moeten zijn.

S. Stevin (1548 - 1620)⁴

Bekend en geëerd om zijn streven naar een zuivere moedertaal was de beroemde wiskundige Simon Stevin. Deze was een zeer veelzijdig geleerde en publiceerde ondermeer werken op het gebied van wiskunde, rechtsgeleerdheid, krijgswetenschap, bouwkunde, rhetorica, statica en hydrostatica. Hij was bevriend met Hugo de Groot en een belangrijk medewerker en leermeester van prins Maurits.

¹Van den Branden 1956: 183.

²Zie Peeters 1990.

³*Nederlands cartesianisme*: 246, 247.

⁴Gegevens over Stevin zie in deze studie p. 134n.

Stevin schreef het overgrote deel van zijn werk in de volkstaal. In 1586 verscheen zijn *Weeghconst*. Dit werk werd ingeleid door de ‘Uytspraeck van de weerdicheyt der Duytsche tael’. Hierin betoogt Stevin dat het Nederlands zich beter dan iedere andere taal leent voor wetenschappelijke doeleinden. Na de verschijning van dit werk heeft Stevin geen werk meer geschreven in een andere taal dan het Nederlands.

Het was de gewoonte van Stevin om bij de minder gebruikelijke wetenschappelijke termen in de moedertaal, waarin hijzelf schreef, de meer gebruikelijke Latijnse of Franse term in de marge bij te voegen. Zo vormde zijn werk voor de Woorden-Schat een geschikte bron. Dijksterhuis waarschuwt echter voor de misvatting ‘dat alle aldus verkregen woorden als oorspronkelijke taalscheppingen van Stevin zouden mogen worden beschouwd’¹.

Van Stevin hebben waarschijnlijk als bron voor de Woorden-Schat gediend: *De beghinselen des waterwichts*, Leyden 1586, de *Materiae politicae. Burgherlicke stoffen*, Leyden 1649, en de *Dialectike ofte Bewysconst*, Rotterdam 1621. Voor de druk van 1654 was vermoedelijk vooral van belang het werk dat in 1608 verscheen te Leiden als *Wisconstige gedachtenissen* en waarin ook sommige vroegere werken waren opgenomen.

Vertalers van Keckerman²

Werken van Bartholomaeus Keckerman, 1571 - 1609, werden in Meijers tijd gebruikt bij het onderwijs aan de Latijnse scholen. Van Keckermans *Dialectica* zijn in de zeventiende eeuw twee verschillende vertalingen verschenen, vervaardigd door onbekende vertalers. De eerste vertaling verschijnt in 1614 te Amsterdam als *Dialectica, dat is reden-kavelinge ofte Bewijs-const*³. Hoewel het werk zeker niet puristisch is, treft men er toch veel geheel uitheemse woorden en bastaardwoorden in aan met een vertaling. Consequent volgehouden is dit streven niet. Hoe verder men in de *Dialectica* komt, hoe talrijker de niet-vertaalde vreemde woorden worden.

De tweede vertaling verschijnt in 1649, met bijna letterlijk dezelfde titel, te Wormerveer bij Willem Symonsz Boogaert. Volgens het colofon is de drukker van deze vertaling Thomas Fonteyn te Haarlem, bij wie een jaar later de eerste druk van de Woorden-Schat van de pers komt. Hofman en Meijer moeten via Fonteyn deze laatste vertaling in handen hebben gehad. Deze tweede vertaling biedt eveneens veel vreemde woorden, met een weergave ervan in goed Nederlands, zowel in de tekst als in de marge. Ook hier neemt het aantal vertalingen af naarmate het aantal pagina's toeneemt. De hoeveelheid vertalingen lijkt in de tweede uitgave wat groter dan in de eerste, terwijl toch niet alle vertalingen van de eerste uitgave zijn overgenomen. Bij vergelijking met de Woorden-Schat krijgt men de indruk dat niet bijzonder veel is ontleend⁴. De vertalers van Keckerman hebben wellicht hoofdzakelijk gediend als lichtende voorbeelden.

Vertalers van Molijn⁵

De Fransman Pierre du Moulin, oftewel Petrus Molinaeus, leefde van 1568 tot 1658. Hij was de auteur van allerlei godsdienstige geschriften en traktaten, voor het merendeel in het Frans geschreven, maar ook wel in het Latijn. Door een hele rij van vertalers zijn de meeste van deze geschriften overgezet in goed Nederlands, zonder vreemde woorden. Vandaar misschien dat Meijer dit soort vertalingen als voorbeeld stelt van zuiver taalgebruik.

¹Dijksterhuis 1943: 306 e.v.

²Enige gegevens over Keckerman in Zedler XV: 373-374.

³by Jac. Pietersz. Voor Dirck Pietersz. Vos-kuyt', volgens de Centrale Catalogus K.B. Den Haag.

⁴Zie Van Hardeveld 1981.

⁵Uitvoerige gegevens over leven en werk bij Haag 1877-1888 IV: 800-824. Zie ook p. 137 van deze studie.

Een hoogst enkele keer bevat zo'n vertaald werkje nog een uitheemse term, of een citaat in Grieks of Latijn. Als bron heeft het vertaalde werk van Molinaeus, voor zover wij het hebben gezien, niet gediend. Wel is mogelijk dat ander werk van hem als bron is gebruikt, maar dat het ons niet onder ogen is gekomen, of dat het niet bewaard is gebleven.

Vertalers van Ramus¹

Petrus Ramus is de verlatijnste naam van Pierre la Ramée, een geleerde Franse humanist, die leefde van 1515 tot 1572. Hij schreef zijn werken in het Latijn. Er zijn in de eerste helft van de 17e eeuw in het Nederlands verschillende vertalingen van zijn werk verschenen, waarin zeker niet altijd werd vermeld wie de vertaler was.

Een vertaling die mogelijk als bron is gebruikt voor de Woorden-Schat is *Petri Rami Meetkunst' in XXVII boecken vervat*². Het is een meetkundeboek, vertaald uit het Latijn door Dirck Hendricxz Houtman, van commentaar voorzien door de Leidse hoogleraar Snellius³. Het werk was heel geschikt om als bron te worden gebruikt, vanwege de uitheemse vaktermen met hun vertalingen die regelmatig werden gegeven. We vinden bijvoorbeeld in de Woorden-Schat van 1654 terug:

Aequiangulus -- evenhoeckigh
 Aequiterminus -- evenpaaligh
 Axiomata -- ghemeene kennissen
 Mesographus -- middel-schrijver, middel-evenredingh-schrijver

R.P. Visscher (1547 - 1620)⁴

Roemer Visscher, een vooraanstaand Amsterdams koopman, was bevriend met H.L. Spieghel. Evenals deze was hij een belangrijk lid van de Kamer In liefd' bloeyende. Dat Meijer in zijn dichtwerken woorden heeft gevonden die hij een plaats heeft gegeven als trefwoorden van zijn nieuwe derde deel, is mogelijk. Roemer Visscher wordt door Meijer alleen genoemd in 1669, bij de bronnen voor verouderde en ongewone woorden.

J. v.d. Vondel (1587 - 1679)

Evenmin als Huygens geeft Vondel in zijn werk bastaardwoorden samen met een vertaling. Als voorstander van zuiver taalgebruik bezigt hij trouwens maar zelden een bastaardwoord. Toch noemt Meijer hem in al zijn bewerkingen als bron van vertaalde bastaardwoorden. Bastaardwoorden met een weergave in het Nederlands zal Meijer aan Vondel niet hebben ontleend. Dat hij bij hem Nederlandse equivalenten heeft aangetroffen voor bastaardwoorden die hij zelf van een vertaling moest voorzien, is zeker mogelijk.

In Meijers ogen is Vondel een lichtend voorbeeld geweest door zijn zuiver gebruik van de moedertaal. Vondel verwoordt in deze moedertaal allerlei wetenschappelijke termen, in het bijzonder een groot aantal wijsgerige en theologische begrippen. Men vindt ze vooral in zijn twee didaktische werken, nl. de *Altaer-geheimenissen* van 1645 en de *Bespiegelingen van Godt en Godtsdienst* van 1662. Vondel moet hiervoor veel Nederlandse vakwoorden aan anderen hebben ontleend, maar bovendien heeft hij zelf allerlei nieuwe woorden gevormd⁵. Hij neemt echter in zijn werk de uitheemse vaktermen niet meer op, zodat Meijer van hem geen uitheemse vaktermen samen met het Nederlandse equivalent heeft kunnen overnemen. Het Nederlandse equivalent alleen is daarentegen weer niet uitgesloten.

¹Veel gegevens over Pierre Ramus in de *Nouvelle biographie* XLI: 570-576. Zie ook p. 137 van deze studie.

²Zie Van Hardeveld 1981.

³In 1622 verschenen 't'Amstelredam, by Willem Iansz Blaeuw'.

⁴Gegevens betreffende Roemer Visscher *NNBw* V: 1029-1031.

⁵Axters 1937: 100*-109*.

Meijer zal de naam van Vondel hoofdzakelijk hebben genoemd om de Woorden-Schat meer gezag te geven. Hij is een vurig bewonderaar van Vondel, vooral van de manier waarop deze de taal gebruikt. Het is voor hem stellig een grote eer geweest om Vondels naam op de titelpagina van de Woorden-Schat te zien staan.

Uit het werk van Vondel zal Meijer wel hebben overgenomen de typisch Vondeliaanse woorden die we in 1669 tegenkomen onder de trefwoorden van het derde deel. Daarvan hebben we bij de Macrostructuur reeds verschillende voorbeelden gegeven¹.

J. van den Werve

De enige lexicografische bron die Meijer noemt, en dan nog uitsluitend als voorbeeld, is het werk van Jan van den Werve²:

Andere hebben alle de Uitheemsche woorden ghetracht te verzaamelen, in een beknópt bondel, haar beteekenis in ditsch daar an knoopende, op dat de Basterden uit, en de rechte in het gebruik mochten ghevoert worden. Dit hebben onderwonden in de voorgaande eeuw Ir. Ian van der Werve in zijn Schat der Duitsche Taal ...

Het bastaardwoordenboek van Van den Werve, *Den schat der Duytsscher talen*³, is vele malen herdrukt en ook in Noord-Nederland herhaaldelijk uitgegeven. Het is vrijwel zeker een belangrijke bron geweest voor Hofmans Woorden-Schat⁴.

Het ligt voor de hand dat ook Meijer, die het werk als voorbeeld noemt in het voorwoord van al zijn bewerkingen, uit deze bron heeft geput. Van den Werve was als bron uitermate geschikt doordat hij bastaardwoorden leverde met een zuiver Nederlands equivalent erbij en doordat deze bastaardwoorden bovendien dikwijls thuishoorden in het domein van het recht. De rechtspraak immers is het enige domein van herkomst dat in elk deel van elke bewerking van Meijer duidelijk onder de trefwoorden aanwezig is⁵.

Over de samenhang van *Den schat der Duytsscher talen* van Van den Werve, de Woorden-Schat van Meijer uit 1654 en het 'Woordenboek'⁶ van Simon van Leeuwen uit 1658 wordt door Serrure in 1858 opgemerkt:

Dat zoowel Meyer als Van Leeuwen, beiden ruimschoots in den *Schat* van onzen antwerpschen taelzuiverer geput hebben, al is het dat zy dezen zelfs niet eens aenhalen, loopt dadelyk in het oog, wanneer men de werkjens van de drie schryvers vergelijkt. De arbeid van Vande Werve was de grond, waarop de twee andere gebouwd hebben. Zy verbeterden, vermeerderden en maekten voor hunnen leeftijd bruikbaer het verouderd boekjen van onzen Antwerpenaer...⁷

Dat Meijer Van den Werve niet noemt, is onjuist. Maar belangrijker is het op te merken hoe Serrure in 1858 de onderlinge samenhang van drie woordenboeken vaststelt eenvoudigweg door deze drie, en geen enkele meer, naast elkaar te leggen⁸.

¹Zie p. 208 in deze studie.

²W-S 1654 voorwoord p. [4].

³Antwerpen 1559, uitgebreide herdruk van *Het tresoor der Duytsscher talen*, Antwerpen 1552.

⁴Zie Van Hardeveld 1981.

⁵Zie Tabel 4 op p. 220 van deze studie.

⁶Serrure doelt hier waarschijnlijk op het *Woord-boeck* achter de *Notarius publicus* van 1657.

⁷*Vaderlandsch museum* II: 114, 115.

⁸Eenzelfde soort lichtvaardigheid in het vaststellen van bronnen voor woordenboeken valt nog steeds te signaleren. Zie bijvoorbeeld de bespreking in Claes 1995 van een studie over de geschiedenis van Franse woordenboeken van Margareta Lindemann. Of zijn reactie op een referaat van dezelfde auteur betreffende de bronnen van de *Thesaurus*. Claes 1989 (b).

3.2.4.2. Niet genoemde bronnen

3.2.4.2.1. Niet-lexicografische bronnen

Meijer heeft verschillende niet-lexicografische bronnen vermeld. Dat hij daarbij volledig is geweest valt niet te verwachten. Hij heeft zeker meer bronnen geraadpleegd en ongetwijfeld kwamen er voor elke bewerking nieuwe bij. In het bijzonder voor de steeds toenemende hoeveelheid konstwoorden moet gebruik zijn gemaakt van alle mogelijke wetenschappelijke werken, waarschijnlijk geschreven in of vertaald naar het Nederlands, maar met de vermelding van uitheemse namen of vaktermen er nog in.

Zo wijst Dibbets op het *Bericht van een nieuwe konst, genaemt de Spreeckkonst* van Petrus Montanus, in 1635 verschenen te Delft¹. In zijn foniek van het zeventiende-eeuwse Nederlands vervangt Montanus de Latijnse konstwoorden door voor het merendeel nieuwe Nederlandse termen. De termen zijn niet zelden zo bijzonder van aard dat men ze in de tijd van Meijers Woorden-Schat nergens anders aantreft. Het is om deze reden dat Dibbets ervan overtuigd is dat Meijer in 1654 de volgende Latijnse termen, met hun vertaling door ‘typische Montanus-purismen’, aan Montanus moet hebben ontleend:

Nota Accentus accuti -- opper-woordt-trapmerck / scherp-opper-woort-lidt-trapmerck
(Nota) Accentus gravis -- onder-woort-trapmerk
(Nota) Accentus circumflexi -- draalend-opper-woort-lidt-trapmerck

Evenmin genoemd, maar mogelijk wel als bron gebruikt, is het werk van W.J. Blaau, beroemd globen- en kaartenmaker en uitgever van atlassen. In zijn *Tweevoudigh onderwijs van de hemelsche en aerdsche globen*, door hem uitgegeven in 1634, komen vooral in het begin van het eerste deel uitheemse termen voor samen met een goed-Nederlands equivalent. Verscheidene van deze vertalingen blijken al voor te komen bij Stevin, maar Blaau bedenkt ze ook zelf en daarvan vindt men er terug bij Meijer, al in 1654:

Almucantharath -- hooght-cirkels
Amphiscij -- twee-zijd-schaduwige
Motus diurnus -- dagelijksche beweging

3.2.4.2.2. Lexicografische bronnen

Naast talrijke niet-lexicografische bronnen, genoemde zowel als ongenoemde, moet Meijer ook velerlei lexicografische bronnen geraadpleegd hebben. In eerste instantie denken we daarbij aan gemakkelijk te verkrijgen werken van goede naam, uiteraard verschenen vóór Meijers bewerkingen van de Woorden-Schat.

Wij komen hiermee terecht bij dictionaires die waarschijnlijk reeds door Hofman als bron zijn gebruikt en waarvan sommige herhaaldelijk zijn verschenen. Het waren stuk voor stuk zeer bruikbare bronnen²:

- *Dictionarium tetraglotton*. Samengesteld door C. Kiliaan en in 1562 te Antwerpen verschenen.
- *Thesaurus Theutonicae linguae*. Antwerpen 1573. Belangrijkste auteur was André Madoets, corrector bij Plantijn³.
- *Etymologicum Teutonicae linguae: sive dictionarium Teutonico-Latinum*, samengesteld door C. Kiliaan, en in 1599 verschenen te Antwerpen.
- *Le grand dictionnaire François-Flamen*. Door E.L. Mellema, Rotterdam 1630.

¹Dibbets 1984.

²Gegevens ontleend aan Van Hardeveld 1981.

³Zie *Thesaurus*, Inl. Claes.

- *Woord-Boeck*, door Jacques Thuys e.a. In Dirck Heymansz vander Mast, *Practique des notarischsaps*, Delft 1649¹.
- *Biglotton sive dictionarium Teuto-Latinum novum*, door Martini Binnart, Antwerpen 1649.

Zonder twijfel heeft Meijer meer lexicografische werken benut dan de hier genoemde. Alleen een zeer uitvoerig en bijzonder grondig bronnenonderzoek voor al zijn bewerkingen van de Woorden-Schat zou hierover uitsluitel kunnen geven. Maar zelfs dan zouden beslist niet alle bronnen worden opgespoord, of met zekerheid kunnen worden aangewezen.

3.2.4.2.3. Deel III en het *Etymologicum*

Om te laten zien hoe groot de invloed is geweest van de toenmalige lexicografische werken op Meijers uitbreiding van de Woorden-Schat, willen wij daarvan één enkel facet nader belichten. Het gaat om de grote overeenkomst tussen het nieuwe derde deel dat Meijer in 1669 toevoegde aan zijn Woorden-Schat, en het *Etymologicum* van Kiliaan, het omvangrijke Nederlands-Latijnse woordenboek dat in 1599 was verschenen te Antwerpen². Deze overeenkomst verdient in het bijzonder onze belangstelling omdat zij later zo'n grote rol zal spelen bij de waardering van de Woorden-Schat³.

Drie letters uit het derde deel van de Woorden-Schat hebben we vergeleken met de inhoud van het *Etymologicum*, om overeenkomsten vast te stellen tussen deel III enerzijds en het *Etymologicum* anderzijds. Omdat we de stof van dit nieuwe deel niet hoefden te vergelijken met de inhoud van voorafgaande bewerkingen, waren we nu niet aan de eens gekozen letters A, M en S gebonden. Dit keer kozen we ter afwisseling de letters B, O en S. Deze drie letters vormen samen 25% van het derde deel, zodat we de uitkomst van het onderzoek wel representatief mogen achten voor geheel deel III.

Bij nauwkeurige vergelijking wordt duidelijk dat meer dan 75% van hetgeen Meijer in zijn nieuwe derde deel een plaats gaf, afkomstig kan zijn uit het *Etymologicum* van Kiliaan. Van ongeveer 20% van de artikelen in deel III vindt men zowel trefwoord als betekenis(sen) vrijwel letterlijk terug in het *Etymologicum*. De overige 80% heeft Meijer uit het *Etymologicum* kunnen overnemen door de betekenissen aan te passen. Daarbij gaat het bijna steeds om vertaling vanuit het Latijn.

Teneinde te illustreren hoe het *Etymologicum* stof heeft kunnen leveren voor de verouderde en ongewone woorden met hun betekenissen die in Meijer in deel III bijeen heeft gebracht, volgt hier een aantal voorbeelden van hetgeen in het *Etymologicum* staat en van wat we daarvan in de Woorden-Schat terugvinden.

Bijna letterlijke overeenkomst is te constateren in de volgende gevallen:

<i>Etymologicum</i> :	Bederue. vetus.j. behoef. Necessitas, egestas. be-deruen.vetus j. derue(n). Carere, egere.
W-S deel III:	Bederve -- behoef Bederven -- derven
<i>Etymologicum</i> :	be-moeden j. vermoeden. Suspiciari. be-moeden.j.moeden / onderwinden.
W-S deel III:	Bemoeden -- vermoeden / onderwinden

¹Meer hierover op p. 424 van deze studie.

²Het is de derde, sterk vermeerderde druk van het *Dictionarium Teutonico-Latinum* uit 1574. *Etymologicum* Inl. Claes.

³Meer over dit onderwerp bij de Waarderingsgeschiedenis.

Etymologicum: Oestal. vetus sic. j. hoof-stal / nood-stal. Statumen vulgò angarium.
 W-S deel III: Oestal -- hoofstal / noodstal

Etymologicum: Onder-mieten. j. onder huer(n) / onderkoopen
 W-S deel III: Ondermieten -- onderhuuren / onderkoopen

Etymologicum: stief-broeder. vet. sax. sic. j. half broeder
 W-S deel III: Stiefbroeder -- halve broeder

Etymologicum: strijck-weer / strijck-weeringe. j. borstweer / borst weeringhe.
 W-S deel III: Strijkweer, strijkweering -- borstweer / borstweeringe

Ook van de artikelen die Meijer met aanpassing, meestal vertaling, overgenomen kan hebben uit het *Etymologicum*, laten we hier een aantal voorbeelden volgen:

Etymologicum: BAbbaerd/babbaerdeken. Pupus, pupulus, pupa (...)
 W-S deel III: Babbaardt, en Babbaardeken -- poppe / poppetje

Etymologicum: Back / backe. j. baecke. vetus. Porcus.
 Back. ger sax. sicamb j. beke. Torrens.
 Baecke / backe. vetus j. vercke(n). Porcus.
 W-S deel III: Bak, Baake -- varken. *By de Ghelderschen en Hooghduitschen beteekent het een beek.*

Etymologicum: Oodelick / oyelick / oolick. vetus. fland. holl. Zeland. Vacuus, vanus, inanis, vilis, malus, prauus: (et) Vafer, astutus. (et) Aeger, languidus, imbecillis, infirmus, debilis. (et) Deformis: (et) Vacuè, inaniter: (et) Malè, prauè: astutè, vafrè.
 W-S deel III: Oodelijk, oijelijk, Oolijk -- ydelijk / leegh: slecht / ghering: argh / snoodt / doortrapt: zwak / ziekelijk / onsterk

Etymologicum: Schiften. holl. j. deyle(n). Diuidere, partiri.
 schiftinghe. holl. j. deylinghe. Diuisio.
 W-S deel III: Schiften -- deelen / scheiden
 Schifting -- deeling / scheiding

Etymologicum: sluymen. j. pellen Decorticare.
 Sluymen / sluypen. (...)
 sluymen. j. luymen Limis tueri, transuersis oculis tueri.
 sluymen / sluymeren. (...)
 W-S deel III: Sluimen -- pellen / schillen
 Sluimen -- sluipen
 Sluimen -- luimen / lonken
 Sluimen -- sluimeren

Als men beziet op welke manier Meijer stof uit het *Etymologicum* naar alle waarschijnlijkheid heeft gebruikt voor zijn derde deel, dan blijkt dat hij hierbij zorgvuldig te werk is gegaan. Hij heeft zich veel moeite gegeven om de stof geschikt te maken voor zijn eigen woordenboek. Hetgeen hij overneemt is meestal beknopter, doet moderner aan. Fouten maakt hij daarbij wel eens, maar niet bijzonder vaak.

De taalkundige toelichtingen die Meijer in zijn derde deel heeft opgenomen, zijn eveneens dikwijls in het *Etymologicum* al aanwezig, al is het dan in het Latijn. Veel voorbeelden zijn daarvan in deze studie reeds gegeven¹.

De grote overeenkomst tussen de stof in Meijers deel met verouderde en ongewone woorden en die in het *Etymologicum*, wijst zonder twijfel op overname door Meijer. Toch kan men ontlening pas met zekerheid vaststellen door een uitgebreid bronnenonderzoek te verrichten in alle lexicografische en niet-lexicografische werken die op dit gebied iets te bieden hadden en die in Meijers tijd beschikbaar waren. Eerst wanneer men alle andere mogelijke bronnen kan uitsluiten - en dat blijkt lang niet altijd het geval - blijft de ene juiste bron over.

3.2.4.2.4. Conclusie

De trefwoorden beginnend met de letters B, O en S vormen in het derde deel 25% van het aantal trefwoorden, dus ik mag aannemen dat mijn bevindingen voor deze drie letters van kracht zijn voor het gehele derde deel van 1669. Hiervan uitgaande kom ik tot de volgende conclusies.

Een kleine 25% van de trefwoorden uit het derde deel is in het *Etymologicum* niet terug te vinden. Zoekt men deze woorden op in het *WNT*, dan blijkt dat de meeste daarvan in de zeventiende eeuw wel door bepaalde auteurs werden gebruikt. Soms waren er meerdere schrijvers die het woord hanteerden. Maar herhaaldelijk noemt het *WNT* in het bijzonder Vondel als bron van herkomst, iets minder vaak blijkt het Hooft te zijn en minder frequent, maar toch nog regelmatig, is het Huygens.

Meijer heeft bij Vondel, Hooft en Huygens, en bij andere zeventiende-eeuwse schrijvers, woorden aangetroffen die hij verouderd vond, of ongewoon. Hij bracht ze bijeen in een apart deel en voorzag ze van een verklaring. Die verzameling is door hem aangevuld met stof uit bestaande lexicografische werken, waarbij vooral het *Etymologicum* van belang was.

Ruim 75% van hetgeen Meijer in zijn derde deel bijeenbracht, is in een of andere vorm in het *Etymologicum* terug te vinden. Meijer was wat betreft de stof in het derde deel bijzonder schatplichtig aan de lexicografie van zijn tijd. Het *Etymologicum* was vrijwel zeker zijn belangrijkste bron, maar ongetwijfeld raadpleegde hij daarnaast andere lexicografische werken. Hij noemt echter bij de bronnen van deel III geen enkel woordenboek.

Ook wat betreft de overige delen van de Woorden-Schat versterken deze bevindingen de overtuiging dat lexicografisch werk van anderen voor Meijer een bron van gewicht moet zijn geweest.

¹Zie de bespreking van de cursieve toelichtingen in deel III, vooral op p. 264, 265, 266, 267 van deze studie.

*Sindfouen th. voorting
van den slaan 1849, 1851, 1853*
L. MEIJERS

WOORDENSCHAT,

VERVATTENDE, IN DRIE DEELEN,

1. BASTERDWOORDEN.
2. KUNSTWOORDEN.
3. VEROUDERDE WOORDEN.

DE ELFDE DRUK.

DEEZE DRUK, TEN NUTTE DER NEDERLANDEREN,
IN WOORDEN EN SPELLING DOORGAANS VERBE-
TERD, EN ZEER MERKLIJK VERMEERDERD,

DOOR

ERNST WILLEM CRAMERUS.

EERSTE DEEL.

TE AMSTERDAM,
BY DE WED. LOVERINGH EN ALLART,

M D C C L X X V I I.

13 Titelpagina van de elfde druk van L. Meijers Woordenschat, in 1777 uitgegeven door de Weduwe Loveringh en Allart te Amsterdam. Alleen een klein vignetje, tien sterren gerangschikt in de vorm van een driehoek, siert de titelpagina.

(Persoonlijk eigendom, vergroot)

3.3. Uitgaven Woorden-Schat na Meijer – beperkt tot het uiterlijk

3.3.1. Inleiding

Het onderwerp van deze dissertatie is Lodewijk Meijer als lexicograaf. Het lijkt daarom voor de hand te liggen deze studie te beperken tot die drukken van de Woorden-Schat die tijdens het leven van Meijer, en onder zijn directe verantwoordelijkheid, verschenen zijn. De druk van 1669 is daarvan de laatste.

Reeds eerder hebben we gezien dat het niet mogelijk was de eerste druk van de Woorden-Schat, in 1650 samengesteld door Johan Hofman, buiten beschouwing te laten. Deze druk vormde immers het basismateriaal waarmee Meijer aan het werk is gegaan om te komen tot een tweede druk.

Evenmin blijkt het mogelijk de drukken die na de dood van Meijer zijn verschenen, de laatste zeven, eenvoudigweg over te slaan. De geschiedenis van de waardering die men in de loop der jaren al dan niet heeft getoond voor de Woorden-Schat, kan niet worden verteld zonder dat de latere drukken van het werk daarin worden betrokken. Zelden of nooit hebben de gebruikers van het woordenboek onderscheid gemaakt tussen enerzijds de drukken die verschenen zijn onder verantwoordelijkheid van Meijer zelf, en anderzijds de drukken die na zijn dood het licht hebben gezien.

Zonder twijfel is deze manier van doen in de hand gewerkt door de naam van het woordenboek, die sinds 1669 *L. Meijers Woordenschat* luidt. Voor het merendeel der gebruikers heeft dit betekend ‘de Woordenschat van Meijer’. Of Meijer nu wel of niet de samensteller was van de druk die ze hanteerden, ze hebben het dikwijls niet geweten, of ze hebben het zich niet eens afgevraagd¹.

Illustratief voor deze verwarring is hetgeen A. de Jager in 1875 zegt naar aanleiding van Meijers voorwoord in de druk van 1654²:

Als vervaardiger van den gemeenlijk genoemden “Meijers Woordenschat” leeren we hier kennen I. Hofman ...

Nóch in 1650, als Hofmans Woorden-Schat het licht ziet, nóch in 1654, als Meijer bij de tweede druk zijn eerste voorwoord schrijft, is ook maar in de verste verte sprake van ‘Meijers Woordenschat’. En dan is A. de Jager op het terrein van de Woorden-Schat toch een deskundige.

Nog in 1895 schrijft Broeckaert, naar aanleiding van het overvloedig gebruik van vreemde woorden in het Nederlands³:

In 1650 verscheen er eindelijk een werk, dat geroepen scheen om het ingewortelde kwaad voorgoed uit te roeien. Wij bedoelen den *Nederlandschen Woordenschat* van L. Meyer ...

Hij bedoelt natuurlijk de *Nederlandsche Woorden-Schat* van Hofman.

Ook Salverda de Grave betrappen we in 1906 op een dergelijke verwarring⁴:

Uit de Voorrede van Meyers “Woordenschat” (No. 6a) blijkt dat hij o.a. het woordeboek van Van Leeuwen heeft gebruikt.

No. 6a verwijst naar de Woorden-Schat van 1658. Meijer is gestorven in 1681. En Van Leeuwen wordt pas voor de eerste maal genoemd in de Woorden-Schat van 1688⁵, dus zeker niet door Meijer.

¹Dit zal overduidelijk blijken uit de Waarderingsgeschiedenis van de Woorden-Schat.

²De Jager 1875: 45.

³Broeckaert 1895: XI.

⁴Salverda de Grave 1906: 11.

⁵W-S 1688 voorrede p. [6] en [7].

Salverda de Grave blijkt trouwens in de veronderstelling te verkeren dat Simon van Leeuwen voor de eerste keer is genoemd in de Woorden-Schat van 1698¹, hetgeen de vergissing nog groter maakt:

In de uitgave van 1698 en daarna worden bovendien genoemd Mr. Pieter de Lacourd en Mr. Simon van Leeuwen. (...) Welk werk van P. de la Court door hem is gebruikt, kan ik zelfs niet vermoeden.

Met die 'hem' is Meijer bedoeld. Hier dus dezelfde fout. Meijer als verantwoordelijke voor hetgeen jaren na zijn dood in de Woorden-Schat is geschreven.

Ook op de fiches van de Koninklijke Biobliotheek te Den Haag worden de uitgaven van de Woorden-Schat van 1688, 1698, 1720 en 1745 zonder meer gegeven als: 'L(odewijk) Meyer Woordenschat'. In 1777 is toegevoegd: 'vermeerderd door E.W. Cramerus'. Eerdere bewerkingen of uitbreidingen van na 1669 blijven onvermeld.

En in de Centrale Catalogus van dezelfde K.B., die het boekenbestand van de belangrijkste Nederlandse bibliotheken bevat, is de Woorden-Schat tot en met 1777 op naam van Meijer gesteld. Pas bij de druk van 1805 is voor het eerst gewag gemaakt van een bewerking.

Zelfs het WNT doet soms mee aan de verwarring²:

Vitie, ondeught, mangel, MEYER, *Woordenschat* [1654] - [1805].

Deze ondoorzichtige situatie lijkt na de dood van Meijer min of meer bewust in stand te zijn gehouden door de uitgevers van de Woorden-Schat. Zijn dood is lang door hen verzwegen. Tot in 1745 toe is de voorrede van Meijer, ondertekend met zijn naam, nagenoeg ongewijzigd in het woordenboek opgenomen. Pas in de elfde druk van 1777 werden voorrede en ondertekening van Meijer weggelaten. Uit het voorbericht van bewerker Cramerus wordt eerst dan duidelijk dat Meijer niet meer leefde, 96 jaar nadat hij gestorven was. Dit is ook de eerste druk waarvan de titelpagina meedeelt dat een ander dan Meijer, in dit geval Cramerus, het werk heeft herzien.

In onze tijd is het verschijnsel dat een lexicografisch werk de naam blijft dragen van de beroemde eerste samensteller evenmin onbekend. Dat is bijvoorbeeld gebeurd met *Verschuieren. Groot geïllustreerd woordenboek* en met *Van Dale. Groot woordenboek der Nederlandse taal*. Toch beseffen de gebruikers van deze woordenboeken vermoedelijk wel dat Verschuieren en Van Dale niet meer in leven zijn, en dat zij geen verantwoording dragen voor nieuwe uitgaven.

In het geval van de Woorden-Schat hebben zowel waardering als afkeuring zich over het algemeen gericht op 'de Woordenschat van Meijer', en niet op bepaalde drukken van het werk. Indien men dus de waarderingsgeschiedenis van het woordenboek wil beschrijven, is het noodzakelijk het onderwerp van deze geschiedenis in zijn geheel in deze beschrijving te betrekken. Dat onderwerp wordt gevormd door alle drukken.

De vraag dient zich aan wat men, met het oog op de waarderingsgeschiedenis, van de laatste zeven drukken van de Woorden-Schat, die na Meijers dood zijn verschenen, moet vermelden. Wij hebben ervoor gekozen de beschrijving van deze drukken te beperken tot het uiterlijk, parallel aan hetgeen wij hebben gedaan voor de bewerkingen van Meijer. Dat houdt dus hoofdzakelijk in een bespreking van uitgevers, drukkers en drukkersmerken, van frontispices, titels en ondertitels, van bewerkers, opdrachten en voorredes, van formaat en omvang. Dit alles in beknopter vorm dan is gedaan voor de eerste vijf uitgaven.

¹Salverda de Grave 1906: 12.

²WNT XXI: 251.

Wij menen hiermee genoeg van de laatste zeven drukken weer te geven om in aansluiting daarop de waarderingsgeschiedenis van de Woorden-Schat te kunnen beschrijven. Een enkele maal zal deze geschiedenis raken aan een aspect dat door de aangegeven begrenzing niet is besproken. In dat geval zullen we het ontbrekende op die plaats alsnog voldoende duidelijk uiteenzetten om verder te kunnen gaan.

3.3.2. Boekdruckers en boekverkopers

1688. De zesde druk van de Woorden-Schat verschijnt in 1688, zeven jaar na de dood van Meijer. De titelpagina vermeldt: ‘t’Amsterdam, By Hendrik Boom, en de Wed. van Dirk Boom, op de Cingel, by de Jan-Roon-Poorts-Tooren, 1688. Met Privilegie’.

Na de dood van Dirck Boom in 1680, heeft zijn weduwe Johanna Veris het bedrijf voorgezet met haar zwager Hendrick¹. Onder hun beleid is in 1688 de Woorden-Schat herdrukt. Het ‘Extract uit de Privilegie’, in 1668 afgegeven aan de Weduwe van Jan Hendriksz Boom voor een periode van vijftien jaar, is in deze druk, twintig jaar na de afgifte, ongewijzigd overgenomen uit de voorgaande druk. Dit is vreemd, omdat het privilege dan al vijf jaar is verlopen en bovendien niet is verleend aan de huidige uitgevers, maar aan de vroegere uitgeefster.

Het feit dat het verouderde privilege toch is opgenomen, wijst erop dat Hendrick Boom en zijn schoonzuster, de Weduwe van Dirck Boom, in 1688 een privilege voor het uitgeven van de Woorden-Schat nog op prijs hebben gesteld. Misschien hebben zij na het verstrijken van de toegewezen 15 jaar verlenging van het privilege aangevraagd, maar is deze niet verleend. De Staten van Holland willigden een verzoek tot het verlengen van een privilege lang niet altijd in².

1698. Tien jaar later, in 1698, ziet de zevende druk van de Woorden-Schat het licht. Volgens de titelpagina verschijnt deze druk: ‘t’Amsterdam, By Hendrik Boom, en de Wed. van Dirk Boom, op de Cingel, by de Jan Roon-Poorts-Toorn’. Het ‘Extract uit de Privilegie’, in 1668 voor vijftien jaar afgegeven, is ook in deze druk, dertig jaar na afgifte, zonder wijziging overgenomen. Nogmaals verkiezen de uitgevers het opnemen van een verouderd privilege boven het weglaten ervan.

Hendrick Boom sterft in het jaar 1709. Op 1 april wordt hij begraven in de Oude Kerk te Amsterdam. In 1717 blijkt de Weduwe van zijn overleden broer Dirck eveneens gestorven te zijn³. Het bedrijf is omstreeks 1709 overgenomen door haar zoon Jan Boom, die al in 1701 als ‘boeckvercoper’ bekend is. In 1702 komt zijn naam voor op de naamlijst van het Gilde der boekverkopers⁴. Jan Boom is werkzaam als boekverkoper te Amsterdam in de jaren 1701 - 1739⁵.

1720. Bij Jan Boom is het dat in 1720 de achtste druk van de Woorden-Schat verschijnt. Op de titelpagina is te lezen: ‘t’Amsterdam, By Jan Boom, op de Cingel, by den Jan-Roon-Poorts-Toorn’. Het bedrijf is nog steeds gevestigd in hetzelfde pand.

¹Kleerkooper en Van Stockum I: 64, 65.

²Bodel Nyenhuis 1892: 43, 44. ‘De Staten, die (...) geen voortdurende privilegiën vergunden en meestal evenmin de hernieuwing ervan toestonden, waren ongetwijfeld overtuigd, dat door het verleenen van die gunsten een enkel persoon te zeer zou worden bevoordeeld’...

³Kleerkooper en Van Stockum I: 84, 85.

⁴Kleerkooper en Van Stockum I: 86.

⁵Gruys en De Wolf 1989: 19.

Van een privilege is in deze uitgave niets meer te bespeuren. Het octrooi zal nu zozeer verouderd zijn geweest, dat opnemen ervan weinig zin meer had. Bovendien worden volgens Kruseman de privileges in deze tijd zo dikwijls geschonden, dat het vragen van octrooi 'al meer in wantrouwen en uit de mode raakte'¹. Aan het verlenen van privileges zal voor het Gewest Holland in 1796 wettelijk een einde worden gemaakt:

Dat van nu voortaan geene Privilegiën of Octroijen tot het drukken en uitgeven van eenige Boeken of Stukken zullen worden verleend, als strijdende tegen de thans aangenomene grondbeginselen, volgens welke ieder Ingezeten eene aanspraak heeft op de beveiliging van zijnen regtmatigen eigendom.²

Op de oude voorrede van Meijer volgt in deze druk een tweede inleiding, nl. van 'De boekverkooper aan den lezer'. Het begin luidt:

Eindelyk komt de uitgave van dit boek weder te voorschyn, na dat het lang verwacht was, dewyl de afdruxels daar van vertiert³ waren.

De voorgaande druk was blijkbaar reeds geruime tijd uitverkocht, toen Jan Boom het besluit nam het woordenboek nog eens te drukken.

1731. In 1731 verschijnt de negende druk van de Woorden-Schat, weer bij Jan Boom. De titelpagina meldt: 'By Jan Boom, op de Cingel, by den Jan-Roon-Poorts-Tooren'. Dit is de laatste keer dat de Woorden-Schat is uitgegeven door het boekverkopersgeslacht Boom.

Jan Boom sterft in 1744. Het is de bedoeling dat de zoon van zijn broer Hendrick, Dirck Boom (II), de zaak voort zal zetten. Op 23-2-1741 verklaart Jan Boom voor notaris Van Aken dat hij van deze Dirck 4500 gulden heeft ontvangen voor de volgende boeken met het recht van kopie: 140 exemplaren van Simon van Leeuwen *Rooms-Hollands regt*, 720 Grotius *Inleiding*, 320 Grotius '*Alphabet*', 600 Verwers *Zeerechten en advysen*, 165 Meyers *Woordenschat*, 936 Simon van Leeuwen *Manier van procederen*, 500 *Tractaat van avarijen*⁴. Na tien jaar liggen er dus nog 165 exemplaren van de Woorden-Schat bij Boom in de schappen.

Opvolger Dirck Boom (II) schijnt de zaak slechts zeer kort te hebben gedreven. In 1744 verschijnt een druk van Simon van Leeuwen, *Rooms-Hollands regt*, met zijn naam erin. De Woorden-Schat verschijnt een jaar later bij een ander.

1745. De tiende uitgave van de Woorden-Schat ziet in 1745 het licht bij Jeronimus Ratelband. De titelpagina deelt mee: 't'Amsteldam, By Jeronimus Ratelband, op de Agterburgwal, by de Tooren-Steeg, over de Brouwery van de Hooyberg'.

In het voorwoord van 'De uitgever aan den lezer' staat: 'Den negende Druk vertierd (...) zynde...' De negende druk van de Woorden-Schat is uitverkocht als Ratelband tot een tiende druk besluit. Een jaar of vier tevoren, in 1741, bezat uitgeverij Boom nog 165 exemplaren van deze druk.

Van Eeghen heeft zich afgevraagd wanneer de scheiding is ontstaan tussen boekverkoper en uitgever⁵. Interessant is het in dit verband te constateren dat in de Woorden-Schat van 1731 de 'boekverkooper' zich in het voorwoord tot de lezer richt, maar dat het in de Woorden-Schat van 1745 de 'uitgever' is die dat doet. Jan Boom noemt zich in

¹Kruseman 1893: 349.

²Wet van 8 dec. 1796, Art. I. Bodel Nyenhuis 1892: 46, 48. In 1803 wordt dit voorschrift van kracht voor de gehele Bataafse Republiek.

³Vertieren, variant van verteren: verkopen

⁴Van Eeghen III: 35.

⁵Van Eeghen 1978: 54, 110.

1731 nog boekverkoper, maar Jeronimus Ratelband vervangt deze benaming in 1745 door die van uitgever.

Jeronimus Ratelband, 1717 - 1765, is in Amsterdam werkzaam als uitgever in de jaren 1745 - 1753¹. Zijn vader is Johannes Ratelband, boekverkoper te Amsterdam, zijn moeder is diens tweede vrouw Maria Lijbreghts. Als Johannes in 1730 sterft, blijft zij achter met twee minderjarige kinderen². Zij zet het bedrijf voort, spoedig samen met haar tweede man, Bernardus van Gerrevink. Vermoedelijk door diens invloed gaat de familie Ratelband zich ook toeleggen op de papierhandel. Het bedrijf wordt voortgezet, van 1730 - 1743 als Erven J. Ratelband en Comp., en nadat Van Gerrevink gildelid is geworden, van 1744 - 1748 als Bernardus Gerrevink ende Erven J. Ratelband. Het blijft gevestigd in het pand op de hoek van Dam en Kalverstraat.

Jeronimus Ratelband huwt in 1740 Abigaël Elisabeth Sorgh. Hij wordt in 1741 poorter als boekverkoper. In 1742 blijkt hij gevestigd te zijn als papierkoper in een huis van zijn schoonfamilie op de Nieuwezijds Achterburgwal. Van Gerrevink sterft in 1748. De boek- en papierwinkel wordt een half jaar gevoerd door diens weduwe en staat daarna, in de jaren 1749 - 1753, op naam van Jeronimus. Als de weduwe in 1750 stopt met de boekhandel, wordt Jeronimus gildelid en trekt zij bij hem in.

In 1745, wanneer het oude bedrijf nog de naam voert 'Bernardus van Gerrevink ende Erven J. Ratelband', en is gevestigd Dam-hoek-Kalverstraat, verschijnt de Woorden-Schat bij 'Jeronimus Ratelband, op de Agterburgwal, by de Tooren-steeg, over de Brouwery van de Hooyberg'³. Hoewel Jeronimus eerst in 1749 het bedrijf van zijn moeder overneemt, ziet het er naar uit dat hij in 1745 in zijn eigen pand aan de Agterburgwal niet alleen papierkoper was, maar ook optrad als zelfstandig uitgever, onder eigen naam. Hiermee stemt overeen de vermelding van Van Eeghen dat in 1744 wordt geboren Maria Ratelband, 'als dochter van de boekverkoper-papierkoper Jeronimus Ratelband en A.E. Sorgh, die later in de Bijbelrukkerij op de Rozengracht waren gevestigd'⁴.

Jeronimus is tot 1753 als uitgever werkzaam geweest. In 1758 koopt hij een huis op de Rozengracht, dat hij laat verbouwen tot drukkerij en dat de naam draagt van 'Bijbelrukkerij'. Na zijn dood in 1765 worden zijn boeken geveild en na de dood van zijn weduwe in 1770 is op 20-3-1772 de nalatenschap verdeeld door notaris Bouwman, met een uitvoerige afrekening betreffende de drukkerij, de binderij, de lakmakerij en de 'pennebereiderij' in het huis genaamd de Bijbelrukkerij⁵.

1777. De elfde druk van de Woorden-Schat verschijnt in 1777, volgens de titelpagina 'Te Amsterdam, by de Wed. Loveringh en Allart'. De aparte titelpagina die voorafgaat aan het tweede deel, voegt er het adres aan toe: 'op den Nieuwendyk by den Dam'. De Weduwe Loveringh is Maria Blom, weduwe van Jacobus Loveringh, die in Amsterdam werkzaam is als uitgever in de jaren 1733 - 1773. Na zijn dood zet zij het bedrijf voort tot in 1779 en werkt daarbij meestal samen met Johannes Allart⁶, een vroegere werknemer van haar man. Johannes Allart is als uitgever in Amsterdam werkzaam geweest in de jaren 1773 - 1817⁷. Het is in de beginjaren van hun samenwerking dat de elfde druk van de Woorden-Schat het

¹Gruys en De Wolf 1989: 145.

²Kleerkooier en Van Stockum I: 574.

³Titelpagina W-S 1745.

⁴Van Eeghen V: 70.

⁵Deze en andere gegevens bij Van Eeghen IV: 56-59.

⁶Gruys en De Wolf 1989: 115.

⁷Gruys en De Wolf: 3 en Broos 1979: 5, 9-11.

licht ziet. Hoewel Maria Blom op 13 november 1774 weer in ondertrouw is gegaan, met ene Frederik Repke, blijft ze toch als de weduwe Loveringh met J. Allart samenwerken. Misschien heeft zij geen afstand willen doen van de bekende uitgeversnaam van haar man¹.

De prijs van de elfde druk is voor ons bewaard gebleven door Arrenberg². Deze bedraagt: '2 4', hetgeen betekent twee gulden en vier stuivers³. Aangaande de prijzen die hij vermeldt, schrijft Arrenberg⁴: '...dat de Prys, by de Boeken gesteld, die is voor welken dezelve ingenaait in de winkels verkogt worden'. Het gaat hier dus om de prijs voor een particulier, van een ingenaaid exemplaar⁵.

Als in 1805 de twaalfde en laatste druk van de Woorden-Schat verschijnt, is J. Allart nog volop werkzaam als uitgever. Een nieuwe uitgave van de Woorden-Schat had zeker gepast in zijn fonds, waarin ondermeer in 1801 van Marin een tweedelige *Dictionaire* is opgenomen en van W. Sewel het *Volkomen woordenboek - A compleat dictionary*. Rest ons de vraag waarom Allart niet zelf de twaalfde druk van de Woorden-Schat voor zijn rekening heeft genomen.

Het is wel mogelijk dat de reden moet worden gezocht in de activiteiten van de bekende taalkundige P. Weiland⁶. In de jaren 1799 - 1811 verschijnt van hem bij J. Allart het *Nederduitsch taalkundig woordenboek* in 11 delen. Met dit zeer uitvoerige, en voor die tijd moderne werk van Weiland heeft Allart meer te bieden dan met de verouderde Woorden-Schat. Het *Taalkundig woordenboek* maakt het derde deel van de Woorden-Schat in feite achterhaald en daardoor wordt het woordenboek min of meer overbodig. Het is namelijk vooral voor het derde deel dat de Woorden-Schat in deze tijd nog geraadpleegd wordt.

Leenwoorden heeft Weiland in zijn werk maar zeer spaarzaam opgenomen. Die zal hij doen volgen in een speciaal 'kunstwoordenboek'. In 1824 verschijnt van hem bij de Weduwe J. Allart in 's Gravenhage het *Kunstwoordenboek, of verklaring van allerhande vreemde woorden, benamingen, gezegden en spreekwijzen, die, uit verscheidene talen ontleend, in de zamenleving en in geschriften, betreffende alle vakken van kunsten, wetenschappen en geleerdheid voorkomen*. Bij Weiland heeft de term 'kunstwoorden' een veel ruimere betekenis dan bij Meijer de term 'konstwoorden'. De woorden die Meijer verdeelt in konstwoorden en bastaardwoorden, zal Weiland zonder onderscheid als 'kunstwoorden' opnemen.

Ook in het jaar 1805, wanneer de Woorden-Schat wordt uitgegeven door een andere uitgever, verschijnen bij J. Allart drie werken van P. Weiland, nl. *Beginnelsen der Nederduitsche spraakkunst*, *Nederduitsche spraakkunst* en de *Nederduitsche spraakkunst ten dienste der scholen*. Het zijn voor Allart alle drie succesvolle uitgaven geweest, waarvan verschillende herdrukken zijn verschenen⁷.

1805. In 1805 ziet toch nog een twaalfde druk van de Woorden-Schat het licht, volgens de titelpagina 'by A. Blussé & Zoon'. Uitgever J. Allart werkt, vooral in zijn beginjaren, samen met verschillende andere drukkers en uitgevers⁸. Eén van hen is A. Blussé. In 1768 geven zij samen uit van J.J. Schmidt *Bybelsche mathematicus*, vertaald uit het Duits, en in

¹Meer gegevens betreffende Jacobus Loveringh en Johannes Allart bij Van Eeghen, V: 122.

²Arrenberg 1788: 352.

³Een gulden is in deze periode gelijk aan twintig stuivers. Van Gelder 1970: 261, 270.

⁴Arrenberg 1788: 352.

⁵Ingenaaid wil zeggen dat de bedrukte vellen tot katernen zijn gevouwen en vastgenaaid. Eventueel is het werk nog in een papieren of kartonnen omslagje gezet.

⁶NNBwb X: 1160-1162.

⁷Broos 1979: 32-43.

⁸Broos 1979: 6.

1769 van dezelfde auteur het eveneens vertaalde werk *De bybelsche physicus*. In 1793 ziet van P. van Oldenborgh bij hen het licht *De belegering en verdediging van de Willemstadt*.

In de jaren 1773 - 1801 verschijnt een twaalfdelige uitgave van *De algemeene en bijzondere natuurlijke historie*, van G.L.L. Leclerc de Buffon en L.J.M. Daubanton, uit het Frans vertaald door C. van Engelen. De eerste elf delen worden uitgegeven door J.H. Schneider en A. Blussé, het twaalfde deel verschijnt in 1801 bij J. Allart¹. Niet lang hierna moet de Woorden-Schat uit de handen van Allart zijn overgegaan in die van Blussé.

Reeds in 1779 bieden A. Blussé en Zoon de Woorden-Schat van 1777 te koop aan in een boekhandelscatalogus², de *Alphabetische naamlyst van boeken*³. Als jaar van verschijnen wordt 1778 genoemd en als prijs 2 : 4, welk bedrag overeenkomt met de vermelding van Arrenberg⁴. Hier blijkt dat in 1779 Blussé en Zoon een recente uitgave van de Wed. Loveringh en Allart in de verkoop hebben.

Blussé en Zoon tonen reeds vroeg interesse voor de Woorden-Schat. Het is in dit verband interessant te constateren dat zij in 1781 in een andere boekhandelscatalogus⁵, nl. de *Tweede alphabetische naamlyst van boeken*, een exemplaar aanbieden⁶ van de eerste druk van de Woorden-Schat, die van 1650, voor de prijs van “- : 16”, hetgeen zeggen wil een bedrag van 16 stuivers⁷.

De reden voor een nieuwe uitgave van de Woorden-Schat in 1805 wordt gegeven in het Voorbericht⁸:

... daar het Werk voor de elfde maal uitverkocht was, en sedert een geruimen tijd schaars gevonden of te vergeefs gezocht werd ...

Ondanks het werk van P. Weiland, blijkt er in het begin van de negentiende eeuw nog steeds vraag naar de Woorden-Schat te zijn. Na het verschijnen van Weilands *Kunstwoordenboek* in 1824 zal echter geen druk van de Woorden-Schat meer verschijnen.

A. Blussé, Abraham, leeft van 1726 tot 1808. Hij is de grondvester van een der bekendste drukkers-, uitgevers- en boekhandelshuizen in Dordrecht. Als jonge man leert hij bij zijn vader het vak van boekbinder. In 1745 koopt hij aan de Voorstraat, tegenover de beurs, een pand waarin hij een boekhandel, boekbinderij, drukkerij en uitgeverij begint⁹. Later is dit bedrijf bekend als de firma Abraham Blussé en Zoon. Vanaf 1769 werkt Blussé samen met zijn zoon Pieter.

Abraham Blussé maakt naam door het uitgeven van belangrijke werken. Bij hem verschijnen spraakkunsten en ook woordenboeken¹⁰. In 1785 het *Practisyns woordenboekje* van F.L. Kersteman en in 1805 *L. Meyers Woordenschat*. De bij hem gedrukte en door hem uitgegeven woordenboeken, de vele boeken voor het onderwijs en zijn uitgaven op historisch en kerkelijk gebied werden alomt geroemd¹¹.

Van de 12e druk der Woorden-Schat is ons, evenals van de 11e druk, de prijs bekend. In een exemplaar van deze uitgave¹² staat voorin, op de blanco pagina tegenover het schutblad,

¹Broos 1979: 9.

²Book sales catalogues, Cat. 883 mf 1478-1481.

³Op p. 120.

⁴Arrenberg 1788: 352.

⁵Book sales catalogues, Cat. 883 mf 1478-1481.

⁶Op p. 200.

⁷Dit thans zeer zeldzame werkje is omstreeks 1980 verhandeld voor een prijs van f 1400.

⁸W-S 1805 Voorbericht: III, IV.

⁹Practisyns woordenboekje 1988, Inleiding p. [4] en [6].

¹⁰Van der Aa I: B 204, 205.

¹¹Practisyns woordenboekje 1988, Inleiding p. [4].

¹²Exemplaar in privé bezit.

met potlood geschreven: '260'. Dit zal betekenen twee gulden en zestig cent. De *Alphabetische naamlijst* van 1832 bevestigt deze prijs¹: '2,60'. Wat voor prijs dit is, wordt verder niet vermeld. Maar aangezien de *Alphabetische naamlijst* een voortzetting is van Arrenberg 1788, lijkt het aannemelijk dat hier gelijksoortige prijzen zijn opgegeven, nl. de prijzen waarvoor de boeken 'ingenaait in de winkels verkogt worden'². Inderdaad is het genoemde exemplaar voorzien van een kartonnen bandje met papieren rug, wat niet zelden onderdeel uitmaakte van het innaaien.

In 1816 is in het Nederlandse muntwezen het decimale stelsel ingevoerd³. De prijs van 260 moet dus zijn neergeschreven in of na het jaar 1816. Het opmerkelijke is dat op de laatste pagina van de *Woorden-Schat* van 1805 staat:

Bij de Drukker dezès Werks word mede uitgegeven: Leeuwen (S.v.) Roomsche Hollandsche
Recht (...) Twee Deelen (...) f 5 : 10 : --

Dat wil zeggen een prijs van vijf gulden, tien stuivers en nul penningen⁴, een prijs nog volgens het oude muntstelsel.

Als de *Woorden-Schat* in 1805 wordt gedrukt, is het oude muntstelsel nog van kracht. De prijs die na 1816 f 2,60 blijkt te zijn, moet bij de verschijning hebben bedragen twee gulden en twaalf stuivers, hetgeen wordt geschreven als f 2 : 12 : --. Deze prijs vinden we inderdaad terug in een boekhandelscatalogus van A. Blussé en Zoon⁵, een catalogus die als opschrift heeft: 'Bij A. Blussé & Zoon, te Dordrecht, zijn gedrukt en te bekomen de volgende werken'. De 12e druk van de *Woorden-Schat* staat hierin⁶ geprijsd met '2 : 12', 2 gulden en 12 stuivers⁷. Dezelfde prijs is genoemd in het 'Register' van de *Vaderlandsche letter-oefeningen*⁸: "f 2 - 12 - 0".

In de *Naamlijst van uitgekomen boeken, kaarten, prentwerken, enz.*⁹ is in de 'Lijst Van Nieuw Uitgekomen Boeken, In Februarij, 1805'¹⁰ de *Woorden-Schat* van 1805 eveneens aangeboden voor "f 2 / 12 / -"¹¹. Aardig is dat hier blijkt dat de druk van 1805 is verschenen in de maand februari.

In een catalogus van 1808, de *Alphabetische naamlijst van meest Nederduitsche boeken*¹², wordt door A. Blussé en Zoon de 12e druk van de *Woorden-Schat* wat goedkoper aangeboden¹³, nl. voor "2 : 10", voor 2 gulden en 10 stuivers.

Vermeldenswaard is tenslotte dat in de *Alphabetische naamlijst* van 1832¹⁴ als uitgever van de *Woorden-Schat* van 1805 is opgegeven: 'Blussé en van Braam'. Wel is in de 19e eeuw een uitgever Pieter van Braam in Dordrecht werkzaam geweest¹⁵. Ook werkten Blussé

¹*Alphabetische naamlijst* 1832: 392.

²Arrenberg 1788 Voorberigt p. [7].

³Van Gelder 1970: 258, onder 'Cent'.

⁴1 gulden = 20 stuivers; 1 stuiver = 8 duiten; 1 duit = 2 penningen. Van Gelder 1970: 259, 161, 265, 266, 270.

⁵*Book sales catalogues*, Cat. 896 mf 1509.

⁶Op p. 10.

⁷Hoewel het jaar van verschijnen van deze catalogus ontbreekt, moet dat toch liggen tussen het verschijnen van de *Woorden-Schat* in 1805 en de invoering van het decimale stelsel in 1816.

⁸*Vaderlandsche letter-oefeningen* 1805, Eerste stuk.

⁹Verschenen te 's Gravenhage in de jaren 1790-1848, in twaalf delen. De lijsten zijn oorspronkelijk gepubliceerd door A.B. Saakes te Amsterdam.

¹⁰Deze lijst begint op p. 105 van deel IV, welk deel de jaren 1804-1808 bestrijkt.

¹¹Op p. 107.

¹²*Book sales catalogues*, Cat. 883 mf 1478-1481.

¹³Op p. 12.

¹⁴*Alphabetische naamlijst* 1832: 392.

¹⁵Gruys en De Wolf 1989: 23.

en Van Braam wel samen¹. Maar in de Woorden-Schat van 1805 hebben wij Van Braam tot nu toe niet als uitgever vermeld gevonden.

3.3.3. Drukkersmerk² en verdere typografische versiering

1688. De Woorden-Schat van 1688 verschijnt 'By Hendrik Boom, en de Wed. van Dirk Boom'. De titelpagina toont het drukkersmerk dat gedurende tientallen jaren door het uitgeversgeslacht Boom gebruikt zal worden³. Het merk is nagenoeg rond, 5 cm breed en 4,4 cm hoog. In het midden een boom, waaronder Apollo een uitbottende boomstomp water geeft. Op de achtergrond een gevleugeld paard, Pegasus. In de randversiering om de onderste helft van het merk een banderol⁴ met de woorden 'Tandem fit surculus arbor'⁵, en middenonder de letters H D B. Het is het drukkersmerk van Hendrick en Dirck Boom⁶. Na de dood van Dirck in 1680, is het toegepast door Hendrick en de weduwe van Dirck Boom, ondermeer in de Woorden-Schat.

Vier sierblokjes vormen de overige typografische versiering van deze uitgave⁷.

1698. Het titelvignet van de Woorden-Schat uit 1698, eveneens verschenen 'By Hendrik Boom, en de Wed. van Dirk Boom', vormt een ongewone onderbreking in de serie drukkersmerken die de familie Boom in de verschillende uitgaven van de Woorden-Schat heeft achtergelaten. Het vignet stelt voor een gedecoreerde schaal op voet, gevuld met een tuil bloemen. De hoogte is 3,7 cm, de breedte 4,3 cm. In het vignet geen spreuk of letters, niets dat kenmerkend is voor het geslacht Boom⁸. In het werk zelf geen enkele aanwijzing om het bestaan van een andere drukker te veronderstellen, die het drukkersmerk van het geslacht Boom kan hebben vervangen door een neutraal vignet.

De Woorden-Schat van 1698 bevat verder als typografische versiering slechts vier sierblokjes⁹ en aan het einde van het eerste deel een klein sluitstuk. Het is een siervignet dat in stijl en onderwerp past bij het vignet op de titelpagina, een schaal op voet, gevuld met vruchten en bladeren.

1720. De Woorden-Schat van 1720 verschijnt 'By Jan Boom'. Op de titelpagina weer het drukkersmerk van de familie Boom, dat ook in de Woorden-Schat van 1688 op de titelpagina te zien was. Het merk toont dezelfde voorstelling en dezelfde spreuk, maar heeft een randversiering in iets andere uitvoering. Voor het overige is het wat groter geworden, met een hoogte van 4,2 cm en een breedte van 5,5 cm. De vorm is nog steeds rond, nu met een afgeplatte bovenkant. De letters H D B zijn vervangen door I B, de voorletters van Jan Boom.

¹Blijkens Dongelmans, 1988: 99, zijn de werkzaamheden van Blussé & Van Braam pas begonnen in 1818 en hebben ze zich voortgezet tot in de 20e eeuw.

²Zie de Illustraties nr. 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, resp. op p. 102, 126, 160, 222, 287, 306, 343.

³Dit merk, en de varianten van 1720 en 1731, zijn opgenomen in de *Bibliotheca Belgica* IV: 64, 371, 372.

⁴Banderol: strook met opschrift.

⁵(Lat.) Eens wordt de stek een boom.

⁶Verzameling van drukkersmerken tot 1700, K.B. Den Haag.

⁷nl. een ornamentale initiaal als begin van het voorwoord, en van het eerste lemma van elk der drie delen.

⁸In de verzameling drukkersmerken tot 1700, K.B. Den Haag, komt dit vignet niet voor, ook niet op CD-ROM. Door het ontbreken van spreuk of letters heeft het meer weg van een typografisch ornament dan van de drukkersmerken zoals ze in de verzameling van de K.B. zijn opgenomen.

⁹nl. voor de beginletter van het voorwoord, en van het eerste lemma in elk der drie delen.

Als typografische versiering zijn er in deze uitgave vier sierblokjes¹. Het tweede voorwoord, door de boekverkoper gericht tot de lezer, wordt besloten met een siervignet, bestaande uit lauwertakken, bladeren en bloemen.

1731. Een nieuwe variant van het drukkersmerk uit 1720 staat op de titelpagina van de *Woorden-Schat* van 1731, die eveneens bij Jan Boom verschijnt. Dezelfde voorstelling heeft opnieuw vorm gekregen, met gelijke spreuk en iets andere randversiering. De letters I B zijn dit keer in een hartje geplaatst. De vorm is niet meer afgeplat, maar vrijwel rond, met een hoogte van 4,2 en een breedte van 4,7 cm.

Vier sierblokjes zijn in deze uitgave aangebracht². Aan het einde van het tweede voorwoord is een opvallend vignet afgedrukt, waarin men bladeren en een bloementuigtje kan onderscheiden. Ook lauwertakken, een borstbeeld en twee hoorns van overvloed³. In dit vignet zijn dus figuren opgenomen die ook in de heraldiek worden gevonden. Deze tendens zal zich in de volgende druk voortzetten.

1745. Als de *Woorden-Schat* in 1745 bij Jeronimus Ratelband te Amsterdam verschijnt, draagt de titelpagina een geheel andersoortig vignet. Tonen de merken van het geslacht Boom figuren uit de mythologie, Hercules met leeuw, Apollo, Pegasus, het titelvignet van Ratelband is samengesteld uit heraldische figuren.

Het titelvignet toont een soort juk, gedragen door twee meermannen⁴. Op het juk het borstbeeld van een vrouwenfiguur⁵ en twee gevleugelde zeeleeuwen⁶, liggend, met opgerolde staart. De hoogte van het vignet is 3, de breedte 4,5 cm. Letters of spreuk ontbreken, zodat men eerder kan spreken van een typografisch ornament dan van een drukkersmerk. Op de afzonderlijke titelpagina's die aan het tweede en derde deel voorafgaan, zijn nóg twee typografische ornamenten ter versiering opgenomen. Ook in deze vignetten herkennen we figuren uit de heraldiek. In deel II zijn het twee schrijfpennen⁷ en een bladerkroon met vijf bladeren⁸, in deel III lauwertakken⁹ en twee opvliegende vogels¹⁰ met tussen zich in een pot met plant waaraan één vrucht.

De verdere typografische versiering bestaat uit vijf sierblokjes¹¹. Ook staat er een rechthoekig siervignet boven het begin van het tweede voorwoord, een gedecoreerde vaas op voet, met lauwertakken en een bloem. Aan het einde van het tweede voorwoord een siervignet, eveneens met figuren uit de heraldiek, namelijk een parelkroon¹² met negen parels en lauwertakken.

De uitgave van 1745 toont al met al de meeste typografische versiering van alle drukken.

¹nl. voor de beginletter van het eerste voorwoord, en van het eerste lemma in elk der drie delen.

²nl. ter verfraaiing van de beginletter van het eerste voorwoord, en van het eerste lemma in ieder deel.

³Betreffende deze figuren uit de heraldiek zie: Pama 1969: 199, 61, 158.

⁴Pama 1969: 210, 211.

⁵Pama 1969: 61.

⁶Zeeleeuw: In de heraldiek een fantastische figuur, met het bovenlijf van een leeuw en het onderlijf van een vis. Pama 1969: 331.

⁷Pama 1969: 278.

⁸Pama 1969: 57.

⁹Pama 1969: 199.

¹⁰Pama 1969: 312.

¹¹Gebruikt voor de beginletter van beide voorwoorden, en van het eerste lemma in elk der drie delen.

¹²Pama 1969: 237.

1777. De Woorden-Schat uit 1777 verschijnt bij de Wed. Loveringh en Allart, te Amsterdam. De titelpagina draagt een klein siervignetje, tien 9-puntige sterren gerangschikt in de vorm van een driehoek. De breedte is 2,8 cm, de hoogte 1,7. Op de titelpagina van deel III hetzelfde vignet. De titelpagina van deel II draagt een overeenkomstig vignet, nu met vijftien 8-puntige sterren. Aan het einde van het derde deel een vignetje gevormd door tien bloempjes. Verder bevat de uitgave, waarschijnlijk per abuis, nog één sierblokje¹.

1805. De Woorden-Schat van 1805, uitgegeven door A. Blussé & Zoon te Dordrecht, heeft op de titelpagina geen vignet. Alles wat rest van de typografische versiering is een minuscuul zonnetje aan het eind van het eerste en van het tweede deel.

3.3.4. Frontispice

In de Woorden-Schat van **1688** en **1698** is opnieuw het frontispice opgenomen van 1669. Geen wijziging valt te bespeuren, behalve in het impressum. In 1688 luidt het: “T’ Amsterdam, By Hendrik en de Wed. D. Boom. 1688”. In 1698 is het jaartal eenvoudig weggelaten.

In **1720** is de Woorden-Schat voorzien van een nieuw frontispice², een kopergravure, vervaardigd door een onbekende. De gravure lijkt moderner dan de vorige en is beter van kwaliteit. Ook dit frontispice zal nog twee maal worden gebruikt, in **1731** en in **1745**, met wijziging van uitgeversnaam en jaartal.

Het nieuwe frontispice toont drie mannen met boeken en papieren, bezig met overleggen, vergelijken en schrijven. Zij zijn verschillend gekleed. De rechter man draagt de afwijkende kleding van een buitenlander. De linker man is gekleed in een met bont gevoerde mantel en een bont muts, zoals dikwijls gedragen wordt door een kamergeleerde of door een oud man³. De middelste figuur heeft een opvallend grote baret op. De baret was in de zeventiende eeuw het symbool voor oud en antiek⁴. Achter deze drie figuren de onvoltooide toren van Babel⁵. Op de voorgrond drie geniën met zeer kleine vleugels ter hoogte van hun oren. Zij gebruiken een grote zeef om letters te zeven⁶. In de linker bovenhoek staat: ‘L. Meyers Woorden Schat’.

Twee beraadslagende geleerden, met aan hun voeten een gevleugeld kind te midden van letters, vinden we als onderdeel van het frontispice van Lambert ten Kate's *Aenleiding tot de kennis van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*, in 1723 verschenen bij R. en G. Wetstein te Amsterdam. De onderste helft van dat ontwerp toont enige overeenkomst met het frontispice in de Woorden-Schat. Links onderaan staat: ‘T. Goeree in. et fec.’, T. Goeree invenit et fecit, heeft het ontworpen en vervaardigd.

Geniën, ten voeten uit afgebeeld, met vleugeltjes bij de oren, komen op gravures uit deze tijd niet dikwijls voor. Een duidelijke afbeelding hiervan vindt men wel in de randversiering van een gravure met de afbeelding van Jan Luyken⁷ uit 1712, welke randversiering is vervaardigd door de graveur van het geheel, Pieter Sluiter. Cherubijnen en geniën in deze

¹Als eerste letter van het eerste lemma in deel II.

²Zie Illustratie nr. 10 op p. 193.

³Dergelijke figuren zijn herhaaldelijk geschilderd door Rembrandt. Vgl. Schwartz 1984 afb. 53, 56, 128, 215.

⁴Aldus kostuumdeskundige Marieke de Winkel. Bron: *De Telegraaf* 3-12-1999, p. T15.

⁵De toren toont o.m. grote overeenkomst met de toren van Babel op p. 33 van Luyken 1712.

⁶De Jager 1875: 59: ‘...’ terwijl even zoovele génietjes op den voorgrond uit eene doos gezegelede documenten voor den dag schijnen te halen of te schiften’. Hoe ik ook heb gekeken, ik heb noch doos noch documenten kunnen ontdekken. Een afwijkend frontispice heb ik nergens aangetroffen.

⁷Zie Luyken 1712, begin tweede deel.

randversiering tonen opvallende overeenkomst met die in het frontispice van de *Woorden-Schat*.

Wat betekent de voorstelling op het frontispice? Een toelichting vinden we bij Kluyver¹:

De herinnering aan den Babelschen toren was voor bijna ieder het uitgangspunt van alle taalbespiegeling (...) naarmate verschillende talen meer overeenstemmende vormen vertoonen, naar die mate zijn deze vormen minder verbasterd van hunne oorspronkelijke gedaante vóór den val van 't menschedom.

Als belangrijk uitdrager van dit idee noemt Kluyver de zestiende-eeuwse Becanus. De toren van Babel op het frontispice is dus een heel oud symbool in de taalbeschouwing en de keuze hiervan, nog in 1720, wijst niet op moderne ideeën.

De toren van Babel is eveneens het bijbelse teken van spraakverwarring, een spraakverwarring die in dit geval veroorzaakt kan zijn door het gebruik van bastaardwoorden, uitheemse wetenschappelijke termen en verouderde woorden. De drie geniën zijn inspirerende beschermgeesten. Zij zijn aan het letters ziften. De grote, ronde zift of zeef wordt in deze tijd symbolisch gezien als middel om het kwade uit te zeven en het goede te behouden². De geniën zoeken de juiste letters en inspireren bij het vinden van het juiste woord.

De betekenis van de gehele voorstelling zou de volgende kunnen zijn: Door het onnodig gebruik van bastaardwoorden, uitheemse wetenschappelijke termen en verouderde woorden, ontstaat spraakverwarring, gesymboliseerd door de toren van Babel. Geïnspireerd door drie geniën, zijn representanten van hen die dergelijke onbegrijpelijke woorden plegen te gebruiken, bezig met het zoeken van het juiste woord. Dat juiste woord wordt aangeboden in *L. Meyers Woorden-Schat*, waarvan de naam boven het geheel prijkt.

3.3.5. Titel en ondertitel

De titels en ondertitels in de laatste zeven drukken van de *Woorden-Schat* zijn van belang. Zij geven in elke druk de indeling van het woordenboek weer en vertellen ook veel over de inhoud daarvan. Het beschrijven van deze titels en ondertitels is echter een enigszins hachelijke onderneming, vanwege hun grote aantal.

In de laatste zeven drukken treffen wij in totaal aan: Zeven titelpagina's voorafgaande aan het gehele werk, zes keer een afzonderlijke titelpagina voor deel II en zes keer een afzonderlijke titelpagina voor deel III. Een titel met ondertitel is alle zeven keer geplaatst boven het eerste lemma van deel I, van deel II en van deel III. Van deze negentien afzonderlijke titelpagina's en eenentwintig bovengeplaatste titels-met-ondertitels kunnen wij alleen het belangrijkste bespreken.

1688. De zesde druk van de *Woorden-Schat* verschijnt in 1688, zeven jaar na de dood van Meijer, met ongewijzigde titel. De ondertitel is wat kernachtiger geformuleerd dan in de vijfde druk³:

¹Kluyver 1884: 42.

²Luyken 1694, bij de afbeelding van 'De Seeve maaker':

ô Mens, soo schrander in het schiften,
Tot voordeel van het vlees en bloed,
Hoe noodig was 't u uit te siften,
Het quaad van 't goed in uw Gemoed,
Op dat ghy 't beste mocht behouden...

Zie bijv. ook het ontwerp voor het pamflet *Regtveerdighe sifte*, Elias 1977: 83.

³Bij de weergave van titel, ondertitel, of kopregel, zijn woorden die geheel in kapitaal zijn afgedrukt, weergegeven in onderkast, met alleen de eerste letter in kapitaal.

L. Meijers | Woordenschat, Verdeelt in | I. Bastaardt-woorden. | 2. Konst-woorden. | 3. Verouderde Woorden. | Den zesden Druk/ | Verbetert, en veel vermeerderd | in het derde Deel.

Evenals in de voorgaande druk, ontbreekt voor het eerste deel een aparte titelpagina. De inleidende titel met ondertitel is geplaatst boven het begin van de A:

't Eerste Deel | der | Woordenschat, | Waar in meest alle de | Basterdtwoorden, | In de Wanduitsche Schryvers voorkomende/ | Van | H.L. Spiegel, D.V. Koornhart, P.C. | Hooft, H. de Groot, C. Huighens, G.A. Bre- | derode, S. Kóster, I. v. Vondel, en an- | dere voortreffelijke Taalkundige, | Naauwkeurighlijk, en met kraft vertaalt, | vergadert zijn.

Titel en ondertitel van de titelpagina voor het tweede deel komen letterlijk overeen met die in de vorige druk:

II. Deel | der | Woordenschat, | begrijpende | Konstwoorden, | en | der zelve Vertaalinge.

In de inleidende titel met ondertitel, boven het begin van de A in deel II, is nauwelijks enige verandering te bespeuren:

't Tweede Deel | der | Woordenschat, | Waar in meest alle de | Konstwoorden, | uit de | Wijsgeerte, Wiskunde, Ontleedkunde, | Kruidtkunde, Gheneeskunde, Rechtsge- | leerdheid, en Ghódtgheleerdheid: | van | S. Stevijn, de Kamer in Liefd' bloeyende, | H. de Ghroot, J.A. Ban, V.F. Plemp, de | Vertaalers van Kekkerman, Ramus, | en Molijn, A.L.Kók, T. Staf- | fard, en andere Duit- | sche wijsghieren, | Naauwkeurighlijk, en met kraft vertaaldt, | verghadert zijn.

De titelpagina voorafgaande aan het derde deel is eveneens vrijwel gelijk gebleven:

III. Deel. | der | Woordenschat, | begrijpende | Verouderde en onghewoone | Woorden. | met | der zelve uytlegghinge.

De titel met uitvoerige ondertitel van deel III, boven het begin van de A, is ook bijna gelijkkluidend aan die in de voorgaande druk:

't Derde Deel | der | Woordenschat, | Waar in meest alle de | Verouderde en ongewoone | Woorden, | Zo in Oude Neederduitsche Schriften/ | Als by | H.L. Spieghel, R. Visscher, D.V. Koornhart, | P.C. Hoofdt, S. Kóster, J. Cats, C. Huighens, | J. V. Vondel, J. de Dekker, en andere | Taalkundighe Schrijvers | ghebruikelijk | Verghaderdt zijn, en met bekender woorden, | als meede zomtijds met korte uitleg- | ghingen verklaardt worden.

1698. De zevende druk van 1698 heeft nog steeds de titel 'L. Meijers | Woordenschat'. De ondertitel is dezelfde, hoewel 'Den zesden Druk', nu 'Den zevenden Druk' is geworden.

Inleidende titel en ondertitel van het eerste deel, geplaatst boven het begin van de letter A, komen overeen met wat in de vorige druk staat, met uitzondering van 'G.A. Brederode' die van voorletter veranderd is en nu 'W.A. Brederode' heet, hetgeen wel een vergissing zal zijn.

De speciale titelpagina voorafgaand aan het tweede deel is niet veranderd, titel en ondertitel boven het begin van de letter A evenmin. Dit geldt ook voor de titelpagina die aan het derde deel voorafgaat, en voor titel met ondertitel die in dit deel staan boven het eerste artikel van de A.

1720. De achtste druk van 1720 draagt titel en ondertitel van de vorige uitgave. Het betreft nu: 'De achtste Druk/ | Alom veel vermeerderd en verbeterd'.

De titel boven het eerste lemma van het eerste deel is veranderd, met name door de geslachtsaanduiding. Het woord ‘woordenschat’ blijkt mannelijk geworden:

Eerste Deel | des | Woordenschats.

Aan deze uitgave zijn, volgens het voorwoord van de boekverkoper, woorden toegevoegd door David van Hoogstraten¹. De geslachtsverandering van de Woorden-Schat zal wel op zijn voorstel zijn aangebracht. In 1700 is van hem verschenen² *Aanmerkingen over de geslachten der zelfstandige naemwoorden*. Hierin schrijft hij dat het woord ‘Schat’ mannelijk is en geeft hij voor deze mening een bewijspplaats uit Vondel en één uit Hooft³.

Voor het overige treden nog wat geringe wijzigingen op in de spelling van de ondertitel, zodat ‘W.A. Brederode’ weer ‘G.A. Brederode’ is.

Wijzigingen zijn te constateren op de titelpagina voorafgaande aan het tweede deel:

II. Deel | Des | Woordenschats, | Begrypende | Konstwoorden, | En | der zelve Vertaalinge.

Dit geldt eveneens voor de titel boven het eerste artikel van de A in dit deel. De ondertitel toont nogal wat veranderingen in de spelling:

Tweede Deel | des | Woordenschats, | Waar in meest alle de | Konstwoorden, | Uit de | Wysgeerte, Wiskunde, Ontleedkunde, Kruidt- | kunde, Geneeskunde, Rechtsgeleerdheit, en | Gódgeleerdheit; | van | S. Stevijn, de Kamer in Liefde bloeyende, H. de | Groot, J.A. Ban, V.F. Plemp, de Ver- | taalers van Kekkerman, Ramus, en Mo- | lijn, A.L. Kók, T. Staffard, en an- | dere Duitsche Wijsgieren, | naauwkeurighlyk, en met kracht vertaalt, | vergadert zyn.

Op de titelpagina van het derde deel zijn gelijksoortige veranderingen doorgevoerd:

III. Deel | Des | Woordenschats, | Begrypende | Verouderde en ongewoone | Woorden | met | der zelve Uitlegginge.

Ook in titel en ondertitel afgedrukt boven het begin van de A in deel III allerlei spellingswijzigingen, zodat de eerbiedwaardige Cats nu ‘Kats’ is gaan heten⁴:

Derde Deel | des | Woordenschats, | Waar in meest alle | Verouderde en ongewoone | Woorden, | Zo in Oude Nederduitsche Schriften, | Als by | Melis Stoke, H.L. Spiegel, R. Visscher, D.V. | Koornhart, P.C. Hoofdt, S. Kóster, J. Kats, | C. Kiliaan, C. Huigens, J.V. Vondel, J. de | Dekker, en andere Taalkundige Schryvers | gebruikeelyk, | Vergadert zyn, en met bekender woorden, als | mede zomtydts met korte uitleggingen, | verklaart worden.

Opmerkelijk is de toevoeging van Melis Stoke en Cornelis Kiliaan, twee wel zeer ongelijksoortige figuren. Kiliaan, de grote samensteller van woordenboeken uit de zestiende eeuw. Melis Stoke, mogelijk de schrijver van een Hollandse rijmkroniek op de grens van dertiende en veertiende eeuw⁵.

¹Meer over David van Hoogstraten op p. 327 van deze studie.

²Te Amsterdam.

³Op p. 81.

⁴Deze schrijfwijze is eveneens te vinden in *Beginselen of kort begrip der rederykkunst*, Amsterdam 1725, van David van Hoogstraten. Op p. 130 spreekt hij van ‘de Ridder Jakob Kats’.

⁵NBWB VIII: 1289, 1290. Van der Aa VI: S 317. Over Melis Stoke is niet veel bekend. Voor zijn auteurschap zie *Knuvelde* I: 233.

Melis Stoke was geestelijke en klerk aan het hof van graaf Willem III. Waarschijnlijk is hij de auteur geweest van de zg. *Rijmkroniek*, de allereerste kroniek die werd gedicht in het Hollands, het eerste deel omstreeks 1290 en het tweede deel kort na 1305¹.

David van Hoogstraten is degene die de Woorden-Schat van 1720 heeft aangevuld. Zijn uitbreiding is voor het grootste gedeelte terechtgekomen in deel III. Het is mogelijk dat hij voor deze toevoegingen gebruik heeft gemaakt van het werk van Kiliaan en van Melis Stoke, zodat hij hun naam heeft opgenomen bij de bronnen van deel III. Het *Etymologicum* is vrijwel zeker in 1669 een belangrijke bron geweest voor Meijers nieuwe derde deel. Ook hierom kan Van Hoogstraten de naam van Kiliaan hebben toegevoegd.

1731. De negende druk verschijnt in 1731 met dezelfde titel als de voorgaande: ‘L. Meijers | Woordenschat’. De ondertitel is letterlijk overgenomen. En net zoals van de achtste druk, wordt van de negende gezegd: ‘Alom veel vermeerderd en verbeterd’. Dit keer ten onrechte, want het betreft hier een ongewijzigde herdruk.

Verder zijn noch op de afzonderlijke titelpagina's van de delen II en III, noch in de titels met ondertitels boven het eerste artikel van elk deel, veranderingen doorgevoerd. Een hoogst enkele onbeduidende wijziging zal zeker het gevolg zijn van het opnieuw zetten van het omvangrijke werk.

1745. Ook de tiende druk verschijnt in 1745 als ‘L. Meijers | Woordenschat’. Opnieuw blijkt de ondertitel letterlijk overgenomen uit de vorige druk en nogmaals wordt gezegd: ‘Alom veel vermeerderd en verbeterd’. Vreemd is dat aan de titelpagina is toegevoegd ‘Eerste Deel’, terwijl deze pagina toch vooraf gaat aan het gehele werk en gewoon wordt gevolgd door het voorwoord.

Als inleiding op het eerste deel, boven de aanvang van de letter A, zijn titel en ondertitel op een enkele letter na gehandhaafd in de bestaande vorm.

Evenals in de vorige druk hebben in 1745 het tweede en derde deel een afzonderlijke titelpagina, dit keer met een uitvoeriger tekst, met een impressum en zelfs met een eigen typografisch ornament ter versiering. De tekst op de titelpagina van het tweede deel luidt:

L. Meijers | Woordenschat | Vervattende de | Konstwoorden. | De Tiende Druk/ | Alom veel vermeerderd en verbeterd. | Tweede Deel.

Op de titelpagina van het derde deel staat:

L. Meijers | Woordenschat | Vervattende de | Verouderde Woorden. | De Tiende Druk/ | Alom veel vermeerderd en verbeterd. | Derde Deel.

Deel II en deel III zijn, juist als in de voorgaande druk, verder nog ingeleid door een titel met ondertitel, afgedrukt boven het begin van de letter A, met vrijwel gelijk gebleven tekst. Bij deel II is de ‘Spraakkunde’ toegevoegd als tak van wetenschap waaraan konstwoorden zijn ontleend.

¹De naam Melis Stoke is in de kroniek pas vermeld in de uitgave van 1699, door C. van Alkemade. In 1665 noemt Scriverius zijn naam al, in zijn *Toetssteen op het Goudsche kronykje*.

1777. De elfde druk van de Woorden-Schat verschijnt in 1777 en is een bewerking van Ernst Willem Cramerus¹. Deze uitgave draagt weliswaar dezelfde titel als de vorige, maar heeft, zoals is aangegeven op de titelpagina, ingrijpende wijzigingen ondergaan:

L. Meijers | Woordenschat, | Vervattende, In Drie Deelen, | I. Basterdwoorden. | 2. Kunstwoorden. | 3. Verouderde woorden. | De Elfde Druk. | Deeze Druk, Ten Nutte Der Nederlanderen, | In Woorden En Spelling Doorgaans Verbe- | terd, En Zeer Merklijk Vermeerderd, | Door | Ernst Willem Cramerus. | Eerste Deel.

De wonderlijke vermelding ‘Eerste Deel’ op de voorste titelpagina is niet weggelaten. De term ‘konstwoorden’ - voor de Woorden-Schat zo belangrijk - wordt door Cramerus consequent geschreven als ‘kunstwoorden’. In de voorgaande druk deed uitgever Ratelband dat ook al, maar alleen in zijn voorwoord.

Boven het begin van deel I is de inleidende titel met ondertitel blijven staan, zij het met afwijkingen in spelling en formulering:

Eerste Deel | Des | Woordenschats, | Waarin Meest Alle De | Basterdwoorden, | In De Wanduitsche Schryveren | Voorkoomende, | En Door | H.L. Spiegel, D.V. Coornhart, P.C. Hooft, | H. de Groot, C. Huighens, G.A. Brederode, | S. Koster, J. v. Vondel, En Andere Voor- | treflyke Taalkundigen, Naauwkeu- | rig En Met Kracht Vertaald, | By Een Vergaderd Zyn.

Het tweede deel heeft ook in deze druk een afzonderlijke titelpagina:

L. Meijers | Woordenschat. | Tweede Deel. | Vervattende De | Kunstwoorden. | De Elfde Druk. | Deeze Druk In Woorden En Spelling | Doorgaans Verbeterd, En Merk- | lyk Vermeerderd | Door | Ernst Willem Cramerus.

Een wat andere spelling en formulering in deel II voor titel met ondertitel boven de aanvang van de letter A:

Tweede Deel | Des | Woordenschats, | Waar In Meest Alle De | Kunstwoorden, | Uit De | Godgeleerdheid, Rechtsgeleerdheid, | Wysbegeerte, Wis-, Ontleed-, | Kruid-, Genees- En Spraakkunde, | Door | S. Stevyn, De Kamer In Liefde Bloeiende, H. De | Groot, J.A. Ban, V.F. Plemp, De Ver | taalers Van Kekkerman, Ramus, En Mo- | lyn, A.L. Kok, T. Staffard, En An- | dere Duitsche Wysgeeren, Naauw | keurig En Met Kracht | Vertaald, | By Een Vergaderd Zyn.

De titelpagina van deel III komt grotendeels overeen met die van deel II, echter met twee maal de vermelding dat het hier het derde deel betreft:

L. Meijers | Woordenschat, | Derde Deel. | Vervattende | Verouderde Woorden. | De Elfde Druk. | Deeze Druk In Woorden En Spelling Door- | gaans Verbeterd, En Zeer Merklijk | Vermeerderd, | Door | Ernst Willem Cramerus. | Derde Deel.

Wijzigingen in spelling en formulering in titel met ondertitel boven het begin van de letter A in deel III:

Derde Deel | Des | Woordenschats, | Waar In Meest Alle De | Verouderde En Onge- | woone Woorden, | Zo In De Oude Nederduitsche | Schriften, | Als By | Melis Stoke, C. Kiliaan, H.L. Spiegel, R. Vis- | scher, D.V. Koornhert, P.C. Hooft, S. Kos- | ter, J. Kats, C. Huigens, J.V. Vondel, | J. De Dekker, En Andere Taalkun- |

¹Betreffende Ernst Willem Cramerus zie p. 330 in deze studie.

dige Schryvers, Gebruiklyk, | By Een Vergaderd Zyn, En Met Be- | kender Woorden, Ook Somtyds | Met Korte Uitleggingen¹ Ver- | klaard Worden.

1805. In het begin van de negentiende eeuw verschijnt de laatste uitgave van de Woorden-Schat. In deze druk is de naam van Meijer consequent als ‘Meyer’ geschreven, ook in de titel. Volgens de ondertitel hebben aan de twaalfde druk meerdere mensen hun medewerking verleend, maar hun namen worden niet genoemd:

L. Meyers | Woordenschat, | Bevattende, | In Drie Deelen, | De Verklaring Der Basterdwoorden, | Kunstwoorden, En Verouderde | Woorden; | Laatstlyk Merklyk Verbeterd En Vermeerderd | Door | Ernst Willem Cramerus, | Nu Verder Beschaafd En Verrykt, Naar De Behoeft van | Den Tegenwoordigen Tyd, Door Den Arbeid Van Ver- | scheiden Taalminnaars.

De vermelding ‘Eerste Deel’ op de titelpagina van het gehele werk is verdwenen. In deze twaalfde uitgave hebben eerste, tweede, noch derde deel een aparte titelpagina. Een titel met ondertitel is nog steeds geplaatst boven het begin van de letter A van elk deel. In de ondertitel bij het eerste deel is ‘En Andere Voortreflyke Taalkundigen’ veranderd in ‘En Volgende² Voortreffelyke Taalkundigen’. In titel en ondertitel bij deel III is helemaal niets gewijzigd. Ingrijpende blijken de veranderingen in de ondertitel boven het begin van deel II:

Tweede Deel | Des | Woordenschat, | Waarin Meest Alle De | Kunstwoorden, | Uit De | Godgeleerdheid, Rechtsgeleerdheid, | Wysbegeerte, Wis-, Ontleed-, Kruid-, | Kruidmeng-, Schei-, Genees-, Heel-, | Vroed-, En Spraakkunde, | Door | S. Stevin, De Kamer In Liefde Bloeyende, H. De Groot, | J.A. Ban, V.F. Plemp, De Vertaalers Van Kekker- | man, Ramus En Molyn, A.L. Kok, T. Staffard, En | Laatere Nederlandsche Geleerden, Naauw- | keurig En Met Kracht Vertaald, | By Een Vergaderd Zyn.

Kruidmengkunde, scheikunde, heilkunde en vroedkunde zijn als bronnen van kunstwoorden toegevoegd. Hierbij lijkt de heilkunde de reeds aanwezige geneeskunde te overlappen. De term ‘Duitsche Wysgeeren’ is gemoderniseerd tot ‘Nederlandsche Geleerden’.

3.3.6. Voorwoord

1688. In 1681 sterft Lodewijk Meijer. Wie mocht verwachten dat het voorwoord van de Woorden-Schat van 1688 is beïnvloed door het overlijden van de samensteller, komt bedrogen uit. Op een hoogst enkele spellingsvariant na, is de voorrede in deze zesde druk, in z'n niet weinig omvangrijke geheel, overgenomen uit de vorige. De dood van de auteur blijft onvermeld.

Aan de opsomming van hen die uitheemse woorden hebben verzameld en met de vertaling erbij gepubliceerd, zijn twee namen toegevoegd, Pieter de Lacour en Simon van Leeuwen:

Andere hebben alle uitheemsche woorden ghepooght te verzamelen in een beknópt bondel, hunne beteekenissen in duitsch daar aan knoopen (...) Dit hebben onderwonden³, in de voorghaande eeuw, Ir. Ian vander Werve, in zijne Schat der Duitsche Taale, en Ioan Hófman, in de teeghenwoordighe, in zijne konstrijke⁴ Neederlandsche Woordenschat, Mr. Pieter de Lacour, Mr. Simon van Leeuwen, en andere ...⁵

¹Lees: Uitleggingen.

²volgende: latere

³Dit hebben onderwonden: hiervoor hebben zich ingespannen

⁴konstrijk: met veel kennis en kundigheid geschreven

⁵W-S 1688 voorrede p.[6] en [7].

Met Mr. Pieter de Lacourd zal bedoeld zijn Pieter de la Court, in 1618 geboren te Leiden, in 1685 gestorven te Amsterdam. Deze studeerde theologie en rechten, was rechtsgeleerde en koopman, en een neef van Johan de Witt. Hij schreef het later gepubliceerde *Het welvaren der stad Leyden*¹, en anoniem het beroemde anti-orangistische geschrift *Interest van Holland*². Er verschenen meer staatkundige geschriften van zijn hand³. Aan welk werk Pieter de la Court het te danken heeft dat hij in 1688 wordt genoemd onder hen die vreemde woorden met hun vertaling hebben bijeengebracht, is mij niet bekend⁴.

Wel is het zo dat de K.B. in Den Haag een exemplaar bezit van de Woorden-Schat van 1650⁵, dat met wit is doorschoten en waarin talrijke aantekeningen en aanvullingen zijn geschreven, waarschijnlijk door J. de la Court, wiens handtekening voorin het werk staat. Mr. Johan de la Court, Leiden 1622-1660, was de broer van Pieter. Hij studeerde eveneens theologie en rechten en was een veelzijdig auteur⁶. Verschillende werken die aan Pieter zijn toegeschreven, zijn in werkelijkheid geschreven door Johan. Deze Johan heeft zich dus zeer waarschijnlijk wel beziggehouden met uitbreiding en aanvulling van de Woorden-Schat van 1650. Maar ook van hem is ons geen publicatie van enig lexicografisch werk bekend.

Mr. Simon van Leeuwen, 1626 - 1682, bekend rechtsgeleerde, is de auteur van verscheidene rechtskundige geschriften⁷. In 1657 verschijnt van hem te Dordrecht⁸ *Notarius publicus, dat is / de practycke ende oeffeninge der notarissen*. Achter dit werk, met afzonderlijke paginering, is opgenomen het *Woord-boeck, waer in alle de kunst-woorden des notarischaps, mitsgaders andere vreemde, soo Latijnsche als Fransche woorden werden verduyscht*. De titelpagina van dit woordenboekje meldt:

Desen lesten Druck meer als met de helft vermeerdert / door een Lief-hebber van de Nederduytsche Tael. Hier is noch by-gevoeght een Tafel van alle de Kunst-woorden der Rechts-geleertheit door mijn Heer Hugo de Groot, in Duyts over-geset. Alle Practizijnen, Rentemeesteren, Kooplieden, en andere Lief-hebbers seer dienstigh. Tot Dordrecht, Voor Abraham Andriessz. Boeck-verkooper / by 't Stadt-huys / in 't Schrijf-boeck. 1657.

Volgens hetgeen hier geschreven staat, is het niet de eerste druk van het *Woord-boeck* die in 1657 het licht ziet. Inderdaad treffen we dit *Woord-boeck*, met nagenoeg gelijke titel en nauwelijks gewijzigde inhoud, in 1649 al aan achter een werk van notaris Dirck Heymansz vander Mast, de *Practique des notarischaps*, gedrukt door de boekverkoper Jan Pietersz Waelpot te Delft⁹. Hier gaat het eveneens om een 'lesten Druck' van het *Woord-boeck*, en het auteurschap van Simon van Leeuwen komt door deze uitgave op losse schroeven te staan.

Reeds in 1585¹⁰, blijkt in Antwerpen een werk verschenen te zijn van Notaris Jacques Thuys, de *Ars notariatus oft, conste en(de) stijl van notarischap*. Notaris Thuys voegt aan zijn *Ars notariatus* toe een *Verclaringe van diversche so Latijnsche als Fransoysche woorden ende termen/ die de practisiens daghelijcx ghebruycken*. Bij vergelijking blijkt dat de letter A in de *Verclaringe* van Jacques Thuys 87 lemma's bevat, en dat al deze 87

¹Geschreven in 1659.

²Amsterdam 1662.

³NNBwb VII: 335-337.

⁴In de Centrale Catalogus K.B. Den Haag is van hem evenmin iets op het gebied van de lexicografie te vinden.

⁵K.B. Den Haag 393 H 2.

⁶NNBwb VII: 335.

⁷NNBwb I: 1261-1263. Uitvoerige opsomming van het werk in Van der Aa IV: L 85.

⁸'Voor Abraham Andriessz.'

⁹Meer over deze uitgave p. 424 e.v.

¹⁰Dit is een tweede druk.

lemma's mét hun betekenissen volledig zijn terug te vinden in het *Woord-boeck* bij de *Practique des notarisshaps*. Het *Woord-boeck* is duidelijk een uitgebreide 'lesten Druck' van de *Verclaringe* van Thuys¹ en Simon van Leeuwen is er de auteur niet van². Zijn verdienste ten aanzien van dit werkje is dat hij het heeft uitgegeven, gevoegd bij eigen werk. Hierdoor is het in later jaren aan hem toegeschreven.

In 1670 verschijnt³ echter de tweede druk van de *Nederlandse practyk ende oeffening der notarissen*, 'Van Nieuws beschreven door Mr Simon van Leeuwen'⁴. Hierachter een *Woordenbouk*, 'waar inne Allerhande Konst- ende Bastaart-woorden, tot de Practijque des Notarisshaps (...) Door Mr. Simon van Leeuwen'⁵.

Hoewel dit *Woordenbouk* van 1670 veel overeenkomst vertoont met het *Woord-boeck* van 1657, gaat het hier toch niet om dezelfde woordenlijst, daarvoor zijn de verschillen te groot. Waarschijnlijk heeft Simon van Leeuwen nu een eigen, minder omvangrijke, woordenlijst samengesteld met gebruikmaking van het *Woord-boeck*.

De derde druk van de *Nederlandse practyk ende oeffening der notarissen*, met achterin exact hetzelfde *Woordenbouk* 'Door Mr. Simon van Leeuwen', verschijnt in 1680 bij Hendrick en Dirck Boom. En het is nu juist deze Hendrick Boom die, samen met de weduwe van Dirck, in 1688 de *Woorden-Schat* nogmaals uitgeeft en die dan Mr. Simon van Leeuwen toevoegt aan hen die uitheemse woorden hebben bijeengebracht en vertaald⁶.

De uitbreiding van de *Woorden-Schat* van 1688 - het wordt op de titelpagina ook vermeld - is grotendeels in het derde deel terechtgekomen. Het lijkt niet onmogelijk dat deze aanvulling nog van Meijer zelf afkomstig is, omdat wij uit de voorrede van de vijfde druk⁷ weten dat hij het derde deel van 1669 aanvankelijk groter had 'ontworpen':

En schoon dit Deel⁸, met de twee voorgaande vergheleeken, in grootte zeer afvalt, zo zouden wy 't efter by de zelve wel nader hebben doen ghelijken, ghelijk wy 't ook al ontworpen hadden, hadde de ghestalte⁹ van 't boek, welk daar door tót eene onmaatighe dikte zoude uitghegroeydt zijn, dat niet verbóden: zo dat wy ghenoodzaakt gheweest zijn veel van weinighen belange voorby te ghaan, en veele andere dingen korter in te krimpen.

De stof die Meijer in 1669 geen plaats kon geven, zal hij waarschijnlijk hebben bewaard voor een volgende druk. Het valt bovendien te verwachten dat hij na 1669 weer nieuwe stof is gaan verzamelen voor een volgende bewerking van de *Woorden-Schat*. Bij zijn dood in 1681 kan hierdoor nog materiaal in portefeuille zijn geweest. Zeker is het mogelijk dat de uitgevers voor de uitbreiding van 1688 gebruik hebben gemaakt van het materiaal dat door Meijer zelf was bijeengebracht.

Doordat in de uitgave van 1688 de voorrede van 1669 nog is opgenomen, is de boven geciteerde zin in 1688 geheel ten onrechte blijven staan. De inhoud is in vreemde tegenspraak tot wat de titelpagina van deze druk vermeldt:

...veel vermeerderd in het derde Deel.

In de voorrede van 1688 staan meer uitspraken die op deze druk niet meer van toepassing zijn:

¹Van de *Ars notariatus* van Jacques Thuys zijn vele uitgaven verschenen, tot na 1675 toe. Claes 1980 nr. 921.

²De Vooy, 1925:11n, zag in Simon van Leeuwen's *Woord-boeck* een 'mededinger' van de *Woorden-Schat*.

³Bij Johannes van Ravesteyn te Amsterdam.

⁴Aldus de titelpagina. De eerste druk moet zijn verschenen in 1665, maar deze heb ik niet gezien. Dat het *Woordenbouk* van 1670 er, in dezelfde vorm, al in voorkomt is heel goed mogelijk.

⁵*Woordenbouk* p. [1].

⁶W-S 1688 voorrede p. [6] en [7].

⁷W-S 1669 voorrede p. [13] en [14].

⁸nl. het nieuwe deel III.

⁹ghestalte: uiterlijke vorm

Wy willen wel niet ontkennen, dat die deeze laatste Druk met de voorgaande wil vergheleken, in des zelfs Tweede Deel niet luttel zal verneemen, het welk hier uitghelaaten is.¹

In werkelijkheid is dit gezegd over de vijfde druk van 1669, die met de vierde wordt vergeleken. En de volgende uitspraak is al evenmin toepasselijk:

By deeze meêrmaals ghemelde twee Deelen, is nu eindelijk een Derde, welk wy zo lange belooft hadden, ghekomen, behelzende Verouderde en Onghewoone woorden ...²

De uitgever laat Meijer in de voorrede zeggen:

... dat ik, somtijds met lust, somtijds met last en weêrzin, de handen aan 't werk gheslagen hebbe, en het ten lange lesten ghebraght in die ghestalte, en orde, in de welke het teeghenwoordighlijk, voor de zesde maale, zich onder uw ghezicht komt vertoonen ...³

waarbij het woord 'vijfde' door 'zesde' vervangen is. Zelfs laat hij Meijer, zeven jaar na zijn dood, herhalen:

... het leeren der latijnsche taale (waar toe tót nóch den Neederduitschen, nóchte bequaame letterkonst, en onderwyzing, nóchte behoorlijke Woordenboeken verschaft zijn, daar wy, wilt de Heemel, t' eenigher tijdt, na ons vermooghen, in hoopen te voorzien) ...⁴

In de voorrede van 1669 zegt Meijer over de Woorden-Schat⁵: 'Deeze ons (nu ontrent zestien jaaren gheleeden) eerst by ghevalle ter handt gheraakt...' In 1688 zouden de zestien jaren er vijfendertig moeten zijn. De uitgever maakt er echter van: 'Deeze ons (nu zijnde eenige jaaren gheleeden) eerst by ghevalle ter handt gheraakt...'⁶

Kortom, er wordt het een en ander verbloemd door Hendrick en de Weduwe D. Boom. De overgenomen voorrede, in 1669 ondertekend met 'L. Meijer', draagt nu zelfs de deftiger ondertekening: 'Lodewyk Meijer, Medicinae Doctor t'Amsteldam'. Het is in onze ogen een merkwaardige manier van doen, zowel tegenover de overleden bewerker als ten aanzien van degenen die de druk van 1688 hebben aangeschaft. Dat dergelijke praktijken ook in de tegenwoordige tijd nog voorkomen, is onder de aandacht gebracht door J. Posthumus in een artikel over 'Woordenboekcriminaliteit'⁷.

1698. Tien jaar na de zesde druk, ziet in 1698 de zevende druk van de Woorden-Schat het licht, een uitgave die sterk overeenkomt met de vorige. De voorrede van 1688 is bijna letterlijk overgenomen. De afwijkingen in de spelling zijn zeer gering in aantal en lijken meer onopzettelijke varianten van de zetter te zijn, dan opzettelijke wijzigingen, te meer daar het grootste deel ervan fout is.

Paste in de voorgaande druk het verouderde voorwoord al slecht bij de uitgave, in de zevende druk is dat in nog sterker mate het geval: 'By deeze meêrmaals ghemelde twee Deelen, is nu eindelijk een Derde (...) ghekomen, behelzende Verouderde en Onghewoone woorden'⁸... Hetgeen reeds bijna 30 jaar geleden, in 1669, heeft plaatsgevonden. Weer is de voorrede ondertekend door 'Lodewyk Meijer, Medicinae Doctor t'Amsteldam'.

1720. De achtste druk van de Woorden-Schat verschijnt in 1720 in Amsterdam. Blijkens de titelpagina is de uitgave 'Alom veel vermeerderd en verbeterd'.

¹W-S 1688 voorrede p. [10].

²W-S 1688 voorrede p. [13] en [14].

³W-S 1688 voorrede p. [8].

⁴W-S 1688 voorrede p. [17].

⁵W-S 1669 voorrede p. [7].

⁶W-S 1688 voorrede p. [7].

⁷Posthumus 1997.

⁸W-S 1698 voorrede p. [13] en [14].

Het voorwoord van de zevende druk vindt men volledig terug in de achtste. Een enkele maal is een woord veranderd of vervangen ter modernisering. Zo wordt ‘duske’ ‘deze’ en ‘uit dewelke’ wordt ‘waaruit’.

Achter de ons nu zo langzamerhand wélbekende voorrede volgt een kort voorwoord van ‘De Boekverkooper Aan Den Lezer’, dat wil zeggen van Jan Boom. De boekverkoper is tot herdruk overgegaan omdat de vorige druk was uitverkocht en naar een volgende druk werd uitgezien:

Eindelyk komt de uitgave van dit boek weder te voorschyn, na dat het lang verwacht was, dewyl de afdruxels daar van vertiert waren. Ik hebbe den lust¹ der genen, die 'er om verlegen waren, niet langer willen wederstreven ...

De achtste druk overtreft alle voorgaande drukken verre ‘in beknopteit van gedaante en zuiverheit des werx’. Bovendien zijn woorden aan het werk toegevoegd, die zijn gemerkt met een sterretje:

Hier by komt dat dit boek nu ryker voorzien is van woorden, zynde alle die 'er bygekomen zyn met eene starre getekent, op dat gy die aanstonts zoudt in 't oog krygen.

Vooral aan het derde deel is veel toegevoegd. Nu lijkt zelfs de uitgever van mening te zijn dat deel III alleen verouderde woorden bevat:

Geen deel egter is zo verrykt als het derde, het geen oude Nederduitsche woorden, nu byna in ongebruik geraakt, en daarom van weinigen verstaan, behelst.

De uitbreiding is van David van Hoogstraten:

De vermeerdering, hier in te bespeuren, zyn wy verschuldigt aan den heere David van Hoogstraten, die ons een lyst van deze woorden overhandigt, en zyne uitleggingen daar by gevoegt heeft; gelyk het geen in de vorige deelen² het zelve teken voert ook van dezelve hant gekomen is...

De man van wie de aanvullingen afkomstig zijn, David van Hoogstraten³, leefde in de jaren 1658 – 1724. Hij studeerde net als Meijer medicijnen te Leiden. Ook hij is werkzaam geweest als arts en als letterkundige, en was een bewonderaar van Descartes⁴, van Hooft en van Vondel.

Van Hoogstraten is niet altijd arts gebleven. Later kreeg hij een betrekking aan het gymnasium, eerst in Dordrecht, daarna in Amsterdam. Hij schreef gedichten in Latijn en Nederlands, en vertaalde klassieke en godgeleerde geschriften. Daarnaast bezorgde hij uitgaven van klassieke werken, van dichters als Antonides van der Goes en Oudaen, en van Vondel en Hooft. In zijn tijd was David van Hoogstraten een algemeen bekend en gewaardeerd letterkundige. Hij was bevriend met Antonides van der Goes en heeft bemoeienis gehad met nagelaten werk van Nil volentibus arduum⁵.

In 1700 verschijnt bij François Halma te Amsterdam van de hand van Van Hoogstraten een werk dat zeer bekend is geworden, de *Aenmerkingen over de geslachten der zelfstandige naemwoorden*. Vier jaar later verschijnt bij dezelfde François Halma, maar tevens bij Dirk Goris te Dordrecht en bij Hendrick en de Weduwe van Dirck Boom te Amsterdam het *Nieuw woordenboek der Nederlantsche en Latynsche tale*, een bewerking en uitbreiding van het Nederlands-Latijns woordenboek van Samuel Hannot. De wijze waarop de boekverkopers David van Hoogstraten na lang aandringen tenslotte wisten over te halen tot de bewerking van dit werk, is door hemzelf uitvoerig weergegeven in het voorwoord⁶:

¹den lust: het verlangen

²Bedoeld zijn deel I en deel II.

³Over leven en werk van David van Hoogstraten is veel bekend. Zie Van der Aa III: H 359-361, en *NNWB* VIII: 831-833.

⁴*Nederlands cartesianisme*: 344-346.

⁵Dongelmans 1982: 16, 17.

⁶Op p. [2].

Toen traden de brave Boekverkoopers Henrik Boom, François Halma, en Dirk Goris, nader met my in gesprek, my biddende, kon het zyn, dat ik eenige uren, my overschietende van myn beroep, en byzondere letteroeffeningen, hier aen wilde hangen tot voordeel van het gemeen, en byzonder van onze Amsterdamsche Jeugt, lang verlegen om zulk een gerief, by gebrek van goede woordenboeken: dewyl alles wat tot gebruik der Latynsche Scholen tot dezen tydt toe was uitgewerkt, bevestigd bleef van groote vuiligheden, zynde noit gelet op eenige zuiverheit der Roomsche, en veel minder der Nederduitsche tale ...

Ook Meijer koesterde eens het voornemen een leerboek voor de schooljeugd te schrijven om het leren van de Latijnse taal te vergemakkelijken¹. Van Hoogstraten vervolgt:

Wat zal ik veel zeggen? men heeft my bewogen², gansch ongenegen om een nieu werk op te slaen, en my zelve te plagen en te teisteren, wel wetende dat Josef Scaliger, die groote man, het maken van Woordenboeken uitkryt voor eene straffe, waar aen de allermisdadigsten genoeg hadden, ook begrypende dat het geen doen is voor een mensch alleen ...

De tweede druk van dit woordenboek, opnieuw bewerkt en aangevuld door Van Hoogstraten, verschijnt in 1719 bij Dirk en Kaspar Jan Goris te Dordrecht, Willem vande Water en Jakob van Poolsum te Utrecht en bij Jan Boom te Amsterdam. Als Jan Boom in deze tijd iemand zoekt die voor hem de Woorden-Schat kan bewerken dan is het niet meer dan logisch dat hij bij Van Hoogstraten terechtkomt. En zoals eerder het geval is geweest, heeft hij hem ook ditmaal tot het werk weten over te halen.

Jan Boom besluit zijn kort voorwoord met de woorden: 'Gebruik dit alles ten goede, Lezer, schik u naar het bericht van den heer Meier³, hier voor te lezen, en vaar wel'. De omvangrijke voorrede, nog steeds ondertekend door 'Lodewyk Meijer, der Medicinen Doctor t' Amsteldam', mag door de lezer niet worden overgeslagen.

In werkelijkheid blijkt de Woorden-Schat van 1720 talrijke veranderingen te hebben ondergaan. Ingrijpend, maar niet consequent, is de spelling gewijzigd. Veel fouten zijn weggewerkt, maar minstens evenveel nieuwe fouten zijn gemaakt. De nieuwe toevoegingen zijn met een sterretje gemerkt, maar niet altijd.

De toevoegingen van Van Hoogstraten blijken voor een groot deel uitbreidingen van het bestaande, waarbij soms weer is opgenomen wat in vroegere drukken werd weggelaten. In deel III geeft Van Hoogstraten over het algemeen oorspronkelijke toevoegingen, met name oude Nederlandse rechtstermen. Dit heeft Jan Boom in zijn voorwoord al aangekondigd: 'Geen deel egter is zo verrykt als het derde'.

1731. Elf jaar later, in 1731, verschijnt de negende druk van de Woorden-Schat. David van Hoogstraten is in 1724 gestorven. Jan Boom volstaat met een ongewijzigde heruitgave. Het voorwerk is bijna volledig gelijk aan dat van de vorige druk. In de omvangrijke voorrede, nog altijd van Meijer afkomstig en door hem ondertekend, treft men sporadisch een onbeduidende afwijking aan in de spelling. In het korte voorwoord van Jan Boom is 'dezen agsten druk' gewijzigd in 'dezen negende druk'.

Wel is in deze druk een aanzienlijk aantal tekortkomingen verbeterd, maar bij het opnieuw zetten is een nog groter aantal andere ontstaan.

1745. De tiende druk van de Woorden-Schat ziet in 1745 het licht bij Jeronimus Ratelband. De voorrede van Lodewijk Meijer is door de uitgever letterlijk overgenomen, maar het voorwoord van de boekverkoper is weggelaten. Dit laatste is vervangen door een

¹W-S 1669 voorrede p. [17].

²bewogen: overgehaald

³Aardig is dat de boekverkoper hier in *L. Meijers Woordenschat* spreekt van 'Meier'.

nieuw voorwoord, door Ratelband nogal gebrekkig geformuleerd, dat als opschrift draagt: 'De Uitgever Aan Den Lezer'.

Reden voor deze tiende uitgave is nog eens dat het werk is uitverkocht:

Den negende Druk vertierd ende van voornemen zynde, om 't weder ter Drukpers over te geven, wierd ik te rade, zo my de gelegenheit voorquam, zo veel doenlyk, te laten vermeerderen.¹

In deze druk is de Woorden-Schat bijna een vierde deel groter geworden:

... zo dat ik met vertrouwen kan zeggen, die Schat byna een vierde gedeelte vermeerderd te zyn.²

De praktijk heeft geleerd altijd met enige achterdocht kennis te nemen van wat een uitgever over zijn uitgave van de Woorden-Schat beweert. Nader onderzoek zal moeten aantonen of Ratelband op deze plaats de waarheid spreekt³.

Van wie de vermeerdering afkomstig is, vertelt Ratelband niet en het is ook op geen enkele plaats in het werk nader toegelicht. Het zijn aanvullingen van een onbekende. Ratelband kan er wel een van zijn correctors opdracht voor gegeven hebben. Hij kan ook een deskundige hebben ingeschakeld. Hij geeft er geen uitsluitsel over.

Waar is de uitbreiding terechtgekomen? De bastaardwoorden blijken vermeerderd te zijn, in het bijzonder met woorden uit de praktijk van notarissen en procureurs:

... waar door (...) eene menigte van Bastard-woorden, byzonderlyk tot d'Oeffening der Beamptschryvers, pleitbezorgers en hunne Schryfleerlingen⁴ zyn toegebraght ...⁵

Onder de konstwoorden zijn de rechtstermen talrijker geworden en ze zijn bovendien uitvoeriger en duidelijker verklaard:

... dat de Kunstwoorden, in de Hoge- en Lage Rechtbanken, na den aart der zaken voorkomende, ryker uitgedyd, breder beschreven en hunne krachtbetekenis klaarder ontvouwt geworden zyn.⁶

Opvallend is dat de rechtstermen van notaris en procureur door Ratelband tot de bastaardwoorden worden gerekend, maar dat hij de rechtstermen die bij de rechtbanken worden gebezigd schaaft bij de konstwoorden.

Aan de konstwoorden zijn volgens Ratelband tevens spraakkundige termen toegevoegd:

Wyders zyn onder de Kunstwoorden verscheide Spraakkundige woorden ingevoegt, welke in de vorige Drukken alzo niet gevonden wierden.⁷

Het derde deel heeft ook de nodige uitbreidingen ondergaan:

Wat het derde-deel der Oude-spraakkundigheid aangaat, moet ik berichten, dat het zelve, buiten eenige vermeerdering, zeer verre uitgevoerd is ...⁸

Waar komen de aanvullingen vandaan? De rechtstermen 'en 't geen 'er verders toegebraght⁹ zy, is uit geachte en ervaren Schryvers by een verzamelt¹⁰. Wie het zijn, deze schrijvers van aanzien en met ervaring, is niet vermeld.

¹W-S 1745 voorwoord uitgever p. [2]. Deze gebrekkige zin betekent: Omdat de negende druk was uitverkocht, en omdat ik van plan was het werk weer te drukken, nam ik de beslissing het werk, als de gelegenheid zich voor zou doen, zo veel mogelijk te laten uitbreiden.

²W-S 1745 voorwoord uitgever p. [4].

³Zie p. 341 in deze studie.

⁴schryfleerling: de leerling die het schrijfwerk verricht

⁵W-S 1745 voorwoord uitgever p. [2].

⁶W-S 1745 voorwoord uitgever p. [3]. Deze zin betekent: dat de kunstwoorden die bij de hogere en bij de lagere rechtbanken worden gebruikt in overeenstemming met de aard der rechtszaken, verder zijn uitgebreid en uitvoeriger zijn beschreven en dat hun diepste betekenis helderder is uiteengezet.

⁷W-S 1745 voorrede uitgever p. [4].

⁸W-S 1745 voorrede uitgever p. [4] en [5]. De betekenis van deze zin is: Wat betreft het derde deel, van het oude taalgebruik, moet ik meedelen dat dit, afgezien van enige aanvulling, zeer veel uitvoeriger is geworden...

⁹toegebraght: bijgevoegd

¹⁰W-S 1745 voorrede uitgever p. [4].

De toegevoegde woorden en uitbreidingen zijn gemerkt met twee komma's:

Wy hebben de bovengemelde vermeerdering en bygevoegde woorden en spreuken met twee „ voor aan getekent, om ze te onderscheiden van een vorige vermeerdering, getekent met een starretje.¹

De vermeerdering gemerkt met een sterretje is nog afkomstig van David van Hoogstraten uit de druk van 1720. Daar worden nu uitbreidingen bijgevoegd voorzien van een dubbele komma. Twee verschillende merktekens, gebruikt om twee verschillende soorten aanvullingen aan te geven, zullen het tekstbeeld in deze uitgave opvallend onrustig maken, en soms ronduit verwarrend.

Bij nadere beschouwing blijkt een groot aantal fouten, vrijwel uitsluitend zetfouten, in deze tiende druk verbeterd te zijn, maar een nog groter aantal fouten is bij het opnieuw zetten van de tekst gemaakt.

Van de toevoegingen aan deze druk is naar schatting veertig procent werkelijk oorspronkelijk. De overige zestig procent bestaat uit aanvulling op of afleiding van het reeds aanwezige. Die zestig procent is dikwijls geheel of gedeeltelijk uit de Woorden-Schat zelf afkomstig, of is zelfs elders in het werk reeds aanwezig, soms in enigszins andere vorm. Het gehalte ervan is niet zelden twijfelachtig van aard. De enthousiaste uitspraken die de uitgever in het voorwoord doet over de uitbreiding, lijken dan ook weinig op hun plaats.

1777. In de elfde druk is de voorrede van Lodewijk Meijer eindelijk weggelaten. De druk is een uitgave van de Wed. Loveringh en Allart in Amsterdam. Deze uitgever heeft het woordenboek in handen gegeven van Ernst Willem Cramerus, die het 'In Woorden En Spelling Doorgaans² Verbeterd, En Zeer Merklijk Vermeerderd'³ heeft.

Wekte in 1720 de naam van de algemeen bekende bewerker David van Hoogstraten nogal wat verwachtingen, verwachtingen waaraan bepaald niet werd voldaan door de kwaliteit van de bewerking, de naam van de onbekende Cramerus wekt minder verwachting, terwijl juist zijn uitgave van de Woorden-Schat een aanzienlijke verbetering van het woordenboek zal betekenen. Het valt buiten het bestek van deze studie hierop dieper in te gaan, maar na de dood van Meijer is de bewerking van Cramerus zonder twijfel de beste geweest.

Van Cramerus is niet veel bekend. Toch zijn er over hem wel wat gegevens te vinden. Met betrekking tot de onbekende Cramerus, die in de geschiedenis van de Woorden-Schat zulk een belangrijke rol heeft gespeeld, willen wij op deze plaats alle gegevens vermelden die wij hebben kunnen achterhalen.

Hoogstwaarschijnlijk is Cramerus geboren in het Duitse Lingen en als student theologie ingeschreven bij de Universiteit van Leiden op 29 september 1747:

Ernestus Wilhelmus Cramerus Lingensis. 21, T.⁴

Cramerus is dan 21 jaar. Hij moet dus geboren zijn in 1725 of 1726.

De uitgevers noemen Cramerus in het voorbericht 'de taallievende Haarlemmer'. Hij is woonachtig geweest te Haarlem en heeft zich op een of andere wijze met taal beziggehouden. Was hij een taalminnend predikant? Ondanks vele naspeuringen hebben we hem nergens als predikant vermeld gevonden. Een afstuderen in de theologie vonden wij evenmin ergens opgetekend.

¹W-S 1745 voorrede uitgever p. [5].

²doorgaans: van het begin tot het eind

³W-S 1777 titelpagina.

⁴*Album studiosorum*: 1018.

In de *Vaderlandsche letter-oefeningen*¹ van 1805 wordt gesproken over ‘de onlangs gestorvene taalkundige Ernst Willem Cramerus’. Ook volgens de uitgevers die op 13 november 1804 het voorbericht ondertekenen van de *Woorden-Schat* van 1805, is Cramerus ‘onlangs overleden’. Dat moet dan in of kort voor 1804 hebben plaatsgevonden. Inderdaad is de naam van Cramerus opgenomen in de Haarlemse *Maandelykse naam-lijst, van alle de overledene menschen, zo onder- als booven de twaalf-jaaren, met derzelver ouderdom, dagen, woonplaatsen, en waar dezelve zijn gestorven en begraaven*. In de aflevering van maart 1804², lezen we op woensdag 28 maart:

Ernst Willem Cramerus, 80 jaar,
in de lange Bagynestraat. G.K.

De leeftijd van 80 jaar komt nagenoeg overeen met het geboortejaar dat we reeds berekenden. De letters ‘G.K.’ geven aan dat Cramerus begraven werd in de Grote Kerk van Haarlem. Dit is opmerkelijk, omdat ook Johan Hofman in deze kerk begraven is³.

Van Cramerus' hand zijn drie vertalingen uit het Duits bekend⁴. Dit stemt overeen met het gegeven dat hij uit Duitsland afkomstig zou zijn. In 1763 verschijnt⁵ de *Catechetische historie der Gereformeerde Kerke*, een vertaling van de *Katechetische Geschichte der reformirten Kirche* uit 1756, van Joh. Christophorus Koecher. Cramerus heeft het ‘Uit het Hoogduitsch vertaald. En (...) met eenige Aantekeningen voorzien’⁶. Het achtste hoofdstuk, *Historie des heidelbergschen Catechismus*⁷, bevat een aantal aanvullingen tussen rechte haken van de hand van Cramerus, soms met zijn initialen E.W.C. erbij. In dit hoofdstuk wordt herhaaldelijk verwezen naar ‘Joannes Uitenbogaert in de kerckelyke Historie’ en naar ‘Gerardus Brandt inde Historie der Reformatie’. Hiermee lijkt de cirkel rond. Het zijn immers deze beide figuren die, in de voorgeschiedenis van de *Woorden-Schat*, nauwe betrekkingen hebben onderhouden met Johan Hofman⁸.

In 1776⁹ verschijnt een vertaling van een werk van Jonas Korte uit 1751¹⁰, *Reise nach dem gelobten Lande*. De titel is *Reize van Jonas Korte naar Palestina, Egypte, Phenicie, Syrie, Mesopotamie en Cyprus*. In dit werk heeft Cramerus zich evenmin beperkt tot vertalen alleen:

Ik heb den schryfstyl van onzen schryver, die, gelyk hy zelf oprecht en naar waarheid getuigt, als een ongestudeerde daarin niet ervaren was, met alle getrouwheid echter zo veel verholpen, dat men thans, zo ik hoop, over gebrek van duidlykheid niet zal klaagen.¹¹

Het meest belangwekkend voor ons is de vertaling van een werkje¹² van F.A. Gödicke te Köthen in het vorstendom Anhalt. De titel van de vertaling luidt *Nieuw Fransch woordenboek* en dit woordenboekje verschijnt in 1796 - Cramerus is dan ongeveer 72 jaar - te Haarlem bij Ernst Willem Cramerus junior. Een uitgever E.W. Cramerus is inderdaad in

¹Eerste stuk voor 1805: 723.

²Deze aflevering verscheen bij J. Met en Meylink, te Haarlem. In het Stadsarchief van Haarlem zijn afleveringen aanwezig van januari 1760 tot en met november 1856.

³Zie Van Hardeveld 1997 (a).

⁴Ander werk van hem heb ik tot nu toe niet kunnen vinden.

⁵Te Amsterdam bij Nicolaas Byl.

⁶Aldus de titelpagina.

⁷Dit beslaat p. 268-466.

⁸Zie Van Hardeveld 1997 (a).

⁹De tweede druk van deze vertaling verschijnt in 1781 bij Martinus de Bruyn in Amsterdam. De eerste uitgave, volgens de ondertekening van het voorwoord uit 1776, heb ik niet in handen kunnen krijgen.

¹⁰Het is een vertaling van de derde druk, niet van de eerste.

¹¹Voorreede p. [4].

¹²De titel van het origineel is ons helaas niet bekend.

Haarlem werkzaam geweest in de jaren 1795 - 1798¹. Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat hij de zoon van de vertaler was, en daarmee is mogelijk nog een biografisch gegeven van Cramerus achterhaald.

Ook het Stadsarchief van Haarlem bevat gegevens over Cramerus. Het vermeldt dat het echtpaar Ernst Willem Cramerus en Christina van Loon op 27 april 1766 laat dopen het kind Helma². Op 8 januari 1769 houden zij Hendrik ten doop, geboren op 1 januari. Op 14 januari vermeldt echter het *Lijkregister 1696 - 1811* de dood van het kind van Ernst Willem Cramerus, oud 13 dagen.

Als op 28 maart 1771 nogmaals een jongetje wordt geboren, krijgt het de naam Ernest Guillaume. Drie dagen na de geboorte houden Ernest Guillaume Cramerus en Christine van Loon het ten doop. Op 13 juni 1773 tenslotte is gedoopt hun zoon Jean Gerard.

Het is merkwaardig dat vóór 1770 Ernst Willem Cramerus en Christina van Loon voornamen dragen die goed Nederlands zijn, evenals de namen die zij hun kinderen geven: Helma en Hendrik. Na 1770 worden zowel hun eigen namen als die van hun kinderen verfranst. Ernest Guillaume Cramerus en Christine van Loon laten dan dopen Ernest Guillaume en Jean Gerard.

De belangstelling voor het Frans spreekt ook als Cramerus in 1796 uit het Duits het *Nieuw Fransch woordenboek* vertaalt, waarin de politieke gebeurtenissen in Frankrijk hun neerslag vinden. Het zou Cramerus' zoon Ernest Guillaume kunnen zijn, geboren in 1771, die in 1796 als uitgever Ernst Willem Cramerus junior dit woordenboek het licht doet zien.

Het *Nieuw Fransch woordenboek* is een klein woordenboekje

Waarin Zoodaanige Woorden En Uitdrukkingen, Die Aan De Fransche Staatsomwenteling Hun Bestaan Te Danken Hebben; Of, In Betekenis Door Dezelve Merkelijk Veranderd En uitgebreid; Of, Nog In Geene Woordenboeken Te Vinden Zijn; Letterlijk en Zaaklijk Verklaard Worden.³

Cramerus heeft het werkje vertaald 'En Met Verscheidene Woorden En Spreekwijzen Vermeerderd'⁴. Hij schijnt het niet te kunnen nalaten zijn vertalingen aan te vullen, en zo nodig te verbeteren. Op dezelfde manier heeft hij ook de *Woorden-Schat* uitgebreid en verbeterd.

In de *Woorden-Schat* van 1777 is het onbeholpen voorwoord van uitgever Ratelband weggelaten. Hiervoor in de plaats is een 'Voorbericht' gekomen, ondertekend met 'E.W. Cramerus. Haarlem den 25 van Hooimaand, 1777'. Het beslaat niet meer dan twee bladzijden en begint met de voorgeschiedenis van de *Woorden-Schat*:

Zie hier, waarde Leezer, den elfden druk van dit nuttig boek. De arbiedzaame⁵ en taalkundige⁶ L. Meijer, in leeven geneesheer te Amsterdam, heeft 'er, in 't voorst der voorleeden eeuw⁷, voor meer dan honderdenvijftig jaar, den eersten grond toe gelegd, verscheiden uitgaaven daarvan beleefd, en het tot eene aanmerkelijke grootte uitgedijd, en in drie deelen onderscheiden⁸ gezien.

Eindelijk is hier uitgesproken dat L. Meijer, 'in leeven geneesheer', niet meer in leven is.

We merken op dat Cramerus niet heeft beschikt over alle voorgaande drukken van de *Woorden-Schat*. De naam van Hofman, de grondlegger, noemt hij niet. De eerste druk van

¹Gruys en De Wolf 1989: 47.

²Deze en de hier volgende gegevens in het *Extract uit de doopregisters der Nederd. Gereform. Gemeente*.

³Aldus de titelpagina.

⁴Dit staat op de titelpagina. Het blijkt ook uit het Voorbericht: VII, VIII. In het werk zelf zijn de aanvullingen niet speciaal aangegeven.

⁵Lees: arbeidzaame.

⁶taalkundige: kundig in één of meer talen

⁷in 't voorst der voorleeden eeuw: in het begin van de vorige eeuw

⁸onderscheiden: verdeeld

de Woorden-Schat is verschenen in 1650. In 1777 is dat 127 jaar geleden, maar Cramerus spreekt van ‘meer dan honderdenvijftig jaar’.

‘In de eerste en tweede uitgaaven was het slechts één deeltje’, vervolgt Cramerus. ‘Basterdwoorden en kunstwoorden lagen, als een mengklomp¹, als een verwarde baiert², onder een gedommeld³’. De formulering van deze zin is nog afkomstig uit Meijers voorrede van 1658: ‘Het gheheele werk, waar in voorheen de Basterdt-, en Konstwoorden, ghelijk als een mengelmoes en verwarden bayerdt, onder en door elkanderen ghedommelt laghen’⁴.

Maar, vervolgt Cramerus,

... hij⁵ zag dat gebrek ras in, veranderde het in de volgende uitgaaf, en bragt iedere versameling onder eene bijzondere naamlijst⁶. Men had toen twee deeltjes. En, terwijl hij 'er onvermoeid over uit was, om deezen Woordenschat, ten dienste der Nederlanden, hoe langer hoe volkomener te maaken, duurde het niet lang, of hij voegde 'er ook het derde, behelzende ongewoone en verouderde woorden, bij. Zo had het wel, reeds veel meer dan een eeuw geleeden, zijn tegenwoordig beslag⁷, maar niet zijne tegenwoordige uitgebreidheid. Tot zijnen dood heeft hij zijn werk beschaafd, verbeterd en vermeerderd⁸.

Een derde deel met verouderde en ongewone woorden is voor het eerst opgenomen in de Woorden-Schat van 1669, dat wil zeggen 108 jaar tevoren. Cramerus spreekt van ‘veel meer dan een eeuw geleeden’. De druk van 1669 heeft hij waarschijnlijk evenmin in handen gehad. De ontstaansgeschiedenis wordt door Cramerus verder verteld:

Na zijnen dood⁹ is het door anderen bij iedere volgende, en bij deeze tegenwoordige uitgaaf door mij met opzet uitgebreid.

De naam David van Hoogstraten wordt niet genoemd. Hierbij komt nog dat het niet juist is dat de Woorden-Schat na Meijers dood bij iedere volgende uitgave is uitgebreid. Met name de uitgaven van 1698 en van 1731 zijn ongewijzigde herdrukken. Cramerus heeft de ontstaansgeschiedenis van het woordenboek kennelijk moeten beschrijven op grond van een zeer beperkt aantal drukken. Mogelijk ook heeft de uitgever hem over de voorgeschiedenis een en ander medegedeeld.

Aan de elfde druk heeft Cramerus vooral woorden toegevoegd op het gebied van de natuurlijke historie:

Ik heb 'er veele honderd woorden, voornaamlijk tot de natuurlijke historie betreklijk, bijgevoegd.

De spelling is door hem gemoderniseerd:

Men had tot hiertoe de oude spelling, door L. Meijer gebezigd, behouden, als: an voor aan; after voor achter; dt daar d alleen genoeg is; gh daar g alleen genoeg is; qu voor kw; enz.; schoon die bij keurige¹⁰ schrijvers al overlang verouderd, en in onbruik geraakt was. Hierom is zij ook in deeze uitgaaf veranderd.

Dat men tot aan deze druk de spelling van L. Meijer had gehandhaafd, is niet juist. Maar dat Cramerus de spelling heeft vernieuwd, komt wel overeen met de werkelijkheid. Hij past de spelling op ingrijpende wijze aan en doet dit, zij het niet altijd met volledige, toch met grotere consequentie dan de Woorden-Schat in alle jaren van zijn bestaan heeft gekend.

¹ mengklomp: chaos

² verwarde baiert: warboel

³ onder een gedommeld: dooreen gemengd

⁴ W-S 1658 voorwoord tot de ‘Taallievers’ p. [2]. Deze zin is in meerdere voorwoorden overgenomen.

⁵ nl. Meijer.

⁶ onder eene bijzondere naamlijst: in een afzonderlijke woordenlijst

⁷ tegenwoordig beslag: huidige samenstelling

⁸ Men krijgt hier de indruk dat Cramerus veronderstelde dat Meijer nadat hij het derde deel had toegevoegd nog doorging met bewerken en uitbreiden van de Woorden-Schat.

⁹ nl. van Meijer.

¹⁰ keurige: nauwgezette

De vele fouten die in de loop der jaren de Woorden-Schat zijn binnengeslopen, zijn verbeterd:

Sedert de laatste uitgaaf, door den schrijver zelven nagezien, waren in de volgende zeer veele fouten, vooral in 't Latijn, en in de betekenis van veele woorden, ingesloopen. Men behield die in de volgende uitgaaven al te stipt. Het getal derzelven was daardoor in de laatstvoorgaande tot eene bijna ongelooflijke menigte aangegroeid. Eene verbetering was 'er dus hoognoodig, en ik heb 'er byzonder mijn werk van gemaakt, om het werk, ten beste des Leezers, tot zijne oorspronkelijke zuiverheid te herstellen.

Niet alleen in de uitgaven na Meijer zijn talrijke fouten aan te wijzen, ook in de uitgaven van Meijer zelf waren heel wat fouten te constateren, zoals we hebben gezien. De bewerking van Cramerus is evenmin foutloos geworden. Zeker niet alle fouten uit de vorige druk zijn verbeterd. Ook nieuwe fouten, vooral zetfouten, zijn gemaakt. Toch heeft Cramerus talrijke fouten verwijderd, hetgeen een grote verbetering is. Zijn toevoegingen blijken bovendien waardevol te zijn, en oorspronkelijk, en vrijwel nooit afkomstig uit de Woorden-Schat zelf.

Wat Cramerus onvermeld laat, is dat de ster waarmee sinds de achtste druk, en de dubbele komma waarmee in de tiende druk nieuw opgenomen artikelen werden gemerkt, in deze uitgave zijn geschrapt. Beide tekens, geplaatst voor de lemmata, maakten het tekstbeeld onrustig en werkten verwarring in de hand. Het weglaten ervan is een belangrijke stap vooruit.

Aan het eind van het voorbericht volgen nog wat prijzende woorden over de Woorden-Schat:

Geen Nederlander, die een liefhebber van talen en wetenschappen is, of dien slechts eene edele leeslust bezielt, kan deezen schat missen.

Als doelgroep van de Woorden-Schat noemt Cramerus hier degenen die zich bezighouden met taal en wetenschap en zij die graag lezen. De Woordenschat biedt:

... de rijkste verzameling van Basterd- Kunst- en Verouderde Woorden, in onze taal te vinden ...

1805. De laatste uitgave van de Woorden-Schat, de twaalfde, verschijnt in 1805 bij A. Blussé & Zoon te Dordrecht. Volgens de ondertitel hebben meerdere mensen medewerking verleend aan deze druk:

Laatstlyk Merklyk Verbeterd En Vermeerderd Door Ernst Willem Cramerus, Nu Verder Beschaafd En Verrykt, Naar De Behoeftte Van Den Tegenwoordigen Tyd, Door Den Arbeid Van Verscheiden Taalminnaars.

Wie die 'Taalminnaars' zijn, is noch op de titelpagina noch in het voorbericht vermeld. Met geen woord reppen de uitgevers daarover. Ook de boekbespreking in de *Vaderlandsche letter-oefeningen*¹ komt niet verder dan 'de elfde Uitgave, die (...) eenige Taalminnaars hunne poogingen deedt vereenigen'.

Het Voorbericht van 'De Uitgevers' beslaat twee pagina's. Het eerste deel van Cramerus' voorbericht, over de voorgeschiedenis van de Woorden-Schat, is overgenomen in vrije bewerking.

'L. Meyer, in leven Geneesheer te Amsterdam, heeft er voor bijna twee honderd jaaren den eersten grond toe gelegd', zo schrijven de uitgevers over de Woorden-Schat. A. de Jager levert commentaar op deze overdrijving:

... de bezorger² van den elfden druk schreef in 1777, dat de eerste grond tot het werkje was gelegd voor meer dan honderd en vijftig jaaren, hoewel er toen pas 127 jaaren verlopen waren. En de uitgevers van den twaalfden druk zeggen in 1805, dat de grond toen voor bijna

¹1805 Eerste stuk: 723.

²nl. Cramerus.

200 jaren gelegd werd. De vergissing is hier ongeveer verdubbeld, en zoo de Woordenschat nog eenige nieuwe uitgaven beleefd hadde, zouden de heeren uitgevers zoo doende den eersten druk hebben doen opklimmen tot vóór de uitvinding der drukkunst.¹

En, vervolgen de uitgevers over Meijer...

... daar hij er onvermoeid op uit was, om deezee Woordenschat, ten dienste der Nederlanderen, hoe langer hoe volkomener te maaken, duurde het niet lang of hij voegde er ook, in een derde deel, de verklaring der verouderde woorden bij². Zo had het Boek, reeds ruim anderhalve eeuw geleeden, zijn' tegenwoordigen vorm, maar niet zijne tegenwoordige uitgebreidheid en beschaving ...

In 1669 werd het derde deel aan de Woorden-Schat toegevoegd, in 1805 is dat dus 136 jaar geleden, in plaats van de hier genoemde ruim anderhalve eeuw. De toevoeging 'maar niet zijne tegenwoordige uitgebreidheid en beschaving' verheft de uitgave van 1805 overigens ver boven die van Meijer zelf.

Een andere fout van Cramerus wordt herhaald als de uitgevers beweren dat na Meijers dood elke nieuwe druk van de Woorden-Schat een bewerking was. De uitgaven van 1698 en 1731 waren immers niet meer dan ongewijzigde herdrukken:

Tot aan zijn' dood heeft de Schrijver³ zelve steeds aan de verbetering en vermeerdering zijns Woordenschats gearbeid. Naderhand is zulks door anderen, bij elken nieuwe druk, gedaan. (...) Daartoe heeft laatstlijk, voor omtrent vijf en-twintig jaaren, de taallievende Haarlemmer Ernst Willem Cramerus, onlangs overleden, niet zonder groote vrucht, zijnen bekenden vlijt besteed.

Uit de laatste zin blijkt dat Cramerus is overleden in of kort voor 1804, het jaar waarin het voorbericht werd ondertekend.

De voorgeschiedenis van de laatste uitgave wordt niet overgeslagen:

Nu, daar het Werk voor de elfde maal uitverkocht was, en sedert een geruimen tijd schaars gevonden of te vergeefs gezocht werd, hebben eenige Taalminnaars hunne pogingen vereenigd om deszelfs onderscheiden deelen nogmaals te overzien en het geheel als op nieuw te bewerken, met wegwerping van veel dubbelds of volstrekt overtolligs onder het oude, in woorden⁴ en verklaringen, met bijvoeging daarentegen van oneindig meer nieuws, dat in beide opzichten⁵ thans ontbrak, en met verdere invoering eener eenparige zuiverheid in de spelling en der meestmogelijke orde in het gansche samenstel.

In 1805 was dus de Woorden-Schat niet meer te krijgen, terwijl er nog altijd vraag naar was. De uitgevers hadden duidelijk het gevoel dat er aanzienlijk bewerkt, geschrapt en aangevuld moest worden om het werk nog een keer te kunnen uitgeven.

De 'verscheiden taalminnaars' die volgens de titelpagina verantwoordelijk waren voor deze uitgave, hebben inderdaad een flink aantal wijzigingen aangebracht. Tal van betekenissen zijn weggelaten, veel meer nieuwe toegevoegd. Talrijke veranderingen zijn in de betekenissen doorgevoerd, in het algemeen tenderend naar een meer eigentijds woordgebruik. Een oordeel over de kwaliteit van al deze wijzigingen valt verder buiten het bestek van deze studie.

De 'eenparige zuiverheid in de spelling' is in hoofdzaak nagestreefd in de lemma's, die in vorige drukken meestal niet werden betrokken in spellingswijzigingen. De overige veranderingen van de spelling zijn even talrijk als onsamenhangend. Wellicht is dit te verklaren uit het feit dat verschillende personen aan de uitgave hebben meegewerkt. De

¹De Jager 1875: 40.

²Weer ontbreken hier de ongewone woorden.

³nl. Meijer.

⁴woorden: trefwoorden

⁵nl. in trefwoorden en verklaringen

meer samenhang vertonende wijzigingen in de lemmata zouden dan van één bewerker kunnen zijn.

De uitgevers prijzen het uiterlijk van de uitgave:

... terwijl men tevens getracht heeft het uitwendige aan het inwendige in waarde te doen beantwoorden, en de gemakkelijheid en aangenaamheid van het gebruik door eene geschiktere en fraaijere uitvoering te bevorderen.

A. de Jager levert weer commentaar op deze mededeling:

Dit Voorbericht is niet van grootspraak vrij. Op het uitwendige wordt geroemd; de uitvoering geschikter en fraaijer geheeten. Ondertusschen is druk en papier slechter dan bij één der vorige uitgaven¹. De meestmogelijke orde in het samenstel wordt gezegd ingevoerd te zijn; en het eerste vereischte der orde in een alphabetische Lijst, het in acht nemen van het alphabet, ontbreekt telkens.²

Maar de uitgevers hebben alle vertrouwen in de toekomst:

Alzo vleit men zich dan ook, dat Meyers Woordenschat, twee eeuwen lang met zo veel graagte als voordeel gekocht en geraadpleegd, onder de gunstigste voortekenen eene derde eeuw zal intreedden, en de vraagbaak blijven van alle geleerde en ongeleerde Nederlanders...

Met welke woorden de Woorden-Schat in 1805 een ouderdom wordt toegekend van twee eeuwen. Hetgeen in de geschiedenis van dit woordenboek zonder twijfel een record genoemd kan worden.

3.3.7. Formaat

Als in **1688** de Woorden-Schat voor de zesde maal wordt uitgegeven, blijft het formaat zoals het was, duodecimo. De zevende druk, die in **1698** het licht ziet, verschijnt eveneens in duodecimo³.

In **1720** is dit formaat vergroot tot klein octavo. De drukken van **1731**, **1745** en **1777** zijn nogmaals in klein octavo uitgegeven. In verschillende bronnen⁴ wordt over het formaat van deze laatste vier drukken gesproken als over octavo. Maar met een blad-lengte van niet meer dan ruim 15 centimeter, schaart het zich volgens onze maatstaven onder klein octavo.

Bij de uitgave van de twaalfde druk, in **1805**, is het formaat nog wat vergroot, tot octavo. Ook in dit geval zijn er bronnen⁵ die een iets royaler formaat noemen, nl. groot octavo. Met een bladlengte van niet meer dan ruim 20 centimeter hoort het werk naar onze maatstaven bij octavo thuis.

3.3.8. Aantal delen

De eerste vier drukken die na Meijers dood zijn verschenen, die van **1688**, **1698**, **1720** en **1731**, bevatten drie delen, die zijn gepagineerd met een doorlopende nummering en gebonden in één band.

De tiende druk van **1745** bevat eveneens drie delen. In deze druk zijn ze afzonderlijk gepagineerd. In de voorgaande druk hebben deel II en deel III wel een eigen, voorafgaande pagina met een titel erop, maar pas in 1745 krijgt deze pagina het karakter van een volledige titelpagina. De naam van het woordenboek en het deel met de inhoud worden er gegeven, tevens de druk, plaats en jaar van uitgave, de uitgever en zelfs een siervignet. De titelpagina van het gehele werk draagt in deze druk naast de normale gegevens de woorden

¹Inderdaad is mijn eigen exemplaar van de Woorden-Schat 1805 gedrukt op geelachtig grijs papier van ruwe structuur. Binnen de artikelen is de gotische letter goed te lezen, maar de romein is niet zelden nogal vaag.

²De Jager 1875: 64.

³In de catalogus van de K.B. te Den Haag wordt ten onrechte vermeld dat *L. Meijers Woordenschat* 1698, sign. 1090 G 36, het formaat octavo heeft.

⁴Bijv. *Bibliotheca Belgica* IV: 371-373.

⁵Bijv. *Bibliotheca Belgica* IV: 373 en De Jager 1875: 63.

‘Eerste Deel’. Kennelijk stellen de afzonderlijke paginanummering en de drie volledige titelpagina's de mogelijkheid open om de drie delen bij aankoop te laten binden in drie aparte banden. Persoonlijk ben ik van deze druk slechts éénmaal de delen I en II tegengekomen die in aparte bandjes waren gebonden¹.

De *Bibliotheca Belgica* vermeldt dat de druk van 1745 in drie banden gebonden is². Als vindplaatsen worden genoemd:

Leiden: maatsch. nederl. letterk.

La Haye: bibl. roy.

Middelbourg: bibl. provinc.

Naspeuringen hebben geen exemplaar gebonden in drie banden opgeleverd. Dat van de U.B. Leiden, sign. 1193 G 33, is gebonden in één band, evenals dat van de K.B. Den Haag, sign. 652 L 48. De Zeeuwse Bibliotheek te Middelburg bezit geen Woorden-Schat van 1745 en bezat deze ook niet vóór de grote brand van 1940, toen een groot deel van het boekenbezit is verwoest. Zelfs in de catalogus van 1908 is het werk niet genoemd³. Hoewel zeker wel eens iemand een Woorden-Schat van 1745 in drie banden heeft laten binden, lijkt het aannemelijk dat de vermelding van de *Bibliotheca Belgica* toch berust op een misverstand. Oorzaak kan zijn de afzonderlijke paginanummering van elk der drie delen.

De elfde druk van 1777 heeft dezelfde opzet als de voorgaande druk. Hier eveneens een afzonderlijke paginering in ieder deel, een volledige titelpagina voor deel II en deel III, en op de titelpagina die voorafgaat aan het gehele woordenboek de woorden ‘Eerste Deel’.

Ook van deze druk meldt de *Bibliotheca Belgica* dat de drie delen in drie banden gebonden zijn⁴. Als vindplaatsen worden genoemd:

Leiden: maatsch. nederl. letterk.

Gand: bibl. univ.

Inderdaad is het exemplaar van de Woorden-Schat dat zich bevindt in de Universiteitsbibliotheek te Gent, sign. B.L. 831, gebonden in drie afzonderlijke banden. Het exemplaar van de U.B. Leiden, sign. 1193 G 34, is echter gebonden in één band, evenals bijna alle andere exemplaren die mij van deze druk bekend zijn. Uitzondering vormt nog een apart gebonden eerste deeltje uit 1777, dat zich bevindt in de Universiteits Bibliotheek te Utrecht⁵.

De druk van 1805 heeft geen aparte titelpagina meer voor tweede en derde deel en op de voorste titelpagina wordt deel I niet langer aangekondigd. De nummering der pagina's loopt dóór in de drie delen en de delen zijn gebonden in één gezamenlijke band, ook volgens de *Bibliotheca Belgica*⁶.

3.3.9. Omvang

De omvang van de verschillende drukken die na Meijers dood zijn verschenen, is weergegeven in Tabel 2. Ter vergelijking is hierin tevens de omvang vermeld van de laatste uitgave die tijdens Meijers leven het licht zag, die van 1669.

¹U.B. Utrecht sign. AB: B oct 727.

²*Bibliotheca Belgica* IV: 372, 373.

³Wel wordt genoemd een druk van 1775 - hiermee kán 1745 bedoeld zijn - drie delen in één band, die in 1940 verloren moet zijn gegaan. De gegevens betreffende de Zeeuwse Bibliotheek zijn zeer welwillend verstrekt door de heer Rijkse, beheerder oude drukken in deze bibliotheek.

⁴*Bibliotheca Belgica* IV: 372, 373.

⁵U.B. Utrecht sign. AB: B oct 727.

⁶*Bibliotheca Belgica* IV: 373.

Ten aanzien van de manier waarop de cijfers zijn verkregen, geldt hetgeen reeds is gezegd met betrekking tot de eerste druk: De cijfers zijn het resultaat van zorgvuldige telling van 10% van het geheel, regelmatig verspreid door het werk.

Van de cijfers in de tabel wijken de gegevens in de *Bibliotheca Belgica* nogal eens af. Volgens dit werk bevat bijvoorbeeld de uitgave van 1688 in het eerste deel 9.438 trefwoorden, in het tweede deel 10.880 en in het derde deel 5.779. In onze telling bevatten deze delen achtereenvolgens 7.328, 6.841 en 3.573 artikelen. Juist zoals het geval was met betrekking tot de drukken die tijdens Meijers leven zijn verschenen, kunnen deze verschillen voor een deel worden veroorzaakt doordat de *Bibliotheca Belgica* alle varianten en synoniemen van trefwoorden binnen de artikelen kan hebben meegeteld, evenals alle sublemmata, terwijl wij, door uitsluitend het aantal artikelen te tellen, alleen de hoofdingangen hebben meegerekend. Afdoende verklaard zijn de verschillen daarmee bij lange na niet.

Tabel 2 Omvang Woorden-Schat 1669 – 1805

<u>druk</u>	<u>5e</u>	<u>6e</u>	<u>7e</u>	<u>8e</u>	<u>9e</u>	<u>10e</u>	<u>11e</u>	<u>12e</u>
jaar	1669	1688	1698	1720	1731	1745	1777	1805
pagina's	946	787	787	703	703	834	894	514
artikelen	17.208	17.742	17.742	18.872	18.872	19.624	21.015	21.167
woorden	75.440	81.854	81.854	85.474	85.474	93.856	99.351	102.434
w/art	4,38	4,61	4,61	4,53	4,53	4,78	4,72	4,83
I p.	336	272	272	240	240	274	284	180
I art.	7.311	7.328	7.328	7.580	7.580	7.885	8.043	8.190
I w.	25.301	25.502	25.502	26.370	26.370	29.257	29.657	32.060
I w/art	3,46	3,48	3,48	3,48	3,48	3,71	3,69	3,91
II p.	408	332	332	292	292	364	397	214
II art.	6.483	6.841	6.841	7.420	7.420	7.613	8.510	8.682
II w.	29.515	30.010	30.010	29.401	29.401	36.531	38.977	38.241
II w/art	4,55	4,65	4,65	3,96	3,96	4,80	4,58	4,40
III p.	202	183	183	171	171	196	213	120
III art.	3.414	3.573	3.573	3.872	3.872	4.126	4.462	4.295
III w.	20.624	26.342	26.342	29.703	29.703	28.068	30.717	32.160
III w/art	6,04	7,37	7,37	7,67	7,67	6,77	6,88	7,49

Tabel 2

Verklaring: I - Deel I, bastaardwoorden

II - Deel II, kunstwoorden

III - Deel III, verouderde woorden

pagina's / p. - bladzijden waarop de artikelen zijn geplaatst

art. - artikelen (Dit aantal is gelijk aan het aantal hoofdingangen.)

w. - alle woorden binnen de artikelen, dus ook de trefwoorden

w/art. - aantal woorden per artikel

De cijfers in Tabel 2 spreken voor zich. Ze behoeven niet nog eens onder woorden te worden gebracht. Wel zijn er enkele zaken die opvallend zijn, en die vermelding verdienen.

1688. Tot aan de zesde druk van 1688 is de geschiedenis van de Woorden-Schat er een van verandering en groei. Iedere uitgave is aanzienlijk omvangrijker dan de voorgaande. Wanneer we echter de druk van 1688 vergelijken met die van 1669, dan blijkt hier geen sprake meer van grote uitbreiding. De terughoudendheid van de uitgevers valt te verklaren uit het feit dat Lodewijk Meijer in 1681 is overleden. Als zeven jaar na zijn dood Hendrick en de Weduwe van Dirck Boom besluiten de Woorden-Schat nogmaals uit te geven, dan beperken zij zich ertoe het woordenboek met zorg opnieuw te zetten, zo hier en daar wat te wijzigen in de spelling en een beperkt aantal artikelen en verklaringen toe te voegen.

Volgens de titelpagina is de uitgave 'Verbeterd, en veel vermeerderd in het derde Deel'. Uit onze telling blijkt dat de vermeerdering niet alleen in deel III is terechtgekomen, maar voor een klein deel ook in deel II. Aan het tweede deel zijn 350 artikelen toegevoegd, aan het derde deel 150 artikelen. In deel III zijn bovendien verklaringen opgenomen in bestaande artikelen, zodat dit deel in totaal met 6000 woorden is uitgebreid en het gemiddeld aantal woorden per artikel van 6,04 toeneemt tot 7,37.

De opmerking van De Jager over de uitgave van 1688 blijkt dus niet overeen te komen met de werkelijkheid:

Het boek, ofschoon met eene kleiner letter gedrukt, is uitgedegen tot 791 bladzijden, waarvan 184 worden beslagen door het Derde Deel, zoodat de vermeerdering minder dit Deel, dan den twee vorigen moet toegekend worden¹.

Toch was De Jager 'In het bezit van alle twaalf de uitgaven van den Woordenschat'². Als jaar van verschijnen voor de vierde druk noemt hij trouwens 1763 en voor de vijfde 1769. Beide met honderd jaar verschil³.

1698. Als men de zevende druk van 1698 naast die van 1688 houdt, dan blijkt de druk van 1698 woordelijk gelijk te zijn aan de voorgaande. Wel is heel het werk opnieuw gezet, maar ieder woord staat in hetzelfde letertype op dezelfde bladzijde en zelfs nagenoeg op dezelfde plaats. Alleen een klein aantal veranderingen in de spelling getuigt van nieuw zetsel. In de bestaande omvang van het werk is in 1698 geen verandering gekomen.

1720. De uitgave van 1720 is de bewerking van David van Hoogstraten. De artikelen die hij heeft toegevoegd zijn gemerkt met een sterretje, men kan ze dus tellen. In het eerste deel zijn 235 gemerkte artikelen geplaatst, in het tweede deel 46 en in het derde deel 499.

In deel II staan 46 gemerkte artikelen, terwijl onze telling voor dit deel uitkomt op een toename met 580 artikelen. Dit verschil heeft een oorzaak. Lang niet alle artikelen die Van Hoogstraten toevoegt zijn door een sterretje aangegeven. Vooral in het tweede deel zijn nogal wat sterretjes achterwege gelaten, terwijl daarentegen in het eerste en in het derde deel het aantal toegevoegde artikelen met ster wel nagenoeg overeenkomt met de resultaten van onze telling. Toch kunnen ook in deze delen nog meer artikelen zijn toegevoegd, zij het dan zonder ster, indien tevens artikelen zijn geschrapt.

1731. Vergelijkt men de negende druk van 1731 met die van 1720, dan komt deze druk woordelijk overeen met de voorgaande. Aan de omvang van het werk is niets veranderd.

¹De Jager 1875: 57.

²De Jager 1858: 213.

³De Jager 1858: 213.

1745. De tiende druk van 1745 bevat 131 pagina's meer, dat is een toename met 19%, en 8.382 woorden, een toename van 9,8%. De bewering van Ratelband, in het korte voorwoord gedaan, 'zo dat ik met vertrouwen kan zeggen, die Schat byna een vierde gedeelte vermeerderd te zijn', zal dus eerder verband houden met het aantal pagina's dan met de werkelijke groei van het woordenboek.

Van wie de uitbreiding afkomstig is in 1745, vermeldt Ratelband niet, maar wel dat hij het werk heeft 'laten vermeerderen'. De toevoegingen van de onbekende zijn in deze uitgave gemerkt met twee komma's voor het lemma. Ze te tellen heeft weinig zin, omdat regelmatig ook sublemmata en verklarende toevoegingen met twee komma's zijn gemarkeerd en als een apart artikel zijn opgenomen.

Uit onze telling blijkt dat deel I met ongeveer 300 artikelen is aangevuld, deel II met 200 en deel III met 250. Het aantal gemerkte toevoegingen beperkt zich in het derde deel echter tot hooguit twintig. Verder is de gemiddelde omvang der artikelen in het tweede deel wat groter geworden, maar in het derde deel wat minder groot.

Over het derde deel zegt de uitgever:

Wat het derde-deel der Oude-spraak kundigheid aangaat, moet ik berichten, dat het zelve, buiten eenige vermeerdering, zeer verre uitgevoerd is...

Hoe Ratelband dit in ernst kan beweren, is de vraag. Blijkens onze tellingen is het aantal artikelen in deel III vermeerderd met ruim 250, dat is 6,5%. Maar het aantal woorden per artikel is wat afgenomen en het totaal aantal woorden in dit deel is verminderd met 5,5%. Dus 'zeer verre uitgevoerd' is deel III niet.

1777. De elfde druk van de Woorden-Schat is de bewerking van Cramerus. Hij voegt aan deze druk ongeveer 1400 artikelen toe, in hoofdzaak aan het tweede deel, in mindere mate aan het derde. De uitgave telt in totaal 5500 woorden meer, die vrijwel geheel zijn ondergebracht in deel II en III. Er zijn heel wat artikelen toegevoegd en veel betekenissen. Niet zelden is in deze druk een betekenis weggelaten en door een betere vervangen, hetgeen niet in de cijfers tot uitdrukking komt.

Cramerus deelt in zijn Voorbericht over de omvang van zijn bewerking mee:

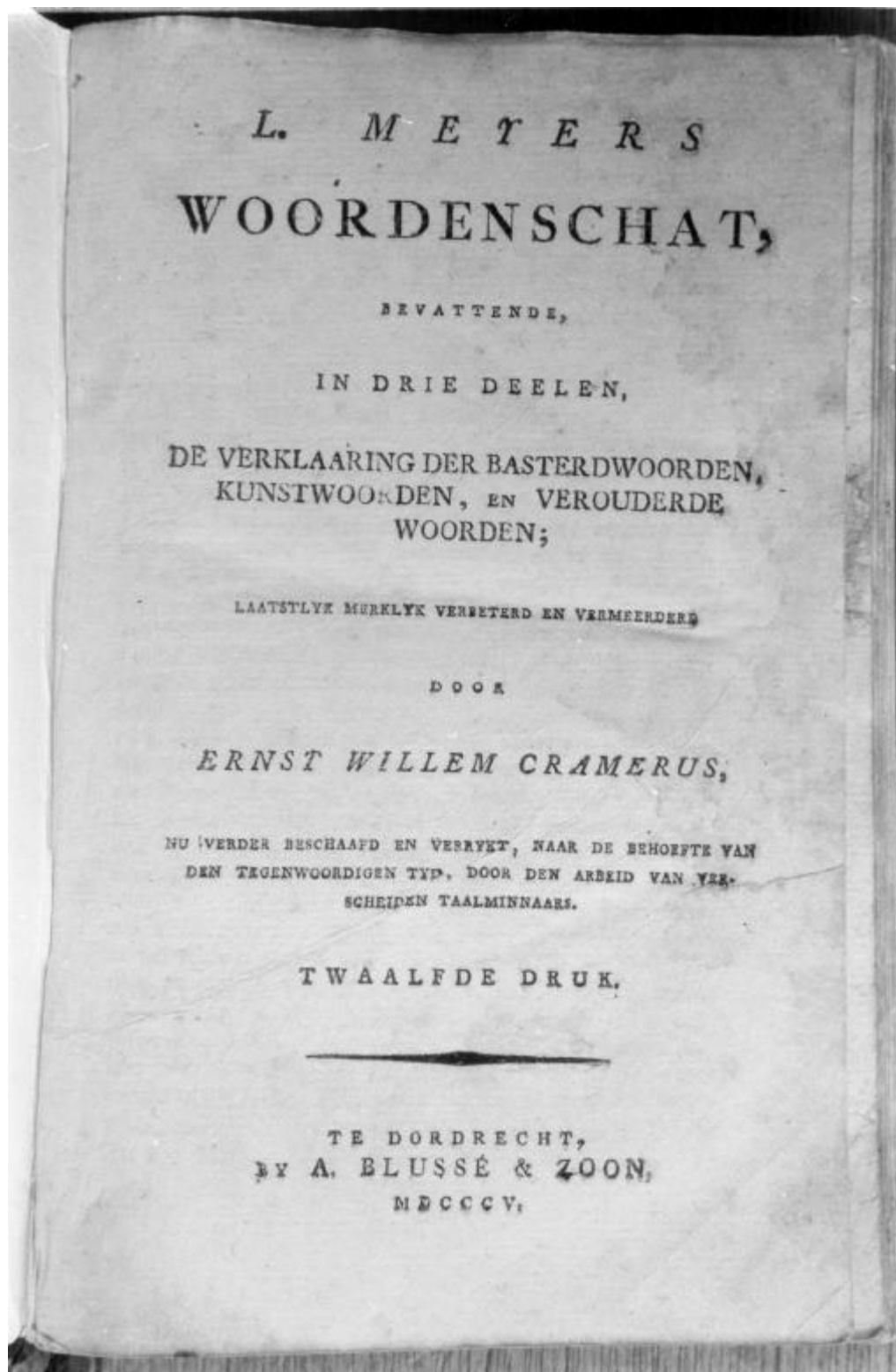
En het boek is nu in deeze tegenwoordige uitgaaf een derde grooter, dan het in de laatste uitgaaf door den schrijver zelve bezorgd, geweest is.

Met welke druk vergelijkt Cramerus hier zijn bewerking? Als we letten op het totaal aantal woorden in 1777, nl. 99.351, dan zou hij inderdaad kunnen verwijzen naar Meijers laatste uitgave, die van 1669, met een totaal van 75.440 woorden. Maar het is onwaarschijnlijk dat Cramerus deze uitgaaf heeft gekend en heeft geweten dat dit de laatste bewerking van Meijer zelf is geweest¹. Als Cramerus heeft gelet op het aantal bladzijden, 894 in 1777, dan zou hij de uitgave van 1663, met 667 bladzijden, kunnen bedoelen. Heeft hij echter de laatste uitgave op het oog waarin Meijer als auteur is opgevoerd, die van 1745, wat niet onmogelijk is, dan zullen we hem toch van enige verkoop bevorderende overdrijving moeten verdenken. Vergeleken met de voorgaande uitgave is in 1777 het aantal pagina's toegenomen met 7% en het aantal woorden met 6%. Door de talrijke weglatingen is de werkelijke uitbreiding groter.

1805. De twaalfde en laatste druk van de Woorden-Schat verschijnt in 1805 en is volgens de titelpagina bewerkt door 'verscheiden taalminnaars'. Het aantal wijzigingen is opvallend groot. Volgens onze telling zijn in totaal 3000 woorden toegevoegd, waaronder

¹Zie p. 332 in deze studie.

niet meer dan 150 volledige artikelen. Er is daarnaast ook bijzonder veel geschrapt. Dit laatste verklaart waarom in deel II het aantal woorden minder groot is geworden en waarom in deel III het aantal artikelen is verminderd. Het werkelijk aantal toevoegingen moet aanzienlijk groter zijn dan uit de cijfers is af te lezen.

14 Titelpagina van de twaalfde druk van L. Meyers Woordenschat, in 1805 uitgegeven door A. Blussé & Zoon te Dordrecht. Op deze titelpagina geen spoor meer van drukkersmerk of siervignet. Van de eerste uitgave in 1650 was de titelpagina, met het drukkersmerk van Fonteyn, beslist fraaier dan van deze laatste uitgave 'naar de behoefte van den tegenwoordigen tyd'. (Persoonlijk eigendom, + ware grootte)

3.4. Waarderingsgeschiedenis Woorden-Schat

3.4.1. Inleiding

In allerlei gedrukte teksten die sinds het verschijnen van de Woorden-Schat het licht hebben gezien, komt men verwijzingen tegen naar het lexicografisch werk van Meijer. Bij tijden verwijst men uitvoerig, dikwijls slechts terloops. Ruim honderd van deze verwijzingen hebben we in de loop der tijd weten te verzamelen.

Onze zoektocht heeft gevoerd langs oude en nieuwe bijdragen, langs artikelen, boeken en veilinggidsen, langs belangrijk en minder belangrijk werk. Zo hier en daar werd iets gevonden over Meijer en over de Woorden-Schat. De verzamelde gegevens zijn in dit hoofdstuk bijeengebracht. Het meest importante ervan is beknopt weergegeven, zoveel mogelijk in chronologische volgorde.

De verwijzingen naar de Woorden-Schat treft men af en toe aan op verrassende plaatsen. Vaak in een geschrift van wetenschappelijke aard. Maar soms, en dat is vooral het geval voor de vroegste periode, in een catalogus of in een veilinggids waarin de boekhandelaar het woordenboek te koop aanbiedt. Deze laatste mededelingen zou men 'commerciële verwijzingen' kunnen noemen, de eerste soort daarentegen behoort tot de 'niet-commerciële verwijzingen'.

De manier waarop commerciële bronnen zich uitlaten over de Woorden-Schat mag op geen enkele wijze meetellen bij het vaststellen van de waardering voor het woordenboek. De commercie kan immers van invloed zijn geweest op het gegeven oordeel. Wel kunnen commerciële bronnen interessante gegevens opleveren betreffende verspreiding, verhandeling en prijs van het werk.

Om dit laatste te demonstreren zijn hieronder negen commerciële verwijzingen opgenomen. Wanneer men alle nog bestaande veilingcatalogi uitputtend zou doorzoeken, dan zou men er zeker meer aantreffen. Aangezien ze echter geen bijdrage kunnen leveren aan het vaststellen van de waardering voor de Woorden-Schat en voor Meijers lexicografisch werk, is met deze negen volstaan.

3.4.2. Commerciële verwijzingen

De vroegste handelsaanbieding van de Woorden-Schat die hier is opgenomen staat in een veilinggids van 1681, toen het boekenbezit van Cornelis de Neyn werd geveild. De laatste aanbieding is afkomstig uit een catalogus van 1808, van A. Blussé en Zoon. Steeds blijkt sprake van neutrale vermeldingen. De boekhandelaar plaatst de Woorden-Schat op een lijst van aangeboden boeken. Een mening wordt er verder niet over gegeven.

De commerciële verwijzingen die hieronder volgen, tonen hoe de Woorden-Schat in omloop was, werd verhandeld en aangekocht. Het werk behoorde tot het boekenbezit van vooraanstaande figuren als Cornelis de Neyn, Constantijn Huygens, J. Huidekooper van Maarseeven, David van Hoogstraten en Balthazar Huydecoper. En uitgever Abraham Blussé blijkt al oude uitgaven van de Woorden-Schat in de verkoop te hebben jaren vóór hij in 1805 zelf de uitgave van een twaalfde druk ter hand nam.

1681. Boekveiling te Den Haag¹:

Catalogus (...) librorum, Inter quos vero excellunt juridici, historici alique miscellanei, Instructissimae bibliothecae amplissimi consultissimique domini Dni. Cornelii de Neyn, p.m. Senatoris (dum viveret) curiae Hollandiae celeberrimi (...) In Officina Boomiana, par Abrahamum Trojel, bibliopol. op de Grote Sael van 't Hof / ad diem Lunae 10 Martii, 1681.

Het aardige in een dergelijke deftige aankondiging in het Latijn is dat de plaats van de veiling steeds in het Nederlands wordt vermeld, zodat iedereen het kan begrijpen.

In de catalogus staat op p. 137, onder 'Miscellanei in duodecimo', als nummer 362: 'Nederlandts Woordenschat'. Gezien titel en formaat zal het hier gaan om de druk van 1658 of van 1663. Cornelis de Neyn had dus, tijdens zijn leven, een Woorden-Schat in huis.

1682. Boekveiling te Den Haag²:

Catalogus (...) librorum, Inter quos praecipuè exstant juridici et historici alique miscellanei plurimum optime compacti, Welcke verkocht sullen werden / In de boeck-winckel van Hendrick ende de Weduwe van Dirck Boom, In s'Graven-Hage op de Groote Zael van 't Hof / Ad diem lunae 27 april, & sequentibus, 1682.

Op p. 36, 'Appendix libri in duodecimo', als nummer 115: 'Meyers Woorden-Schat'. Gezien de titel en het formaat moet het hier gaan om de druk van 1669.

In dit geval is sprake van de verkoping van een gevarieerd boekenbestand, niet afkomstig uit de nalatenschap van één bepaalde persoon.

1688. Op 15 maart 1688 wordt een deel geveild van de bibliotheek die Constantijn Huygens in 1687 heeft nagelaten³. Van de veilingcatalogus is slechts één exemplaar bekend, dat zich bevindt in het Museum Meermanno-Westreenianum. In 1903 heeft Van Stockum er een herdruk van verzorgd⁴.

Onder de 'Libri Miscellanei in Octavo' is op p. 44 opgenomen: 'Meyer Woordenschat'. Constantijn Huygens had in zijn bibliotheek dus een exemplaar van de Woorden-Schat staan. De uitgave die Huygens bezat, moet zijn verschenen vóór zijn overlijden in 1687. Wanneer het werk van het formaat octavo is, komen alleen de drukken van 1650 en 1654 in aanmerking. De druk van 1650 was van Hofman en verscheen anoniem. Het meest aannemelijk is het daarom dat Huygens de uitgave van 1654 in bezit had.

1704. Boekveiling in Amsterdam⁵:

Bibliotheca Maarseveniana sive Catalogus (...) librorum (...) vir amplissimus, Joannes Huidekooper a Maarseveen (...) Quorum auctio publica fiet, in aedibus defuncti op de Binnen-Amstel, by de Heere gragt, over 't Oude vrouwen-Huis, Die lunae 14 aprilis, 1704 (...) Amstelodami, ex officina Henrici & viduae Theodori Boom ...

Het is de bibliotheek van J. Huidekooper van Maarseveen die hier wordt geveild. Op p. 330 is als nummer 743 opgenomen 'Meyer Nederlandsche Woorden-Schat' van 1663.

1725. Boekveiling Amsterdam⁶:

Bibliotheca Hoogstratana, sive Catalogus librorum, quibus usus est David Hoogstratanus M.D. & Gymnasii Amstelaedamensis prorektor emeritus (...) Op de Cingel in den Witten Moolen, op dingsdag den 22. May. 1725 (...) Amstelaedami. Apud Gerardum Onder De Linden, in de Nes. Ubi catalogi distribuuntur.

¹Book sales catalogues, Cat. 11 mf 6, 7.

²Book sales catalogues, Cat. 15 mf 9.

³Leendertz 1905.

⁴Zie *Catalogus bibliothek Huygens*.

⁵Book sales catalogues, Cat. 78 mf 113-114.

⁶Book sales catalogues, Cat. 62 mf 51-53.

De bibliotheek die hier is geveild was eigendom van David van Hoogstraten, die in 1720 de achtste druk van de *Woorden-Schat* aanvulde¹. Op p. 32 staat onder de ‘Grammatici in octavo’ als nummer 225: ‘Meijers Woordenschat / Amst. 1720’. Dat Van Hoogstraten deze uitgave bezat is te verwachten.

Tevens staat op p. 55 onder de ‘Grammatici &c. in duodecimo’ als nummer 58 vermeld: ‘Meijers Woordenschat / Amst. 1688’. Van Hoogstraten kan deze uitgave als basis hebben gebruikt voor zijn bewerking van 1720, omdat de druk van 1698 woordelijk gelijk is aan die van 1688. Alleen een gering aantal spellingwijzigingen wijst op nieuw zetsel.

1779. Boekveiling Amsterdam²:

Bibliotheca Huydecoperiana sive Catalogus librorum, in omni scientiarum genere et variis linguis praestantium. Quibus, dum viveret, usus fuit Vir nobilissimus & amplissimus Balthazar Huydecoper, Urbis Amstelædamensis iudex (...) Auctio publica fiet in aedibus defuncti (Op de Keizersgraft by de gewezene Schouwurg³.) Die lunae 29 Martii & seqq. 1779 (...) Amstelodami, Ex Officina Schouteniana ...

B. Huydecoper⁴ is de auteur van *Proeve van taal en dichtkunde* uit 1730. In dit werk geeft hij herhaaldelijk bewijspplaatsen uit Meijer. De *Woorden-Schat* blijkt zich dan ook in zijn bibliotheek te bevinden.

In de catalogus staat op p. 110, onder ‘Nederd. boeken in twaalf’, als nummer 84: ‘Sewel wegwyzer der Eng. Taal⁵, Meijers Woordenschat’. Gezien titel en formaat moet het de uitgave zijn van 1669, 1688 of 1698. Dit komt overeen met hetgeen we zullen concluderen uit Huydecopers verwijzingen in de *Proeve van taal- en dichtkunde*⁶.

Op p. 105 van de catalogus is, onder ‘Nederd. poëtische boeken in octavo’, als nummer 966 opgenomen, ‘L. Meijers Woordenschat / Amst. 1744’. Daarmee zal de druk van 1745 zijn bedoeld. Voor de uitgave van zijn *Proeve van taal- en dichtkunde* die verscheen in 1730 kan Huydecoper deze druk niet hebben geraadpleegd. Voor de uitgave van dit werk na zijn dood kan dit wel, want Huydecoper is het tijdens zijn leven blijven aanvullen⁷.

1779. In de *Alphabetische naamlyst van boeken, in onderscheidene talen en wetenschappen, meest allen fraai ingebonden en geconditioneerd, en onder deze veele uitmuntende en weinig voorkomende werken...* biedt Abraham Blussé en Zoon te Dordrecht onder de werken in octavo te koop aan⁸:

Meyer Woordenschat verbet. door Cramerus, 1778. 2:4

Dus voor twee gulden en vier stuivers. Overigens is het jaar van verschijnen 1777.

1781. In de *Tweede alphabetische naamlyst van boeken, in onderscheidene talen en wetenschappen, meest allen fraai ingebonden en geconditioneerd, en onder deze veele uitmuntende en weinig voorkomende werken...* biedt Abraham Blussé en Zoon te Dordrecht bij de werken in octavo aan⁹:

¹Meer over David van Hoogstraten zie p. 327 in deze studie.

²*Book sales catalogues*, Cat. 415 mf 678-680.

³Lees: Schouwburg.

⁴Zie NNBWb V: 251-253.

⁵Dit zou kunnen zijn Willem Sewel, *Korte wegwyzer der Engelsche Taale. A compendious guide to the English language*, eerste uitgave Amsterdam 1705.

⁶Zie beneden, niet-commerciële verwijzingen, 1730.

⁷Na zijn dood is de *Proeve van taal- en dichtkunde* nogmaals uitgegeven, door F. van Lelyveld en N. Hinlopen, 4 dln. 1782-1788. Zie NNBWb V: 252.

⁸*Book sales catalogues*, Cat. 883 mf 1478-1481.

⁹*Book sales catalogues*, Cat. 883 mf 1478-1481.

Nederlandse Woordenschat, of verduitsing van uitheemse woorden, Haarl. 1650. -- : 16
Dit is de *Nederlandsche woorden-schat* van Hofman, en de prijs bedraagt 16 stuivers.

1808. In de *Alphabetische naamlijst van meest Nederduitsche boeken, welke tot den bijgevoegden zeer matigen prijs aan de eerstkomenden zullen worden afgeleverd*¹ biedt A. Blussé en Zoon te Dordrecht de Woorden-Schat van 1805 aan voor een prijs van '2 : 10', dat is voor 2 gulden en 10 stuivers.

3.4.3. Niet-commerciële verwijzingen

Het zijn vooral gedrukte teksten van niet-commerciële aard, in het bijzonder op het gebied van de Nederlandse letterkunde, taalkunde en lexicografie, waarin verwijzingen naar het lexicografisch werk van Meijer worden aangetroffen. Het is de bedoeling in de hier volgende fragmenten te laten zien wat in deze teksten over de Woorden-Schat, en over Meijer als lexicograaf, werd opgemerkt, door wie dat is gedaan en in welk jaar. Ook op begane vergissingen en fouten wordt de aandacht gevestigd. De niet-commerciële verwijzingen blijken in ons geval minder neutraal dan de commerciële en tonen dikwijls duidelijk welke mening de schrijver over Meijer en/of over de Woorden-Schat heeft.

Over het algemeen is 'Meijer' min of meer als synoniem gebruikt voor 'de Woorden-Schat'. Een scheiding tussen de bewerkingen van Meijer enerzijds en die van anderen anderzijds is vrijwel nergens aangetroffen. Willen wij een oordeel vernemen over Meijers lexicografische arbeid, dan moeten wij het oordeel over de Woorden-Schat zelf zien te reconstrueren. Daarbij zullen we soms onderscheid kunnen maken tussen dat waarvoor Meijer wel verantwoordelijk is geweest en dat waarvoor hij de verantwoording niet had.

Natuurlijk koesteren wij niet het denkbeeld dat hier een volledige verzameling van alles wat ooit over Meijer en over de Woorden-Schat is opgemerkt, wordt aangeboden. Toch is het opvallend dat er tamelijk frequent is verwezen naar Meijer en naar de Woorden-Schat, en bovenal dat menigmaal op papier werd toegegeven dat gebruik werd gemaakt van het woordenboek. In werkelijkheid zal de Woorden-Schat nog veel vaker geraadpleegd zijn, of als bron zijn gebruikt, zónder dat dit werd meegedeeld.

Al zijn het zeker niet alle bestaande verwijzingen, hetgeen hier volgt is veelzeggend genoeg. 'De Woorden-Schat van Meijer' is in de loop der jaren gehanteerd, geprezen en gelaakt. Er zijn misverstanden geweest en er heeft eerherstel plaatsgevonden. En nog steeds blijkt het woordenboek niet vergeten.

3.4.3.1. Etikettering

Elke verwijzing die hieronder volgt, is als afsluiting voorzien van een etiket. Het etiket, afgedrukt in kleine vette letter, is geplaatst tussen haken. Het vermeldt het wetenschappelijk terrein van herkomst van de verwijzing, en de waardering die men in het besproken fragment toont voor de Woorden-Schat of voor het lexicografisch werk van Meijer. Een enkele keer staat er ook een jaartal in het etiket. Dat is het gemiddelde jaar van uitgave voor een publicatie die gedurende meerdere jaren is verschenen. De etikettering moet het ons mogelijk maken de waarderingsgeschiedenis af te sluiten met een samenvatting van de waardering die men in geschriften van wetenschappelijke aard in de loop der jaren al dan niet voor de Woorden-Schat heeft getoond².

¹Book sales catalogues Cat. 883 mf 1478-1481.

²Zie Tabel 5 op p. 386, 387.

Voor de herkomst van de verwijzingen kiezen we in het etiket uit vier mogelijkheden:

1. Biografie en bibliografie niet behorend tot een bepaald vakgebied.
2. Wijsbegeerte, inclusief de godgeleerdheid.
3. Lexicografie.
4. Taalkunde, inclusief filologie en letterkunde¹.

Voor de receptie kiezen we in het etiket uit de volgende mogelijkheden:

Misprijzend:	Er wordt duidelijk met afkeuring gesproken.
Kritisch:	Er wordt kritiek geuit.
Neutraal:	Er is geen waarde-oordeel gegeven.
Welwillend:	Men acht de Woorden-Schat bruikbaar. Dit oordeel is ook toegekend indien een lexicografisch werk vermeldt de Woorden-Schat als bron te hebben gebruikt.
Lovend:	Men spreekt met waardering over de Woorden-Schat.

3.4.3.2. Niet-commerciële verwijzingen in chronologische volgorde

1701. Van Adriaan Pars verschijnt de *Index Batavicus*. Hoofdstuk VII, 'Te pronk stellende de Schrijvers van de Taal en Spraak der Batavieren en Hollanders', omvat 24 bladzijden. Bijna twee ervan wijdt Pars aan de 'Nederlandse Woordenschat' van 1654². Uit de 'Korte dog kragtige Voorreden, van L. Meijer' citeert Pars in totaal 5 fragmenten, niet letterlijk, maar wel woordelijk. Het gaat in hoofdzaak om de regels waarin Meijer opsomt wie hebben getracht het gebruik van bastaardwoorden te vermijden, wie het zijn die de wetenschappen Nederlands hebben leren spreken en wie bastaardwoorden met hun vertaling hebben verzameld.

Tevens zijn acht regels opgenomen van het lofdicht 'Op de Nederlanse Woordenschat van Johan Hofman', en is het gedicht 'Op de Vertaling der Konstwoorden van A.L.Kok' in z'n geheel geplaatst. Al met al een eervolle bejegening voor de Woorden-Schat van 1654. Toch is het vreemd dat Pars geen latere druk voor zijn bespreking heeft gekozen.

(4. Taalkunde - lovend)

1730. B. Huydecoper, *Proeve van taal- en dichtkunde; in vrijmoedige aanmerkingen op Vondels vertaalde Herscheppingen van Ovidius*.³ Huydecoper volgt het werk van Vondel op de voet en maakt velerlei op- en aanmerkingen bij diens taalgebruik. Hij illustreert zijn beweringen met talrijke bewijsplaatsen.

In zijn 'Bladwijzer der aangetoogen Schrijveren' noemt Huydecoper 600 bronnen. Onder de 60 meest aangehaalde schrijvers staat, als nummer 50 ongeveer, Lodewijk Meijer. In totaal is op 16 bladzijden naar hem verwezen⁴. Ter illustratie enkele van deze verwijzingen:

Op p. 209: Vaeg is zo veel als bloem of bloei (...) evenwel heb ik 't by die Ouden, die ik geleezen heb, noch niet aangetroffen, als mede niet by (...) Meyer ...
(In de Woorden-Schat van 1720 was de betekenis **bloei** al toegevoegd voor **Vaagh**.)

¹De verwijzingen in de filologie zijn schaars. De verwijzingen in de letterkunde zijn evenmin talrijk en deze zijn bijna steeds afkomstig uit de tijd waarin nog geen duidelijke scheiding bestond tussen taalkunde en letterkunde.

²Pars 1701: 354-356.

³In 1730 verschenen te Amsterdam.

⁴Van Schaik 1962: 43-59.

Op p. 263: ... Kiliaen: Ghe-naem: ghe-naemigh, aenghenaem. van wien L. Meyer dit in zyn' Woordenschat III. ontleend heeft.

Op p. 308: Diviséren, praaen, kouten: ook by Kiliaen, doch afzonderlyk geplaatst onder de basterdwoorden; en zo mede by Lod. Meyer, I. deel van den Woordenschat. (...) Eindelyk gebruiken wy Devise ook voor eene enkele Zinspreuk (...) zelfs verklaart Meyer het in zyn' Woordenschat niet anders, dan met dit eene woord: dat daar wat mager is.

Op p. 329: Ceremonien (...) Kiliaen heeft het al op den lyst der basterdwoorden gezet: en zo deedt ook Meyer, Woordenschat I. deel, daar hy 't vertaalt, Dienstpleeghing, en Kerkdienst, Kerkgebaer, Kerkzede, enz.

Op p. 354: ... ijser-kruydt (...) zie ook Meyers Woordenschat II. deel, in Verbena, en Verbenaca.

Op p. 489: zie L. Meyer, Woordenschat III. deel by Zoudaet: doch die Latyn verstaat, kan het zelfde leezen by Kiliaen, die het zyne weder, gelyk hy zelf aantekent, ontleend heeft van Jo. Goropius Becanus: doch Meyer, die alles van anderen heeft, is niet gewoon iemand te noemen.

Bij zijn verwijzingen maakt Huydecoper geen onderscheid tussen Lodewijk Meijer enerzijds en de Woorden-Schat anderzijds. Welke druk hij heeft geraadpleegd vermeldt hij niet. Hetgeen Huydecoper uit de Woorden-Schat overneemt, toont aan dat hij gebruik heeft gemaakt van de uitgave van 1669, 1688, of 1698.

Opvallend is de herhaaldelijk kritische toon ten aanzien van Meyer: 'Doch Meyer, die alles van anderen heeft, is niet gewoon iemand te noemen'. Hierbij mag men niet vergeten dat de gekritiseerde zich in goed gezelschap bevindt. Degene tegen wie de meeste kritiek in het omvangrijke werk zich richt, is immers Vondel.

(4. Taalkunde - kritisch)

1759 (I). In de *Maendelyksche by-dragen ten opbouw van Neer-land's tael- en dicht-kunde*¹ is een ingezonden brief opgenomen van F.B.L.C. Achter deze letters verschuilt zich Frans Burman Luitenant Colonel, 1694 - 1764². De brief gaat over het woord 'braef':

Het is waer, gelyk de Heer Huydecoper zegt, dat dit woord door Kiliaen, en door Meyer onder de bastardwoorden gesteld wordt: doch die schryvers komen my niet voor van zoo groot een gewicht te zyn, dat men op hun enkel zeggen een woord bastard verklaren moet. Zy hebben beide hun nut, doch dat is, volgens myn oordeel, zoo groot niet, dat men zonder verder onderzoek, hun zeggen blindeling volgen moet. Ik heb beide die boeken naeuwkeurig onderzocht, en niet kunnen vinden, dat zy mannen van zeer groote geleerdheid geweest zyn: ook stellen zy de woorden maer eenvoudig neer, zonder eenige verdere verhandeling, of uitlegging.

Ik geloof, dat zy dit woord onder de bastardwoorden gesteld hebben, om dat het zelve in de Fransche tael zeer gebruikelyk is. Doch zoo die reeden doorgaet, moeten zeer veele woorden, welke lang voor goed Hollandsch gehouden zyn, en noch gehouden worden, bastardwoorden zyn. (...)

Om nu tot het woord BRAEF zelf te komen, wie zal ons zeggen, of het by ons uit de Fransche tael ingesloopen is, dan of het in de Fransche tael van ons overgenomen is?

De geringe waardering die Burman toont voor Kiliaan, relativeert zijn uitspraken over Meijer. Het merkwaardige is dat in geen enkele druk van de Woorden-Schat bij de bastaardwoorden een trefwoord 'Braef' of 'Braaf' of 'Brave' voorkomt.

(4. Taalkunde - misprijzend)

¹No. 4, voor den 1 van Sprockelmaend 1759. *Tael- en dicht-kundige by-dragen*: 57-61.

²Zie *Tael- en dicht-kundige by-dragen*: 3 en NNBWb IV: 353.

1759 (II). De redactie van de *Maendelijsche by-dragen* reageert in dezelfde aflevering¹:

De Heer F.B. zegt na naeuwkeurig onderzoek niet te hebben kunnen vinden dat de twee Schryvers Meyer en Kiliaen mannen van zeer groote geleerdheid geweest zyn. wy antwoorden:

(1) Nopende den eersten, L. Meyer, dat die ons altyds in het taelkundige alleen is voorgekomen een matig geleerd man geweest te zyn, die ene vry goede, docht echter ene zeer oppervlakkige, kennis bezat, van den aert en analogie zyner moedertale. Echter zyn zyne drie toneelstukken, de Looghenaer, de verloofde Konings-bruid en het ghulde Vlies voor enen taelminnaer over lezens waetdig².

(2) Doch wat het woordenboek van Cornelis van Kiel (gemeenlyk C. Kilianus) aengaet, wy zien nog geene reden, om dat, (over 's mans kunde in 't gemeen zullen wy ons nu niet uitlaten, uit een woordenboek alleen kan men daer van niet oordeelen, en, van zyne andere werken te spreken, is hier de plaetz niet) zo gering te achten. 't Is onbetwistbaer belachlyk alle woorden te willen bastard verklaren, die in 't Fransch mede gebruiklyk zyn. (...) Doch men vindt ook woorden die in beide de talen van later gebruik en van elders ingekomen zyn. Deze kunnen wy niet zien dat by ons het burgerrecht verdienen om dat de Franschen, noch ook by hen, om dat wy dezelve mede in gebruik hebben. Zy zyn en blyven bastard.

Onder deze laatste heeft Kiliaen (en Meyer schryvt den dezen doorgaends maer uit) met goed recht ook BRAEF gerekend en dieswege op ene afzonderlyke lyst onder de bastardwoorden geplaetst.

Het vak van woordenboekschrijver staat bij de redactie niet bepaald in aanzien. Vooral Meijer had het beter bij zijn toneelstukken kunnen laten. Ook nu geldt dat er niet wordt gesproken over de Woorden-Schat of over een bepaalde druk, maar simpelweg over 'Meyer'. De uitspraak 'en Meyer schryvt den dezen doorgaends maer uit' zal later door anderen worden overgenomen.

(4. Taalkunde - misprijzend)

1788. R. Arrenberg bewerkte het *Naamregister van de bekendste en meest in gebruik zynde Nederduitsche boeken*. Daarin is opgenomen³:

Meyers (L.) Woordenschat / vermeerderd door E.W. Cramerus, 1778, Amsterdam / J.

Allart, elfde druk. 2 4.

Een prijs van twee gulden en vier stuivers. Het jaar van uitgave moet zijn 1777. Misschien is de fout overgenomen uit de *Alphabetische naamlyst van boeken*⁴.

(1. Bibliografie - neutraal)

1795. A. Ypeij, in de *Beknopte letterkundige geschiedenis der sijstematische godgeleerdheid*⁵:

Zeker naamloos Schrijver, - eerst hield men er Spinoza voor (...) doch naderhand bleek hij te zijn L. Meijer, een Amsterdamsch geneesheer, bekend door het van hem geschreeven Woordenschat, een vriend van Spinoza, gaf ten jaare 1666 te Amsterdam (...) een boek uit, 't welk getijtd was, Philosophia Sacrae Scripturae interpres ...

Meijer, een Amsterdams geneesheer, is bekend van 'het Woordenschat'.

(2. Godgeleerdheid - neutraal)

¹Tael- en dicht-kundige by-dragen: 62-64.

²Lees: waardig.

³Arrenberg 1788: 352.

⁴Zie boven, commerciële verwijzingen, 1779.

⁵Ypeij 1795: 87.

1799 - 1811. De twaalfde druk van de *Woorden-Schat* wordt in 1805 niet meer uitgegeven door J. Allart, maar door Blussé & Zoon. Een oorzaak hiervan zou kunnen zijn dat Allart in de jaren 1799 - 1811 in elf delen uitgeeft het *Nederduitsch taalkundig woordenboek* van P. Weiland. Bij het moderne werk van Weiland steekt de *Woorden-Schat* als verouderd af, in het bijzonder het derde deel, om welk deel de *Woorden-Schat* in de negentiende eeuw juist nog ter hand wordt genomen¹.

Uit dit oogpunt is het niet onbegrijpelijk dat Weiland zijn illustere voorganger in het omvangrijke werk liever niet als bron vermeldt. En vermakelijk is het te zien hoe een hoogst enkele maal 'Meyer' toch nog ten tonele verschijnt:

In het artikel BRAAF: 'Kiliaan en Meyer stellen dit woord op de lijst der basterdwoorden'.²

In het artikel MISTELBOOM: 'Eene plant, die in het (...) lat. viscum (...) heet, bij L. Meyer marentakken genaamd, dewijl men met de plant, om hare taaheid, maren, dat is binden, kan'.

In het artikel NUVER: 'Voords, is bij Meyer en Kil. een werkw. nuveren, uveren, in de beteekenis van eischen, begeren, overeenkomende met het lat. avere'.

In het *WNT* is Weiland trouwens met de bewijspplaatsen uit zijn *Kunstwoordenboek* van 1824 opvallend dikwijls te signaleren bij een groep lexicografische bronnen onder wie Meijer zich in de voorhoede bevindt.

(1805 - 3. Lexicografie - welwillend)

1804 - 1808. In deel IV van de *Naamlijst van uitgekomen boeken, kaarten, prentwerken, enz.*³ is opgenomen een 'Lijst Van Nieuw Uitgekomen Boeken, In Februarij 1805. No. I.' Op p. 107, onder 'Taal- En Dichtk. En Tooneelspellen' staat:

L. Meijer's, Woordenschat (...) Twaalfde Druk. gr. 8vo Te Dordr. bij A. Blussé en Zoon. f 2 / 12 / --.

Dat is dus een prijs van 2 gulden en 12 stuivers.

(1806 - 1. Bibliografie - neutraal)

1805. De zojuist verschenen twaalfde druk van de *Woorden-Schat* wordt besproken in de *Algemeene vaderlandsche letter-oefeningen, waarin de boeken en schriften, die dagelijks in ons vaderland en elders uitkomen, oordeelkundig tevens en vrijmoedig verhandeld worden*⁴. De lovende bespreking is voor een deel overgenomen uit het voorwoord van de nieuwe uitgave:

Ten dienste van de zulken, die met dit nuttig en ongemeen sterk begeerd Boek niet genoeg bekend zijn, willen wij deszelfs opkomst en voortgang in eenige volzinnen leeren kennen. (...) Uit hoofde van den sterken aftrek des Werks, was eene herhaalde oplage telkens noodig, en kwam het nimmer van nieuws ten voorschijn, zonder meer of min aanmerkelijke bijvoegzels of verbeteringen. (...) De veelvuldige nuttigheid deezes Werks, in meer dan één opzigt, zal uit deeze algemeene opgave van den inhoud kunnen blijken. Beoeffenaars van de oude Nederduitsche Taale, met naame, zullen het met voordeel raadpleegen.

Ter illustratie van de laatste bewering is een aantal artikelen uit deel III in de bespreking opgenomen.

(3. Lexicografie - lovend)

¹Zie hierover p. 312 van deze studie.

²Een ingang **Braaven** komt in 1669 uitsluitend voor in het deel met verouderde en ongewone woorden. Bij de bastaardwoorden vindt men alleen **Braveren**. De bron van deze bewering zal wel gezocht moeten worden in de *Maendelijksche by-dragen* van 1759. Zie boven: **1759 (I) en (II)**.

³Zie: *Naamlijst*.

⁴1805 Eerste stuk: 723-726.

1809. Het *Archief voor Nederlandsche taalkunde*¹ bevat een ‘Verslag betreffende de bastaardwoorden, den 8sten mei 1809 bij de tweede klasse van het Koninklijk instituut uitgebragt door Mr. W. Bilderdijk, c.s.’ In dit verslag is sprake van een commissie die in opdracht van de ‘Kunst- en Letterkweekenden Koning’ zich heeft gebogen over de vraag op welke wijze men ongewenste bastaardwoorden uit de moedertaal zal kunnen weren.

De commissie is tot de conclusie gekomen dat twee verschillende lijsten moeten worden opgesteld. Eén lijst met bastaardwoorden die verwerpelijk zijn en die door zuiver Nederlandse woorden vervangen behoren te worden. En één lijst met bastaardwoorden die men in de moedertaal niet kan of wil missen. Voor dit werk moet een speciale commissie worden aangesteld:

De Leden zouden bijzonder verplicht dienen te worden, op ieder gedeelte te raadplegen zoo met Kiliaan, als Plantijn, met Meijers Woordenschat, de Inleidingen van Huig en Willem de Groot², de Kamer In liefde bloeiende, en voorts met zoodanige schriften, als in elk der vakken, of in het algemeen, als in zuiver Nederduitsch vervat, bekend zijn.

Tot de commissie die hier verslag uitbrengt, behoren blijkens de ondertekening: W. Bilderdijk, M. Siegenbeek, P. Weiland, J.H. van der Palm, en J.W. Bussingh. Voorwaar geen geringe eer voor de Woorden-Schat.

(4. Taalkunde - lovend)

1821. N.G. van Kampen noemt de Woorden-Schat in zijn *Beknopte geschiedenis der letteren en wetenschappen in de Nederlanden*³:

... verscheen (1654) de Woordenschat van Hofman, merkelijk vermeerderd en verbeterd door den Amsterdamschen Geneesheer Meijer, in drie deelen, bevattende verklaring van bastaardwoorden, kunst- en verouderde woorden ...

Van Kampen weet wel iets van de Woorden-Schat, maar niet alles is hem bekend. In 1654 bevat de Woorden-Schat geen drie delen, en is Meijer nog geen geneesheer.

(4. Letterkunde - neutraal)

1822. Volgens de auteurs van de *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk* is de Woorden-Schat in 1822 nog een gangbaar werk:

...Ludovicus Meijer (...) Deze was een Amsterdamsch geneesheer, bekend door zijn’ van hem geschreven Woordenschat, welk nuttig werk nog in algemeen gebruik is⁴.

(4. Godgeleerdheid – lovend)

1822. *Biographisch anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters* van Witsen Geysbeek⁵:

Meijer (Lodewijk), een oppervlakkig taalkundige (4), wiens Woordenschat meer dan twaalf malen gedrukt is...

Hierbij verwijst (4) naar: de Tael- en Dichtk. Bydragen, I Deel, bl. 62. Het daar uitgesproken oordeel wordt hier dus overgenomen⁶. Overigens is ‘meer dan twaalf malen’ wat te veel.

(4. Letterkunde - misprijzend)

¹Archief Nederlandsche taalkunde IV: 3-22.

²Willem de Groot was de jongste broer van Hugo de Groot. Hij bezorgde diens *Inleiding tot de Hollandsche rechts-geleertheyd* van 1631.

³Van Kampen 1821 I: 387.

⁴Ypeij en Dermout: 372, 373.

⁵Witsen Geysbeek III: 395.

⁶Zie boven: 1759 (II).

1826. In zijn *Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* wijdt Siegenbeek bijna een pagina aan de Woorden-Schat¹:

... de bekende Nederlandsche woordenschat, eerst, omtrent het midden dezer eeuw, opgesteld door Johan Hofman, en naderhand aanmerkelijk vermeerderd door Lodewijk Meijer, doctor in de medicijnen te Amsterdam. In de gedaante, waarin het door den laatstgenoemden gebragt werd, bestaat het werk uit drie deelen, van welke het eerste verklaringen van basterdwoorden, het tweede van konstwoorden, beide uit de achtbaarste Schrijveren bijeengebragt, het derde en minst beduidende verklaringen van verouderde woorden uit Melis Stoke, Spieghel en anderen behelst. Na menigvuldige uitgaven is hetzelfde, in 1787², met aanzienlijke toevoegselen en verbeteringen door E.W. Cramerus, in drie deelen in 8vo, in het licht gegeven, naar welken druk, in den jare 1804³, eene nieuwe, insgelijks verbeterde en vermeerderde uitgave, in het beknopter bestek van één boekdeel, te voorschijn kwam. Intusschen laat het werk, ook in zijn' tegenwoordigen staat, nog veel te wenschen overig.

Volgens Siegenbeek is de Woorden-Schat een bekend werk. Meijers derde deel, met de verouderde en ongewone woorden, ziet hij als het 'minst beduidende' van de drie delen. Ook na de laatste bewerkingen acht hij het werk nog verre van ideaal. Siegenbeek schijnt trouwens te menen dat de Woorden-Schat van 1777 in drie banden gebonden was⁴.

(4. Letterkunde - kritisch)

1832. In de *Alphabetische naamlijst van boeken, welke sedert het jaar 1790 tot en met het jaar 1831, in Noord-Nederland zijn uitgekomen* is de Woorden-Schat opgenomen. De prijs bedraagt twee gulden en zestig cent en in plaats van A. Blussé & Zoon noemt de lijst als uitgever Blussé en Van Braam⁵:

Meijer (L.), woordenschat. 12de druk, gr. 8vo, 1805. Dordrecht, Blussé en van Braam ... 2,60⁶.

(1. Bibliografie - neutraal)

1835. J.H. Hoeufft maakt een aantal 'Taalkundige aantekeningen' in het *Taalkundig magazijn*⁷. Hierin:

Hood, voor hoofd (...) Dat dit geene verbastering zij, blijkt uit Kiliaan en Meijers Woordenschat, alwaar het onder de verouderde woorden voorkomt.

(4. Taalkunde - welwillend)

1840. In het *Taalkundig magazijn* schrijft J.H. Hoeufft 'Iets over de namen der maanden'⁸. Herhaaldelijk verwijst hij naar 'Meijer', slechts hoogst zelden naar de Woorden-Schat. Jaartal of druk vermeldt hij niet. Meijer wordt door hem nogal eens genoemd in combinatie met Kiliaan, die door Meijer soms 'getrouwelijk verduitscht' is:

Grasmaand: Bij ons werd deze maand (...) oudtijds Paaschmaand genaamd, onder welke benaming dezelve ook voorkomt bij Meijer, in zijne verouderde woorden.

¹Siegenbeek 1826: 226, 227.

²Moet zijn: 1777.

³Moet zijn: 1805.

⁴In 1777 heeft ieder deel van de Woorden-Schat een aparte paginering. In 1805 loopt de paginering dóór in de drie delen. Toch is ook de uitgave van 1777 over het algemeen gebonden geweest in één enkele band. Er is slechts één exemplaar bekend in drie banden gebonden. Het bevindt zich in de U.B. te Gent, sign. B.L. 831.

⁵Zie ook p. 314 e.v. van deze studie.

⁶*Alphabetische naamlijst*: 392.

⁷Zie Hoeufft 1835.

⁸Zie Hoeufft 1840.

Zomermaand: Kiliaan noemt haar Weydmaend; mensis, zegt hij, quo pecora in pascua ducuntur, welke woorden, op het woord Weidmaandt, getrouwelijk verduitscht worden door Meijer ...

Hooimaand: Oudtijds verstond men door Weddermaand of Wedermaand, volgens Meijer, deze maand July; doch, volgens Kiliaan, de Zomermaand ...

(Een fout, die is ontstaan in de eerste uitgave na Meijers dood:

W-S 1669 III Weedermaandt, weddermaandt -- zomermaandt.

W-S 1688 III Weedermaandt, weddermaandt -- zomermaandt / Julius genaamd.)

Wintermaand: Dat zij oudtijds hier te lande ook alzo genaamd is geweest, blijkt uit Meijers Woordenschat, bij wien onder de verouderde woorden voorkomt: Heilighmaandt, Wintermaand (...) Bij Kiliaan vindt men almede "Wolfsmaand, quasi dicas luparius mensis, quod scilicet lupi tum atrocius grassentur", hetwelk Meijer woordelijk in het Nederlandsch overneemt.

(4. Taalkunde - welwillend)

1842. 'Beamen of beademen?' vraagt A. de Jager in het *Taalkundig magazijn*¹:

Iets beamen zegt men voor iets toestemmen, goedkeuren, bij Hooft en andere vroegere schrijvers, met frequentativen vorm, amelen, beamelen, bij Halma beamenen.

Volgens Weiland is dit woord van een verouderd werkwoord amen, dat wel hetzelfde zal zijn als het Hoogd. ahmen, in nachahmen, d.i. navolgen; naar Meijer en Bilderdijk (...)

evenwel zegt het eigenlijk amen zeggen...

Echter, pas in de Woorden-Schat van 1720 is opgenomen:

Beamelen - toestemmen / zo veel als amen op iet zeggen

(4. Taalkunde - welwillend)

1850. In de *Schets eener geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*² bericht Snellaert:

Lodewyk Meijer, van elders door eenige treurspelen bekend, vulde den Nederlandschen Woordenschat van Jan Hofman met nieuwe voorwerpen aen. Deze woordenschat is eene verklarende lyst van bastaerd-, konst- en verouderde woorden, doch die, hoe zeer ook geacht en hoe dikwyls tot zelfs in onze dagen herdrukt, tamelyk onvolledig is gebleven.

De Woorden-Schat, zeer geacht, dikwyls herdrukt, doch tamelyk onvolledig....

(4. Letterkunde - welwillend)

1852. Ook Van der Aa maakt melding van de Woorden-Schat:

Meyer (Ludovicus of Lodewijk), in de tweede helft der XVIIe eeuw, geneesheer te Amsterdam, maakte zich als taalkundige en als cartesiansch wijsgeer bekend. Zijn bekendste werk is zijn Woordenschat, waarvan in 1777 te Amsterdam de elfde druk, ten nutte der Nederlanders, in woorden en spelling, doorgaans verbeterd en zeer merkelyk vermeerderd door Ernst Willem Cramerus, in 3 d. kl. 8°. en in 1805 te Dordrecht de twaalfde druk verscheen³.

De vermelding wekt de indruk dat de Woorden-Schat van 1777 in drie delen was gebonden, hetgeen, voor zover wij weten, slechts zelden het geval is geweest. Voor deze druk is met recht het formaat klein octavo genoemd. De rol van Hofman blijkt niet bekend.

(1. Biografie – neutraal)

1853. In *Godgeleerd Nederland* besteedt B. Glasius een hele pagina aan Lodewijk Meijer. Voor hem telt vooral diens *Philosophia*:

Ludovicus of Lodewijk Meijer was in de laatste helft der zeventiende eeuw geneesheer te Amsterdam en heeft zich door zijn Woordenschat, waarvan de negende druk, Amst.

1731, voor ons ligt, niet ongunstig bekend gemaakt. Het is echter niet alleen deze, en nog

¹De Jager 1842.

²Snellaert 1850: 173.

³Van der Aa V: M 247.

minder zijn het eenige tooneelstukken, welke zijnen naam tot de nakomelingschap hebben overgebracht; doch in 1666 verscheen er een werk onder den titel: *Philosophia Sacrae Scripturae interpres*. ...

(2. Godgeleerdheid - welwillend)

1857. Het *Beknopt biographisch handwoordenboek van Nederland* van Kobus en De Rivecourt geeft de geschiedenis van de Woorden-Schat nogal slordig weer¹:

Meijer (Lodewijk) (...) De door J. Hofman opgestelde Nederlandsche woordenschat is door hem aanmerkelijk vermeerderd uitgegeven in 3 dln. Het werk beleefde menigvuldige uitgaven, o.a. nog in 1787 met aanzienlijke toevoegselen en verbeteringen door E.W. Cramerus, in 3 dln. 8vo, naar welken druk in 1804 al weder eene verb. uitgave te voorschijn kwam, in één boekdeel. En nog laat het veel te wenschen over.

Drie delen bevat de Woorden-Schat pas in 1669. De uitgave van Cramerus verschijnt in 1777 als één deel, en de laatste druk ziet het licht in 1805.

(1. Biografie - kritisch)

1858. In het *Vaderlandsch museum*² meent C.P. Serrure in 1858 dat de Woorden-Schat nog dikwijls wordt geraadpleegd en soms Kiliaan nog aan kan vullen:

Meer algemeen bekend is de Woordenschat van L. Meyer, die tot heden toe in veler handen is, en soms met vrucht nog naest Kiliaan, kan geraadpleegd worden.

Serrure memoreert de manier waarop Meijer het woordenboek van druk tot druk heeft uitgebreid, en besluit:

Door het verschynen van Weilands Kunst-woordenboek en andere werken, die meer op de hoogte der wetenschappen staen en naer de behoeften van onzen leeftijd zijn ingericht, zal de arbeid van den amsterdamschen geneesheer al meer en meer in vergetelheid geraken, juist zooals vroeger die van den antwerpschen schepen³ onbruikbaar was geworden. Het is nochtans merkwaardig, dat, zoowel het boekjen van Vande Werve, als dat van Meyer, elk meer dan eene eeuw lang gedrukt en herdrukt werden.

(3. Lexicografie - welwillend)

1858. Vanwege de onvolledigheid van Serrure's berichtgeving over de Woorden-Schat, schrijft A. de Jager 'Over Meijers Woordenschat' in de *Algemeene konst- en letterbode*⁴. De Jager is 'In het bezit van alle twaalf de uitgaven van den Woordenschat' en wijst erop dat Hofman de samensteller is van de eerste, zeer zeldzame, druk. De tweede druk bevat volgens De Jager 'een uitvoerig en belangrijk berigt van L. Meijer':

De voorrede van Meijer, naar 't schijnt steeds ongelezen gebleven, is, met eenige verandering het werk blijven vergezellen tot in de tiende uitgave toe ...

Aan de vijfde druk voegt Meijer een derde deel toe. Hiervan meent De Jager:

Overigens mag het niet worden ontkend, dat juist dit derde deel, ondanks zijne onvolledigheid, en het gebrekkige, dat hier en daar de verklaring aankleeft, het belangrijkste gedeelte des Woordenschats uitmaakt, en zeker niet het minst er toe zal hebben bijgedragen, dat het werkje bij voortduring sterk getrokken en dien ten gevolge herhaaldelijk herdrukt werd. (...)

Om de Basterd- en Kunstwoorden te verstaan, bezitten wij thans andere en betere wegwijzers; en wat de verouderde woorden betreft: het is zoo, tot verstand van dezen wordt Meijers Woordenschat nog wel eens opgeslagen en aangehaald; doch door

¹Kobus en De Rivecourt II: 289.

²*Vaderlandsch museum* II: 116-118, in een artikel over 'Jan vande Werve'.

³nl. Van den Werve.

⁴Zie De Jager 1858.

deskundigen nimmer dan met den wensch, dat ons eens een beter en vollediger woordenboek op onze schrijvers der zestiende en zeventiende eeuw mogt geschonken worden.

De Jager ziet het derde deel, met 'verouderde woorden', als het meest belangrijke van de drie en als het enige deel dat nog wel eens gebruikt wordt in 1858. Het vraagstuk welke drukken voor rekening van Meijer komen, roert hij niet aan.

(3. Lexicografie - kritisch)

1875. A. de Jager besteedt in *Taal- en letteroefeningen*¹ niet minder dan 38 pagina's aan een uitvoerige bespreking van de Woorden-Schat. Hij geeft eerst een aantal gegevens betreffende Hofman, Meijer en A.L. Kók. Daarna beschrijft hij de verschillende drukken van de Woorden-Schat, met een vrijwel volledige weergave der voorwoorden.

De Jager begint op welwillende toon, maar hoe later de druk die aan de beurt is, hoe kritischer de bespreking wordt. Het artikel is omvangrijk en De Jager is in zijn tijd een invloedrijk taalgeleerde geweest. Zijn oordeel over de Woorden-Schat pakt dermate vernietigend uit dat het na het verschijnen van deze bespreking bepaald van moed getuigde om als taalkundige nog openlijk gebruik te maken van de Woorden-Schat.

De eerste kritiek klinkt bij de vierde druk en betreft het deel Konstwoorden:

De Vierde Druk (...) In de Konstwoorden vindt men opgaven, die men er niet licht zoeken zou. Op het woord Vena ontmoet men eene opgave van niet minder dan 59 verschillende aderen, met hare latijnsche, en (zo goed mogelijke) nederlandsche benamingen; op Vinum 45 soorten van wijn opgeteld en vertolkt; op Urina 37erlei soorten van die vloeistof, op

Morbus niet minder dan 138 (zegge honderd acht en dertig) ziekten ...

De toeleeg is blijkbaar om de latijnsche uitdrukkingen zoo letterlijk mogelijk in de vertaling weêr te geven, doch deze is dan ook somwijlen van de zonderlingste soort. Zoo is Aristocratia besterheersching, Aristocraticus besterheerschigh, Automatopoëtica zelfbeweegselmaakkunde. Capacitas begrijpigheïd. Cognitio quidditativa wathedighe

kennis. Constellatio t'zamensterring. Dependētia aptitudinalis bequaamheidighe afhangendheit...

De vijfde druk bevat een nieuw, derde deel waarin soms verklaringen worden toegevoegd:

Hier zij alleen gewaarschuwd, geen hoogen dunk te koesteren aangaande de beloofde "taalkundighe aanmerkingen en wijdloopige verklaaringen". Waar ik ze heb nagegaan, heb ik steeds bevonden, dat ze uit Kiliaan zijn overgenomen (...) Waar werkelijk iets nieuws voorkomt - dat vrij zeldzaam het geval is - heeft het niet de beste gehalte.

Gekomen bij de twaalfde druk van 1805, geeft De Jager als zijn mening dat de delen Bastaardwoorden en Konstwoorden volkomen waardeloos zijn geworden. Echter, de Woorden-Schat wordt in 1875 nog steeds geraadpleegd, omwille van het derde gedeelte:

Aangaande de Basterdwoorden en Kunstwoorden zal ik aangaande de juistheid van de opgenomen uitdrukkingen en hare verklaringen niet in een opzettelijk onderzoek treden.

Die gedeelten van den Woordenschat hebben thans volstrekt geen belang meer. Zij zijn sedert lang vervangen door handleidingen van oneindig meer waarde, b.v. de Kunstwoordenboeken van Weiland en bovenal van Kramers. Zoo Meijers boek nog belang heeft en werkelijk gezocht wordt, dan is het om het Derde Deel, om de Verouderde Woorden. Wijden we dus daaraan meer bijzonder de aandacht.(...)

Het was een gelukkige gedachte van Meijer, dat hij aan den vijfden Druk van den Woordenschat eene afdeeling toevoegde, behelzende de in zijnen tijd verouderde en ongewone woorden. Aan zulk eene handleiding bestond groot behoefte. (...) De vraag is nu: was Meijer voor die taak berekend? hoe heeft hij er zich van gekwetent?

¹Zie De Jager 1875.

De Jager verwijst nu naar het afkeurend oordeel van Frans Burman en naar dat van de ‘Redactie van het maandwerk’ waarin Burman dat oordeel gaf¹, en vervolgt:

Met dit oordeel kan ik mij wel vereenigen. Aan ijverige werkzaamheid, aan zucht om de zuiverheid zijner moedertaal te helpen bevorderen, ontbrak het hem² niet; doch daaraan waren zijne kennis der taal en zijne bekendheid met de vroegere nederlandsche schrijvers niet geëvenredigd. Hij was daarenboven niet vrij van aanmatiging. (...) Het Derde Deel van den Woordenschat zeide hij vergaderd te hebben zoo uit oude Nederduitsche Schriften, als uit Spiegel, Roemer Visscher, Coornhert, Hooft, Koster, Cats, Huighens, Van Vondel, De Dekker en andere taalkundige Schrijvers. Intusschen is het zeker, dat het meeste deel der door hem opgenomen woorden niet bij de met name genoemde schrijvers voorkomt, en dat daarentegen die schrijvers ontalrijk veel uitdrukkingen bevatten, welke hadden moeten worden, maar echter niet zijn opgenomen. Mijne ervaring is volkomen die van de straks genoemde Bydragers³: “Meijer schrijft Kiliaan doorgaans maar uit”.

Vooraf ga, ten blijke van de onhandige wijze, waarop Kiliaan door Meijer is gebruikt, eene opgave van woorden, welker overneming volstrekt overtoellig kon heeten, naardien ze bij de door hem genoemde Nederlandsche schrijvers, naar ik meen, niet zijn aangetroffen. De laatste kritiek is onterecht, want Meijer heeft nooit beweerd dat in deel III uitsluitend woorden zijn opgenomen die voorkomen bij de Nederlandse schrijvers die hij opsomt in de titel van dit deel.

Om de waarde te doen kennen van het derde deel van de Woorden-Schat laat De Jager een vergelijkend onderzoek volgen tussen de verschillende drukken van dit deel. Hij geeft een lijst van in zijn ogen foutieve artikelen die zes pagina's beslaat, en besluit:

Mij dunkt, niet alleen het getal der fouten in een geschrift van betrekkelijk zoo geringen omvang, maar ook de aard van vele dier misstellingen, geven recht tot het vonnis, dat die waarde uiterst gering is, van de eerste uitgave tot de laatste toe. Hofmans oorspronkelijke lijst is misschien wel het nauwkeurigst geweest. Maar noch Meijer, noch Hoogstraten, noch Cramerus hebben getoond, eenige bekwaamheid te bezitten voor wat zij op zich namen (...) De laatste uitgave, die heet “verder beschaafd en verrijkt door den arbeid van verscheiden Taalminnaars”, is (...) één der slechtste.

Hofman wordt hier ten onrechte genoemd, want deel III verschijnt pas in 1669. Bovendien, veel fouten die De Jager in het derde deel opmerkt, zijn het gevolg van zetfouten die werden gemaakt in de zeven drukken na 1669. Echter, de kwaliteit van het derde deel is hier de bezem geworden waarmee Meijer en alle latere bewerkers van de Woorden-Schat op één hoop worden geveegd, om hen vervolgens, samen met het woordenboek zelf, in het vuilnisvat te doen belanden:

Verdient zulk een boek nog steeds geraadpleegd en als autoriteit aangehaald te worden? Reeds lang heb ik bemerkt, dat op Meijer niet veel te rekenen was, en meermalen op onnauwkeurigheden gewezen; maar dat het met hem gesteld was, als ik nu heb bevonden: dit heeft mij zelven verbaasd. Het boek verdient niet het minste vertrouwen.

Vanwaar deze ongemeen harde kritiek? Zouden er nog meer motieven zijn geweest dan de eventuele tekortkomingen van de Woorden-Schat? Mogelijk komen wij een dergelijk motief tegen aan het einde van De Jagers' artikel:

Wijlen mijn vriend Oudemans, wiens ijver en nauwkeurigheid niet altijd met de noodige kritiek gepaard ging, is het slachtoffer van zijn te groot vertrouwen geworden in zijne met al te groote bescheidenheid getitelde: Bijdrage tot een Oud- en Middelnederlandsch Woordenboek. We ontmoeten daardoor in dat werk eene reeks van uitdrukkingen en vormen, die nooit bestaan hebben, als: Amering, Barer, Bedrappen, Benoodsen, Boezemen (voor intoomen, inbinden), Dieling, Dogerslachtigheid, Groon, Hoelduif, Iegelwelk, Inboorlingersse, Inschelling, Kakappel, Kamaterij, Keefdom, Lem, Lorenhandeling, Lundelaar, Lung, Meynssenije, Pedmelen, Reedehaven.

¹Zie boven: 1759 (I) en (II).

²nl. Meijer.

³nl. de ‘redactie van het maandwerk’. Zie boven: 1759 (II).

Van de 22 trefwoorden die De Jager hier noemt, zijn er in de Woorden-Schat van 1669, de laatste bewerking van Meijer zelf, slechts acht aanwezig in de gegeven vorm. En zelfs deze acht zijn niet alle fout. Van de resterende 14 trefwoorden zijn er twee in 1669 nog niet opgenomen en zijn de overige 12 pas in de uitgaven ná 1669 door zetfouten tot nonsens-trefwoorden geworden.

Als De Jager de moeite had genomen deze trefwoorden na te slaan in de verschillende drukken van de Woorden-Schat - hij had ze in 1858 alle twaalf in huis - dan had hij kunnen constateren dat het hier meestal ging om fouten in latere drukken. Men krijgt de indruk dat De Jager weinig behoefte heeft gehad aan nuanceren. De onmogelijke trefwoorden in het werk van Oudemans schreef hij op rekening van Meijer en van diens woordenboek en daarmee uit. Het blijkt echter, dat De Jager zelf wel enige mede-verantwoordelijkheid heeft gedragen voor vreemde trefwoorden die Oudemans in zijn werk een plaats gaf. Dit is te lezen in het Voorbericht van Oudemans, in het eerste deel van zijn *Bijdrage tot een middel- en oudnederlandsch woordenboek*¹:

Van tijd tot tijd heb ik woorden ontmoet, waarvan de beteekenis mij duister was. Ik had die achterwege kunnen laten, dewijl ik toch geene de minste aanspraak op volledigheid maak, doch de zucht, om zoo veel te geven als mij doenlijk was, deed mij besluiten mijne hooggeachte vrienden Prof. De Vries en Dr. De Jager daaromtrent te raadplegen. Eenige dezer woorden werden met de meeste welwillendheid door gezegde geleerden verklaard, en de overigen aan corruptie in den tekst toegeschreven. Voor deze vriendschappelijke hulp betuig ik beiden mijnen oprechten dank.

En er was meer. Oudemans overleed in 1874. Het vijfde deel van zijn *Bijdrage* verschijnt nog in datzelfde jaar. Vóór dit deel deelt de uitgever mee dat de tekst van de *Bijdrage* door Oudemans geheel voltooid was, maar:

Ter geruststelling kan ik verder nog mededeelen, dat Dr. A. de Jager, op uitdrukkelijk verlangen van den Schrijver, zich welwillend bereid heeft verklaard zijn oog te laten gaan over het nog te leveren gedeelte.

Na de dood van Oudemans heeft De Jager de supervisie gehad over de laatste twee van in totaal zeven delen. Wanneer men nu in het zevende deel van Oudemans' *Bijdrage* de volgende twee artikelen aantreft:

Vurecht. Vrees. Meyer.

Vurechten. Vreezen. Ibid.

en men constateert dat noch in de Woorden-Schat van 1669, noch in die van 1805, noch in enige andere druk, de trefwoorden in deze vorm voorkomen², dan vraagt men zich af op welke wijze De Jager 'zijn oog heeft laten gaan over het nog te leveren gedeelte'.³ In elk geval wordt in de laatste twee delen van Oudemans' *Bijdrage* minder naar Meijer verwezen, en veel uitvoeriger uit werk van A. de Jager geciteerd dan in de eerdere delen.

Als afsluiting van het artikel over 'Meijers Woordenschat' oppert De Jager dat een bekorte bewerking van de *Bijdrage* van Oudemans een handboek zou opleveren dat:

...een niet minderen opgang zou verdienen en verwerven, dan aan den nu voor goed uitgediend hebbenden Woordenschat van Meijer, zoo langen tijd (...) ten deel viel.

(3. Lexicografie - misprijzend)

¹Oudemans I: VII.

²In 1669 en in alle drukken erna, treft men de volgende vormen als trefwoord aan: Vorcht, vrocht, vrucht, vurcht, vorchten, vruchten, vurchten. De vormen **Vurecht** en **Vurechten** zullen een gevolg zijn van verkeerd lezen. In de laatste 12 jaar van zijn leven kon Oudemans nog slechts zien met één oog. Zie Sanders 1998: 86, 87.

³Kenmerkend is ook dat De Jager in zijn artikel de titel van Oudemans' *Bijdrage tot een middel- en oudnederlandsch woordenboek* verandert in *Bijdrage tot een Oud- en Middelnederlandsch Woordenboek*. Oudemans koos zijn titel echter zeer bewust. Voor hem was 'oudnederlandsch' de taalfase die na het middelnederlands komt, zonder nog nieuwnederlands te kunnen heten. Zie hierover Michels 1957-1964 IV: 254-261, 'Oudemans en Verdam'.

1875. A. de Jager geeft in het eerste deel van zijn *Woordenboek der frequentatieven in het Nederlandsch*¹ een soort bronnenlijst, een ‘Aanwijzing van eenige verkorte aanhalingen en gebruikte uitgaven’. Hier lezen we:

Meijer. - L. Meijers Woordenschat enz. Twaalfde Druk. Dordrecht, 1805.

De Jager gebruikt hier de naam ‘Meijer’ om te verwijzen naar de laatste druk van de Woorden-Schat. In het werk zelf wordt de Woorden-Schat zelden genoemd en is ook wel eens verwezen naar een andere druk.

(3. Lexicografie - welwillend)

1878. In het geïllustreerde volkstijdschrift *Eigen haard* schrijft H.C. Rogge over ‘Dokter Meyer’²:

Meyer was een niet onverdienstelijk beoefenaar van onze moedertaal. Hij was, zooals weinigen, vertrouwd met de letterkunde van zijn tijd. De vreemde en verouderde woorden, alsmede de kunsttermen, die hij vond in de dicht- en prozawerken van de voormalige rederijders, van Vondel en Huyghens, van Hooft en De Groot en vele andere schrijvers, teekende hij zorgvuldig op en gaf hij als een Nederlandsche woordenschat in het licht, eene verzameling, die tot in het begin dezer eeuw telkens herdrukt, nog hare waarde niet verloren heeft.

(1. Biografie - lovend)

1878. *Biographisch woordenboek* van Huberts, Elberts en Van den Branden over

Meijer³: Hij schreef: Woordenschat, waarvan in 1777 te Amsterdam een elfde druk verscheen, vervattende: Basterdwoorden, kunstwoorden en verouderde woorden, ten nutte der

Nederlanders in woorden en spelling doorgaans verbeterd en zeer merklijk vermeerderd door Ernst Willem Cramerus, (12e druk Dordr. 1805);

De schrijver van deze bijdrage heeft waarschijnlijk wel de elfde druk van de Woorden-Schat in handen gehad, maar niet de twaalfde, anders zouden de ‘verscheiden taalminnaars’ als bewerkers van 1805 wel zijn genoemd.

(1. Biografie - neutraal)

1885. In *Vermomde en naamlooze schrijvers*⁴ wordt meegedeeld dat de *Nederlandsche woorden-schat* van 1650 is samengesteld door Johan Hofman. Dat blijkt nl. uit:

... de voorrede van de uitgave van 1654, welke geschreven is door Dr. L. Meyer, ten onregte voor den schrijver van het werk zelf gehouden. Zie Konst- en Letterbode 1858, bl. 213; Dr. de Jager, Taal- en Letteroef. (1875), bl. 39.

(1. Bibliografie - neutraal)

1890. Ook op onverwachte plaatsen treft men sporen van de Woorden-Schat. In het *Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden* verwijst Stallaert sporadisch naar de Woorden-Schat. Bijvoorbeeld in het artikel *Acten en Actitaten*, en in *Artificie*⁵.

(3. Lexicografie - welwillend)

1891. In de *Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche academie voor taal- en letterkunde* geeft H. Sermon een lijst van

¹De Jager 1875-1878, Deel I: XIV.

²Zie Rogge (H.C.) 1878.

³Huberts, Elberts en Van den Branden: 354.

⁴*Vermomde en naamlooze schrijvers* II, Naamloze geschriften: 663.

⁵Zie: Stallaert, deel I Leiden 1890.

...zoo wat drij honderd uitgaven en heruitgaven van Vlaamsche woordenboeken, gedaan van het begin der boekdrukkunst tot den jare 1700¹.

Meijer blijkt een aparte vermelding waard in de inleiding. Sermon noemt hem in één adem met Van den Werve:

Niet een dezer woordenboeken is in eene enkele taal geschreven; zij bevatten alle ten minste twee talen. Wel werden Van den Werve en Meyer de bastaardwoorden en gaven zij Vlaamsche woorden op, om die te vervangen...²

Ik heb reeds laten hooren, dat behalve Van den Werve en Meyer niemand een woordenboek geschreven heeft opzettelijk om Vlaamsch te leeren.³

Van den Werve en Meijer worden hier vermeld omdat zij bastaardwoorden wilden vervangen door 'Vlaamsche woorden'.

In zijn lijst geeft Sermon van de Woorden-Schat alle zeven drukken die in de zeventiende eeuw het licht hebben gezien. De titels van de uitgaven geeft hij meer of minder nauwkeurig weer, maar nooit geheel juist. Bij alle zeven is als samensteller genoemd 'Meyer (L.)'.

(3. Lexicografie - welwillend)

1892. *Biographisch woordenboek* van Frederiks en Van den Branden over Meijer⁴:

Zijn belangrijkste uitgave is de bewerking van een zgn. Kunstwoordenboek, waarvan de oospr. ed. van Johan Hofman, Haarl. 1650 bijna onbekend is, doch aan de Mij. der Ned. Lett. behoort. De 2e uitg., mede zeldzaam, in de bibl. van Letterk. aanwezig, is door hem verbeterd en vermeerderd onder den titel: *Nederlandtsche Woordenschat*, Amst. 1654. Het boek is gedurig, aanvankelijk door hem uitgebreid en eerst in onze eeuw door Weiland, gelijk deze door Kramers vervangen.

De onbekendheid van Meijers sterfdatum maakt het moeilijk vast te stellen welke bewerkingen van zijn hand zijn. De Woorden-Schat is hier een 'kunstwoordenboek'.

(1. Biografie - neutraal)

1895. J. Broeckaert, 'werkend lid der Koninklijke Vlaamsche academie', noemt en roemt de Woorden-Schat in de inleiding van zijn *Bastaardwoordenboek*⁵:

In 1650 verscheen er eindelijk een werk, dat geroepen scheen om het ingewortelde kwaad voorgoed uit te roeien. Wij bedoelen den Nederlandschen Woordenschat van L. Meyer, welk werk, eene verklarende lijst van bastaard-, kunst- en verouderde woorden bevattende, in navolging van wat daaromtrent door Van de Werve, Roerbagh⁶ en Thuys was geleverd, verscheidene uitgaven beleefde en thans nog door onze taalkundigen met vrucht kan worden geraadpleegd. De door dien schrijver aangevoerde beweegredenen om zijn boek uit te geven, waren zoo doorslaande, dat men alle gevoel van nationale fierheid moest verloren hebben om niet te bemerken waar de verwaarloozing der moedertaal naartoe leidde.

Broeckaert schijnt de Woorden-Schat in 1895 te beschouwen als een werk dat nog steeds bruikbaar is. Van de onstaansgeschiedenis weet hij niet veel. Binnen de artikelen van het *Bastaardwoordenboek* wijst hij herhaaldelijk naar de bron 'Meijer', zonder een bepaalde druk te noemen:

Abjudicatie (...) Afwijzing (Meijer) ...
Blaam (...) Naamschending, eervlek, schandvlek (Meijer).
Borduren. -- Naaldwerken, stikken (Meijer).
Buffet (...) Aanrechtbank⁷, aanrechttafel (Meijer) ...

(3. Lexicografie - lovend)

¹Sermon 1891: 250.

²Sermon 1891: 251.

³Sermon 1891: 253.

⁴Frederiks en Van den Branden: 516, 517.

⁵Broeckaert 1895: XI.

⁶Lees: Koerbagh.

⁷**Aanrechtbank** vinden we pas in de druk van 1805.

1896. K.O. Meinsma voert Meijer dikwijls ten tonele in zijn bekende werk *Spinoza en zijn kring*. Over diens lexicografisch werk schrijft hij¹:

Is de verdietschinge der vreemde woorden ook niet altijd even gelukkig, toch is het nut en gemak, door Meyer's Woordenschat - zijn naam kwam niet op den omslag, voor hij daar werkelijk recht op had - aan meer dan vijf achtereenvolgende geslachten bewezen, niet licht te overschatten.

(2. Wijsbegeerte - lovend)

1899. Het *Middelnederlandsch woordenboek* heeft de Woorden-Schat niet bij de bronnen opgenomen. Toch zijn er minstens vijftien plaatsen in dit woordenboek waar 'Meyer', al dan niet samen met de 'Woordenschat', wordt genoemd². Soms gaat de verwijzing vergezeld van een citaat uit de Woorden-Schat, gewoonlijk zonder vermelding van de druk.

(3. Lexicografie - welwillend)

1899. J. Jacobs schrijft over *De verouderde woorden bij Kiliaan*³:

Uit gansch onze studie is gebleken dat er op vier woorden, die uitsluitend als vetus flandricum vermeld zijn door Kiliaan, er maar één inderdaad als Vlaamsch en terzelfder tijd verouderd mag aanzien worden. Wil dat nu zeggen dat de drie vierden der woorden, als vetus flandricum aangegeven, in Vlaanderen nog bestaan. Geenszins, want zooals hooger genoegzaam is bewezen, is zulks slechts het geval voor een vierde.

Dit alles zij gezegd om den ijver te koelen van sommige taalparticularisten, die beweren dat bijna elk vetus flandricum in onze Vlaamsche dialecten vroeger bestond en thans nog gesproken of geschreven wordt (...) In stede van de taal haren natuurlijken gang te laten gaan, doen zij haar geweld aan, en willen door alle middelen deze verouderde woorden tot nieuw leven wekken. En in dit streven werden zij geholpen door de woordenboekschrijvers (...) Inderdaad het is algemeen bekend dat Meyer, Halma, Weiland, en anderen Kiliaan eenvoudig hebben afgeschreven, zonder te onderzoeken of hunne artikels met de waarheid overeenkwamen.

Halma en Weiland als mede-zondaars van Meyer, welke laatste Jacobs trouwens af en toe als bron gebruikt. Jacobs verwijst naar hem met 'Meyer'. Het woordje 'Woordenschat' komt in het boek niet voor, evenmin de druk waarnaar is verwezen:

Maeltoete (...) Bij uitbr. beteekent het woord tol, schatting, cijns (Meyer) ...

Stapel (...) bij Meyer steel, ...

(3. Lexicografie - kritisch)

1906. Van J.J. Salverda de Grave verschijnt een omvangrijk werk over *De Franse woorden in het Nederlands*. Als één van zijn bronnen noemt hij de Woorden-Schat⁴:

6a. L. Meyers Woordenschat, Amsteldam, 1654.

In 1805 verscheen de 12e druk. (M.)

De kwaliteit van Meijers uitbreiding van het deel met bastaardwoorden in 1669 is door Salverda de Grave nader bestudeerd⁵:

De grootste uitbreiding heeft Meyer aan zijn werk gegeven in de druk van 1669. Ik heb nagegaan, voor de letters A -- D, welke woorden in die van 1669 voorkomen, en in die van 1663 nog ontbreken (...) Welke soort woorden nam hij op?

Onder de 143 genoemde zijn slechts 74 zeker Frans; als men zijn woordelijst in zijn geheel neemt, dan is de verhouding eerder nog ongunstiger voor die taal. Vooral treft ons dat er zo weinig woorden uit het dagelijks leven bij hem voorkomen. Het is daarom niet waarschijnlijk dat hij uitsluitend toevallig gehoorde of aangetroffen termen heeft

¹Meinsma 1896: 148, 149.

²CD-rom *Middelnederlandsch*. Zoekopdracht: Meyer.

³Jacobs 1899: 12, 13.

⁴Salverda de Grave 1906: 12.

⁵Salverda de Grave 1906: 13, 14.

opgenomen; integendeel, als men de druk van 1669 vergelijkt met de vorige, dan merkt men een streven op om de woordfamilies voltallig te maken (...)

Ik geloof dus dat hij wel degelijk Franse en Latijnse wordeboeken heeft gebruikt, en ons vertrouwen wordt daardoor wel enigszins geschokt. Immers, het wordt nu twijfelachtig of de woorden die hij opneemt werkelijk hier in gebruik zijn geweest. Die ongelukkige neiging tot systematies opnemen treft ons vooral als wij zijn woordelijst vergelijken met die van Kiliaan, bij wie dat streven in het geheel niet bestaat en wiens woorden dus veel meer bewijskracht hebben.

Maar overdrijven wij niet; de oorspronkelijke lijst die Meyer uitwerkte, was zonder twijfel niet zo “handwerksmässig” gemaakt; daarenboven pleit het voorkomen van bepaalde families van woorden bij Meyer toch zeker voor het bestaan van altans één of meer leden er van in het Nederlands van zijn tijd, al zijn in werkelijkheid die families er niet zó volledig vertegenwoordigd geweest.

Verder blijkt de *Woorden-Schat* voor het bekende werk van Salverda de Grave een bron van gewicht te zijn geweest.

(3. Lexicografie - welwillend)

1919. K.W. de Groot beziet ‘Het purisme van Stevin’¹. Stevin gebruikt Nederlandse vaktermen, maar ‘schrijft voor zijn geleerde lezers in margine de Latijnse termen’. De Groot vergelijkt Stevins Nederlandse vaktermen met ‘Kiliaan’. Als ze bij Kiliaan voorkomen dan zijn het bestaande termen geweest, zo niet dan zijn het nieuwvormingen van Stevin. Hoewel De Groot deze bewering enigszins afzwakt, komt het er toch op neer dat door Kiliaan alle in zijn tijd bestaande Nederlandse vaktermen werden vermeld, hetgeen een aanvechtbaar uitgangspunt is.

De Groot vergelijkt dezelfde Nederlandse vaktermen van Stevin met *Lod. Meyer's Woordenschat* uit 1745. Dat doet hij ‘Voor de nawerking’, wat dat dan ook wezen mag. Er is hier waarschijnlijk sprake van een overeenkomstige redenering als ten aanzien van Kiliaan: Als het Nederlandse vakwoord in 1745 nog wordt gebruikt, dan zal het in *Lod. Meyer's Woordenschat* wel te vinden zijn. Hetgeen wel iets zegt over de waarde die door De Groot wordt toegekend aan de *Woorden-Schat*.

Hoewel de druk van 1745 lang na Meijers tijd is verschenen, spreekt De Groot in het verdere artikel steeds over ‘Meyer’ en noemt hij de titel van het woordenboek niet meer. Hij doet dan uitspraken als: ‘Interessant is het, soms bij Meyer de overgang te zien van het oude Nederlandse woord op het nieuwe, waar hij ze n.l. alle twee geeft’.

(3. Lexicografie - lovend)

1921. Het artikel betreffende ‘Meijer (Dr. Lodewijk)’ beslaat in het *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* drie kolommen. Het is geschreven door W. Meijer. Ten aanzien van de *Woorden-Schat* - waar hij overigens niet al te veel van afweet – valt bij hem wel enige waardering te bespeuren:

Van zijn² eigen werken moet in de eerste plaats genoemd worden zijn *Woordenschat*, die gedurende 1½ eeuw op dat gebied het hoofdwerk bleef³.

(1. Biografie – welwillend)

1921. In *Chronicon Spinozanum* schrijft W.G. van der Tak over Lodewijk Meijer dat deze zijn loffelijkste werk heeft verricht door een woordenboek uit te geven en enkele malen aan te vullen en te vermeerderen, dat voor het eerst in 1650 was gepubliceerd door

¹De Groot 1919.

²n.l. van Meijer

³*NNWB* V: 345.

ene J. Hofman, een schrijver uit Haarlem. Deze Woordenschat is door vijf opeenvolgende generaties Nederlanders gebruikt¹:

Opus maxime laudabile peregit edendo atque aliquoties supplendo augendoque vocabulario, primo anno MDCLo in lucem edito a manu J. Hofmanii, literatoris cuiusdam Haarlemensis. Verborum Thesaurus (Woordenschat) ille - hic titulus operi inscriptus erat - continens innumerabilia verba peregrina, quorum significatio Belgice versa ac explicata est, quinque generibus Batavorum succedentibus usui fuit.

(2. Wijsbegeerte - lovend)

1921. Schrijvend over ‘De geneesheeren onder Spinoza’s vrienden’, merkt I. Fischer op met betrekking tot Meijer:

Hij maakte zich voor het Nederlandsch verdienstelijk door een woordenboek: “Nederlandtsche Woorden Schat” het eerst in 1650 verschenen, en door Meijer met talrijke zelfstandige bijdragen aangevuld (1654). Het feit, dat nog tot 1805 dit woordenboek in steeds verbeterden druk verscheen, bewijst ons de beteekenis, die het had².

(2. Wijsbegeerte – welwillend)

1924. Te Winkel geeft, in *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*³, een correcte beschrijving van de ontstaansgeschiedenis van de Woorden-Schat. Bij de uitgave van 1669 aangekomen, vervolgt hij:

Het bestond toen eigenlijk uit drie woordenboeken: 1 van bastaardwoorden, 2 van kunstwoorden en 3 van verouderde woorden. Het laatste was toen nieuw en litterarisch het meest van belang, omdat daarin allerlei bij oudere schrijvers voorkomende woorden gebrandmerkt werden als ouderwetsch, en opgegeven werd, welke woorden in dezen tijd konden gebruikt worden om dezelfde begrippen uit te drukken.

Hier weer het idee dat het derde deel van de Woorden-Schat het belangrijkste is geweest. Dat alle trefwoorden in deel III ‘ouderwetsch’ waren is niet juist. Het deel bood ook ongewone woorden een onderkomen. Dit misverstand is zeker in de hand gewerkt door het feit dat op de titelpagina vóórin de Woorden-Schat vanaf 1669 aangaande deel III alleen is vermeld dat het ‘verouderde woorden’ bevat.

(4. Letterkunde - welwillend)

1925. De Voofs, in ‘Purisme’⁴, merkt op:

Het feit dat Lodewijk Meyer, de bekende Spinozist en ijverig lid van Nil Volentibus, zoveel oude en nieuwe vernederlandste woorden samenbracht in zijn Woordenschat, en vooral dat dit werk steeds omvangrijker herdrukken beleefde, bewijst dat de taalzuiveraars hun aanhang en invloed steeds zagen toenemen.

De steeds omvangrijker herdrukken van de Woorden-Schat wijzen volgens De Voofs op de toenemende invloed der ‘taalzuiveraars’. Overigens zijn ‘vernederlandste woorden’, bastaardwoorden dus, niet de enige die Meijer opnam.

(4. Taalkunde - welwillend)

1928. J. Prinsen, in het *Handboek tot de Nederlandsche letterkundige geschiedenis*⁵:

Meyer (...) is de samensteller en verzamelaar van de bekende “Woordenschat”.

Erg nauwkeurig is de berichtgeving niet.

(4. Letterkunde – welwillend)

¹Van der Tak 1921: 96.

²Zie Fischer 1921.

³Te Winkel 1924: 413.

⁴De Voofs 1925. Citaat op p. 11.

⁵Prinsen 1928: 396.

1929. A.J.J. Vandeveldt schrijft ten behoeve van het technisch onderwijs in Vlaanderen ‘Over vakwoorden’¹. Hij geeft ‘eene reeks vakwoorden lijsten- en boeken in verscheidene talen’. Op de lijst is opgenomen *L. Meijers Woordenschat* uit 1698. Het is opvallend dat de Woorden-Schat hier wordt genoemd als bron van vakwoorden voor het technisch onderwijs in Vlaanderen. Maar wel vreemd dat Vandeveldt geen minder oude druk heeft gekozen.
(3. Lexicografie - welwillend)

1931. De Vooy, *Geschiedenis van de Nederlandse taal, in hoofdtrekken geschetst*²:

Uit de kring van Nil volentibus Arduum kwam een woordenboek voort, dat een puristische bedoeling had, namelijk de *Woordenschat* van Lodewijk Meyer, waarin tal van bastaardwoorden en “konstwoorden” opgenomen waren, met hun Nederlandse equivalenten, verzameld uit de werken van de voornaamste schrijvers en puristische geleerden.

Dat de Woorden-Schat is voortgekomen uit de kring van Nil is niet juist. Het is Hofman die in 1650 de eerste druk heeft samengesteld. Hij sterft in 1666 en heeft niets met Nil te maken gehad. Het genootschap wordt opgericht in 1669, het jaar waarin de laatste bewerking van Meijer verschijnt. Het lijkt eerder zo te zijn dat Meijer door zijn drukke bezigheden voor Nil niet meer toegekomen is aan een volgende bewerking van de Woorden-Schat.

(4. Taalkunde - neutraal)

1937. S. Axters stelt een *Scholastiek lexicon*³ samen. In zijn omvangrijke ‘Inleiding’ besteedt hij uitvoerig aandacht aan het lexicografische werk van Lodewijk Meijer:

Met Vondel was de Nederlandsche taal tot rijpheid gekomen. Het kon dan ook niet anders of de Nederlandsche scholastieke vaktaal zou het niet langer met een paar bescheiden woordenlijsten als die van Simon Stevin en Kok blijven stellen. In 1658 (...) schenkt Lodewijk Meyer aan den Nederlandschen stam zijn eerste wijsgeerig lexicon.⁴

En nog eens:

Aan dezen hartstochtelijken Cartesiaan met Spinozistischen inslag heeft nu de Nederlandsche stam zijn eerste Scholastiek Lexicon te danken.⁵

In de ‘Lijst der bouwstoffen’ heeft Axters van de Woorden-Schat alleen de druk opgenomen van 1654, benevens het deel Konstwoorden van 1658⁶. Een andere uitgave betreft hij niet in zijn beschouwing. Met het wijsgerig of scholastiek lexicon van Meijer bedoelt Axters het deel Konstwoorden uit 1658.

Axters blijkt enthousiast te zijn over de Nederlandse equivalenten die Meijer biedt voor wijsgerige vaktermen:

Wanneer we nu deze lijst van Konstwoorden overloopen, dan staan we gewoon verbaasd over den rijkdom waarmee om het midden van de zeventiende eeuw de Nederlandsche wijsgeerige vaktaal wist uit te pakken. Voor meer dan 7000 Latijnsche vakwoorden wordt hier een Nederlandsch Konstwoord aangevoerd. De overgrote meerderheid hoort bij de wijsbegeerte.⁷

Aan het aantal van 7000 vakwoorden komt Axters doordat hij alle lemmata en alle sublemmata uit deel II bij elkaar heeft opgeteld. Er staan nl. niet meer dan ongeveer 2600

¹Zie Vandeveldt 1929.

²De Vooy 1931: 103.

³Het verschijnt te Antwerpen.

⁴Axters 1937: 116*.

⁵Axters 1937: 117*.

⁶Axters 1937: 167*.

⁷Axters 1937: 119*.

artikelen in het hele deel¹. Veel sublemmata in dit deel sluiten aan bij trefwoorden uit het vakgebied van de wijsbegeerte:

Dient er nog op gewezen dat Meyer het niet bij een aantal hoofdbegrippen van de Scholastiek laat? Voor begrippen als abstractio, accidens, actio, causa, cognitio, enuntiatio, forma, modus, potentia krijgen we namelijk tot een dertigtal ondergeschikte vakwoorden².

Echter, in het deel Konstwoorden van 1658 komen behoorlijk wat trefwoorden voor die afkomstig zijn uit andere vakgebieden dan de wijsbegeerte, zoals bijvoorbeeld recht, wiskunde, astronomie en vooral geneeskunde³.

In de volgende druk neemt Meijer geen nieuwe wijsgerige vaktermen meer op. En in de druk van 1669 worden zelfs talrijke sublemma's op het gebied van de wijsbegeerte door hem geschrapt.

Axters geeft in zijn lof dus wel een wat eenzijdige voorstelling van zaken. Meijers 'scholastiek lexicon' wordt gevormd door niet meer dan een gedeelte van het deel Konstwoorden van 1658, een gedeelte dat in 1663 zonder veel wijzigingen is overgenomen, en waaruit in 1669 vele sublemma's zijn geschrapt. Dat het voor zijn tijd een uitzonderlijke verzameling is geweest, lijdt geen twijfel. Voor het eigenlijke *Scholastiek lexicon*, dat Axters op zijn inleiding laat volgen, blijkt 'Meyer' een belangrijke bron.

(3. Lexicografie - lovend)

1938. In het artikel 'Spinoza's betrekking tot de geneeskunde en haar beoefenaren', schrijft H.J. Coert over Lodewijk Meijer⁴ ondermeer:

Hij was de bewerker van een verdienstelijken kunstwoordentolk (...)

Hier weer de mening dat de Woorden-Schat een kunstwoordenboek is geweest, waarbij de term 'kunstwoorden' een ruimere betekenis zal hebben dan Meijers term 'konstwoorden', hoewel de verouderde en ongewone woorden er niet onder gevangen kunnen worden.

(Wijsbegeerte – lovend)

1946. In 1686 verschijnt te Amsterdam de *Aurora*, vertaald uit het Duits van Böhme. De niet genoemde vertaler moet Jan Luyken zijn geweest. De Vooy, in zijn *Duitse invloed op de Nederlandse woordvoorraad*, wijst erop dat Luyken puristisch gezind is en meent⁵:

waarschijnlijk in L. Meyer's Woordenschat vond hij hoofdstof voor element, en heerlijkmaaking voor glorificierung

De veronderstelling van De Vooy is niet onmogelijk. De Woorden-Schat van 1669 geeft bij de bastaardwoorden:

Element – hoofdstóf

Glorificatie -- heerlijkmaaking

Toch zegt de veronderstelling van De Vooy misschien wel meer over het belang dat hijzelf toekent aan de Woorden-Schat dan over de werkelijke bron van Luyken.

(4. Taalkunde - welwillend)

1947 (I). De Vooy schrijft over 'Duitse invloed op Nederlands purisme omstreeks 1800'⁶. Een bekend Duits purist is J.H. Campe, schrijver van verschillende woordenboeken. Het grote vijfdelige *Wörterbuch der deutschen Sprache* dateert van

¹Zie Tabel 1 op p. 158.

²Axters 1937: 120*.

³Zie Tabel 4 op p. 220.

⁴Coert 1938: 4.

⁵De Vooy 1946: 27-29.

⁶De Vooy 1947: 5-10.

1807 - 1812. Campe noemt het Nederlands onder zijn bronnen, en heeft dus mogelijk Nederlandse woordenboeken geraadpleegd.

De Vooys stelt de vraag of voor bepaalde purismen het Nederlands het woord vertalend aan het Duits heeft ontleend, of dat dit andersom is gebeurd. Hij vervolgt:

Wie zich aan dit onderzoek zou wagen, vindt een belangrijk hulpmiddel in de opeenvolgende reeks drukken van Lodewijk Meyer's Woordenschat. Al dadelik doet zich de vraag voor: heeft Campe dit boek gekend en gebruikt. Dit moet, dunkt mij wel uit te maken zijn. In elk geval zullen Campe's purismen, indien ze vóór 1791¹ reeds in onze Woordenschat te vinden zijn, niet als voorbeeld van de gelijkkluidende Nederlandse woorden kunnen gelden. Wij laten daarvan enige voorbeelden volgen, waarbij ik de 8ste druk van Meyer (1720) raadpleegde ...

De Vooys komt overigens niet ver met zijn onderzoek, in dit artikel van zes pagina's.
(4. Taalkunde - welwillend)

1947 (II). De Vooys, in 'Iets over oude woordenboeken', wijst op het Zuid-Nederlandse woordenboek van pater Franciscus Pomey, het *Novum Dictionarium Belgico-Latinum*, te Antwerpen verschenen omstreeks het midden van de achttiende eeuw². De Vooys raadpleegde een uitgave van 1769³:

Vermelding verdient nog, dat ook in een ander opzicht bij Pomey Hollandse invloed merkbaar is: de vreemde woorden, die hij naar een Aanhangsel verwijst, zijn begeleid door Nederlandse purismen, en deze zijn bijna alle aan Meyer's bekende Woordenschat ontleend.

Dat genoemde purismen voorkomen in de Woorden-Schat nemen we van De Vooys graag aan. Maar hoe hij daarmee bewezen acht dat ze 'ontleend' zijn aan de Woorden-Schat wordt niet duidelijk. En om welke druk van de Woorden-Schat gaat het hier?

(3. Lexicografie - welwillend)

1947. In het *Nieuw handboek der Nederlandsche letterkundige geschiedenis* deelt J.L. Walch kort maar krachtig mee: Meyer (...) stelde een "Woordenschat" samen⁴.

(4. Letterkunde – neutraal)

1948. S.J. Fockema Andreae heeft een *Rechtsgeleerd handwoordenboek* samengesteld⁵:

Alvorens ons eigen plan uiteen te zetten willen we onze Nederlandse voorgangers opsommen. (...) Grote invloed heeft ongetwijfeld gehad het vaak herdrukte werk van Simon van Leeuwen: Nederlandse Practijk ende oeffening der Notarissen (...) Ongeveer terzelfder tijd bewerkte de geneesheer Lodewijk Meyer zijn Woordenschat van Bastaardwoorden, Konstwoorden en Verouderde woorden (1654 vlg.; laatste uitg. 1804), waarin voor de rechtstermen veelal Hugo de Groot was gevolgd.

Op de onnauwkeurigheid van hetgeen hier over de Woorden-Schat wordt opgemerkt, zullen we niet ingaan⁶. Wel is het opmerkelijk dat het *Rechtsgeleerd handwoordenboek* van 1948 de Woorden-Schat van Meijer noemt als voorganger. Inderdaad bevatte dit werk veel rechtstermen, zowel onder de bastaardwoorden als onder de konstwoorden⁷. Maar om vast

¹Waarschijnlijk is Campe omstreeks dit jaar begonnen met publiceren.

²De Franse jezuïet pater François Pomey gaf in 1664 te Lyon een omvangrijk Frans-Latijns woordenboek uit, *Dictionnaire royal des langues Française et Latine*. Van de tweede uitgave uit 1671 verscheen in 1717 te Maastricht een anonieme Nederlands-Latijnse bewerking onder de titel *Novum dictionarium Belgico-Latinum*. Tot 1795 verschenen hiervan nog veertien uitgaven, waarvan de door De Vooys genoemde er één moet zijn. (Bron: Claes)

³De Vooys 1947: 110-111.

⁴Walch 1947: 430.

⁵Fockema Andreae 1948: VII.

⁶Meer over het werk van Simon van Leeuwen op p. 324 e.v. van deze studie.

⁷Zie Tabel 4 op p. 220.

te stellen dat hiervoor ‘veelal Hugo de Groot was gevolgd’, zou toch eerst een uitvoerig bronnenonderzoek moeten plaatsvinden.

(3. Lexicografie - welwillend)

1952. De Vooy, in zijn *Geschiedenis van de Nederlandse taal* ¹:

Uit de kring van Nil volentibus Arduum kwam een woordenboek voort, dat een puristische bedoeling had, namelijk de *Woordenschat* van Lodewijk Meyer, waarin tal van bastaardwoorden en “konstwoorden” opgenomen waren, met hun Nederlandse aequivalenten, verzameld uit de werken van de voornaamste schrijvers en puristische geleerden.

In 1931 heeft De Vooy precies hetzelfde beweerd, de *Woorden-Schat* voortgekomen uit de kring van Nil².

(4. Taalkunde - neutraal)

1952. K. ter Laan geeft een demonstratie van vage berichtgeving in zijn *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid* ³:

Meyer is ook de schrijver van *Woordenschat*, woordenboek van bastaard-, kunst- en verouderde woorden; herhaaldelijk gedrukt; 1654.

(4. Letterkunde - neutraal)

1953. C.L. Thijssen-Schoute, in ‘Lodewijk Meyer en diens verhouding tot Descartes en Spinoza’⁴, waardeert de *Woorden-Schat* vooral vanwege de eenheid die het werk bracht in het gebruik van Nederlandse vaktermen, in het bijzonder op het gebied van de wijsbegeerte:

Meyer's bedoeling was, dat dank zij zijn kunstwoordenschat vele lieden geen nieuwe 'kunstwoorden' op eigen hand zouden behoeven “te smeeden en verdichten” (...) En inderdaad met Meyer en diens bentgenoten, zoals Johan Bouwmeester, (...) hebben velen - van wie wij slechts onze aartsvertaler Jan Hendrik Glazemaker willen noemen - groot houvast gehad aan L. Meyer's woordenschat.

L. Meyers woordenschat heeft het Nederlandse volk lange en goede diensten bewezen, maar Meyer's ideaal, dat voor de studerende Nederlandse jeugd het aanleren van vreemde talen overbodig zou worden, is niet verwezenlijkt.

(2. Wijsbegeerte - lovend)

1954. In *Nederlands cartesianisme* besteedt C.L. Thijssen-Schoute uitvoerig aandacht aan Lodewijk Meijer en aan zijn letterkundig en vooral zijn wijsgerig werk. Betreffende de *Woorden-Schat* memoreert zij de beoordelingen van De Jager, Salverda de Grave en Axters. Bij het oordeel van De Jager tekent zij aan:

... toch dunkt het ons, dat de Jager zich een onjuist beeld vormde van de betekenis van L. Meyers woordenschat, toen hij zijn aandacht concentreerde op het derde deel van dit werk. Meyers en Koerbaghs woordenboeken zijn de bakens, waarop vooruitstrevende cultuurdragers geruime tijd gezeild hebben, en hebben als zodanig een veel belangrijker rol gespeeld dan de kunstwoordenboeken van Weiland en Kramers, die de Jager handleidingen noemt van oneindig meer waarde dan L. Meyers woordenschat.⁵

(2. Wijsbegeerte - lovend)

¹De Vooy 1952: 116.

²Zie boven: 1931.

³Ter Laan 1952: 348.

⁴Voordracht in 1953 gehouden ter algemene vergadering van het Spinozahuis te Rijnsburg. Zie Thijssen-Schoute 1967.

⁵*Nederlands cartesianisme*: 368, 369.

1959. Van J.J. Mak is het bekende *Rhetoricaal glossarium*. Naast een uitvoerige ‘Bronnenlijst’ bevat het werk een ‘Lijst van aangehaalde woordenboeken en idiotica’¹. Hierop komt voor: L. Meyer, Woordenschat, enz., 9e dr. (Amsterdam 1731) Waaronder hij nu juist de druk van 1731 heeft gekozen vermeldt Mak niet. De verwijzingen van Mak naar de Woorden-Schat blijken trouwens in het *Glossarium* niet zeer talrijk.
(3. Lexicografie - welwillend)

1957 - 1964. In zijn *Filologische opstellen* verwijst L.C. Michels soms naar de Woorden-Schat. Een druk noemt hij niet:

... waarbij aansluit een verwijzing naar Meyers Woordenschat².
... Meyers Woordenschat op verzwymen ... ook bij Meyer ...³
Ik bedoel de bastaardwoordenboeken van Meyer en Koerbagh ...⁴

(1960 - 4. Filologie - welwillend)

1963. In een artikel over ‘De Franse leenwoorden in de kluchten en blijspelen van G.A. Bredero’ schrijft R.F.M. Boshouwers⁵:

Voor dit onderzoek hebben we ons naast de tekst-zelf bediend van het Rhetoricaal Glossarium van J.J. Mak (...) en de citaten van het WNT; daarnaast van de bekende zeventiende-eeuwse dictionaire.⁶ de Woordenschat van L. Meyer (5de druk) en van Kiliaan.

Het blijkt nu dat de taal van Jerolimo gekarakteriseerd wordt door:

1. oudere woorden die door hun vorm het karakter⁷ van vreemd woord hebben behouden (...)
2. Jongere woorden die pas zeer recent waren overgenomen. (...) Bijna alle zijn ze opgenomen in Meyer's register van bastaardwoorden. Al spreekt Salverda de Grave ten opzichte van Meyer over “een ongelukkige neiging tot systematisch opnemen” die hem veel woorden deed noteren die in werkelijkheid wellicht nooit gebruikt zijn, dan kan men uit het voorkomen by Meyer of elders én bij Br. tezamen toch met veel meer recht tot inburgering besluiten.

Boshouwers ziet hier over het hoofd dat Meijer waarschijnlijk bastaardwoorden heeft ontleend aan Bredero. De twee vindplaatsen worden in dat geval gereduceerd tot één. Veel van de bastaardwoorden die Boshouwers heeft aangetroffen zowel bij Bredero als in de Woorden-Schat van 1669, zijn trouwens al te vinden in 1650 in de Woorden-Schat van Hofman. In elk geval speelt de Woorden-Schat in dit artikel een belangrijke rol.

(3. Lexicografie - lovend)

1964. Het vierde deel van de *Bibliotheca Belgica bibliographie générale des Pays-Bas*⁸ geeft een beschrijving van alle drukken van de Woorden-Schat van ‘Meyer (Louis)’.

Over het nieuwe derde deel van 1669 wordt opgemerkt⁹:

¹Mak 1959: XXIX.

²Michels 1957-1964 I: 85.

³Michels 1957-1964 II: 221 en 238.

⁴Michels 1957-1964 III: 101.

⁵Boshouwers 1963.

⁶Deze punt zal een komma moeten zijn.

⁷Lees: karakter.

⁸*Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays Bas*, heruitgave in 7 dln. Brussel 1964-1975.

Betreffende de Woorden-Schat zie deel IV: 369-373. Eerste uitgave *Bibliotheca Belgica*, in 54 delen, Gent - Den Haag 1880-1923.

⁹Op p. 371.

Il est à remarquer qu'un certain nombre de ces mots qui à l'époque de la publication du volume étaient déjà considérés comme vieillis dans les provinces septentrionales des Pays-Bas, sont encore actuellement en usage dans les Flandres.

Sommige woorden uit het derde deel, die in de tijd van publicatie in de noordelijke Nederlanden als verouderd werden beschouwd, zijn in Vlaanderen nog steeds in gebruik... Hier speelt weer het misverstand mee dat het derde deel uitsluitend verouderde woorden zou bevatten.

(1. Bibliografie - neutraal)

1968. In de *Moderne encyclopedie der wereldliteratuur*¹ schrijft W.C.J. Buitendijk een bijdrage over Meijer. Over de Woorden-Schat:

De 5e druk (1669) werd door Meyer vermeerderd met een collectie 'verouderde woorden', grotendeels op onkritische wijze ontleend aan Kiliaen's Etymologicum.

Deel III als een collectie verouderde woorden en het 'op onkritische wijze' ontleen aan Kiliaan... Het zijn meningen die al eerder zijn vernomen.

(1. Letterkunde - kritisch)

1969. R. Reinsma Rzn is de samensteller van het *Glossarium van Nederlandse oude rechtstermen*. In 1969 verschijnt een derde druk, waaraan twee gestencilde uitgaven vooraf zijn gegaan. In de Inleiding zet Reinsma het doel van het glossarium uiteen²:

Het onderzoek van de Werkgroep Grote Raad van Mechelen betreffende 15e- en 16e-eeuwse rechtsbronnen maakte het voor de medewerkers van het project op den duur wenselijk, te beschikken over een apparaat waarin rechtstermen die zij dikwijls in de processtukken aantreffen, verklaard werden.

Het glossarium beoogt korte woordverklaringen. Eén van de dertien bronnen is:

L. Meyer, *Woordenschat* (...) 8e vermeerderde en verbeterde druk. Amsterdam, bij Jan Boom, 1726.

Bij vergelijking met de Woorden-Schat van 1720 blijkt uit het deel bastaardwoorden een beperkt aantal artikelen volledig te zijn overgenomen:

Evocatie: uitroeping / verdaaging / overdaaging / trekking voor hooger recht

Exhiberen: daar stellen / op wijzen / uitleeveren / bybrengen / voordragen / vertoonen / te voorschijn brengen / voor den dag brengen / overleveren

Een volgende uitgave, het *Glossarium van oude Nederlandse rechtstermen*, verschijnt in 1977, nu bezorgd door M. van Hattum en H. Rooseboom. Deze vierde druk is wel drie maal zo omvangrijk als de voorgaande, doordat 'alles wat ook maar enigszins met wet of recht te maken kon hebben' werd opgenomen³. Opnieuw dient als bron, maar nu correct opgegeven:

L. Meijers *woordenschat* (...) De achtste druk / Alom veel vermeerdert en verbeterd. Amsteldam, By Jan Boom, op de Cingel, by den Jan-Roon-Poorts-Toorn, 1720.

Enkele artikelen die het *Glossarium* van 1969 uit de Woorden-Schat had overgenomen zijn vervallen, maar er zijn er meer bijgekomen.

(1973 - 3. Lexicografie - welwillend)

1972. Van F.M. Claes is een bijdrage over 'Nederlandse benamingen van woordenlijsten en woordenboeken tot 1600'⁴. De anonieme *Nederlandsche woorden-schat* van 1650 dient

¹Hilversum, 9 dln. 1963-1977. Bijdrage over Meijer in deel V.

²*Glossarium rechtstermen* 1969: I.

³*Glossarium rechtstermen* 1977: VII, VIII.

⁴Zie Claes 1972 (a).

als bewijs voor het gebruik van samenstellingen met 'schat' in titels van woordenboeken. Claes wijst op twee artikelen in dit werkje:

Vocabulaar -- vertaal-boeck / woord-boeck

Dictionaris -- Woord-boeck

Hij concludeert dat 'woord-boeck' hier equivalent is zowel van 'Vocabulaar' als van 'Dictionaris'.

(3. Lexicografie - welwillend)

1973. W. van den Berg doet onderzoek naar *De ontwikkeling van de term 'romantisch' en zijn varianten in Nederland tot 1840*. In het derde hoofdstuk, over het voorkomen van de term 'romantisch' in de Nederlandse woordenboeken, zijn 163 woordenboeken opgesomd, waaronder alle drukken van de Woorden-Schat.

Als voetnoot is opgenomen¹:

De eerste uitgave van de Woorden-schat werd verzorgd door J. Hofman. De latere drukken nam L. Meyer voor zijn rekening...

Dit wekt de indruk dat Meijer alle latere drukken heeft bewerkt. Een indruk die wordt versterkt door het weergeven van de titel, te beginnen in 1669, en tot in 1805 toe, met 'L. Meyer, *Woordenschat*'.

Tot het jaar 1660 is een Nederlands substantief 'roman' kennelijk niet zo algemeen geaccepteerd, dat men het woord in de woordenboeken wil opnemen, meent Van den Berg:

Kroongetuige lijkt me in dit opzicht de Nederlandsche Woorden-schat (1650), waarin verschillende uitheemse woorden worden verantwoord, maar het substantief roman ontbreekt.²

In 1777 wordt de term 'roman' in de Woorden-Schat opgenomen. Van den Berg:

Meyers Woordenschat illustreert duidelijk hoe weinig betrouwbaar langlopende woordenlijsten zijn (...) pas in 1777 wordt het substantief roman opgenomen.³

Van den Berg veronderstelt hier een volledigheid in het opnemen van bastaardwoorden die de Woorden-Schat in 1650 niet bezat en ook daarna nooit beweerd heeft te bezitten. Onvolledigheid is niet gelijk te stellen met onbetrouwbaarheid.

Het is de vraag of de term 'roman' vóór 1777 in de Woorden-Schat ontbreekt omdat het woord te ongewoon is, of juist omdat het te algemeen is. Voor Meijer is dit laatste waarschijnlijk het geval geweest. We zien hoe hij in 1658 het woord 'roman' al gebruikt in het blijspel *De looghenaar*, een stuk dat hij schreef omstreeks 1653⁴. Ook in de 'Voorreeden' van het *Ghulde vlies*, een treurspel met konst- en vliegswerken uit 1667, bezigt Meijer het woord 'roman'⁵:

De looghenaar: Ghy zoud een Feniks zijn in't dichten van Romans.

Ghulde vlies: ...en die 'er een Roman af wilde toestellen, zoude verscheidene daghen daar meede

(3. Lexicografie - kritisch)

doorbrengen.

1977. N.E. Algra en H.R.W. Gokkel, bewerkers van het *Rechtsgeleerd handwoordenboek* van Fockema Andreae uit 1948, nemen in de vierde druk een groot deel van de oorspronkelijke inleiding over. Ook zij geven Lodewijk Meyer met zijn Woorden-Schat een plaats onder hun Nederlandse voorgangers⁶.

(3. Lexicografie - welwillend)

¹Van den Berg 1973: 85n.

²Van den Berg 1973: 86.

³Van den Berg 1973: 91.

⁴Op p. 11.

⁵Voorreeden p. [7].

⁶Fockema Andreae 1977. 'Uit de oorspronkelijke inleiding' p. [5].

1977. H.G. Hubbeling schrijft in zijn Inleiding tot *Spinoza Briefwisseling*¹ over *L. Meyers woordenschat*:

Dit belangrijke werk heeft er veel toe bijgedragen eenheid te brengen in de Nederlandse wetenschappelijk-wijsgerige vaktaal, die in de zeventiende eeuw rijker was dan nu!

Positieve waardering uit wijsgerige hoek.

(2. Wijsbegeerte - lovend)

1977. F. de Tollenaere, in 'De lexicografie in de zeventiende en achttiende eeuw'²:

Naast Den schat der Duytscher talen van Jan van den Werve (...) verscheen uit de kring van Nil volentibus arduum een tweede bastaardwoordenboek met een puristische bedoeling, de Nederlandtsche woorden-schat (Haarlem 1650) die van 1654 af onder de naam van Lodewijk Meyer werd uitgegeven en tot 1805 nog twaalf herdrukken beleefde; van 1669 af werd er ook een afdeling met verouderde woorden aan toegevoegd.

Nog eens de misvatting dat de Woorden-Schat ontstaan is in Nil-kringen. Dit idee vinden we al in 1925 bij De Vooy. De Woorden-Schat beleefde geen twaalf, maar elf herdrukken.

(3. Lexicografie - neutraal)

1977. In een artikel over 'De studie van Nederlandse woordenboeken'³ benadrukt J.J. van der Voort van der Kleij het belang van de bestudering van Nederlandse woordenboeken. Dit geldt ook de Woorden-Schat, die 'te lang verguisd is gebleven':

De Woordenschat van Meyer, in de zeventiende eeuw en later regelmatig herdrukt (...) is te lang verguisd gebleven. Een onderzoek naar de rubrieken 'Bastaardwoorden', 'Konstwoorden', voor de geschiedenis van de Nederlandse wijsgerige vaktaal bijzonder instructief, en 'Verouderde woorden' is tot op heden niet ondernomen.

(3. Lexicografie - welwillend)

1983. W. Hendriks bespreekt in *Dokumentaal*⁴ het boek *Wegwijs in woordenboeken* van D. Geeraerts en G. Janssens⁵. Hij merkt op:

Ook binnen de gekozen beperkingen valt het als een manco op dat geen melding wordt gemaakt van *L(odewijk) Meyer's Woordenschat*, dat een drietal eeuwen een gezaghebbend woordenboek is geweest.

Driehonderd jaar is wel erg lang...

(3. Lexicografie - lovend)

1984. In zijn bijdrage 'J.H. Glazemaker, an early translator of Spinoza' blijkt F. Akkerman ervan overtuigd dat de Woorden-Schat door Glazemaker, bij het vertalen van Spinoza's werk, werd geraadpleegd⁶:

Meyer wrote a dictionary that gave Dutch equivalents for a large number of foreign infiltrations. It is certain that Glazemaker made use of this book....

(2. Wijsbegeerte - welwillend)

1984. In een hoofdstuk over 'De vertaalwoordenboeken van de 17de en 18de eeuw', in *Van woordenlijst tot woordenboek*, acht Van Sterkenburg het woordenboek van Meijer extra aandacht waard omdat het zo ongekend populair is geweest:

¹Op p. 43.

²Bakker en Dibbets 1977: 219-227.

³Van der Voort van der Kleij 1977.

⁴Hendriks 1983.

⁵Assen 1982.

⁶Akkerman 1984: 25.

Natuurlijk is met de hier genoemde auteurs en werken de zeventiende-eeuwse lexicografie niet voldoende recht gedaan en is niet alles geïnventariseerd. (...) Het lijkt mij juister om de aandacht thans niet te versnipperen over een groot aantal titels, maar liever uitvoeriger stil te blijven staan bij het woordenboek van L. Meyer met zijn typische en archaïsche woorden, omdat het zo'n ongekennde populariteit beleefd heeft.¹

(3. Lexicografie - welwillend)

1984. G.R.W. Dibbets besteedt aandacht aan “De woorden-schat uit Montanus’ Spreeckonst”². Hij vergelijkt de - vaak zeer eigenaardige – Nederlandse equivalenten die dominee Montanus geeft voor bastaardwoorden en konstwoorden, met de equivalenten die de Woorden-Schat voor deze woorden vermeldt. Dibbets concludeert dat Meijer termen uit *De spreeckonst* heeft overgenomen, hoewel dit voor slechts drie termen met volstrekte zekerheid is vast te stellen³.

(3. Lexicografie – neutraal)

1984. Zo groot als de waardering is voor het lexicografisch werk van Meijer bij degenen die zich bezighouden met de wijsbegeerte, zo gering is die waardering vanuit de kringen der medische wetenschap. Meijers belangstelling voor termen uit de geneeskunde, en voor de kruidkunde die daarbij aansloot, is in feite groter geweest en langduriger dan die voor de wijsbegeerte⁴. Zijn Nederlandse terminologie voor uitheemse termen uit geneeskunde en kruidkunde is indrukwekkend.

De medische wetenschap is echter tot in de twintigste eeuw het Latijn blijven gebruiken als voertaal. Voor Nederlandse vaktermen bestond niet veel belangstelling in dit vakgebied. In 1984 schrijft G.A.Lindeboom in de *Dutch medical biography* over Meijer:

M. left no medical writings;
he has no significance for medicine⁵.

Om aan deze frappante uitspraak een oordeel te verbinden over de Woorden-Schat, terwijl de schrijver het werk waarschijnlijk nooit heeft gezien en het niet eens noemt, gaat ons wat te ver. De uitspraak van Lindeboom moet het hier dus zonder etiket stellen.

1985. Een nauwkeurig overzicht van leven en werk van Meijer is afkomstig van E.C.J. Nieuweboer in *De Nederlandse en Vlaamse auteurs*⁶. Over de Woorden-Schat:

De vijfde druk (1669) werd door Meyer vermeerderd met een collectie 'verouderde woorden', grotendeels op onkritische wijze ontleend aan Kiliaens Etymologicum. Dit werk leverde een bijdrage tot de eenheid in de Nederlandse wetenschappelijk-wijsgerige vaktaal.

Bijna niemand die iets schrijft over de Woorden-Schat schijnt te weten dat in het derde deel ook ongewone woorden zijn ondergebracht. En weer duikt hier het ‘op onkritische wijze ontleend’ op...

(1. Letterkunde - welwillend)

1986. Over Meijer schrijft A. Bossers in een bijdrage ‘Nil volentibus arduum: Lodewijk Meyer en Adriaan Koerbagh’⁷:

¹Van Sterkenburg 1984: 42.

²Dibbets 1984.

³Meer hierover op p. 302 van deze studie.

⁴Zie Tabel 4 op p. 220.

⁵Lindeboom 1984.

⁶Zie Nieuweboer 1985.

⁷Bossers 1986.

Als taalkundige heeft hij met zijn Woordenschat een autoriteit verworven, die tot in het begin van de negentiende eeuw heeft standgehouden.

In een noot voegt hij eraan toe:

Voor een correct overzicht van de verschillende edities van de Woordenschat, zie: W. van den Berg, De ontwikkeling van de term 'romantisch' en zijn varianten in Nederland tot 1840, Assen, 1973...

Het overzicht van Van den Berg is zo correct niet, zoals we hebben geconstateerd bij het jaar 1973. Wel komt het ons voor dat Bossers het gezag van Meijers lexicografische werk positief beoordeelt.

(4. Letterkunde – welwillend)

1988. In zijn artikel 'Neoklassiek en postmodern. Een morfo-lexicografische verkenning', noemt M.C. van den Toorn als één van zijn bronnen¹:

1698 L. Meijer, Woordenschat ...

Dit is een veel gevolgde manier van benoeming, die echter verwarring in de hand werkt. Niemand zal uit een dergelijke aanduiding concluderen dat een ander dan Meijer de verantwoording heeft gedragen voor de uitgave. Toch is het al de tweede uitgave na diens dood in 1681.

(3. Lexicografie - neutraal)

1990 – 1993. De *Winkler Prins* meldt aangaande 'Meyer, Lodewijk':

Hij verzorgde vanaf de tweede druk J.H. Hofmans Nederlantsche woordenschat².

Hofman krijgt hier een voorletter extra en de vermelding geeft de indruk dat Meijer na Hofman alle volgende uitgaven van de Woorden-Schat heeft bezorgd.

(1992 - 1. Biografie – neutraal)

1991. J.L.M. Hulsker wijst in het proefschrift *Petrus Montanus' Spreekkonst nader besproken*, op 'vier typisch Montaanse vertalingen van drie leenwoorden'³ die Meijer in 1654 heeft opgenomen in de Woorden-Schat. Hij concludeert dat de *Spreekkonst* Meijer bekend moet zijn geweest.

Opvallend is de nonchalante manier waarop Hulsker deze zeer spaarzaam gehanteerde bron aanduidt:

In Lodewijk Meijers *Woordenschat* [Amsterdam 1654; zie Meijer 1688] ...⁴

Meijer, L.: *Woordenschat* (...) Amsterdam, 1688 [6e. ed. (1e ed. 1654)].⁵

De titels kloppen niet, bovendien is de editie van 1654 de tweede, en is de uitgave van 1688 er geen van Meijer.

(4. Taalkunde - welwillend)

1991. Het documentatieblad *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland* bevat een bijdrage van G.R.W. Dobbets over 'Koks Burgerdijkvertalingen en de Nederlandse woordenschat'⁶. Als besluit van zijn bijdrage somt Dobbets 41 uitheemse vaktermen op van Burgerdijk, met Kóks vertaling in het Nederlands erbij. Hij vergelijkt deze lijst met de Woorden-Schat van 1650 en van 1654. In 1650 blijkt hierin ongeveer 25% van de uitheemse termen met dezelfde vertaling voor te komen, in 1654 maar liefst 88%. Dobbets

¹Van den Toorn 1988: 97.

²Deel 16: 53.

³Hulsker 1991: 171.

⁴Hulsker 1991: 171.

⁵Hulsker 1991: 328.

⁶Dobbets 1991 (b).

1991. Gerardine Maréchal heeft een nieuwe uitgave bezorgd Duijkerius' werk, als *Het leven van Philopater en Vervolg van 't leven van Philopater*, een spinozistische sleutelroman uit het einde van de zeventiende eeuw. Zij blijkt bij haar uitgave de Woorden-Schat te raadplegen, waarvan ook zij de titel niet onberispelijk weergeeft:

Bij de woordverklaringen was het mijn streven de tekst begrijpelijk te maken voor de twintigste-eeuwse lezer (...) voor veel nu niet meer gebruikte woorden en barbarismen heb ik Lodewijk Meyers *Woordenschat* (Amsterdam 1688, 6e druk, afdeling 1. Bastaardt-

woorden (...) geraadpleegd.¹

(2. Wijsbegeerte - welwillend)

1992. Italiaanse handelstermen uit zestiende en zeventiende-eeuwse Nederlandse teksten heeft J.A.M. de Bruijn-van der Helm bijeengebracht in haar proefschrift *Merce, moneta e monte*. Het zijn er in totaal 194. Onder haar bronnen heeft ze opgenomen de Woorden-Schat van 1654 en de Woorden-Schat van 1669. Bij Meijer blijken ongeveer 40 Italiaanse handelstermen voor te komen:

1654 Adi, heden, van daagh ...

1654 Bancqueroutier, banck-breker / achter-uytvaarder ...

1654 Brutto, 't onsuyver ...

1654 Capitaal, hoofd-som / hoofd-saack / hoofd-schult ...

1669 Deposito, uitghezet op ghelt-winst ...

1654 Lazo, op-gelt ...

1669 Saldo, slot / slot van afrekening ...

Twaalf van de handelstermen die De Bruijn-van der Helm bij Meijer signaleert, geeft Hofman al in 1650.

(3. Lexicografie - welwillend)

1992. In zijn omvangrijke uitgave van de *Trijntje Cornelis* van Huygens verwijst H.M. Hermkens zeer sporadisch naar de Woorden-Schat van 1669, bijv. bij de verklaring van 'contentement' en bij die van 'resconter'.²

(4. Filologie - welwillend)

1993. H. Krop noemt in het artikel 'De wijsbegeerte en het Nederlands' de Burgersdijk-vertalingen van A.L. Kók. En hij vervolgt:

Deze vertalingen van Kók gebruikte Lodewijk Meyer als bron voor zijn bewerking van de Nederlandsche Woorden-schat van J. Hofman. Meyers bijdrage bestond vooral in de toevoeging van een lijst van 'konstwoorden', dat wil zeggen een lijst van meer dan 7000 Nederlandse wetenschappelijke en vooral wijsgerige termen.³

Het getal van 7000 is in dit verband reeds eerder genoemd, namelijk door S. Axters in zijn *Scholastiek lexicon*.⁴

(2. Wijsbegeerte - neutraal)

1993. Een bijdrage over de werkzaamheden van Nil volentibus arduum is geschreven door Ton Harmsen⁵. Daarbij komt de Woorden-Schat ter sprake:

Lodewyk Meyer (...) had (...) in de eerste plaats naam gemaakt als taalkundige door in 1654 een nieuwe uitgave te bezorgen van de Nederlandsche woorden-schat van J. Hofman. In de schijnbaar onschuldige vorm van woordverklaringen verpakte Meyer nieuwe opvattingen

¹Maréchal 1991: 37.

²Hermkens 1992, deel II, vol. 2, r. 117 en 141.

³Krop 1993, nl. op p. 97.

⁴Op p. 119*. Zie boven: 1937.

⁵Nederlandse literatuur, een geschiedenis: 276-281.

over mens en maatschappij. Hij had ook vriendschappelijke contacten met de kring rond Adriaen Koerbagh, de auteur van een soortgelijk woordenboek.

Deze visie op de Woorden-Schat is wel zeer ongewoon. Bewijsplaatsen ontbreken. Waarschijnlijk zijn hier de hoedanigheden van het lexicografisch werk van Koerbagh, met name van diens *Bloemhof*, bijgeschreven op de rekening van Meijer.

(4. Letterkunde - neutraal)

1994. Grote aandacht besteedt P. Steenbakkers in zijn boek *Spinoza's Ethica from manuscript to print* aan Lodewijk Meijer. Ook de Woorden-Schat wordt genoemd:

In 1654, he edited J. Hofman's purist dictionary, *Nederlandsche woordenschat* of 1650. The work had an enormous success: during Meyer's lifetime three more editions appeared, and after his death it went through another seven editions, the last one in 1805.¹

Hier dus waardering uit wijsgerige hoek, met een accurate vermelding van de uitgaven die Meijer zelf, na zijn dood, niet voor zijn rekening nam.

In 1654 Meyer was already in charge of the second edition of this work, but it was not until the fifth, published in 1669, that his name appeared on its title-page. By this time, the thesaurus had been considerably expanded: part one was still basically Hofman's old thesaurus of foreign words, but Meyer had added a part with technical terms in the sciences and arts, and one with archaic words. This dual authorship may account for some discrepancies between the first part and the rest of the book. In L. Meijers *Woordenschat* of 1669 we find 'hartstocht' as one of the synonyms listed under *Affectie* and *Passie*, which are both entries belonging to Hofman's part one; and under *Affectus* and *Passio*, in Meyer's part two. Surprisingly, 'harstocht' does not occur in Meyer's entry *Affectio*.²

Uit dit fragment blijkt dat Steenbakkers wel wat meer ziet dan er geweest is. In 1650 bevat de gehele Woorden-Schat ongeveer 3.700 artikelen, in 10.500 woorden. In 1669 bevat het eerste deel van de Woorden-Schat ongeveer 7.300 artikelen, in 25.300 woorden. Het grootste gedeelte van het deel *Bastaardwoorden* 1669 is dus van Meijer zelf afkomstig. Voor het trefwoord **Passie** heeft Hofman in 1650 de betekenis **hartstocht** overigens niet vermeld. Ook die betekenis moet door Meijer zijn opgenomen.

Waarschijnlijk heeft het trefwoord **Affectio** dat in 1669 in deel II staat, als domein van herkomst de geneeskunde, en ontbreekt daarom als betekenis het woord **hartstocht**. Dit lijkt aannemelijk door het artikel dat erop volgt:

W-S 1669 II: *Affectio* -- andoening
 Affectio coeliaca -- afghank van onvolkooke ghijl
 Hypochondriaca -- mildtzucht / mildtziekte
 Hysterica -- opstyghing

(2. Wijsbegeerte - welwillend)

1994. In zijn artikel 'Oude dateringen van Nederlandse woorden' geeft F. Claes een lijst met dateringen van Nederlandse woorden, ouder dan die in de 15de druk (1991) van het *Etymologisch woordenboek* van De Vries / De Tollenaere worden vermeld³.

Nadat Claes aanvankelijk vooral in oude woordenboeken, vaak bronnen van Kiliaan, naar oude bewijsplaatsen had gezocht, raadpleegde hij langzamerhand ook andere werken. Voor de latere periode vond hij vooral nog bewijsplaatsen in de 17de-eeuwse Woorden-Schat van Hofman en Meijer.

Claes geeft in dit artikel een lijst van 798 woorden - soms taalkundig nauw verwante woorden - waarvoor hij een oudere bewijsplaats heeft kunnen vinden. Bezien we de resultaten, dan blijkt hij voor ongeveer 71 woorden een oudere vindplaats te hebben

¹Steenbakkers 1994: 17, 18.

²Steenbakkers 1994: 111.

³Claes 1994. Voor een reactie van De Tollenaere zie onder: **1997**.

aangetroffen in de Woorden-Schat. Daarvan staan er 27 bij Hofman, en 44 in een uitgave van Meijer. Preciseren we de 44 vindplaatsen bij Meijer, dan blijken er 9 voor te komen in de ongedeelde uitgave van 1654, 17 in de delen met bastaardwoorden en 18 in de delen met kunstwoorden. Het derde deel levert geen oudere bewijsplaatsen.

Voor de delen bastaardwoorden en kunstwoorden van Meijer, en in het bijzonder voor het bescheiden werkje van Hofman, is dit een opmerkelijke uitkomst, die laat zien dat in de Woorden-Schat ook minder bekende trefwoorden een plaats vonden.

(3. Lexicografie - lovend)

1995. Niet onbelangrijk blijkt de rol die de Woorden-Schat is toebedeeld in *De moedertaal centraal. Standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650*, van M.J. van der Wal. Het deel is verschenen in de reeks 'Nederlandse cultuur in Europese context; monografieën en studies'. En hiermee heeft de Woorden-Schat zijn intrede gedaan binnen het Europese samenwerkingsverband...

Het beoefenen van de wetenschappen in de moedertaal, het opnemen in een woordenboek van de gebruikte inheemse equivalenten voor uitheemse wetenschappelijke termen, het gangbaar worden van de inheemse terminologie, het zijn volgens Van der Wal alle drie onderdelen van 'het standaardisatie-proces'. Dat met betrekking tot het Nederlands de Woorden-Schat hierbij in beeld komt, het woordenboek dat inheemse equivalenten heeft gegeven voor velerlei uitheemse wetenschappelijke termen, is niet verwonderlijk.

Meijer noemt in de Woorden-Schat van 1658 de geleerde musicus I.A. Ban als bron voor kunstwoorden met hun vertaling¹. Ban had namelijk in 1643 twee woordenlijsten opgenomen in zijn *Kort sangh-bericht*². Deze bevatten uitheemse vaktermen, met een vertaling in het Nederlands. In de woordenlijsten komen muziektermen voor, maar ook andersoortige termen uit de voorreden.

In *De moedertaal centraal* wil Van der Wal nagaan hoe sterk de door Meijer aangeduide invloed van Ban in de Woorden-Schat is geweest. Daarvoor moeten 'de muziektermen en aanverwante termen in dit woordenboek gecheckt worden'³. Als Bijlage nr. 3 is daarom opgenomen een lijst met 'Muziektermen van Joan Albert Ban'.

Voorop staat steeds de term van Ban in het Latijn, daarna volgt zijn Nederlandse term. Daarachter zijn de Nederlandse equivalenten geplaatst uit de Woorden-Schat van 1669, zowel uit het deel Bastaardwoorden als uit het deel Kunstwoorden.

Voor de Latijnse vakwoorden van Ban blijken in de Woorden-Schat van 1669 in totaal 66 verschillende Nederlandse betekenissen te zijn aangetroffen die ook in de lijsten van Ban voorkomen.

Bij deze lijst, met 'Muziektermen van Joan Albert Ban', kan men wel enkele lexicografische kanttekeningen plaatsen. Ongeveer een derde deel van de 66 Nederlandse betekenissen sluit aan bij trefwoorden die niet speciaal in de muziek thuishoren⁴. Zij komen op meer plaatsen voor dan bij Meijer en Ban. Dat ze bij beiden worden gevonden, wil dan ook niet zeggen dat Meijer ze van Ban zou hebben overgenomen:

arithmetică – telkonst	discipulus -- leerling
cartilago – kraakbeen	grammatica -- letterkonst

¹W-S 1658 titelpagina deel II.

²Verschenen te Amsterdam.

³Van der Wal 1995: 94.

⁴Ook Van der Wal spreekt, p. 94, over algemene termen bij Ban, maar in Bijlage 3 zijn ze toch terechtgekomen op de lijst 'Muziektermen van Joan Albert Ban'.

Van de 66 betekenissen die in de Woorden-Schat van 1669 zijn aangetroffen, blijken bovendien de meeste al ver vóór deze druk voor de eerste keer in het woordenboek te zijn ondergebracht: In 1669 : 1 betekenis

In 1663 : 1 betekenis

In 1658 : 3 betekenissen

In 1654 : 50 betekenissen

In 1650 (Dus reeds bij Hofman): 11 betekenissen

Meijer heeft vrijwel alle specifieke muziektermen voor de eerste maal opgenomen in de uitgave van 1654, elf jaar na hun publicatie door Ban. Dat zegt dus wel iets over Meijers waardering voor de termen die Ban geeft, maar het zegt iets minder over de bekendheid die deze Nederlandse muziektermen in ons taalgebied behielden.

Over de resultaten van de vergelijking in Bijlage nr. 3 schrijft Van der Wal¹:

Van de in Meijer opgenomen 31 muziektermen die uit één woord bestaan, vertonen 29, dat is ongeveer 94% invloed van Ban. Van de 10 opgenomen muziektermen die uit een woordgroep bestaan vertonen 9 invloed van Ban, dat wil zeggen 90%. Hiermee hebben we een aardige indicatie van Bans invloed...

Meer dan een indicatie kan het inderdaad niet zijn. Overeenkomst van Meijer met Ban wijst wel op een mogelijke, zelfs waarschijnlijke invloed van Ban. Maar overeenkomst kan geen invloed bewijzen als geen uitvoerig onderzoek heeft plaatsgevonden naar alle andere bronnen waaraan Meijer in 1654 Nederlandse muziektermen kan hebben ontleend.

(4. Taalkunde - welwillend)

1997. Een reactie op het artikel van Claes, 'Oude dateringen van Nederlandse woorden'², geeft F. de Tollenaere in zijn voorwoord bij de twintigste druk van het *Etymologisch woordenboek*³:

Tegen veel van zijn⁴ vroege dateringen uit Hofman (1650) en Meijer, *Woordenschat*, (1658, 1663) sta ik kritisch. De nestor der Nederlandse romanisten, J.J. Salverda de Grave, heeft er reeds in 1906 op gewezen⁵, dat L. Meijer Franse en Latijnse woordenboeken als bronnen heeft gebruikt, zodat men kan betwijfelen, of de woorden die hij⁶ opneemt hier werkelijk in gebruik zijn geweest.

Ondanks zijn bedenkingen, heeft De Tollenaere toch bijna de helft van Claes' oudere dateringen, afkomstig van Hofman of Meijer, in de twintigste druk overgenomen. Hierbij is het aandeel van Hofman percentage-gewijs groter dan dat van Meijer⁷. Waarom De Tollenaere in zijn voorwoord de verschijningsjaren 1654 en 1669 van de Woorden-Schat ongenoemd laat, is niet duidelijk, want ook deze drukken hebben oudere vindplaatsen opgeleverd.

Dat De Tollenaere aarzelt alle trefwoorden van Meijer als 'hier gebruikt' te klasseren, is begrijpelijk, in het bijzonder ten aanzien van diens konstwoorden, uitheemse wetenschappelijke termen. Maar waarom zou hij vroegere vindplaatsen, aangetroffen bij Hofman of Meijer, niet vermelden indien er voor de desbetreffende woorden ook andere vindplaatsen zijn, al is het van wat later datum? Het simpele feit dat de woorden waarom het in dit geval gaat, reeds in het *Etymologisch woordenboek* waren opgenomen voordat

¹Van der Wal 1995: 96.

²Zie boven: **1994**.

³De Tollenaere 1997.

⁴zijn, nl. Claes

⁵Zie boven: **1906**.

⁶hij, nl. Meijer

⁷Er zijn er ongeveer 16 afkomstig van Hofman, en 20 van Meijer.

Claes zijn artikel schreef over oude dateringen, toont aan dat de bewerker ook zelf van mening was dat ze hier vroeger in gebruik zijn geweest.

(3. Lexicografie - neutraal)¹

1997. De *Geschiedenis van de Nederlandse taal* brengt de Woorden-Schat van Meijer ter sprake bij de tweetalige woordenboeken²:

Door de kwantitatieve uitbreiding vinden we in de woordenboeken veel eerste bewijsplaatsen van woorden en uitdrukkingen (...) voor het Nederlands als geheel (trapezium voor het eerst in de editie 1654 van Meyers Woorden-Schat...)

Indien de Woorden-Schat van 1654 gerekend wordt tot de tweetalige woordenboeken, zoals hier is gedaan, dan kan men in het Latijnse trefwoord **Trapezium** geen eerste bewijsplaats zien voor een woord in het Nederlands.

Bij de eentalige woordenboeken wordt gesproken van:

...de eentalige vakwoordenboeken (...) die zich beperken tot de in het Nederlands gangbare termen van een afzonderlijk vakgebied.

Als beroemd voorbeeld wordt genoemd 't *Nieuw woorden-boek der regten* uit 1664, van Adriaan Koerbagh. De trefwoorden in dit vakwoordenboek behoren echter voor het overgrote deel tot het zuiverste Latijn³.

(3. Lexicografie – welwillend)

1864 - ... WNT⁴ De delen van het *WNT* zijn niet in chronologische volgorde ontstaan. In zijn *Handleiding bij het Woordenboek der Nederlandsche taal* heeft A. Moerdijk de delen ingedeeld in vier groepen, aan de hand van hun ouderdom en interne kenmerken⁵. De tijd van ontstaan is voor de verschillende delen zeer uiteenlopend en evenzo blijkt de manier waarop men voor dit gigantische woordenboek gebruik heeft gemaakt van de Woorden-Schat in de loop der jaren sterk veranderd te zijn. Het is verhelderend de verhouding tussen Woorden-Schat en *WNT* te plaatsen binnen de indeling van Moerdijk.

Oudste delen (1864 - c. 1892)

Er zijn drie delen van het *WNT* die tot de oudste gerekend worden. Het zijn de delen I A - AJUIN (1864-1882), IV G - GITZWART (1872-1889) en X O - OOILAM (1869-1893). In deel I is geen enkele keer verwezen naar de Woorden-Schat. In deel IV vier keer, en in deel X drie keer.

Voor de oudste delen van het *WNT* is dus van de Woorden-Schat maar hoogst zelden gebruik gemaakt. Als er naar is verwezen, dan wordt meestal geen bepaalde druk genoemd. De verwijzingen zijn niet altijd even onberispelijk:

WNT: Gelang (...) In Meijer's Woordenschat (1769) worden ghelande en ghelang gelijkgesteld, beide door maat, reik, proportie verklaard.

(Het genoemde jaar moet zijn 1669.)

¹De Tollenaere stelt zich kritisch op ten aanzien van de Woorden-Schat, maar hij ontleent er toch zo'n 36 vroegste vindplaatsen aan. We kwalificeren deze reactie daarom uiteindelijk maar als 'neutraal'.

²Op p. 431-433 van genoemd werk.

³Op p. 436, 437 van genoemd werk.

⁴Bij het gegeven aantal verwijzingen per deel, moet men rekening houden met het feit dat de delen van het *WNT* onderling verschillen in omvang.

De plaatsen in het *WNT* waar wordt verwezen naar de Woorden-Schat zijn opgezocht op CD-rom, de versie A – Wijbisschop, met de zoekopdracht: Meyer <OF> Woordenschat <OF> Woorden-Schat.

⁵Moerdijk 1994: 17-19.

WNT: Gewoon (...) Bij Meyer, Woordenschat (...) vindt men den vorm gewoond, die ook in het Mnl. voorkomt ...

Woorden-Schat 1669 III: Woon -- ghewoon

Woonte -- ghewoonte

Pas in de Woorden-Schat van 1720: Ghewoent -- gewoon

(Deze aanvulling is van David van Hoogstraten.)

WNT: Gezeet - voorheen Gezete - (...) Gezeete, stoel, Meyer, Woordensch. (als verouderd opgegeven) ...

Woorden-Schat 1669 III: Ghezeete -- stoel

(‘als verouderd opgegeven’ waarschijnlijk vanwege het misverstand dat het derde deel van de Woorden-Schat uitsluitend verouderde woorden bevat.)

WNT: Onzijdig (...) en Meyer's Woordenschat, waarvan de eerste druk (zonder naam van den schrijver) is uitgekomen in 1650; hier staat: “n e u t e r, neutraal, onzijdigh, geenderley.”

(Waarschijnlijk is Meijer hier als de niet-vermelde auteur van de eerste druk gezien.)

Woorden-Schat 1650: Neuter, Neutraal -- onzijdigh / geenderley

(1878 - 3. Lexicografie - welwillend)¹

Oudere delen (c. 1892 - 1942)

Moerdijk rekent 17 delen van het *WNT* tot de oudere. Hiervan hebben we er zes, gelijkmatig verspreid over de periode, onderzocht op verwijzingen naar de Woorden-Schat.

In deel V, GLAASJE - HARSPILEISTER (1890-1899), komen twee verwijzingen voor. In VI, HARST - IZEGRIM (1901-1912), is het er slechts één. Helemaal geen verwijzing naar de Woorden-Schat troffen we aan in de delen III [2-3] C - FUUT (1908-1920), VII [1] J - KEURMEDE (1913-1926) en XIV S - SROOP (1920-1936).

In het minst oude deel uit deze periode, het deel XII [2] PLETTEN - QUOYER (1932-1949) wordt echter 31 maal verwezen naar de Woorden-Schat². Hierbij is vrijwel steeds vermeld om welke druk het gaat. Genoemd worden de drukken van 1650, 1654, 1669, de negende druk van 1731, en 1805. Soms is ‘Woordenschat’ vermeld, meestal is volstaan met ‘Meyer’ in combinatie met het jaar van uitgave:

WNT: Ponsen (III) (...) Zie ook nog Meyer, Woordenschat 9 633.

) Geschenken zenden aan mannen en jongelingen ...

Woorden-Schat 1731 III: Pontsen, pontsennen, pontzenden -- in Lauwmaandt den mannen en vryers geschenken zenden.

(Dit artikel komt al voor in de Woorden-Schat van 1669.)

WNT: Quadragesima (...) Q u a d r a g e s i m e, vasten, veertigdaagsche vasten, Meyer 142 a (ed. 1805) ...

Woorden-Schat 1805 I: Quadragesime -- vasten / veertigdaagsche vasten

(Dit artikel komt al voor in de Woorden-Schat van 1658.)

WNT: Quadrupliceren (...) Q u a d r u p l i c e r e n, viervoudigh maaken; tweede naweer doen, Meyer 270 (ed. 1669) ...

Woorden-Schat 1669 I: Quadrupliceren -- viervoudigh maaken; tweede naweer doen

WNT: Quotisatie (...) In de wdb. sedert Meyer (ed. 1650) ...

Woorden-Schat 1650: Quotisatie -- schattinge

(En toch heeft Meijer er niets mee van doen in 1650.)

(1917 - 3. Lexicografie - welwillend)

¹Bij de etikettering hebben de vier groepen van de *WNT*-delen elk een eigen etiket gekregen.

²Dit deel bevat 2510 kol.

Jongere delen (1942 - 1976)

Zes delen van het WNT rekenen Moerdijk tot de jongere delen. In twee daarvan hebben we gezocht naar verwijzingen naar de Woorden-Schat. Deel XVIII V - VER (IV) (1947-1958) blijkt 49 maal naar de Woorden-Schat te verwijzen en deel XVII [2] TREKKER - TZIGANE (1960-1979) 73 keer¹.

In het eerste stuk van deel XVIII is nog herhaaldelijk verwezen naar 'Meyer', maar daarna is de titel van de Woorden-Schat erbij gezet, al dan niet in correcte spelling. Aan het einde van dit deel wordt aangegeven dat Meijer in 1650 de Woorden-Schat niet heeft geschreven, namelijk in het Artikel **Venaal**, waar als bron is genoemd 'WoordenSchat [1650]', met weglating van het woord 'Meyer'. De manier waarop in deze delen gebruik is gemaakt van de Woorden-Schat, is veel correcter dan in de vroegere periodes:

WNT: Vaccineeren (...) V a c c i n e e r e n, met koepokstof besmetten door inenting, Meyer 175 [1805].

Woorden-Schat 1805 I: Vaccineeren -- met koepokstof besmetten door inenting.

(De Woorden-Schat van 1805 duidt men nog steeds met de naam van de zeventiende-eeuwse Meijer aan, hetgeen in een dergelijk artikel, over het inenten met koepokstof, extra opvalt.)

WNT: Vegetaal (...) V e g e t a l, dat tot de plantengewassen behoort, Meyer, Woordenschat 278 [1777]. Vegetaal, Meyer, Woordenschat 176 b [1805]...

Woorden-Schat 1777 I: Vegetal -- dat tot de plantengewassen behoort / of dat wast of groeit

Woorden-Schat 1805 I: Vegetaal -- dat tot de plantengewassen behoort / of dat wast of groeit

WNT: Vehement (...) V e h e m e n t, heevigh, Meyer, Woorden-Schat [1650].

Woorden-Schat 1650: Vehement -- heevigh / heftigh

WNT: Venaal (...) V e n a e l, veyl (...) Woorden-Schat [1650] ...

Woorden-Schat 1650: Venaal -- veyl

Ook in deel XVII [2] luidt de verwijzing meestal 'Meyer, Woordenschat', of Meijer nu wel of niet de genoemde uitgave bewerkt heeft. Bij de uitgave van 1650 is geen auteur meer vermeld. Alle drukken worden in dit deel genoemd, behalve die van 1731 en 1745². In de manier van verwijzen is nog weinig eenheid te bespeuren:

WNT: Tricolore (...) T r i c o l o r, driekleurig of drieverwig (van de drie kleuren van de vlag der Fransche Republiek gebruikelijk.), Meyer, Woordenschat 173 b [1805].

Woorden-Schat 1805 I: Tricolor -- driekleurig of drieverwig (van de drie kleuren van de vlag der Fransche Republiek gebruikelijk.)

WNT: Turbateur (...) Onruststoker. Alleen bij Meyer, Woordenschat (tot 1805). ||

T u r b a t e u r, beroerder, ontruster, a.w. 232 [1720]

Woorden-Schat 1720 I: Turbateur -- beroerder / ontruster

Typographie (...) De lat. vorm komt nog voor in enkele kunstwdb. (Meyer, Woordenschat

499 [1658] (...) T y p o g r a f i e, boekdrukkery, Meyer, Woordenschat [1778] (...)

boekdrukkunst, Meyer, Woordenschat [1778].

Woorden-Schat 1658 II: Typographia -- drukkery / drukkonst

Woorden-Schat 1777 I: Typographie -- boekdrukkery / boekdrukkunst

(Het jaartal 1778 moet zijn 1777.)

¹Deel XVIII bevat 1940 kol. en deel XVII [2] 2046 kol.

²De druk van 1731 is woordelijk gelijk aan de voorgaande druk, terwijl zowel oude fouten verbeterd, als nieuwe fouten gemaakt zijn. De druk van 1745 is een uitgebreide uitgave, met 19% meer pagina's en 10% meer woorden dan in 1731.

Gedurende de periode der jongere delen, in de eerste helft ervan, is eveneens vervaardigd het *Supplement I, A - AZUURSTEEN* (1942-1956). In het Supplement is ongeveer 150 keer verwezen naar de *Woorden-Schat*¹:

WNT: Alarmist (...) A l a r m i s t, alarmblazer, schreeuwer, Meyer [1805] ...
Woorden-Schat 1805 I: Alarmist -- alarmblazer / schreeuwer

WNT: Alhidade (...) A l i d a d a, wijs-regel, Meyer [1654] ...
Woorden-Schat 1654: Alidada -- wijs-regel

WNT: Amalgama (...) A m a l g a m a, vermengsel van eenigh metaal met quikzilver, Meyer 358 [1669] ...
Woorden-Schat 1669 II: Amalgama -- vermengsel van eenigh metaal met quikzilver

WNT: Anticipatie (...) Opm. Eenmaal aangetroffen is de vorm anticipantie: "Anticipantie, voorinneeming, vooringhenomenheid" Meyer, Woordenschat 25 [1669] ...
Woorden-Schat 1669 I: Anticipantie -- voorinneeming / vooringhenomenheid
Anticipatie -- voorkoming / vooringhenomenheid / vervroeghing
(Beide trefwoorden komen al voor in de Woorden-Schat 1658 I.)

(1959 - 3. Lexicografie - welwillend)

Jongste delen (1976 - ...)

Nog niet alle delen uit deze periode van het WNT waren op het moment van raadpleging voltooid². Drie van de reeds voltooide hebben we doorgenomen op verwijzingen naar de Woorden-Schat. Het deel XVII [3], U - UZEEREN (1975-1984) , verwijst 34 maal naar de Woorden-Schat. Het deel XXIII, VR - VUUSTER (1974-1987), 18 keer, maar dit deel is minder omvangrijk. In het deel XXIV, W - WEEL (II) (1988-1989) is 76 maal naar de Woorden-Schat verwezen³:

WNT: Uitbeelding (...) Definitie (...) D e f i n i t i o p e r f e c t a, volmaackte uytbeelding, Meyer, Woorden-Schat [1654] → [1658] ...
Woorden-Schat 1654: Definitio perfecta -- volmaackte uytbeelding
(De betekenis 'uytbeelding' voor 'Definitie' is in de Woorden-Schat gegeven van 1654 tot en met 1777.)

WNT: Vredig (...) P a c i f i q, vreedigh, vreedzaam, Meyer, Woorden-Schat [ed. Haarlem, 1650] ...
Woorden-Schat 1650: Pacifiq -- vreedigh / vreedzaam

WNT: Vrij (...) Vrijgewordene, die uit de slavernij is bevrijd. || Alle Menschen, hoedanigh die waren, (wierden) voor vrye Luiden, erkendt, die een Jaar ende zes weeken als Poorters, in eene plaatse van Hollandt, die het Steeden-reght, hadt, ghewoondt hadden zonder ghereclameerd te zijn ; ende waren zoodanighe Vry-ghewordene by ons in eenen zeer grooten ghetale, Meyer, Woordenschat 768 [1688] ...
Woorden-Schat 1688 III: Vry-ghemaakte (...) Daar en boven wierden alle Menschen, hoedanigh die waren, voor vrye Luiden, erkendt, die een Jaar ende zes weeken als Poorters, in eene plaatse van Hollandt, die het Steeden-reght, hadt, ghewoondt hadden zonder ghereclameerd te zijn; ende waren zoodanighe Vry-ghewordene by ons in eenen zeer grooten ghetale.

WNT: Wapen (...) Wapenrust (...) Wapen-rust, getogen zwaard. Als een baljuuw in de vierschare te rechte zat, en, uit eigen hoofde, het leven van eenen misdadiger eischte, zo

¹Van dit deel is 58% geteld. De omvang van het deel bedraagt 2334 kol.

²CD-rom versie A-Wijbisschop.

³De omvang van U - UZEEREN is 2712 kol., van VR - VUUSTER 1480 kol., van W - WEEL (II) 2526 kol.

moest hy aldaar zitten met eenen blooten zwaarde: En, als de klaager den baljuuw of schout aanzeide, dat hy het recht te vorderen had zonder wapenrust, zo verscheen die aldaar met een stok, staf of roede, en vorderde recht met klagelijke woorden, Meyer, Woordenschat [1805].

Wapenrust is al opgenomen in de Woorden-Schat van 1688 III:

Wapel-drenken (...) Met Wapen-rust. Met eenen ghetooghen Swaarde. Als een Baljouw in der Vierschare ten Reghte zat, ende uit eighen hoofde het leeven van eenen Misdadiger eiste: zoo moeste aldaar hy sitten met eenen blooten Swaarde. Ende als de Klagher den Baljouw of Schout aanzeide, dat hy het Reght te vorderen hadt zonder wapenrust, zoo verscheen die aldaar met een stok, staf, of roede, ende vorderde Reght met klaghelike woorden.

(1987 - 3. Lexicografie - welwillend)

Overzien wij de verwijzingen naar de Woorden-Schat in het *WNT*, dan blijkt dat de Woorden-Schat hoofdzakelijk pas is geraadpleegd en als bron voor het *WNT* gebruikt vanaf ongeveer 1940. Dat wil zeggen aan het einde van de periode oudere delen, en gedurende de periode van jongere en jongste delen.

Over het gebruik van woordenboekcitaten door het hele *WNT* heen merkt Moerdijk op dat men ze in de oudste delen niet of nauwelijks tegenkomt. Vanaf de oudere delen neemt het gebruik toe. Met de gestage uitbreiding van het bestand aan gewone woordenboeken en dialectwoordenboeken gaat in de jongere delen een uitbreiding van opgenomen woordenboekcitaten hand in hand. Hun hoogste frequentie hebben zij in de jongste delen¹. Onze bevindingen betreffende de Woorden-Schat stemmen hier in grote lijnen mee overeen.

Vanaf het begin heeft het *WNT* wel plaats willen bieden aan vreemde woorden, maar uitsluitend indien ze in het Nederlands ingeburgerd waren. Hiervoor moest het vreemde woord aan bepaalde voorwaarden voldoen. Heel wat leenwoorden hebben het *WNT* nooit gehaald². Geleidelijk zijn de puristische en normatieve trekken uit de begintijd verdwenen. Wat betreft de vaktermen, deze werden wel geplaatst, maar alleen als ze niet al te specifiek waren³.

Bezien we naar welke soort woorden in de Woorden-Schat het *WNT* verwijst, dan blijken dat betrekkelijk vaak de verouderde en ongewone woorden uit het derde deel te zijn, die immers behoren tot het Nederlandse taaleigen. Nog vaker is verwezen naar de bastaardwoorden⁴. Dit gebeurde in het bijzonder in het *Supplement* van het *WNT*, waarin onmisbare, maar aanvankelijk weggelaten leenwoorden nogal eens een plaats kregen⁵. Het minst genoemd zijn de kunstwoorden. De kunstwoorden van de Woorden-Schat zijn meestal volledig on-Nederlands en behoren tot de zeer specifieke vaktermen. Daardoor zijn ze voor het *WNT* weinig interessant⁶.

Soms blijkt de Woorden-Schat de eerste of enige vindplaats te bieden:

WNT: Anonymus (...) (Als bnw. wordt het door Meyer [1805] vermeld, maar is het bij ons niet gebruikelijk, in tegenstelling met het eng. anonymous.)⁷

(Een toevoeging van Cramerus, Woorden-Schat 1777 II: Anonymus -- naamloos / zonder naam)

¹Moerdijk 1994: 114, 115.

²Zie ook Van Sterkenburg 1992: 77-78.

³Moerdijk 1994: 11, 12.

⁴De Woorden-Schat heeft in de loop der uitgaven natuurlijk ook veel meer bastaardwoorden als trefwoord opgenomen dan verouderde en ongewone woorden.

⁵Zie Van Sterkenburg 1992: 78.

⁶Zie ook Moerdijk 1994: 12.

⁷*WNT Supplement* I: 1216

WNT: Attaché (...) Opm. Van de door Meyer, Woordenschat (ed. 1805) en Weil., Kunstwdb. [1824] opgegeven bet. “kamerdienaar”, resp. “huisbediende, opwachter”, zijn verder geen bewijsplaatsen aangetroffen.¹

WNT: Tri-T (...) Tritonus (muz.), gr.-lat. naam voor de overmatige kwart, interval gevormd door drie heele tonen. In Meyer, Woorden-Schat [1654] en volg. drukken vermeld als bnw. (“drietoonigh”).²

WNT: Velociteit (...) Het woord is uitsluitend in wdb. aangetroffen. Meyer, Woorden-Schat [1654] heeft alleen den lat. vorm *velocitas*.) Snelheid || *V e l o c i t e i t*, rasheid, snelheid, ghezwindheid, Meyer, Woorden-Schat [1658] ...³

WNT: Vervang (...) Restrictie, beperking. Eenmaal aangetroffen. || Restrictie, vervangh, inbindinge, Woorden-Schat 132 [1650]⁴

Het gebruik om in het *WNT* alle uitgaven van de Woorden-Schat weer te geven met ‘MEYER, *Woordenschat*’⁵, heeft ertoe geleid dat ook in dit allerbelangrijkste werk onbedoeld soms de indruk wordt gewekt dat alles wat ooit in de Woorden-Schat heeft gestaan, afkomstig is van Meijer. Van dit gebruik wordt wel eens afgeweken, maar een latere bewerker van de Woorden-Schat is, voor zover wij hebben gezien, nimmer genoemd. Alleen de uitgave van 1650 is omstreeks 1950 niet langer op naam van Meijer gezet.

3.4.3.3. Waardering in de loop der jaren

Wanneer wij overzien hoe in de loop van drie eeuwen in wetenschappelijke geschriften naar de Woorden-Schat is verwezen en over de Woorden-Schat is geschreven, dan vallen ons bepaalde zaken op. Zeer opmerkelijk is de nonchalante manier waarmee dikwijls is omgesprongen met titel en jaar van verschijnen van de geraadpleegde uitgave. Aanvankelijk, in achttiende en negentiende eeuw, was dat niet zo uitzonderlijk. Op een dergelijke manier ging men in wetenschappelijke geschriften meestal om met bronvermeldingen. Deze nonchalance heeft lang geduurd en we treffen haar zelfs nog aan in de oudste delen van het *WNT*.

Met betrekking tot de Woorden-Schat voegt zich hierbij dat de gebruikers van het woordenboek niet op de hoogte zijn geweest van alle vroegere drukken, met hun jaren van verschijnen, de preciese titels en de verschillende bewerkers. Onbekend was het sterfjaar van Meijer, terwijl zijn naam in de titel bleef staan en de uitgevers van het woordenboek over zijn verscheiden niet repten. Pas in 1777 meldt bewerker Cramerus dat Meijer niet meer in leven is. Verwarrend was dit alles, vooral in de achttiende en negentiende eeuw met hun geringe mogelijkheden om het antwoord op bibliografische vragen in een bibliotheek te zoeken.

Het gevolg van deze moeilijk op te lossen problemen was dat men vaag bleef bij het verwijzen naar de Woorden-Schat, dat men de titel niet goed weergaf, vindplaatsen citeerde

¹Zie *Supplement I*: 1979. Weiland wordt overigens in het *WNT* herhaaldelijk in gezelschap van Meijer signaleerd. Hier kan sprake zijn van ontlending door Weiland.

²*WNT XVII* [2]: 2964.

³*WNT XVIII*: 1644. Ook hier schaart Weiland zich in de gelederen: *V e l o c i t e i t*, *velocité*, Fr., *snelheid*, *gezwindheid*, Weil., *Kunstwdb.* [1824].

⁴*WNT XX* [2]: 1378.

⁵Deze titelaanduiding wordt meestal gevolgd door het jaar van uitgave. De titel van het woordenboek kan afwijkend gespeld zijn. Let ook op de hier gebezigde lettertypes. Over bronvermelding bij woordenboekcitaten merkt Moerdijk op dat deze doorgaans alleen bestaat uit ‘de auteursnaam in klein-kapitaal’. Moerdijk 1994: 113.

die in werkelijkheid al eerder voorkwamen, met het woord 'Meyer' naar de Woorden-Schat verwees, ook toen Meijer al lang niets meer met nieuwe uitgaven van doen had, laat staan met de fouten die men er in maakte.

Hoe verder men komt in de tijd, hoe minder deze nonchalance te verschonen is. In onze dagen kan men in elke bibliotheek van enige omvang allerlei gegevens betreffende de Woorden-Schat op het computerscherm laten verschijnen. Het is vurig te hopen dat deze gegevens met steeds grotere precisie zullen worden ingevoerd.

Bij het spreken over de Woorden-Schat heeft men geregeld bepaalde ideeën van elkaar overgenomen. Zowel positieve als negatieve, maar in het bijzonder de misverstanden. Dat de Woorden-Schat was voortgekomen uit Nil-kringen bijvoorbeeld. Of dat Meijer Kiliaan doorgaans maar overschreef. Dit laatste idee ontstond als oordeel over deel III. En dan was daar het denkbeeld dat het derde deel uitsluitend verouderde woorden zou bevatten. Wonderlijk dat het zo lang heeft standgehouden. Dat deel III ook ongewone woorden bevat, staat immers met grote letters vermeld in elke uitgave van de Woorden-Schat waarin dit deel te vinden is¹.

De Woorden-Schat is meer dan anderhalve eeuw lang bijna ononderbroken te koop geweest. Het werk is elf maal herdrukt omdat het uitverkocht was, omdat men er naar vroeg en omdat de uitgever er brood in zag. Het woordenboek was zeer bekend en is veel geraadpleegd.

We hebben gezien dat men in de negentiende eeuw de delen bastaardwoorden en kunstwoorden minder ging gebruiken, omdat er nieuwe, meer moderne woordenboeken verschenen. Het derde deel bleef men hanteren, maar men begon er tevens de gebreken van in te zien. Desondanks hield men niet op de Woorden-Schat te raadplegen. In Vlaanderen schoof men het werk nog eind negentiende eeuw naar voren als een steun in de strijd voor het Vlaamse taaleigen.

Was de Woorden-Schat in de twintigste eeuw niet meer algemeen in gebruik, in de handen van wetenschappers bewees het werk nog goede diensten. In het bijzonder zij die bastaardwoordenboeken samenstellen, of die wijsgerige termen in de moedertaal wenselijk weer te geven, of zij die zich bezighouden met het vertalen van rechtstermen, hebben waardering voor de Woorden-Schat en vinden nogal eens iets van hun gading. Misschien zullen op den duur nieuwe uitgaven van het Instituut van de Nederlandse Lexicografie van dit late gebruik een laatste gebruik maken.

¹In de drukken van 1669, 1688, 1698, 1720 en 1731 staat deze vermelding zowel op de titelpagina van het derde deel als boven het eerste artikel van dit deel. In de uitgaven van 1745, 1777 en 1805 staat de vermelding nog steeds als aanhef boven het eerste artikel van het derde deel. Op de voorste titelpagina van al deze drukken staat echter alleen dat het derde deel verouderde woorden bevat.

Tabel 5 Samenvatting Waarderingsgeschiedenis**I Uitgangspunt wetenschappelijk terrein van herkomst**

1. Biografie Bibliografie	2. Wijsbegeerte Godgeleerdheid	3. Lexicografie	4. Taalkunde Filologie Letterkunde
12 verwijzingen	15 verwijzingen	36 verwijzingen	29 verwijzingen
0 misprijzend 0%	0 misprijzend 0%	1 misprijzend 3%	3 misprijzend 10%
1 kritisch 8%	0 kritisch 0%	3 kritisch 8%	3 kritisch 10%
9 neutraal 76%	3 neutraal 20%	4 neutraal 11%	6 neutraal 21%
1 welwillend 8%	5 welwillend 33%	21 welwillend 58%	15 welwillend 52%
1 lovend 8%	7 lovend 47%	7 lovend 20%	2 lovend 7%

1. Het hoogste percentage neutrale reacties, nl. 76%, komt voor in het cluster biografie en bibliografie. Meestal is hier sprake van een vermelding van de Woorden-Schat, zonder dat verder enig oordeel wordt uitgesproken.

2. Het hoogste percentage positieve reacties, nl. 80%, biedt de wijsbegeerte, met inbegrip van de godgeleerdheid. De Woorden-Schat wordt gewaardeerd vanwege het aanbod van zuiver Nederlandse wijsgerige vaktermen. De waardering richt zich in hoofdzaak op het deel Konstwoorden.

3. Ook de lexicografie reageert in 78% der verwijzingen positief op de Woorden-Schat. Dit gebeurt niet omdat het woordenboek feilloos wordt geacht. Maar wel omdat het toch veel blijkt te bieden en men het regelmatig als bron blijft gebruiken.

4. Ondanks het tamelijk grote percentage positieve reacties, nl. 59%, in het cluster taalkunde, filologie en letterkunde, vindt men hier toch het grootste percentage reacties met een negatieve strekking, nl. 20%. De oorzaak hiervan is gelegen in de artikelen in zeventiende en achttiende eeuw waarin de tekortkomingen van de Woorden-Schat aan de kaak worden gesteld. De kritiek richt zich daarbij in de eerste plaats op het derde deel met de verouderde en ongewone woorden.

Tabel 5 Samenvatting Waarderingsgeschiedenis**II Uitgangspunt tijd van herkomst**

Zeventiende en achttiende eeuw	Negentiende eeuw	Twintigste eeuw
6 verwijzingen	31 verwijzingen	55 verwijzingen
2 misprijzend 33%	2 afkeurend 6%	0 afkeurend 0%
1 kritisch 17%	4 kritisch 13%	2 kritisch 4%
2 neutraal 33%	7 neutraal 23%	13 neutraal 24%
0 welwillend 0%	12 welwillend 39%	30 welwillend 54%
1 lovend 17%	6 lovend 19%	10 lovend 18%

Zeventiende en achttiende eeuw: 50% negatief, 33% neutraal, 17% positief
 Negentiende eeuw: 19% negatief, 23% neutraal, 58% positief
 Twintigste eeuw: 4% negatief, 24% neutraal, 72% positief

Het oordeel over de Woorden-Schat is in de loop der tijd steeds positiever geworden. Aanvankelijk ontdekte men en benadrukte men de tekortkomingen van het woordenboek. In later tijd ging men meer de bruikbaarheid van het werk zien. Ondanks de tekortkomingen bleek het nog altijd veel te bieden.

Heeft men het werk tot ver in de negentiende eeuw vooral gezien als naslagwerk, na deze periode zal men het eerder hebben beschouwd als historisch document. Dit verschil in benadering kan de mening over het woordenboek hebben beïnvloed.

Voorbehoud:

Bij deze overzichten moeten enkele kanttekeningen worden geplaatst:

- * In de waarderingsgeschiedenis zijn zeker niet alle bestaande verwijzingen naar de Woorden-Schat bijeengebracht.
- * De hier vermelde verwijzingen zijn volstrekt ongelijk van omvang en van gewicht.
- * Het *WNT* is vier keer meegeteld. Elke periode werd voorzien van een eigen etiket.
- * Het is een statistisch gegeven dat de percentages die berusten op de grootste aantallen het meest vast staan. De percentages die berusten op de kleinste aantallen zijn het minst gefundeerd. Dit geldt in het bijzonder voor de cijfers betreffende de waardering in zeventiende en achttiende eeuw.

Het gaat hier dus wel om een belangrijke indruk, maar niet om vaststaande cijfers.

*Lotgevallen van het artikel **Commissaris** in alle uitgaven van de
Woorden-Schat*

- 1650 Commissaris, bevelhebber
- 1654 Commissaris, bevelhebber
- 1658 I Commissaris, bevelhebber / ghemachtighde
- 1663 I Commissaris, bevelhebber / ghemachtighde
- 1669 I Commissaris, bevelhebber / ghemachtighde / *haaghezette* rechter / ghezette rechter
II Commissarius, ghemachtighde
- 1688 I Commissaris, bevelhebber / ghemachtighde / *laaghezette* rechter / ghezette rechter
II Commissarius, ghemachtighde
- 1698 I Commissaris, bevelhebber / ghemachtighde / *laaghezette* rechter / ghezette rechter
II Commissarius, ghemachtighde
- 1720 I Commissaris, bevelhebber / gemachtigde / *laagezette* rechter / gezette rechter
II Commissarius, gemachtigde
- 1731 I Commissaris, bevelhebber / gemachtigde / *laagezette* rechter / gezette rechter
II Commissarius, gemachtigde
- 1745 I Commissaris, bevelhebber / gemachtigde / *laagezette* rechter / gezette rechter
II Commissarius, gemachtigde
- 1777 I Commissaris, bevelhebber / gemachtigde / *laage* rechter / gezette rechter
II Commissarius, gemachtigde
- 1805 I Commissaris, gemachtigde / *laage* rechter / gezette rechter
II Commissarius, gemachtigde

17 Hofmans betekenis ‘bevelhebber’ uit de eerste druk van 1650 wordt pas geschrapt in de laatste druk van 1805.

In 1669 maakt Meijer van één artikel twee artikelen door in het deel Konstwoorden de Latijnse vorm van het woord ‘Commissaris’ als trefwoord op te nemen.

De foutieve verklaring ‘haaghezette rechter’ in Meijers laatste bewerking van 1669 is mogelijk veroorzaakt doordat de zetter het handschrift niet heeft kunnen ontcijferen. De fout is in de eerstvolgende uitgave van 1688 gedeeltelijk verbeterd tot ‘laaghezette rechter’. Pas in 1777 maakt Cramerus met ‘laage rechter’ een einde aan de vergissing.